

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ РЕФОРМЕ И ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ

Ђорђе Стојановић, Љубиша Деспотовић, Владимир В. Првуловић, Сања М. Вучковић,
Вера Деспотовић, Крунислав Совтић, Далибор Милетић, Драгана Коларић

УСТАВНА РАСПРАВА И БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ

Владан Петров, Бранко М. Ракић, Дарко Симовић, Тијана Шурлан,
Владимир Б. Ђурић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Емилија Д. Станковић, Срђан С. Владетић, Милица С. Бошковић,
Бранкица Б. Јанковић, Драган Јовашевић, Бојан М. Милисављевић

АКТУЕЛНО

Урош В. Шуваковић, Јасмина С. Петровић, Мирољуб Јевтић, Марко Б. Тмушић,
Иван Радосављевић, Владимир Џамић, Адријана Грмуша, Миша Стојадиновић,
Срђан Словић

РАСПРАВА

Ратко Марковић

ПРИКАЗИ

Сања Шуљагић, Драгомир Бонцић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XXI vol. 46

Број 4/2014.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 4/2014. XXI vol. 46

Главни и одговорни уредник

Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања

Ђорђе Стојановић

Извршни уредници

Дејана Вукчевић

Миша Стојадиновић

Редакција часописа

Милан Јовановић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукчевић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа

Драган Траиловић,

Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа

Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гађиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић, Михаило Пешић

Чланови савета из иностранства

Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су
у електронској бази научних часописа С.Е.Е.О.Л.
(Central and Eastern European Online Library)

Прелом и штампа - Еселоге д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати,
било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача.
Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не
изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су
аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С А О

САДРЖАЈ

Уводник 7-8

Тема броја:

ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ РЕФОРМЕ И ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ

Борђе Стојановић, Љубиша Деспотовић

ДИСКУРЗИВНО ТРАНСФОРМИСАЊЕ КОНЦЕПТА
БЛАГОСТАЊА 11-34

Владимир В. Првуловић, Сања М. Вучковић

БАНКАРСТВО: УЗРОК ИЛИ БРАНА ОД ФИНАНСИЈСКИХ
КРИЗА 35-48

Вера Деспотовић

МЕДИЈАЦИЈА И СОЦИЈАЛНИ РАД У СРБИЈИ:
ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕ И ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА 49-68

Крунислав Советић, Далибор Милетић

ЛИБЕРАЛИЗАМ, КЕЈНЗИЈАНИЗАМ И КОНФЛИКТНИ
ЦИЉЕВИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ 69-90

Драгана Коларић

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ И СУЗБИЈАЊЕ КОРУПЦИЈЕ
У ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ 91-110

УСТАВНА РАСПРАВА И БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ

Владан Петров

УЗ ДИЛЕМУ О КОНТРОЛИ УСТАВНОСТИ БРИСЕЛСКОГ
СПОРАЗУМА 111-120

Бранко М. Ракић

ПРИЛОГ ЗА РАСПРАВУ О УСТАВНОСТИ БРИСЕЛСКОГ
СПОРАЗУМА 121-139

Дарко Симовић, Тијана Шурлан

(НЕ)ПРАВНА ПРИРОДА БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА 141-157

Владимир Б. Ђурић

БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ - ПОНОВО СМИШЉЕНЕ
СМУТЊЕ 159-180

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Емилија Д. Станковић, Срђан С. Владетић

АВГУСТОВА ВЕРСКА ПОЛИТИКА 181-198

<i>Милица С. Бошковић, Бранкица Б. Јанковић</i> МАЛОЛЕТНИЧКА ДЕЛИКВЕНЦИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: ТРЕНДОВИ И ИНДИКАТОРИ	199-214
<i>Драган Јовашевић</i> ПОЛИТИЧКО-ПРАВНЕ ДИЛЕМЕ О ЗЛОЧИНУ АГРЕСИЈЕ	215-231
<i>Бојан М. Милисављевић</i> УЛОГА ОБИЧАЈА У МОДЕРНОМ МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ И ЗНАЧАЈ ЗА МЕЂУНАРОДНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	233-246

АКТУЕЛНО

<i>Урош В. Шуваковић, Јасмина С. Петровић</i> ЕТНИЧКА УДАЉЕНОСТ СТУДЕНАТА НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ЛОНГИТУДИНАЛНОМ ПРЕСЕКУ	247-265
<i>Мирољуб Јевтић</i> УТИЦАЈ ИСЛАМА НА ПОЛИТИКУ ТУРСКЕ НА ПРОСТОРИМА БИВШЕ СФРЈ	267-286
<i>Марко Б. Тмушић</i> ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ОСНОВЕ НОВОГ МОДЕЛА ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ	287-304
<i>Иван Радосављевић, Владимир Цамић</i> ПРОЦЕС ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ЊЕГОВЕ КОНТРОВЕРЗЕ	305-316
<i>Адријана Грмуша, Миша Стојадиновић</i> МЕДИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ ТОКОМ ПРЕДИЗБОРНЕ КАМПАЊЕ: ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У СРБИЈИ 2014. ГОДИНЕ	317-330
<i>Срђан Словић</i> ФУКУЈАМИН КОНЦЕПТ ДРЖАВЕ, ДРУШТВА И МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА	331-346

РАСПРАВА

<i>Ратко Марковић</i> УСТАВНОМ СУДУ СРБИЈЕ	347-353
---	---------

ПРИКАЗИ

<i>Сања Шуљагић</i> ДОЛИНА СРПСКИХ КРАЉЕВА	355-363
<i>Драгомир Бонџић</i> КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА И ДУНАВ. ДУНАВСКА ПОЛИТИКА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВИНЕ 1918-1944	364-369

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word 7-8

This Issue's Theme:

INSTITUTIONAL REFORMS AND PUBLIC POLICY

Djordje Stojanovic, Ljubisa Despotovic

DISCURSIVE TRANSFORMATION OF WELFARE CONCEPT 11-34

Vladimir V. Prvulovic, Sanja M. Vuckovic

BANKING: A CAUSE OF OR DEFENSE AGAINST FINANCIAL
CRISES 35-48

Vera Despotovic

MEDIATION AND SOCIAL WORK IN SERBIA: SCOPE
OF WORK AND LEGISLATION 49-68

Krunislav Sovtic, Dalibor Miletic

LIBERALISM, KEYNESIANISM AND CONFLICTING
GOALS OF MONEATARY POLICY 69-90

Dragana Kolaric

THE EUROPEAN INTEGRATION AND COMBATING
CORRUPTION IN PRIVATE SECTOR 91-110

CONSTITUTIONAL DEBATE AND BRUSSELS AGREEMENT

Vladan Petrov

REGARDING THE CONTROL OF CONSTITUTIONALITY
OF THE BRUSSELS AGREEMENT 111-120

Branko M. Rakic

A CONTRIBUTION TO THE DEBATE ON THE
CONSTITUTIONALITY OF THE BRUSSELS AGREEMENT 121-139

Darko Simovic, Tijana Surlan

(NON)LEGAL NATURE OF THE BRUSSELS AGREEMENT 141-157

Vladimir B. Djuric

BRISEL AGREEMENT: DEVISED INTRIGUES AGAIN 159-180

LAW AND POLITICS

Emilija Stankovic, Srdjan Vladetic

AUGUSTUS' RELIGIOUS POLICY 181-198

<i>Milica S. Boskovic, Brankica B. Jankovic</i>	
JUVENILE DELINQUENCY IN THE REPUBLIC OF SERBIA: TRENDS AND INDICATORS	199-214
<i>Dragan Jovasevic</i>	
THE DEFINITION OF AGGRESSION: POLITICAL AND LEGAL CONCERNS	215-231
<i>Bojan Milisavljevic</i>	
THE ROLE OF CUSTOMS IN MODERN INTERNATIONAL LAW AND SIGNIFICANCE FOR INTERNATIONAL INTEGRATIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA	233-246

CURRENT ISSUES

<i>Uros V. Suvakovic, Jasmina S. Petrovic</i>	
ETHNIC DISTANCE EXPRESSED BY STUDENTS IN NORTHERN KOSOVO AND METOHIJA IN A LONGITUDINAL CROSS-SECTION	247-265
<i>Mirosljub Jevtic</i>	
THE INFLUENCE OF TURKEY ON THE POLITICS ON THE FORMER YUGOSLAVIA TERRITORY	267-286
<i>Marko B. Tmusic</i>	
INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF A NEW MODEL OF SERBIAN ECONOMIC DEVELOPMENT	287-304
<i>Ivan Radosavljevic, Vladimir Dzamic</i>	
PROCESS OF GLOBALIZATION AND ITS CONTROVERSIES	305-316
<i>Adrijana Grmusa, Misa Stojadinovic</i>	
MEDIA REPORTING DURING ELECTION CAMPAIGN: THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN SERBIA IN 2014	317-330
<i>Srdjan Slovic</i>	
FUKUYAMA'S CONCEPT OF STATE, SOCIETY AND INTERNATIONAL RELATIONS	331-346

POLEMIC

<i>Ratko Markovic</i>	
TO THE CONSTITUTIONAL COURT OF SERBIA	347-353

REVIEWS

<i>Sanja Suljagic</i>	
THE VALLEY OF SERBIAN KINGS	355-363
<i>Dragomir Bondzic</i>	
KINGDOM OF YUGOSLAVIA AND THE DANUBE. DANUBE'S POLICY OF KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1918-1944	364-369

УВОДНИК

*Транзиција са собом доноси корените и дубоке промене читавог друштва. У том смислу институционалне реформе и јавна политика у контексту транзиције нарочито добијају на значају. Имајући у виду да се Србија суочава са проблемом закаснеле транзиције потребно је посебно обратити пажњу на начине и могућности организовања институционалних реформи и јавне политике који би овај процес учинили лакшим и бржим. Србија се на свом путу ка међународним интеграцијама налази пред тежким одлукама које подразумевају институционални развој који би одговарао развијеним земљама и то не само у функционисању политичких, већ и економских и социјалних институција. Ово је уједно и главни разлог због кога смо се одлучили да тема последњег броја **Српске политичке мисли** у 2014. години гласи „Институционалне реформе и јавне политике“.*

У циљу организације борбе против финансијске кризе а у контексту пропасти неких од највећих конгломерата поставља се поново питање о подвајању комерцијалног и инвестиционог банкарства. Владимир Првуловић и Сања Вучковић бавећи се овим проблемом указују да су послови са хартијама од вредности били главни покретач финансијског краха и у складу са тим настаје решење које подразумева раздвајање инвестиционих и комерцијалних банкарских послова. На самом почетку рада они се фокусирају на развој универзалног банкарства, а затим указују на предности и мањкавости овог концепта, да би на крају сумирали оквире нових регулаторних прописа и препорука у овом сегменту финансијског тржишта. Оно што је такође неопходно обезбедити јесте стабилизација која би омогућила развој монетарне политике у Србији. Рад Далибора Милетића се бави управо овим проблемом истражујући монетарне факторе у процесу привредног развоја, као и трансмисионе механизме монетарне политике, истовремено критички разматрајући монетаристичке моделе монетарне политике, као и правце и механизме развојног деловања у савременим привредама. Решавање проблема корупције представља још једно од крупних питања које Србија мора да реши на свом путу међународних интеграција. Истини за вољу треба рећи да је на овом пољу доста тога учињено, али проблем корупције у Србији је далеко од тога да се може рећи да је решен. Рад Драгане Коларић се нарочито бави корупцијом у приватном сектору, настојећи да утврди постоје ли у нашој земљи задовољавају-

ћа решења у области сузбијања корупције у приватном сектору или критеријуми које постављају међународни документи треба да нас подстакну на даљу реформу нашег законодавства.

Поред главне теме броја у часопису се налазе још три тематске целине које се баве подједнако битним и актуелним питањима, а то су „Уставна расправа и Бриселски споразум“, „Право и политика“ и „Актуелно“. Овде бисмо нарочито истакли рубрику посвећеној Бриселском споразуму унутар које се налазе радови еминентних аутора презентованих на јавној расправи у поступку за оцену уставности Првог споразума о принципима нормализације односа Београда и Приштине, тј. Бриселског споразума. Овде се налазе радови Владана Петрова, Бранка Ракић, коаторски рад Дарка Симовића и Тијане Шурлан, и рад Владимира Ђурића. Овде треба поменути и изузетно значајно саопштење Ратка Марковића које је дато у форми полемике, због чега је уједно и сврстано у оквиру рубрике „Расправа“.

Обавештавамо вас да је због техничке грешке у претходном броју часописа Српска политичка мисао објављен рад Драгана Ж. Марковића под називом “Перспектива локалне самоуправе у условима глобализације”, који је већ био објављен у часопису Национални интерес 2/2014.

Поштоване колеге надамо се да ће и овај број часописа који се налази пред вама одговорити потребама нашег научног и истраживачког рата као што је то и до сада био случај. Истовремено се захваљујемо бројним колегама са којима смо успешно сарађивали током 2014. године и надамо се да ћемо ту успешну сарадњу наставити и у наредном периоду. Рок за достављање радова за наредни број је 20. фебруар 2015. године.

ТЕМА БРОЈА

**ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ
РЕФОРМЕ И ЈАВНЕ
ПОЛИТИКЕ**

УДК 316.323.65+321.01

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 11-34.

Ђорђе Стојановић

Институт за политичке студије, Београд

Љубиша Деспотовић

Институт за политичке студије, Београд

ДИСКУРЗИВНО ТРАНСФОРМИСАЊЕ КОНЦЕПТА БЛАГОСТАЊА*

Сажетак

Рад се бави компаративном анализом модернистичке, позно-модернистичке и постмодернистичке парадигме благостања. У том смислу први део рада, се бави општим концептуалним профилисањем концепта благостања, државе благостања и, консеквентно, политике благостања. Следећи део се бави позно-модернистичком политиком ризика и његовим утицајем на реформулисање државе благостања у државу социјалног инвестирања. Финални део пропитује постмодерно инсистирање на релевантности политике идентита у деконструисању онога што се може означити као метанаратив благостања.

Кључне речи: благостање, држава благостања, висока модерност, Ентони Гиденс (Anthony Giddens), постмодерност, социјална политика, социјални рад.

УВОД

Концептуализација и реализација, нормирање и организација благостања на нивоу неког модерног друштва су обично екстремно компликовани и вишедимензионални. Индивидуални или

* Овај рад је настао у оквиру пројекта “Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција”, бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

колективни начин прибављања благостања се остварује на нивоу широког институционалног склопа и инкорпорира широки спектар друштвених иницијатива, процеса и пракси. Иако је држава ван сваке сумње најважнија институција тога ранга, људи благостање обезбеђују и преко других социјалних механизма типа: породице и пријатеља, тржишта или волонтаристичких и каритативних организација. Уважавајући такву исходишну констелацију, може се рећи да је рани развој западне државе благостања фундиран на индустријском и економском развоју, на борби за моћ између различито профилисаних класних интереса, уз додатак категорије ризика, те на колизији различитих идеологија, попут конзервативизма, либерализма или социјализма. Томе треба додати Католичку и Протестантску културну матрицу, која је заслужна за формацију и дизајн европске варијанте државе благостања, као и чињеницу да политичка култура нео-либерализма, последње две деценије, има доминантан утицај у њеном реструктурирању.

Намера овог рада је да преко концептуалне анализе класичне “бевриџанско”-модернистичке, гиденсовски профилисане позно-модернистичке и постмодернистичке парадигме идентификује елементе и релације онога што се подразумева као концепт благостања, укаже на трансформацију концепта благостања, и одреди смернице, онолико колико је то могуће, даљег реконфигурисања његовог значења. Притом, као основу те метаморфозе узима аутентичну постмодерну политику идентитета (анулирање маригинализације, ексклузије и неједнакости), насупрот позно-модерној политици ризика и модернистичком настојању да унификује потребе и реаговања на исте. Наравно, претходно свакако имплицира да промишљање благостање није нека херметички изолована операција, већ да је контекстуална или ситуациона, да се одвија у равни моћи, у оквиру неког друштвеног и политичког надметања по питању организације и дистрибуције ресурса, права и статуса.

1. ТЕОРЕТСКИ ДИСКУРС БЛАГОСТАЊА И МОДЕРНОСТИ - ОПШТИ РЕФЕРЕНТНИ ОКВИР

Теоретско промишљање благостања инкорпорира позиционирање искуствених и институционалних димензија система благостања у оквиру ширих друштвених односа и политичке борбе.¹⁾ Та компликована операција контекстуализације се можда најбоље изражава ангажовањем две различите, али међусобно повеза-

1) O'Brien, M. и Penna, S. *Theorising Welfare: Enlightenment and Modern Society*. SAGE, London, 1998., стр. 4.

не, мутуалне теоретске компоненте поставке благостања. Са једне стране, ради се о теорији друштвеног благостања, која се бави организацијом друштвених односа и утицајем те организационе шеме на индивидуалну и колективну добробит, начином дистрибуције ресурса и могућности, те друштвеним обрасцима приступа, партиципације, инклузије и ексклузије који подржавају, доприносе или угрожавају индивидуално и колективно благостање. Са друге стране, ради се о друштвеној теорији благостања, која се бави са тим како нека организација, тип друштвених односа (ексклузија, централизација и маригинализација, ослобађање и опресија) изражава неки посебни образац, са идентификовањем друштвених снага и борбе која подржава специфичну дистрибуцију, инклузију и ексклузију. Друштвено благостање се, на најопштијем нивоу, односи на различите социјалне аранжмане који служе за задовољење индивидуалних и групних потреба, те на решавање друштвених проблема, оно није само мера добробити, већ обухвата сплет могућности и аутономију.

Теоретска опсервација друштвеног благостања се може реализовати на неколико нивоа:²⁾ (1) оно се може интерпретирати искуствено, преко добробити, то јест, у смислу степена здравља, сигурности, материјалног просперитета, партиципације и сличних квалитета са којима, индивидуално или колективно, располаже члан неке популације; (2) друштвено благостање може бити третирано и системски, као систем социјалних и институционалних односа путем којих људи обезбеђују или одржавају њихово индивидуално или колективно благостање; и (3), на крају али не на последњем месту, друштвеном благостању се може приступити дискурзивно, у оптицају је, дакле, дискурс друштвеног благостања који покрива организацију или матрицу знања, културно конструисани и политички санкционисани оквир за дефинисање искуства и за остваривање дефиниција у пракси.

Када у аналитички фокус ставимо концепт државе благостања,³⁾ разматрање можемо започети са начелним ставом да уколико се омогући тржишном механизму да буде једини усмеривач судби-

2) Ibidem, стр. 7-8.

3) Види Pestoff, V. A. *A Democratic Architecture for the Welfare State*. Routledge, London, 2009; Haggard, S. и Kaufman, R. *Development, Democracy and Welfare States: Latin America, East Asia and Eastern Europa*. Princeton University Press, Princeton, 2008; Meadowcroft, J. "From Welfare State to Ecostate." у Barry, J. и Eckersley, R. (ур.) *The State and the Global Ecological Crisis*. The MIT Press, Cambridge, 2005, стр. 3-25; Offe, C. *Contradictions of the Welfare State*. Hutchinson, London, 1984; Gutmann, A. (ур.) *Democracy and the Welfare State*. Princeton University Press, Princeton, 1988; и Стојановић, Ђ. и Ђурић Ж. *Анатомја савремене државе*. Институт за политичке студије, Београд, 2012.

не људи и његовог природног окружења, онда можемо очекивати уништење друштва, то јест да је функционалност тржишне привреде „условљена“ егзистенцијом тржишног друштва.⁴⁾ Имајући ово на уму, државу благостања можемо да посматрамо: (1) као сет уже постављених двадесетовековних политичко-административних аранжмана повезаних - са владиним стратегијама за обезбеђивање, унапређење и сервисирање друштвеног благостања (пензије, здравствена заштита, социјална помоћ итд.), са бирократским управљањем таквим програмима и са политичко-идеолошким оправдањем таквих пракси; (2) као еквивалент целини државне структуре или конструкцији постојеће друштвено-економске формације (у овом случају њен појам је изједначен са капиталистичком државом или савременим капитализмом); (3) као скуп економских и социјалних јавних политика примењених у развијеним државама између педесетих и седамдесетих година прошлог века (понекад означених као кејнзијанска држава благостања); и (4) као свеобухватну системску варијанту, карактеристичну за земље попут Шведске и Норвешке, која се узима као најпотпунији израз идеала државе благостања (познатију као социјал-демократска држава благостања).

Државу благостања карактерише то да је њена генеза непосредно упућена на реконфигурисање улоге радничке класе, синдиката и социјал-демократских партија, иако је та повезаност често проблематичнија него што изгледа - идеја благостања није ексклузивна норма ниједног идеолошког склопа („притисак одоздо“ може бити стављен под лупу сумње када је у питању настанак државе благостања, у неким специфичним поставкама синдикати су показали отпор увођењу од стране државе вођених стратегија благостања, а многе битне реформе у већем броју држава су реализоване од стране влада са десном идеолошком конструкцијом). Поред свега, остаје чињеница да њихов активизам по питању реформи детерминише перманентно присуство питања благостања у јавној агенди. Надаље, концепт је увек третиран као комплементаран процесу економског развоја и као национални пројект, а његова носећа претпоставка је да се функционално језгро државе благостања може изразити преко опорезивања, прибављања прихода од појединаца и пословних организација, те њихово трошење у форми исплата или директног набављања одређених користи (социјална помоћ, здравствена заштита итд.). Томе треба додати и читав низ законодавних аранжмана и административних правила, те сложених механизма испоруке добара.

4) Види Полањи, К. *Велика трансформација: политичка и економска исходшта нашег времена*. Филип Вишњић, Београд, 2003.

In summa, држава благостања се, дакле, може расправљати преко четири теоретска конструкта који јој додељују различите позиције и функције у друштву:⁵⁾ (1) држава благостања може бити проучавана као засебна политичка форма, као аутентична или својеврсна организација политичке моћи; (2) она се може студирати као корпус организација задужених за креирање и спровођење конкретних, појединачних политика; (3) она, такође, може бити схваћена и као дистингвирајућа шема функционалне диференцијације, као оригинални облик специјализације и контроле над улогама и ресурсима који пружају или обезбеђују добробит; и (4), коначно, држава благостања се доживљава и као простор за изражавање неке специфичне форме моћи, *locus* политичког конфликта око специфичне структуре контроле и опресије. Међутим, могуће је направити аналитички помак од примарности државе благостања ка културним матрицама и друштвеним расцепима неједнакости унутар и ван формалних институција, то јест служби, социјалне заштите.

Сваки систем благостања, специфични размештај моћи, контроле, могућности, права, инклузије, ексклузије и чланства (или припадности), може бити схваћен на два супротстављена начина:⁶⁾ (1) он може бити интерпретиран као контингентни исход, са већим или мањим степеном успеха, пројектованог или свесно усмераваног система, чија реформа може да одведе до више демократске и хумане организације благостања (политичка реперкусија ове интерпретације је фаворизовање нормативних филозофских начела правде, права и потреба као рационалног одговора на препреке повезане са неадекватном расподелом ресурса или дисфункционалношћу институција друштвеног благостања); и (2) он може бити интерпретиран као интринсично сепарациони шаблон друштвене координације, чије је континуирано трајање укоревљено у и зависно од процеса ексклузије и маргинализације (политичка реперкусија ове интерпретације је да пракса наметања тих нормативних начела одређеном институционалном размештају неизбежно води ка ексклузији, маргинализацији или дискриминацији.

Не мали број теоретских елаборација третирају савремено друштво/а као наставак или еволуцију историјских мустри које обележавају Западно социјално устројство (западно-цивилизацијски имагинаријум). Иако за неке постоји јасан и недвосмислен раскид или преломница (на пример између индустријализма и постиндустријализма или фордизма и постфордизма), логика промене је

5) *Ibidem*, стр. 8-9.

6) *Ibidem*, стр. 184.

виђена као реитерација друштвене динамика модерног друштва. Разматрање модерности обухвата главне правце прогреса и трансформација савремених друштава као конвергентне или као историјски производ обрасца низа догађаја иницијално промовисаних преко друштвеног, политичког и епистемолошког концептуалног заокрета који је карактеристичан за Просветитељство. Период који је уследио после Просветитељства био је обележен технолошким и организационим потенцијалима за решење проблема базичних потреба (храна, одећа и сл.) и бриге за људе (каритативни моме-нат), те ослобађањем истих од неправде и произвољне и неспутане моћи наметнуте од стране владара, аристократије, цркве и других облика организоване моћи тога ранга.

Ти капацитети су могли бити „стављени у службу“ како добрих тако и лоших циљева, тако да је читава пост-просветитељска епоха могла бити разматрана и као техничка и организациона способност за различите форме притисака, надмоћи и деструкције. Било како било, симултано, просветитељска филозофија и њена потоња разрада, могло би се рећи и апликација, преко научног, правног и моралног дискурса је пласирала универзална начела понашања, мишљења и правде на основу којих је мерена ефикасност, корисност (у смислу добрости) и пожељност појединачне примене тих способности. Просветитељство је, заправо, поставило унисоне узусе, критеријуме или стандарде мишљења и понашања, чија је оптика омогућила људима, као „рационалним“ бићима, да постигну споразум о објективним користима и потешкоћама научног, економског и друштвеног развоја, те о принципа организовања и контроле истих. Немогућност да се све сви сложе око онога шта су користи а шта потешкоће, као и неучествовање свих у прецесу досезања споразуме се оправдава контингентним исходом структуралних и идеолошких снага. Те силе, које су инсталиране у пројекат капиталистичке, бирократске и војне модернизације, су директно утицале на изобличавање рационалне просветитељске поставке у смеру амбивалентног и деформисаног система субмисије и контроле над јавном и приватном сфером у животима људи.

Борба између рационалног просветитељских пројекција и горе споменутог контингентног маргинализовања или искључења маса је тумачено преко три засебне логике својствене модернизацији друштва:⁷⁾ (1) диференцијације - процеса класификовања и категоризовања многоструког животног искуства и форми живота, те њиховог лоцирања у одвојене, аутономне сфере које посебно

7) Ibidem, стр. 188-189.

координиране и друштвено уређене (модернизација манифестује конструкцију система за покретање и управљање разликама, за идентификовање разлика између појединачног и групног искуства и њихово координирање и усклађивање у модерном поретку преко додељивања одговарајућих позиција у укупном друштвеном систему); (2) дотрадиционализације - замене обичаја, навика, институција и веровања са наизглед имперсонализованим и објективним системом друштвене координације (за разлику од пре-модерних друштава, где традиција заједнице представља главни простор за развијање властитог идентитета, норми и моралних кодова, модерна друштва су постављена тако да су организована ван те традиције, у оквиру јавне сфере, па модернизација представља релокацију, реорганизацију или додавање јавне димензије власти над економским, културним и друштвеним развојем, те развојем моралних кодова и матрица за саморазумевање); и (3) рационализације - изједначене са супституцијом субјективних преференција и жеља са објективним критеријумима и стандардима, друштвене институције и друштвена активност су организоване на основу делотворности, на темељу мере до које репрезентују највише логична, ефективна и инструментална средства за реализацију дефинисаних циљева (рационализам подразумева појаву система процене, расуђивања и интерпретације који не зависе од онога који суди и тумачи, те, аналогно, појаву апстрактних правила и кодова, са обимним бирократским системом администрације, који постају сами себи циљ).

Као главне карактеристике модерности можемо да издвојимо:⁸⁾ (1) схватање историје одређене преко дефинитивне и прогресивне оријентисаности; (2) покушај да се развију универзалне категорије (или формуле) искуства, репрезентације и објашњења; (3) став да рационалност треба да стоји иза свих активности; и (4) способност националне државе да координира и унапређује досегнути развој на нивоу целине друштва. Другим речима, нуклеус модерности, њено исходишно начело, је успостављање поузданих темеља за уопштљиво знање, праксу и политику. Модерност је усмерена ка откривању централне/их истине/а о свету, које се не налазе на површини ствари, већ су прикривене појављивањем. Као једна од најважнијих обележја модерности може се идентификовати прогресивно спајање научне објективности и политичко-економске рационалности. Модерност је блиско повезана са две главне тежње просветитељства и реформације: ону ка моралној аутономији и ону ка друштвено-политичкој самоодређености, као

8) Parton, N. "Social theory, social change and social work: an introduction." у Parton, N. (ур.) *Social Theory, Social Change and Social Work*. Routledge, London, 1996, стр. 13.

аспиративним изразима когнитивне рационалности. Њен одређујући моменат је садашњост као простор сталног трвења између оспораване прошлости и могуће будућности, као место одлучивања о размери континуитета и дисконтинуитета облика живота за који се опредељујемо, и бивајући таква, њена најдоминантнија појавна форма је изражена преко кризног искуства.⁹⁾

2. ВИСОКА МОДЕРНОСТ И БЛАГОСТАЊЕ

За Ентонија Гиденса (Anthony Giddens),¹⁰⁾ модерност се односи на друштвени живот или организацију који су се појавили у Европи око седамнаестог века, а потом сукцесивно остварили утицај на глобалном нивоу.¹¹⁾ За разлику од „једноставне модернизације“ ранијег друштвеног развоја, савремена епоха, касна, позна или висока модерност, је обележена „рефлексивном модернизацијом“. Гиденс користи овај појам да би дефинисао процес глобализације, друштвене рефлексивности и пост-традиционалног (од Гиденса више преферирани појам у односу на појам постмодерног) друштвеног поретка. Социјална рефлексивност се односи на друштво где су животни услови највећим делом производ акција припадника тога друштва, које су, опет, предоминантно усмерене на управљање од стране друштва створених ризика и могућности. Ранији историјски периоди обележени су животним условима који су у многоме зависили од спољних сила (ритмом годишњих доба, сложених климатских услова, природне конфигурације терена, смењивањем дана и ноћи и сл.). Политичке и друштвене институције благостања повезане са спољним ризиком, а не са производњом несигурности карактеристичном за људску интервенцију у подручју друштвеног и природног света, те са промовисањем солидарности у амбијенту једноставне модернизације, више неконвергирају са актуелним дефинисањем социјалног битисања. Свет је постао флексибилан и лако уобличљив ентитет: и природни и друштвени свет су постали изложени преманентној интервенцији,

9) Kompridis, N. *Critique and Disclosure: Critical Theory between Past and Future*. MIT Press, Cambridge, 2006, стр. 14-15.

10) Види Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1990; Giddens, A. *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge, 1991; Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Polity Press, Cambridge, 1994.; Giddens, A. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1998.

11) Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. op. cit., 1991, стр. 1.

те предмет расправе о узроцима и последицама таквих интервенција.

У позној модерности долази до потпуне реоријентације само-идентитета и животног стила, значајне промене дирекције која се означава као рефлексивни пројекат самог себе, “властитог сопства”. Ако је само-идентитет, “лично Сопство” или “Ја”, рефлексивно схваћено од стране појединца преко партикуларног биографског наратива, задуженог за конфлацију прошлости, онога како је неко постао оно што јесте, и будућности, онога шта неко хоће да буде, онда је касна модерност обележена дубинским променама вертикалних, постаменталних детерминанти такве констелације.¹²⁾ Традиционални начин живота, укључујући класе као једно од најважнијих чворишта само-идентитета, су елиминисани из друштвеног битисања и замењени ситуацијом вишеструког избора. Конјункција тога ранга није продукт механизма државе благостања или неуређеног конзумерског капитализма, већ глобализације, повећане интегрисаности и освешћености удаљених догађаја и начина живота на нечије персоналне праксе, и перманентне институционалне рефлексивности, сталне производње нових знања и информација, рутински оперативних у друштвеним праксама.

Ерго, “сопство” постаје рефлексивни пројекат у оквиру кога појединци морају предано и континуирано да селекутују, одржавају и ревидирају њихове идентитетске наративе. По Гиденсу, данас сви ми опстајемо ван биографије, рефлексивно устројени преко протока друштвених и психолошких информација о могућим начинима живота.¹³⁾ Пост-традиционални поредак модерности је тако конструисан да се одговор на питање о начину живота мора свакодневно изнова давати и тумачити унутар временског развијања само-идентитета. Претходно би могло да се окарактерише као позитивно постигнуће самоостварења, самоспознаје, само-истраживања и само-контроле, што омогућава досад незамисливу суму аутономије, слободе делања и “суперирности” над животним приликама, без обзира на евидентну тежину и комплексност реконструкције инхеретно крхког само-идентитетског наратива, те питања његове адекватности и одступања од неког идеално замишљеног себе. Могу се констатовати још две битне последице из ове нове рефлексивности само-идентитета: (1) инверзија традиције или колективне културе са животним стиловима, анулирање безусловног прихватања “испрограмираности” преношене са генера-

12) Giddens, A. *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. op. cit., стр. 53.

13) Ibidem, стр. 14.

ције на генерацију и прихватање плуралитета могућих опција без неких ригидно профилисаних инструкција, ради се о форсирању индивидуалног избора и прихватања од стране за то ангажованог и заинтересованог агента (није ствар у томе да само следимо неке животне стилове, ми немамо другог избора него да их бирамо); (2) као реперкусија мултипликовања животних стилова јавило се пропорционално увећање животног планирања, са нестанком традиционалистичке фаталности или омиозности, појединци, слично касно-модерним институцијама, морају да запоседну будућност преко амалгамације како пројектованих будућних поступака и догађаја, тако и само-идентитетских наратива прошлости (ово не значи да план по неком аутоматизму значи и његову реализацију- читав низ акциденталних догађања могу у сваком трену утицати на појединца и приморати га на доношење крајње деликатних и битних одлука, врло утицајних по питању његове животне оријентације).

Савремену еру карактерише и инверзија превалентне усредсређености на богатство (или благостање) са категоријом ризика, који је толико значајан да заправо представља одлучујући параметар позно-модерне културе и живота. По Гиденсу, модерност је култура ризика, идеја ризика је постала модус како општа и техничко-специјалистичка јавност организују друштво.¹⁴⁾ Савремени друштвени живот поверење не екстрахује из света природе, већ из друштвено организованог знања у форми апстрактног система. Када се у фокус постави институционална сфера, рефлексивна модернизација генерише окружења глобалног ризика које се базира на његове четири варијанте бремените са значајним последицама:¹⁵⁾ (1) капитализам генерише економску и социјалну поларизацију, како унутар нације тако и међу нацијама (у игри је запрепашћујуће повећање сиромаштва, око једне петине становништва на планети живи у условима апсолутне беде, парадокс је да таква констелација депривације није само резултат економске неразвијености, већ се, понекад, јавља као последица процеса унапређења и развоја); (2) индустријализам продукује претње које се тичу екосистема (ради се о увећању глобалног загревања, смањењу озонског омотача, уништењу кишних шума, дезертификацији и сл.); (3) присмотра или мониторинг, те на њима засновани контролни систем представљају одраз екстензивне репресије и угрожавања људских права (ради се о релевантном нарушавању демократских права и немогућности све већег броја људи да побољшај, чак и мали део, својих

14) Ibidem, стр. 3.

15) Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. op. cit., стр. 97-101.

људских потенцијала); и (4) средства насиља подразумевају широки распон бруталних феномена од мушког насиља над женама до могућности нуклеарне конфронтације (нови светски поредак који је заменио стари, утемељен на суперсилама, није донео очекивани помак на боље, проблем се манифестује не само агрегацијом војне технике, већ и појавом локалних напетости произашлих на националистичким, религијским или етничким расцепима, што је допуњено и насиљем у свакидашњим ситуацијама, типа родних односа између различитих полова). Ниједан аспект наших ангажмана није подложен неком унапред фиксираном курсу, те је све отворено за контингенцију.

Такво аномалично стање се не може превазићи истрошеним и дискредитованим филозофским поставкама социјализма и неолиберализма. Док се социјализам, од коренитог пројекта друштвених промена, деформисао на начин да је постао дефанзивни конзервативизам заокупљен одбраном постојећих државних институција благостања, неспособних да одговоре на изазове произведене несигурности, дотле се неолиберализам “наметнуо” као неприкосновена сила деструктивног и неспутаног капитализма, као морално проблематични концепт, који нагрiza колективно ткиво зарад ефикасне акумулације. Гиденсов одговор на такву конјункцију је “утопијски реализам”, трансформативни пројект друштвеног “сопства” инкорпорираног у критичку теорију данашњице, различит и од леве и од десне опције.¹⁶⁾ Реализам изражава идеју да радикална политика, у смислу реализације делотворних тактика и стратегија, треба да произилази из актуелних друштвених процеса, док се утопијски део синтагме односи на чињеницу да је друштвени универзум све више испуњен друштвеном рефлексивношћу, алтернативним визијама и моделима будућности који активно обликују и ре-обликују садашњост.

Утопијски реализам се може схватити као својеврстан истрактивни оквир за формулисање алгорита политичког деловања оријентисаног ка метаморфози касно-модерних друштава, он нуди алтернативне друштвено политичке форме супротстављене горе побројаним ризичним окружењима касне модерности. У том смислу, концепт карактеришу следећи опонентски моменти: (1) опирање постулату капиталистичке акумулације по коме је економски раст најважнија димензија функционисања друштва и постављање у центар дискурса борбу против сиромаштва; (2) насупрот агресивном и деструирајућем индустријализму, форсира се страте-

16) Ibidem, стр. 101-103

гија еколошког очувања и конструисање нове екологије вредносно прожете идејом о муталности човека и природе; (3) одбацивање система институционалног надгледања потенцирањем демократије утемељене на дијалогу, компоноване од политике поверења и интегритета; и (4) супростављање политици насиља редуковањем свих облика виоленције и произвољне моћи.

Имајући то на уму, главни задатак са којим се суочава држава благостања у епохи касне модерности је развој форми обезбеђивања, заштите и подршке које су компатибилне животним вредностима, жељи да се живи срећан и задовољавајући живот. Овакав контекст је свакако значио радикално реконструисање дотадашње поставке држава благостања, фаворизоване од стране политичке левице и радничке класе као поузданог инструмента или механизма за осигурање друштвене и економске једнакости. То је подразумевало и уважавање дуготрајне критике која је долазила са десног политичког крила и која је обухватала следеће елементе:¹⁷⁾ (1) неуспешно редуковање сиромаштва или изналажења начина за трансформисање релевантне редистрибуције богатства; (2) имплицитно прихватање традиционалне породице и родних улога; (3) подстицање зависности по питању благостања као културног кода и економског услова; (4) бирократизовани, нефлексибилни и имперсонализовани карактер државних институција; (5) недемократска, одоздо-надоле расподела користи и привилегија; (6) неадекватно прилагођавање друштвеним променама са посебним акцентом на (6.1) обрасце класне стратификације, (6.2) демографске промене, (6.3) преображај у породичној структури и (6.4) трансформацију тржишта рада; (7) немогућност утицаја на зоне ван економског подручја на нивоу емоционалних, моралних и културних проблема; (8) немарно и нефункционално коришћење финансијских и људских ресурса.

Различити концептуални размештаји, различита теоретска оптика различито конструише место и функције државе благостања у самом друштву:¹⁸⁾ (1) држава благостања може да буде конструисана као генуинитетна политичка форма, засебна организација политичке моћи; (2) она може бити и третирана као обједињавајући административни конструкт по питању начина организовања појединачне/их политике/а и следствене имплементације; (3) држава благостања може бити разматрана и као сет дистинктивних образаца функционалне диференцијације, као аутентични

17) Loyall, S. *The Sociology of Anthony Giddens*. Pluto Press, London, 2003, стр. 155.

18) O'Brien, M. и Penna, S. *Theorising Welfare: Enlightenment and Modern Society*. op.cit., стр. 4.

модус специјализације и контроле над улогама и ресурсима који обезбеђују благостање; те (4) четврта конструкциона перспектива види државу благостања као простор за реализацију специфичних форми моћи (попут родне или расне варијанте), она представља локацију политичког конфликта око посебне, патријархалне или расно профилисане) структуре контроле и опресије.

За Гиденса, неуспех државе благостања заправо произилази из концептуалног увођења појма ризика, из друштвеног заокрета од спољног ка произведеном или створеном ризику. Ризик се односи на опасности које процењујемо и са којима се суочавамо.¹⁹⁾ У касно-модерним друштвима, фокусираним на будућност и, такође, “затрпаним” информацијама, анализа ризика подразумева спајање другачије неспојивих области политике: реформисање државе благостања, ангажовање са светским финансијским тржиштима, одговоре на технолошке промене, еколошке проблеме и геополитичке трансформације. Како то потенцира Гиденс, потреба за заштитом од ризика је унисона, као и, помало амбивалентно, потреба за сучељавањем са ризиком и ризиковањем на један продуктиван начин.²⁰⁾ Организовање државе благостања, као система друштвене сигурности или заштите, нераскидиво је повезано са Просветитељском идејном матрицом, по којој је ризик измерљив преко рационалног ангажмана, и коме се супротставља и који се контролише преко хотимичне друштвене интервенције. Таква концептуализација се заправо реферира на дириговање или управљање спољним ризиком и на бављење друштвеним проблемима тек пошто су се већ појавили. Насупрот томе, произведени ризик измиче људској евалуацији и контроли, те подразумева “априорно” или профилактичко деловање на самом извору, а не “апостериорно” чињење по афирмацији неког догађаја. Логика тако постављеног реаговања, преузета од стране неког појединца или друштвене групе, не одузима на позитивним могућностима искоришћавања и каналисања у смеру неког плодносног исхода. Све то имплицира инверзију анахроне, ретроградне и неефикасне државе благостања са државом социјалног инвестирања, оперативном унутар контекста друштва позитивног благостања.

Друштво позитивног благостања, за разлику од негативних слобода државе благостања, које је Гиденс пратио у односу на “аксиоме” изнете у Беврицовом извештају, требало би буде утемељено на позитивним слободама аутономије и развоја појединца.

19) Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. op. cit., стр. 64.

20) Loc. cit.

Беврицов извештај, настао за време Другог светског рата као пројекат наручен од стране британске владе и превасходно усмерен ка стварима које се тичу социјалног осигурања радника.²¹⁾ Захваљујући његовом реализатору Вилијаму Беврицу (William Beveridge) прерастао је у концептаулни и инструктивни оквир британског концепта државе благостања, познат по своме идентификовању и резистенцији, рецимо, “петорици јахача апокалипсе” дотадашњег устројства и поимања благостања: оскудици, незнању, бедности и незапослености. Анализирајући тако развијену шему, Гиденс је ситуацију високе модерности окарактерисао преко пет нових опонирајућих атрибута: аутономије, образовања, добробити, активног здравља и иницијативе.²²⁾

Негативно (или традиционално) благостање се, дакле, може тумачити као компензационо делање за трошкове и непогоде или недаће које људи проживљавају као последице економских и друштвених трансформација, док позитивна варијанта, осим тога, покушава да развије потенцијале за преузимање ризика и интегрисање институција благостања у шири економски систем. Ерго, у дискурсу државе социјалног инвестирања, која се може изједначити са дискурсом државе позитивног благостања, важно место заузимају процеси инклузије и ексклузије, који омогућавају или осујећују појединце да партиципирају у економској сфери, посебно на нивоу тржишта рада.²³⁾ Технолошки устројена глобална економија промовише ризик да одређене групе, попут професионално неспособљених или недовољно образованих, остану трајно искључени из економског домена. Због тога што само компензационо реагује на непогоде, негативна форма благостања може да интензификује друштвену ексклузију, док позитивни пандан, диспратно томе, развија инклузионе капацитете. Притом, благостање није само ствар економске зоне активности, већ се у његовом детерминисању инсистира и на психичким добитима (саветовање и сл.). Позитивно благостање се примарно бави личним слободама и колективном одговорношћу, у времену културног репрограмирања еманиципаторске политике у нови културни код политике живота, схваћене као политике животних стилова и самоостварања.

21) Blakemore, K. и Griggs, E. *Social Policy: An Introduction*. Open University Press, Maidenhead, 2007, стр. 49-53.

22) Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. op. cit., стр. 128.

23) Види Pratt, A. “Towards a New Social Democracy.” Lavalette, M. и Pratt, A. (yp.) *Social Policy: Theories, Concepts and Issues*. SAGE, London, 2006, стр. 26-46.

3. ПОСТМОДЕРНОСТ И БЛАГОСТАЊЕ

Један од начина “семантичког дешифровања” или “егегезе”, иначе доста тешко прецизирајућег, појма постмодерног представља термилошки спој који сугерише неки поредак, етос или покрет који се налази ван, против или после модерног пандана.²⁴⁾ Међутим овакву поставку треба узимати са доста резерве, јер се њена модернистичка природа манифестује самим следом од модерног ка постмодерном, ситуирањем постмодерног унутар модерног поретка линеарног времена, те је тако чврсто повезана са метанаративом историјског прогреса или еволуције. Са друге стране, постмодерности се не мора да буде третирана из угла продужавања или раскида са модерношћу, већ из угла откривања и трансгресије реализоване преко прихватања експерименталног момента прикривеног унутар самог модернистичког поретка. Постмодерност нарушава модерност и сродне јој наративе изнутра и пласира нове форме историјског времена које садрже властите стратегијске потенцијале. Постмодерност „саботира“ линеарно време модерности делујући истовремено у прошлости и будућности, она није пуко раскидање са традицијом и модерношћу, већ и историјска деконструкција модерне прошлости зарад отварања простора новој недефинисаној будућности.

Став да је модерни свет обележен дисконтинуитетом, инконгруенцијом, дисонанцом, фрагментацијом и дисензусом (ради се, дакле, о једном нестабилном окружењу испуњеном перпетуираном несигурношћу), постмодернисти повезују, не потпуном снагом узрочно-последичне везе, са: (1) преласком на постиндустријско, информативно и потрошачко друштво; (2) дезорганизованошћу капитализма, социјализма и бирократије; (3) транснационализмом и глобализујућим процесима; (4) пропадањем међународног поретка одржаваног од стране Сједињених Америчких Држава; (5) реструктурирањем запослености, незапослености и слободног времена на бази пост-фордистичких принципа; (6) реструктурирањем друштвених категорија, класа, рода, расе и сексуалности; и (7) гашењем старих и појавом нових знања и дискурса.²⁵⁾ У својој најекстремнијој варијанти, постмодернизам пропагира идеју да су знакови и представе заменили стварност, да је пролиферација представа и порука довела до имплодирања границе између знака

24) Види Стојановић, Ђ. “Трактат о постмодернизму, друштву и политици: Quaecumque ab X dicta essent, commentitia esse.” *Српска политичка мисао*, 41(3), 2013, стр. 11-56.

25) Gibbins, J. R. “Postmodernism, poststructuralism and social policy.” у Carter, J. (yp.) *Postmodernity and the Fragmentation of Welfare*. Routledge, London, 1998, стр. 33.

и означене ствари, као и између стварности и фикције, елиминишући категорије попут истине или смисла. Последица таквог стања ствари је хипер-реално друштво у коме је дихотомија између стварног и нестварног поништена, потпуно изгубљена у бескрајном протоку знакова и симулација.²⁶⁾

Постмодернизам је по питању моћи усредсређен на друштвено-културну и политичко-економску конструкцију ексклузије и маригинализације, на политичко апострофирање доминације и следственог отпора, те на анализу институционалне и свакидашње реализације значења и кодова у поводу разлика и идентитета. Свако проучавање друштвеног благостања укључује и “дијахронијска” и “синхронијска” друштвена превирања, то јест културну и политичку борбу. Било како било, квантитативно-квалитативне промене модерног друштвеног живота су видљиве преко:²⁷⁾ (1) хипер-диференцијације научног и технолошког знања и културних вредности; (2) хипер-рационализације политичке и економске власти; и (3) хипер-комодификације животних стилова. Имајући претходно на уму, под постмодернизацијом можемо да одредимо прелазну фазу између постојећег модерног и, још увек нереализованог, постмодерног друштвеног поретка, евидентно реконфигурирање, такође, свих аспеката друштвеног живота.

Као најеклатантније постмодерне праваца промене можемо идентификовати:²⁸⁾ (1) децентрализацију - указује на нестратегијску и екстензивну тенденцију, карактеристичну за целокупне економске, политичке и културне односе, а не за, рецимо, освешћене капиталисте или класне актере, да велике организације шире власт од производње и административних процеса на супсидијарне институције и мреже (можемо разликовати хоризонталну децентрализацију, ону коју подразумева трансфер моћи од извршних тела на специјализоване организације, квази-аутономне, полу-јавне невладине организације на које је влада деволуирала моћ, и вертикалну децентрализацију, која подразумева пренос овлашћења, спуштање моћи, на мање и више специјализоване јединице); (2) локализаци-

26) Baudrillard, J. *Selected Writings*. Stanford University Press, Stanford, 2001, стр. 169-188.; Dickens, D. R. и Fontana, A. “Postmodernism in the Social Sciences.” у Dickens, D. R. и Fontana, A. (уп.) *Postmodernism and Social Inquiry*. UCL Press, London, 1994, стр. 1-25.; и Dickens, D. R. и Fontana, A. “The Future of Social Theory and the Limits of Postmodern Critique.” у Dickens, D. R. и Fontana, A. (уп.) *Postmodernism and Social Inquiry*. UCL Press, London, 1994, стр. 127-155.

27) Види Crook, S., Pakulski, J. и Waters, M. *Postmodernization: Change in Advanced Society*. SAGE, London, 1992.

28) O'Brien, M. и Penna, S. *Theorising Welfare: Enlightenment and Modern Society*. op.cit., стр. 192-195.

ју - указује на то да комуникативне технологије, потпомогнуте са масовним миграцијама и светском трговином, доводе до релевантног повећања свести о и стварној зависности између локалитета који су јако удаљени али који утичу на међународне и планетарне односе и токове (долази до супротстављања глобалним корпорацијама и дистанцирања локалних савеза и удружења од простора подложног централној координацији); (3) фрагментацију - указује на декомпоновање, дисјункцију политичке културе, на инверзију партијске и класне лојалности са флуиднијим и неформалним мрежама деловања и испољавања, она је интензификована растом политике идентитета у оквиру које је модерна логика инкорпорирања и репрезентације доведена у питање због своје ригидности и ексклузивности, и (4) десоцијетализацију (условно десоцијетализацију) - указује на ерозију модрнистички снажно позициониране сепарације друштва и националне-државе, на дисперзију, дисеминацију националних и друштвених идентитета и на факат да глобални медији комуникације, трговина и транспорт омогућавају како корпорацијама тако и заједницама да одржавају економске и друштвене мреже.

На овом месту би било добро направити начелну разлику између постмодернизма и постиндустријализма. Док се први, генералнији термин, како је већ то сугерисано, реферира на крај двадесетовековне епохе модерности, дотле се постиндустријализам односи на уже профилисане тенденције у сфери економије и рада.²⁹⁾ Његове главне карактеристике су: (1) дерутност производње као носећег извора запослења и пропорционални раст послова повезаних са услужним сектором; (2) консеквентно претходном, долази до низа суштинских промена у структурисању рада и организацијама (напуштање фордистичких начела масовне производње, хијерархије и “животног запослења” са непирамидалном и децентрализованом поставком организација, каузализацијом рада и преваленцијом много шире постављених портфолија професионалних умећа); (3) анахроне класне и родне поделе индустријског друштва алтерирание су новим расцепима, превасходно на радну снагу, адекватно награђену, прилагођену постиндустријским критеријумима знања као пресудног фактора запошљавања и сиромашнијег дела упућеног на повремене, привремене и хонорарне послове; и (4) као последица глобализације, која онемогућава државе да независно управљају економијом унутар својих граница, долази

29) Blakemore, K. и Griggs, E. *Social Policy: An Introduction*. Open University Press, Maidenhead, 2007, стр. 271-274. и Стојановић, Ђ. и Гавриловић, Д. “Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства.” *Српска политичка мисао*, 31(1), 2011, стр. 11-38.

до смањења трошкова рада и благостања (социјалних издвајања), те немогућности потпуно аутономног формулисања и усмеравања социјалних политика.

Сагласно претходном, развој унутрашњих тржишта која се тичу одређених социјалних услуга су резултовала распадом застареле бирократске структуре која је била задужена за ту врсту послова, постиндустријски тип економије нагрива важеће норме и стандарде сигурности и принцип сталног запослења, чинећи постулате “бевриџанске” државе благостања ретроградним и неадекватним за савремене људске потребе.³⁰⁾ Све донедавно социјални рад је био позициониран као генеричко деловање, оперативно у јединственој организационој структури и усредсређено на рад на случајевима, а актуелни социјални рад је испуњен са проценама, мониторингом, координирањем агенција, вишеструким пружањем услуга и менаџментом случаја. Ерго, социјални рад и социјалне службе су се генерално замениле етос и праксу генерицизма са административним специјализмом.

На тој линији, се крећу и размишљања која констатују да је социјални рад изложен интензивном процесу фрагментације или дезинтеграције, са евазивним и недовољно снажним концептуализацијама контра-позиција које би могле да генеришу и промовишу реинтегришуће процесе.³¹⁾ Као најиндикативније тенденције тога ранга можемо означити следеће моменте новог јавног менаџмента³²⁾ (то јест новог јавног управљања): (1) форсирање агенцијског администрирања јавним сервисима са доминацијом неизабраних и од, следствене, одговорности изузетих тела; (2) дефинисање и пружање услуга у међупростору заинтересованих организација, а не унутар постојећег структурног размештаја; и (3) све већу фрагментацију социјалне службе на нивоу (3.1.) професионалних или услужних разлика, (3.2.) организационих реструктурирања око поделе на линији корисник/набављач у сфери социјалне заштите и (3.3) инсистирања на деволуцији и децентрализацији.

Претходна констелација имплицира:³³⁾ (1) да у амбијенту сталног смањења јавне потрошње, такве тенденције чине социјалну службу резидуализованом и концентрисаном на сужене дефи-

30) Види Fitzpatrick, T. “Postmodernism, welfare and radical politics.” *Journal of Social Policy*, 25(3), 1996, стр. 303-320.

31) Clarke, J. “After social work?” у Parton, N. (ур.) *Social Theory, Social Change and Social Work*. Routledge, London, 1996, стр. 54-60.

32) Види Стојановић, Ђ. и Ђурић Ж. *Анатомија савремене државе*. Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 243-252.

33) Ibidem, стр. 58-59.

ниције опасности и потреба; (2) да без обзира на дизајнирање нове организационе структуре и менаџерске власти у јавним службама, легитимизованих преко промовисања вишег степена делотворности, долази до стварања нових трошкова и препрека повезаних са координацијом (ово условљава расправе о тржишту и квази-тржишту у домену социјалне заштите и покрива, рецимо, проблем трансакционих трошкова и процеса регулације и мониторинга уговореног пружања услуга); (3) да се мења природа и услови дискреционог понашања унутар социјалног рада (професионалне процене су подређене менаџерским приоритетима, те долази до стварања хибридне рачунице, где су професионални процеси и категорије помешани са менаџерским апсолвирањем трошкова, ефикасности и ризика, социјални диверзитет се узима у обзир али је лимитиран организационим императивима и критеријумима; и (4), коначно, размрвљавање и уситњавање социјалног рада генерише проблеме који су у спречи са идентитетом, вредностима и лојалношћу (долази до замене професионалне, "деонтологизоване", културе, са корпоративном посвећеношћу и идентитетима).

Целокупни сет горе изнетих преображаја јасно иницира професионалну кризу у области социјалног рада, која је сегмент шире позициониране кризе професионално-бирокуратског аранжмана класичне државе благостања. Промене измештају познате зоне расправе у вези улоге социјалног рада и свих осталих са њим повезаних дилема, нарушавају чворишта тензије, савезе и сам језик диспутације (на пример, више се не говори о клијентски усмереном социјалном раду, јер је клијент "метаморфозирао" у купца, или анти-дискриминаторна пракса у социјалном раду тешко може бити артикулисана када је најважнија ставка у менаџерској агенди стално увећање ефикасности). Цео један теоретско-програмски репертоар је стављен у други план, а тамо где и није у потпуности ишчилено - замењен је конкуренцијом, корпоративним визијама и конфузијом, што свакако алтерира како положај социјалних радника тако и корисника социјалних услуга.

Постмодернисти већину својих критика социјалног рада реализују преко препознавања модерничких тенденција концентрисаних око: (1) склоности ка третирању клијената као хомогених објеката; (2) некритичког прихватању научних достигнућа као прогресивних; (3) узалудне потрага за вечним истинама; или (4) фиксираног или тотализујућег схватање идентитета.³⁴⁾ За анти-опресивну праксу социјалног рада је битно да се овим потенцира

34) Dominelli, L. *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. Palgrave Macmillan, New York, 2002. стр. 163-169.

важност разлика и одбацује третирање унитарности као потпуно непропитујуће датости. Поред тога, постмодернизам указује на то да анти-опресивни ангажман може остати заробљен у претпостављене професионалне „аксиоме“ пасивности клијента и, следственог, патерналистичког приступа који то омогућава. У том смислу, деконструкција хомогеног пасивног субјекта представља један од централних темата постмодернистичке критике. Постмодернизам указује и на то како модернистичка парадигма партнерства са клијентом привилегује оне који контролишу друштвене ресурсе. Он, такође, апострофира укорененост клијената у свакидашњим интеракцијма, навикама и рутинама, то јест потенцира микро-ниво мутуалности клијента, сфере у којој се остварује највећа контрола, на уштрб најширег плана промена, макро-нивоа односа моћи.

Постмодернизам, дакле, децизивно одбацује аналитичку субмисију универзалистичким нормама (или великим, мета, наративима), попут друштвене правде или друштвене једнакости.³⁵⁾ На тој линији, не прихвата се став, карактеристичан за концепт државе благостања, по коме сви они који потпадају под одређену категорију (на пример дефинисану старосним, родним или материјаним критеријумима) имају сличне потребе, те да универзалистичка држава благостања треба на свачије потребе да реагује на сличан начин. Апострофира се, дакле, нехомогеност или некомпактонст, “разбијеност” друштвених група, те чињеница да оне све више постају микстура различитих социјалних категорија. Ако се уопште може рећи да постмодернизам на нечему почива, што свакако нема неке негативне методолошке консеквенце, онда је то инсистирање на плурализму и различитости становишта, на демаскирању друштвених расцепа и диференцијација. У сфери социјалне политике то се надовезује на увођење политике идентитета, идентификовања нових друштвених подела и неједнакости, те преиспитивања традиционалних редистрибутивних шема у смислу друштвено-економских и класних неједнакости.

ЗАКЉУЧАК

Када је концепт државе благостања масовних демократија у питању, Хабермас тврди како је криза њено ендемско својство понајвише због напетости повезаних са остварењем циљева базираних на једнакој дистрибуцији ресурса у условима тржишне

35) Види Hillyard, P. и Watson, S. “Postmodern social policy: a contradiction in terms?” *Journal of Social Policy*, 25(3), 1996, стр. 321–346.

економије (што повлачи за собом повећани ниво регулације и интервенционизма са негативним утицајем на аутономију економије).³⁶⁾ Држава благостања, наиме, поставља изузетно висока пореска оптерећења, која може оправдати само успостављањем неког праведног друштвеног поретка (конгруентног са неким претходно прихваћеним друштвеним консензусом или консензусом благостања). Немогућност испуњења тако формулисане облигације доводи до кризе легитимитета и до значајног смањења поверења грађана у државу, па се сфера културе узима као подручје за обезбеђивање интерпретативних ресурса за креативни одговор на претходно идентификоване проблеме.

И поред тога што је трпела доста критика, концепција државе благостања је ипак успела да реализује помак у заштити основних слобода и одвајању једнакости грађана од непредвидљивости тржишта рада. За унутрашњу системску интенцију егалитарног демократског концепта, који је формално дефинисан универзалним грађанским и политичким слободама, може се рећи да се изражава потпуном усмереношћу ка идеалу супстанцијалне политичке једнакости: (1) обезбеђивању стања у коме политички утицај није превасходно дефинисан преко економске позиције грађана; (2) захтевању стварне једнакости шанси и могућности; (3) одбацивању неједнакости утемељене на различитим социјалним датостима; и (4) давању приоритета мање имућним као основи за концептуализацију општег благостања. Данас је идеологија и пракса социјалдемократије, укључујући и модел државе благостања као најекспонираније форме друштвене администрације и гаранта једнакости, у поприлично хаотичном стању.

Актуелне потешкоће имају далеко мање везе са супстанцијалном метаморфозом људске природе и тежњи, а више са организационим проблемима манифестованим како кроз дискрепанцију између квалитета организовања и управљачке праксе социјалдемократије, тако и кроз трансформацију општих материјалних услова. Потенцијални смер у амортизовању такве констелације никако не може бити, под изговором слободе избора, ангажовање приватних добављача у сфери услуга државе благостања. Избор између различитих добављача може бити нужан, али никако довољан квалитет за повећање нивоа „уплива“ обичних грађана у сферу благостања, јер само њихова директна партиципација у зони пружања услуга може им пружити прави утицај и разрешити их све већег осећаја искључености као гласача, радника, корисника услуга државе благостања и пореских обвезника.

36) Види Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1987.

Како је то већ раније сугерисано мета-наративи манифестују омнисцијентне теорије или филозофије које обећавају људско ослобађање или желе пружити универзалне фундаменте истинитости (ради се, дакле, о апсолутним, универзалним и свеобухватним системима знања и истине). Непратећи модерност, већ бивајући стално присутни део њеног нуклеуса, постмодерност изазива и одбацује тотализујуће мета-наративе који служе за легитимизовање модернистичке праксе. Пропаст комунистичке алтернативе и жестока криза кејнзијанске државе благостања сведоче о завршетку једне епохе испуњене великим еманципаторским наративима, који су у својим основним премисама остали недоречени и неостварени, па тиме и са јаким мало кредибилитета. Ерго, једно од најинтересантнијих аналитичких темата постмодерног приступа благостању није само регистровање плуралитета идентитета, већ обухвата како различите перспективе у третману и пласману његових делова, тако и трајекторије идентитетских трансформација, те сплет односа произашлих на безусловном уважавању разлика. Способност мобилизације, повезане са новим поимањем благостања, око пола, расе, сексуалности и инвалидности зарад супротстављања или алтернативе владајућој стратегији, базираној на примату потреба, ће зависити од капацитета да се, у политички контингентном времену и простору, остане «чврст» у солидарности узрокованој специфичностима и «мек» у лабаво конфигурираним јединицама заједништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Blakemore, K. и Griggs, E. *Social Policy: An Introduction*. Open University Press, Maidenhead, 2007.
- Baudrillard, J. *Selected Writings*. Stanford University Press, Stanford, 2001.
- Clarke, J. "After social work?" у Parton, N. (yp.) *Social Theory, Social Change and Social Work*. Routledge, London, 1996, стр. 36-61.
- Crook, S., Pakulski, J. и Waters, M. *Postmodernization: Change in Advanced Society*. SAGE, London, 1992.
- Dickens, D. R. и Fontana, A. « Postmodernism in the Social Sciences.» у Dickens, D. R. и Fontana, A. (yp.) *Postmodernism and Social Inquiry*. UCL Press, London, 1994, стр. 1-25.
- Dickens, D. R. и Fontana, A. "The Future of Social Theory and the Limits of Postmodern Critique." у Dickens, D. R. и Fontana, A. (yp.) *Postmodernism and Social Inquiry*. UCL Press, London, 1994, стр. 127-155.
- Dominelli, L. *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Fitzpatrick, T. "Postmodernism, welfare and radical politics." *Journal of Social Policy*, 25(3), 1996, стр. 303-320.

- Gibbins, J. R. "Postmodernism, poststructuralism and social policy." у Carter, J. (yp.) *Postmodernity and the Fragmentation of Welfare*. Routledge, London, 1998, стр. 31-49.
- Giddens, A. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1991.
- Giddens, A. *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge, 1991.
- Giddens, A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Polity Press, Cambridge, 1994.
- Giddens, A. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- Giddens, A. и Pierson, C. *Conversation with Anthony Giddens: Making Sense of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1998.
- Gutmann, A. (yp.) *Democracy and the Welfare State*. Princeton University Press, Princeton, 1988.
- Habermas, J. *The Philosophical Discourse of Modernity*. Polity Press, Cambridge, 1987.
- Haggard, S. и Kaufman, R. *Development, Democracy and Welfare States: Latin America, East Asia and Eastern Europa*. Princeton University Press, Princeton, 2008.
- Hillyard, P. и Watson, S. "Postmodern social policy: a contradiction in terms?" *Journal of Social Policy*, 25(3), 1996, стр. 321-346.
- Kompridis, N. *Critique and Disclosure: Critical Theory between Past and Future*. MIT Press, Cambridge, 2006.
- Loyal, S. *The Sociology of Anthony Giddens*. Pluto Press, London, 2003.
- Meadowcroft, J. "From Welfare State to Ecostate." у Barry, J. и Eckersley, R. (yp.) *The State and the Global Ecological Crisis*. The MIT Press, Cambridge, 2005, стр. 3-25.
- O'Brien, M. и Penna, S. *Theorising Welfare: Enlightenment and Modern Society*. SAGE, London, 1998.
- Offe, C. *Contradictions of the Welfare State*. Hutchinson, London, 1984.
- Parton, N. "Problematics of Government: (Post)Modernity and Social Work." *British Journal of Social Work*, 24(1), 1994, стр. 9-32.
- Parton, N. "Social theory, social change and social work: an introduction." у Parton, N. (yp.) *Social Theory, Social Change and Social Work*. Routledge, London, 1996, стр. 4-19.
- Penna, S. и O'Brien, M. "Postmodernism and social policy: a small step forwards?" *Journal of Social Policy*, 25(1), 1996, стр. 39-61.
- Pestoff, V. A. *A Democratic Architecture for the Welfare State*. Routledge, London, 2009.
- Pierson, C. и Castles F.G. (yp.) *The Welfare State Reader*. Polity Press, Cambridge, 2006.
- Полањи, К. *Велика трансформација: политичка и економска исходишта нашег времена*. Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Pratt, A. "Towards a New Social Democracy." у Lavalette, M. и Pratt, A. (yp.) *Social Policy: Theories, Concepts and Issues*. SAGE, London, 2006, стр. 26-46.

Стојановић, Ђ. и Гавриловић, Д. “Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства.” *Српска политичка мисао*, 31(1), 2011, стр. 11-38.

Стојановић, Ђ. “Трактат о постмодернизму, друштву и политици: Quaesumque ab X dicta essent, commentitia esse.” *Српска политичка мисао*, 41(3), 2013, стр. 11-56.

Стојановић, Ђ. и Ђурић Ж. *Анатомија савремене државе*. Институт за политичке студије, Београд, 2012.

Djordje Stojanovic, Ljubisa Despotovic

DISCURSIVE TRANSFORMATION OF WELFARE CONCEPT

Resume

The paper deals with a comparative analysis of modernist, late-modernist and postmodernist paradigms of welfare. In this sense, the first part of paper, addresses the general conceptual profiling of welfare, the welfare state and, consequently, welfare politics. The following section deals with late-modernist risk politics and its impact on the reformulation of the welfare state in the social investment state. In the discourse of the social investment state processes of inclusion and exclusion are very important, they allow or prevent individuals to participate in the economic sphere, especially at the level of the labor market. The final part examines the postmodern insistence on the relevance of identity politics for deconstruction of welfare meta-narrative. The postmodern perception of welfare insists on pluralism and diversity, on unmasking of social cleavages and differentiation. This includes the introduction of identity politics, identifying new social divisions and inequalities, and the reconfiguration of traditional redistributive scheme in terms of socio-economic and class inequality.

Key words: Welfare, Welfare State, High Modernity, Anthony Giddens, Post-modernity, Social Policy, Social Work.

* Овај рад је примљен 25. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Владимир В. Првуловић

*Факултет за међународну економију
Мегатренд универзитет, Београд*

Сања М. Вучковић

*Факултет за пословне студије
Мегатренд универзитет, Београд*

БАНКАРСТВО: УЗРОК ИЛИ БРАНА ОД ФИНАНСИЈСКИХ КРИЗА

Сажетак

У јеку најновијих дешавања на светском финансијском тржишту, после пропасти неколико великих финансијских конгломерата, актуелизује се старо питање о подвајању комерцијалног и инвестиционог банкарства. Показало се да су захуктали егзотични послови са хартијама од вредности били главни покретач финансијског краха и, с тим у вези, као решење намеће се раздвајање инвестиционих и комерцијалних банкарских послова. Главни аргумент је да се не сме дозволити да новац пореских обвезника поново лечи проблеме банака у приватном власништву, проблеме проузроковане лошим проценама и одлукама амбициозних менаџера. Указује се на чињеницу да кривце за кризу треба превасходно тражити у себичној људској природи, а не у одређеним еволутивним системима (као што је развијено финансијско тржиште). Рад се у првом делу фокусира на развој универзалног банкарства. Дале су указује на предности и мањкавости овог концепта, да би се у последњем делу сумирали оквири нових оштрих регулаторних прописа и препорука у овом сегменту финансијског тржишта. То је одговор на реалне економске губитке, с једне, и на притисак јавности, с друге стране.

Кључне речи: универзално банкарство, комерцијалне банке, инвестиционе банке, регулација, дерегулација, криза.

1. ПОЈАМ УНИВЕРЗАЛНОГ БАНКАРСТВА

Основне услуге комерцијалних, традиционалних или класичних банака, вековима уназад подразумевају примање различитих врста депозита од клијената и издавање кредита становништву и привреди у земљи и иностранству. Заједничка карактеристика свих традиционалних комерцијалних банака је у томе да су им депозити основни извор прихода, а издати кредити чине најзначајнију ставку активе. Наплаћујући вишу активну камату за издате кредите и плаћајући нижу (пасивну) за примљене депозите, банке остварују разлику у цени која чини основни профит ових институција.

Некадашња улога банака временом се мења. Оне постају врло активан и у појединим земљама доминантан учесник на финансијском тржишту. Концепт комерцијалног банкарства, нарочито у ери индустријализације, пружа исувише мали маневарски простор за повећане апетите, како самих банкара тако и њихових клијената. Јавља се потреба за додатним изворима средстава. Спектар њихових услуга шири се сходно захтевима клијената, с једне, и природне тежње банке за стицањем што вишег профита, с друге стране.¹⁾

Савремене банке широм света данас нуде спектар услуга својим клијентима који се драстично разликује од послова традиционалних банака. Поред класичних банкарских, обављају послове са хартијама од вредности, дају консултантске услуге у вези са инвестирањем на финансијском тржишту, пружају помоћ око организовања емисије хартија од вредности, гарантују емисије, откупљују или само продају хартије емитената. Исто тако, активни су учесници у реструктурирању предузећа, промени власничке структуре, преузимању или спајању. Банке које се баве искључиво претходним набројаним пословима називају се инвестиционе банке. Уско су повезане са брокерско-дилерским пословима и активно тргују свим врстама хартија од вредности. Структуру њихове пасиве чине, поред сопственог капитала, претежно издате хартије од вредности или позајмљени капитал од других банака. Њихови најзначајнији клијенти су инвестициони и пензиони фондови, хец фондови, осигуравајућа друштва, бројне корпорације. Велики допринос популаризацији инвестиционих банака даје међународно регулаторно окружење окренуто процесима дерегулације последњих деценија, развој технологије у области ширења информација, као и несумњив напредак компјутерске технологије. Захваљујући

1) О тенденцијама у банкарству видети: Shelagh Heffernan, *Modern Banking*, John Wiley and Sons, 2005 ili H.R. Machiraju: *Modern Commercial Banking, New Age International Limited*, 2008.

броју и разноликости услуга које нуде, многе данашње банке добијају назив „финансијски супермаркети“ или „one stop shops“ што недвосмислено описује да понуда на једном месту може задовољити апсолутно све финансијске прохтеве. Захваљујући овој чињеници која погодује како комитентима тако и банкама, банке све више развијају своје активности на финансијском тржишту афирмишући тиме концепт универзалног банкарства.

Универзалне банке су финансијске институције које се баве подједнако депозитно кредитним пословима са становништвом и привредом и пословима са хартијама од вредности. Имају доминантну улогу на финансијском тржишту заједно са осталим институционалним улагачима. Концепт универзалне банке има дугу историју и у многим развијеним земљама представља и једини модел пословања банака.²⁾ У мањем броју земаља, постојала су регулаторна ограничења за комерцијално и инвестиционо банкарство под заједничким кровом. Заправо, комерцијални и банкарски послови су дуги низ година били физички одвојени законским актима и није постојала могућност да иста банка обавља обе групе финансијских послова. Занимљиво је да су се у САД и у Европи односи између комерцијалног и инвестиционог банкарства потпуно различито формирали и развијали. Заједничко им је ипак то што је универзално банкарство набујало када су жеље банака за високим профитима постале важније од друштвених интереса и стабилних финансијских и економских токова. Због тога је прича о успону и паду универзалног банкарства неодвојива од судбина познатих пословних људи и банкара.

Универзално банкарство у Америци у протеклих деценију и по карактерисало је издвајање великих финансијских кућа, као што су Goldman Sach, AIG, Merrill Lunch, Morgan Stanley, Bear Stearis и Lexman Brothers које су врло успешно пословале све до финансијске кризе 2007. године. Након избијања кризе доживљавају различиту судбину. Неке су банкротирале (Lexman), неке су продате (Bear, Merrill, AIG), а Morgan Stanley и Goldman Sachs настављају да послују као комерцијалне банке. Заједничко за све банке је да су захтевале, а неке и добиле, помоћ од државе.

Чиме је било подстакнуто бујање универзалних банака у САД у последњих тридесетак година? Још је администрација председника Регана дозволила либералније односе на финансијском тржишту. Уместо владиних програма издавања кредита зајмопримцима с ниским дохотком, либерализација је заправо значила да се банка-

2) Видети више у, на пример: Carlos M. Pelaez i Carlos A. Pelaez, *Financial Regulation after Global Recession*, Palgrave Macmillan, 2009, поглавље 4, стр. 91-95.

ма допушта да се баве популарним и широко распрострањеним пословима кредитирања становништва. Банке су издавале претежно кредите осигуране хипотеком и временом цене кућа и станова почињу да расту. Банке прикупљене хипотекарне кредите сортирају у пулове сличних карактеристика и на основу њих издају дужничке хартије од вредности и даље их препродају на финансијском тржишту. Ово су основне карактеристике процеса секјуритизације непосредно пре избијања последње финансијске кризе. Да би се хартије што лакше и скупље продале на финансијском тржишту, неопходна је била репутациона потпора коју пружају рејтинг агенције. Наиме, најпознатије рејтинг агенције рангирају овакве инструменте као хартије веома високог квалитета и тиме њиховим издаваоцима омогућавају већи и бржи профит. Низак ризик хартије добијају на основу хипотека које су им у основи, а чија цена у међувремену рапидно расте. Напослетку, с падом цена некретнина читав процес се пирамидално урушава и оставља последице како на финансијску тако и на реалну област економског живота. Сумњиво пословање са егзотичним хартијама од вредности је на крају само Сједињене Америчке Државе кроз програм помоћи (ТАРП)³⁾ коштало око 400 милијарди долара. Последњих година води се оштра полемика о поновном увођењу формалне баријере између пословања комерцијалних и инвестиционих банака.⁴⁾

2. УНИВЕРЗАЛНО БАНКАРСТВО И ПРИВРЕДНИ РАСТ

Светска финансијска криза директно се повезује са великим финансијским конгломератима чије ризично пословање, нарочито у сектору са хартијама од вредности, постаје главна мета најновијих мера регулације.⁵⁾ Вероватно највећи критичар инвестиционог банкарства јесте утицајни Пол Кругман, професор економије и добитник Нобелове награде. Он указује на отуђеност савременог банкарства од својих корена и критикује „банкарство у сенци“ – одбојност банака да се баве традиционалним кредитно-депозит-

3) TARP – Troubled Asset Relief Програм је програм помоћи финансијским институцијама кроз куповину њихове проблематичне активе.

4) Своје виђење ових догађаја даје бивши шеф америчког Система федералних резерви у познатој књизи: Alan Greenspan, *The Age of Turbulence*, Penguin Press New York, 2007.

5) О различитим узроцима кризе видети, на пример: Ricardo Cabral, „A perspective on the symptoms and causes of the financial crisis“, *Journal of Banking & Finance*, бр. 37, 1(2013) или Владан Павловић и Исидора Љумовић, „Финансијска регулатива у САД као покретач кризе“, *Рачуноводство*, 53, 5-6/2009.

ним пословима и њихову опчињеност инвестирањем и хартијама од вредности. Он сматра да банкарство мора поново да буде „до-садно“, што значи да се регулацијом ограниче могућности да банке буду универзалне.⁶⁾

Велики број радова и истраживања указује на блиску везу универзалног банкарства, нарочито његовог инвестиционог дела, и привредног раста. Само велике (или синдикализоване мање банке) у могућности су да подрже захтеве за великим износом финансијских средстава који је потребан корпорацијама за капиталне инвестиције. На пример, у периоду снажног индустријског развоја САД (почетак XX века) изражена банкарска концентрација (тј. мала конкуренција између банака) заправо је допринела расту и није, што би се на први поглед помислило, успорила развој науштрб банкарских профита.⁷⁾ Својом репутацијом и поверењем које уживају у јавности, велике банке имају могућност да без већих напора уведу и подстакну трговину новим инструментима.⁸⁾ Универзалне банке омогућавају настанак и ширење финансијских иновација иницијално за институционалне клијенте, али ови финансијски инструменти врло брзо постају популарни код осталих учесника на финансијском тржишту и тако доприносе развоју читавог друштва. Треба издвојити инструменте заштите (хецинга) на девизном тржишту као финансијску иновацију намењену мултинационалним компанијама која бива брзо и лако прихваћена од стране осталих учесника. Пословање немачких банака крајем XIX и почетком XX века било је претежно оријентисано на привредна предузећа са којима се ствара врло близак однос и међусобно поверење. Последично, смањују се трошкови прибављања информација о предузећима и на тај начин се осветљава пут неповерљивој штедњи да се лакше мобилише.

Банке су у ситуацији да темељно сагледају пословање предузећа, да одаберу боље и лошије инвестиције и да, уз те информације, много једноставније привуку капитал. У Енглеској је структура финансијског система била више окренута пословима са хартијама од вредности и није постојала тако блиска веза са предузећима као што је био случај у Немачкој. Посвећеност немачких банака корпоративном сектору у великој мери објашњава много бржи раст

6) Paul Krugman, *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, W.W. Norton and Company New York, 2009.

7) Kris James Mitchener и David Wheelock, „Does the structure of banking markets affect economic growth? Evidence from U.S. state banking markets“, *Explorations in Economic History*, бр. 50, 2/2013.

8) Jan Schilbach, *Universal banks: Optimal for clients and financial stability*, Deutsche bank research, Internet, http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD000000000296976.pdf, 30/06/2013.

индустријске производње у овој земљи пре Првог светског рата. Компаративна анализа са америчким финансијским системом такође потврђује већу посвећеност индустријском развоју и указује на мање системске проблеме финансијског сектора у Немачкој. За разлику од банкоцентричног немачког, амерички финансијски систем је више окренут тржишту хартија од вредности, првенствено акцијама које су углавном биле у поседу становништва. Ово представља разлог више у прилог чињеници да је немачки финансијски систем кроз смањење информационе асиметрије и преко веће корпоративне контроле у предузећима оумгућавао ефикаснију алокацију средстава. Развијено америчко тржиште хартија од вредности је, с друге стране, афирмисало већи ниво диверсификације као основе за смањење ризика улагања.⁹⁾

У актуелној светској кризи истраживање Дојче банке (*Deutsche Bank*) указује да су највећи губитак претрпеле високо специјализоване банке, било да су се бавиле само инвестиционим или само комерцијалним банкарством, а да су универзалне банке имале мање финансијске проблеме од њих. И даље се консолидују, али су претрпљене штете и губици првенствено резултат лоше пословне политике менаџмента и лоших одлука.¹⁰⁾ У другом истраживању, у основи је потврђена претходна хипотеза, с тим што су лоше одлуке менаџмента приписане државном власништву у пропалим немачким банкама.¹¹⁾ У склопу тезе о доприносу развоју земље, занимљиви су резултати истраживања које емпиријски доказује да су универзалне банке од 1989. до 2012. године финансирале пројекте ризичнијих и уједно знатно продуктивнијих корпорација од оних које су финансирале комерцијалне банке. Такође, постоје докази о већој ефикасности пословања универзалних банака и њиховом израженом утицају на дисперзију прихода у САД.¹²⁾

Претходни аргументи још једном указују на позитивне стране универзалног банкарства, указивањем на везу између финансијског развоја и привредног раста и развоја. То што је нека банка развијена или укључена у корпоративне токове или у инвестирање у хартије од вредности, не значи унапред да је тај финансијски си-

9) Ross Levin, „Financial Development and Economic Growth“, *Journal of Economic Literature*, American Economic Association, 2/1997, стр. 717-718.

10) Jan Schilbach, *Universal banks: Optimal for clients and financial stability*, Deutsche bank research, Internet, http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD000000000296976.pdf, 30/06/2013.

11) Diemo Dietrich i Uwe Vollmer, „Are universal banks bad for financial stability? Germany during the world financial crisis“, *Quarterly Review of Economics and Finance*, бр. 52, 2/2012.

12) Daniel Neuhann i Farzad Saidi, *The Rise of the Universal Bank: Financial Architecture and Firm Volatility in the United States*, <http://w4.stern.nyu.edu/finance/docs/pdfs/Seminars/123f-saidi.pdf>, 30/06/2013.

стем лош и склон избијању финансијске кризе. Финансијски систем, иако један од најважнијих и најзначајнијих система у држави, ипак представља само (један) сегмент развоја укупне привреде.¹³⁾

Треба имати у виду специфичности малих земаља, пошто одређена правила која важе у великим државама не важе за мање привреде. Тако се указује на чињеницу да је за мале привреде важно да задрже мање традиционалне банке, пошто ће се у њима пре и лакше испоставити да су веће банке „превелике да би пропале“ и да су изражена претња финансијској стабилности.¹⁴⁾

Да ли је један од мотива банкарског улагања у предузећа повећање привредног раста? Насупрот претходном разматрању, има ставова да би било наивно банкарском развоју приписивати било какве заслуге за привредни развој. Ако до тога и дође, то је само случајна последица себичног понашања банака. Ако се има у виду рани развој америчког банкарског система, нарочито кроз пословање Ј.П. Моргана и Рокфелера, увиђа се огроман утицај који банке врше на компаније, како директно тако и преко политичког лобирања. Податак о 126 директорских позиција у 89 компанија који су Ј. П. Морган и његова банка имали, јасно указује на велику моћ коју ужива мала група људи. Савременици ових догађања указују на својој групе олигарха који кроје и прекрајају законе и прописе по својој мери. Већ је напоменуто да и чувени Глас-Стигелов закон више настаје као последица приватних превирања него нужног јавног интереса. Кроз своје политичко-родбинске везе, Рокфелер лобира за овај закон (иако ће и његова банка трпети последице) с циљем да уништи свог конкурента, о чему је већ било речи. Дакле, лични мотиви, осветољубивост, љубомора, грамзивост, похлепа и незаситост некада су много већи покретачи реформи и закона него било који друштвено оправдани фактори.

3. НЕИЗВЕСНА БУДУЋНОСТ: РЕГУЛАТИВА И ПРЕПОРУКЕ

Регулација се често критикује као непотребно мешање бирократије у економске токове и као последица порива државне администрације да управља свиме, па и економијом. При томе се заборава да потреба за државном регулацијом произлази и из неких објективних околности. Пракса је показала да се често економске

13) Сами аутори претходне анализе указују на ограничен утицај само финансијске структуре на укупан развој земаља.

14) Francesco Vallasca i Kevin Keasey, „Bank resilience to systemic shocks and the stability of banking systems: Small is beautiful“, *Journal of International Money and Finance*, бр. 31, 6/2012.

теорије заснивају на нереалним претпоставкама и да се оптимални привредни резултати не могу остварити ако се све препусти тржишту.

У неким гранама привреде влада ограничена конкуренција, тј. тржишна ситуација која се карактерише постојањем само једног предузећа (или неколико предузећа) које снабдева тржиште (монопол или олигопол). Често и држава својим акцијама омогућава стварање оваквих ситуација јер, на пример, одобрава патенте као искључива права на неки проналазак и тиме подстиче иновације, али, са друге стране, конкуренцију на тржишту чини мање савршеном. Некада је и целисходно да у одређеној области постоји само неколико предузећа јер то чини производњу ефикасном (барјере улазу омогућавају постизање економије обима заштићеним предузећима).

Такође, постоји одређен број чисто јавних добара које појединац бесплатно користи и готово је немогуће да се искључи из уживања у тим добрима (све и да то жели), али чији укупни трошкови превазилазе користи које би појединац имао да направи такво добро. У таквим ситуацијама је неопходна активност и улагање државе.

Исто тако, кад год приватна тржишта нису вољна да пруже одређени производ или услугу, чак и у ситуацијама када су трошкови њиховог обезбеђења нижи него што су појединци спремни да плате, постоји тржишна несавршеност, а таква тржишта се називају непотпуна јер понуђачи немају интерес да пруже широк опсег понуде робе или услуга. Ово је чест случај у области пружања осигурања или одобравања одређених кредита.

Администрације развијених земаља су одлучно реаговале одмах по уочавању размера кризе, у другој половини 2008. године. Предњачиле су САД, а развијене земље Европе и Азије углавном су пратиле потезе Америке. Интервентне мере би могле да се поделе у неколико група. Прву чине мере усмерене ка повећању ликвидности: централне банке и министарства финансија су спровеле изузетно експанзивне мере монетарне и фискалне политике, како би предупредили суноврат кредитне активности из приватних извора. Друго, предузете су мере ка спречавању банкротстава, како предузећа, тако и финансијских институција – процењено је да би дошло до слома реалне и финансијске економије у случају пропасти крупних корпорација и банака. Треће, спроведене су мере фокусиране на сегмент стамбених кредита, првенствено подстицањем банака да умање кредитно оптерећење финалних корисника

кредита. Четврто, са временским помаком, предлажу се нове мере финансијске регулације.

Након бројних парцијалних мера за спасавање финансијског система, предлога, савета и правилника, Сједињене Америчке Државе у јулу 2010. године, делом на основу Вокерових правила¹⁵⁾ који се тичу банкарског трговања, доносе закон о финансијској реформи (*Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act*) којим се у потпуности регулише читав финансијски систем. Поред банака, осигуравајућих кућа и пензионих фондова, закон регулише и рејтинг агенције као и друге сегменте финансијског система. Најзначајнија промена у смеру ригорозније контроле банака је Вокерово правило о ограничавању шпекулативних трансакција које су идентификоване као главни узрочници финансијске кризе и потом рецесије. Наиме, комерцијалне банке могу се бавити трговином хартија од вредности у своје име, као и улагањем у хед фондове и остале приватне фондове само до 3% сопственог капитала (*proprietary trading*¹⁶⁾). Изворно, Вокер је предложио низ строжих ограничења, али нису сви предлози и преточени у закон. Тако је правило првобитно сугерисало потпуну забрану улагања комерцијалних банака у инвестиционе послове у своје име, али се ипак, под политичким притисцима и притисцима разних интересних група – модификовало.

У погледу одвајања инвестиционог и комерцијалног банкарства, нови закон се пореди са Глас-Стигеловим законом из 1933. године. Док је на снази био стари закон, дешавале су се парцијалне, али не и глобалне турбуленције на финансијском тржишту. Крајем осамдесетих година криза на берзанском тржишту није погодила комерцијалне банке, као што банкарска криза почетком деведесетих није погодила тржиште хартија од вредности. То говори у прилог тези да раздвајање два вида банкарског пословања доноси диверсификацију на глобалном финансијском тржишту и умањује ризик финансијске кризе. Разлог више за раздвајање лежи и у чињеници да су у последњој кризи интегрисане банке инфинцирале једна другу и пренеле заразу у светске оквире.

Није згорег осврнути се и на политичке утицаје и притиске при увођењу било каквих новина и закона од стране регулаторних

15) *Паул Волкер*, амерички економиста и бивши председник Фед-а, а од 2009. године у саветодавном телу председника Барака Обаме.

16) *Proprietary trading* означава трговину хартијама од вредности коју банка обавља у своје име и за рачун стицања сопственог профита, а не у име и за рачун клијената. Ова трговина се сматра ризичним делом банкарског пословања и више доприноси волатилности профита.

власти на финансијском тржишту. У универзалном банкарству то поприма озбиљније импликације јер су у овом случају удружени интереси скоро свих учесника: комерцијалних и инвестиционих банака, пензионих фондова, осигуравајућих друштава, инвестиционих фондова. Раздвојени интереси и институције ипак немају тако велику преговарачку снагу, а имају мање финансијских могућности и мотива за лобирањем и политичким притисцима.

Међутим, најновији закон у САД наилази на бројне критике. Сматра се да ће америчке банке бити у инфериорнијем положају у односу на конкурентске иностране банке које немају такву врсту ограничења, што може да доведе до нелојалне конкуренције. Нил и Вајт указују на опрез при анализи актуелне регулације у САД и указују на могуће последице које се сада не могу сагледати. Могуће је, према њиховим речима, да неке нове финансијске иновације заобиђу строжи регулаторни оквир и иницирају неку нову кризу, кризу чија се обележја сада не могу замислити.¹⁷⁾

У ЕУ донедавно су глави регулаторни токови одвијали у складу са препорукама формулисаним у тзв. Базелским стандардима. Банкарском пословању су се наметали строжи захтеви за капиталом, ликвидношћу и леверицом путем Базел III стандарда чија је имплементација у току. Повећање захтева за капиталом и регулација његове адекватности, као и остала ограничења, уведена су у циљу смањења моралног хазарда менаџера великих банака. У ЕУ су у последње две године, после много напора и преговора, утврђени оквири европска банкарске уније. Пред крај 2014. године почиње да функционише банкарска унија у ЕУ, у којој ће Европска централна банка директно надгледати око 130 институција, а посредно, преко националних супервизора, и свих 6000 институција.

Уместо предложеног скоро потпуног подвајања комерцијалног и инвестиционог банкарства, постоје предлози да се уведе строга супервизија инвестиционих банака, јер би свака подела могла да донесе више штете него користи финансијском систему. Базелски стандарди су заправо алтернатива подвајању јер својим строгим критеријумима и захтевима за капиталом, који расте у складу са преузетим ризиком у активи банке, представљају регулацију управо инвестиционе (критичне) гране банкарског пословања, али без потребе за формалним раздвајањем.

У поређењу са увођењем Глас-Стигелевог закона 1933. године, када је износ капитала код инвестиционих банака драстично опао, а економски раст ипак настављен, ефекти најновијег регу-

17) Larry Neal i Eugene White, „The Glass–Steagall Act in historical perspective“, Quarterly Review of Economics and Finance, бр. 52, 2/2012, стр. 112.

латорног процеса биће видљиви тек после извесног времена. Да ли ће утицати на смањење трансакција на тржишту капитала, поскупети капитал, повећати или смањити финансијску стабилност и економски раст – остаје да се види у будућности. Потребно је извесно време како би се предложене мере и изгласани закони имплементирали и још више времена како би се ефектуирали и показали своје добре и лоше стране. Већ сада има оштрих критичара ове регулативе и сматра се да ће она довести само до осеке капитала и мање расположивог новца за инвестирање предузећа.¹⁸⁾

Тешко је одредити праву истину и једног кривца за последњу финансијску кризу и поред драматичних економских последица. Био је то сплет околности и дешавања који су у интеракцији довели до разорних догађаја. За почетак ће страдати универзалне банке, делимично и због тога што јавност жели да се нешто радикално промени, да изгледа како се проблеми решавају у корену. При томе, превиђа да су у кризи увек људи, а не системи, главни кривци. Будућност ће показати да ли ће тешки окови у ногама финансијског система моћи да предупредe избијање наредних криза и да ли ће стати на пут себичној и грамзивој страни људске природе или су закони и регулатива и овом приликом покуцали на погрешна врата.

ЛИТЕРАТУРА

- Allen, Bill, Chan, Ka Kei, Milne, Alistair i Thomas, Steve, „Basel III: Is the cure worse than the disease?“, *International Review of Financial Analysis*, бр. 25, децембар 2012.
- Cabral, Ricardo, „A perspective on the symptoms and causes of the financial crisis“, *Journal of Banking & Finance*, бр. 37, 1(2013).
- Dietrich, Diemo i Vollmer, Uwe, „Are universal banks bad for financial stability? Germany during the world financial crisis“, *Quarterly Review of Economics and Finance*, бр. 52, 2/2012.
- Greenspan, Alan, *The Age of Turbulence*, Penguin Press New York, 2007.
- Heffernan, Shelagh, *Modern Banking*, John Wiley and Sons, 2005.
- Krugman, Paul, *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, W.W. Norton and Company New York, 2009.
- Levin, Ross, „Financial Development and Economic Growth“, *Journal of Economic Literature*, American Economic Association, бр. 2/1997, стр. 717-718.
- Mitchener, James, Kris i Richardson, Gary, Does “Skin in the Game” Reduce Risk Taking? Leverage, Liability and the Long-Run Consequences of New Deal Banking Reforms“, *Explorations in Economic History*, рад прихваћен за обја-

18) Bill Allen, Ka Kei Chan, Alistair Milne i Steve Thomas, „Basel III: Is the cure worse than the disease?“, *International Review of Financial Analysis*, бр. 25, децембар 2012.

- вљивање, Internet, www.sciencedirect.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/science/article/pii/S001449831300017X?np=y, 04/07/2013.
- Mitchener, Kris James i Wheelock, David, „Does the structure of banking markets affect economic growth? Evidence from U.S. state banking markets“, *Explorations in Economic History*, бр. 50, 2/2013.
- Neal, Larry i White, N.Eugene, „The Glass–Steagall Act in historical perspective“, *Quarterly Review of Economics and Finance*, бр. 52, 2/2012.
- Neuhann, Daniel i Saidi, Farzad, *The Rise of the Universal Bank: Financial Architecture and Firm Volatility in the United States*, <http://w4.stern.nyu.edu/finance/docs/pdfs/Seminars/123f-saidi.pdf>, 03/07/2013.
- Павловић, Владан и Љумовић, Исидора, „Финансијска регулатива у САД као покретач кризе“, *Рачуноводство*, 53, 5-6/2009.
- Pelaez, M. Carlos i Pelaez, A. Carlos, *Financial Regulation after Global Recession*, Palgrave Macmillan, 2009.
- Schilbach, Jan, *Universal banks: Optimal for clients and financial stability*, Deutsche bank research, Internet, http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_ENPROD/PROD000000000296976.pdf, 03/07/2013.
- Tabarrok, Alexander, „The Separation of Commercial and Investment banking: The Morgans vs. The Rockefellers“, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, бр. 1/1998.
- Vallascas, Francesco i Keasey, Kevin, „Bank resilience to systemic shocks and the stability of banking systems: Small is beautiful“, *Journal of International Money and Finance*, бр. 31, 6/2012.
- Volcker, Paul, Ring-fencing banks is not enough, The Telegraph, <http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/banksandfinance/9561624/Paul-Volcker-ring-fencing-banks-is-not-enough.html>, 03/07/2013.
- Walter, Ingo, „Universal banking and financial architecture“, *Quarterly Review of Economics and Finance*, бр. 53, мај, 2/2013.

Vladimir V. Prvulovic, Sanja M. Vuckovic

BANKING: A CAUSE OF OR DEFENSE AGAINST FINANCIAL CRISES

Resume

Basic services of traditional banks imply receiving different types of deposits from clients and granting household and corporate loans in the country and abroad. A common feature of all traditional commercial banks rests with the fact that their deposits are the main source of revenue, and granted loans are the most important item of assets. The former role of banks has changed over time. Apart from standard banking operations they started dealing with transactions with securities, provision of consultancy services as regards investing in financial market, provision of assistance in organizing securities issuance, guaranteeing issuance, buying up or just selling issuers' securities. In addi-

tion, they are active participants in companies restructuring, change in ownership structure, takeovers or mergers. Banks that are exclusively engaged in the abovementioned activities are called investment banks. Universal banks are financial institutions that deal with both deposit and credit transactions, household and corporate, as well as with transactions with securities.

In the U.S., shortly after the Great Depression, policy makers were trying to overcome the churning financial market, especially in the banking sector. During the thirties, the well-known *Glass–Steagall Act* entered into force and completely prohibited the commercial banks from dealing in securities. The said act remained in force until the seventies of the XX century when the commercial banks started to exert increasing pressure in order to abolish it. In 1999, the act was completely abolished by the *Gramm–Leach–Bliley Act*. Thus, a new era of universal banking officially started in America.

Throughout its history, German banking has never had legal separation of commercial and investment banking. The concept of universal banks has always existed there as the only form of banking operations. British banking has always operated with a very clear distinction between traditional and investment banks, although no legislation has ever been imposed that demanded such concept. It was not until the eighties of the XX century, in the process of more pronounced deregulation, that British banks started operating as universal financial institutions.

The global financial crisis is directly linked to large financial conglomerates whose risky transactions, especially in the securities sector, have become the major target of the latest regulatory measures. Over the past decades investment banks have taken very high risks in securitization transactions, one of the major offspring of deregulation process that has prevailed in the financial market during the XX century and in the beginning of the XXI century. The slogan «too-big-to-fail» has become popular, describing the existence of big and important financial institution, like some investment banks, which are incorporated in many sectors of the economy to such an extent that their bankruptcy would threaten the entire economy. However, despite the fact that universal banking is a major culprit of the current crisis, or just one of the factors in an unfortunate set of circumstances, one should not ignore the benefits that also result from this concept and, in general, from the financial market innovations. A large number of papers indicate a close relationship between universal banking, especially its investment part, and economic growth. Contrary to the previous standpoint, there are views according to which it would be naive to attribute any economic development credits to banking development. Should this occur, it will

only be an accidental result of banks' self-interested behavior. According to the universal banking concept, conflict of interest arises by definition since it is very hard to differentiate banks' activities in the interest of clients from activities in banks' own interest. Universal banks can come into conflict of interest by dealing with securities on the one hand and with deposits on the other hand. Finally, universal banking is inevitably associated with moral hazard in the professional literature. This is due to the fact that investment banks' venture capital is funded (partly) from insured deposits guaranteed by the state, while guarantees are also provided by the central bank as a lender of last resort.

After a number of partial measures to rescue the financial system, as well as proposals, advices and rulebooks, the United States adopted the law on financial reform in July 2010. The most significant change towards stricter supervision over banks is Volcker Rule on limiting speculative transactions that have been identified as the main causes of financial crisis and then of the recession. In September 2011, the proposal of the banking sector reform was developed in the UK, and the most important change concerned the idea of fencing or separation (*ring fence*) that announced a completely new era for the British banks' operations. Traditional banking operations with households and small businesses will be completely separated from the core banking activity. Main regulatory trends in EU take place in accordance with recommendations formulated in the so-called Basel standards. Stricter requirements for capital, liquidity and leverage are imposed on the banking operations through the Basel III standard whose implementation is underway. The future will show whether strict regulation of the financial system will be able to prevent outbreak of the next crises, or the laws and regulations have again knocked on the wrong door.

Key words: universal banking, commercial banks, investing banks, regulation, deregulation, crisis.

* Овај рад је примљен 21. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Вера Деспотовић

*Факултет за медије и комуникације, Департман за социјални рад
Универзитет Сингидунум, Београд*

МЕДИЈАЦИЈА И СОЦИЈАЛНИ РАД У СРБИЈИ: ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕ И ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА

Сажетак

Медијација се у систему социјалне заштите у Србији званично примењује од 2005. год. након доношења Породичног закона ("Службени гласник РС", број 18/2005 и 72/2011) који прописује могућност њене примене у породичним споровима. Од тада су направљене значајне системске промене, које су обухватиле нормативне, организационе и институционалне аспекте. Овај системски помак је омогућио унапређење коришћења медијације, као једног од алтернативних начина решавања конфликта, у различитим областима социјалног рада. У раду су представљене карактеристике најчешћих одговора на конфликте, основне карактеристике и добити од медијације и основне области њене примене у социјалном раду. У другом делу је представљен системски оквир за развој медијације у социјалној заштити. Упркос омогућеним законским предусловима и преношењем добре праксе развијених земаља, пракса медијације није у довољној мери заживела. У појединим областима примене, током последњих пет година, број медијација је све мањи, иако су грађани и даље веома незадовољни традиционалним начинима решавања спорова и ефикасношћу рада судова у Србији. Имајући то у виду, циљ овог рада је да се кроз дефинисање основних принципа медијације и сагледавањем могућности њене примене у социјалном раду, омогући јасније разумевање предности ових приступа како за кориснике, представнике институција система социјалне заштите ал и друштво у целини, што може бити изазов за даљи развој механизма алтернативног решавања сукоба.

Кључне речи: алтернативно решавање конфликта, сукоб, посредовање/медијација, медијатор, закони, правилници, суд, дијалог, култура мира.

УВОД – РАЗЛИЧИТИ НАЧИНИ РЕШАВАЊА КОНФЛИКАТА

Конфликти су саставни део сваког друштва и постојали од самог почетка развоја цивилизације. Током историје, мењали су се начини њиховог разрешавања, који су углавном условљени културолошким утицајима и начинима функционисања одређене друштвене заједнице. У савременом свету, најчешћи приступи у решавању конфликта и одговори на почињено кривично дело, су традиционални или ретрибутивни и алтернативни или ресторативни начини.

Традиционално, судско решавање сукоба, преступе или почињено кривично дело посматра као повреду одређене норме, тј. да је кривично дело акт против државе, те се конфликт настао кривичним делом схвата као однос између појединца и државе, у коме су они супротстављени (што имплицира кривицу на страни оног ко је повреду нанео). Пажња се усмерава ка утврђивању кривице која је почињена у прошлости, а интерперсонална природа кривичног дела је прикривена¹⁾. Из ове перспективе правда је представљена као окривљавање и то у процесу који подразумева однос између државе и оног ко је преступ починио. Жртва је у овом процесу маргинализована, неретко је и додатно трауматизована учешћем у кривично-правном поступку, у којем је сам поступак испред сагледавања потреба оних који су највише погођени кривичним делом, чиме се потенцира деструктивна страна конфликта и појачава нетрпељивост између учесника у процесу²⁾. На конфликте се гледа као на нешто што узнемирава, прети и нарушава међуљудске односе. Према мишљењу Хауард Зер (Howard Zehr), једног од водећих светских мислилаца у овој области, повреда туђих права ствара кривицу, а правда захтева да држава одреди кривицу и спроведе казну – да починилац добије оно шта заслужује. Фокус је на ретрибуцији (казни), због чега се ово правосуђе често назива и „ретрибутивно правосуђе“³⁾. Представници државе одређују кривицу и реакцију државе на њу, имајући у виду важеће прописе које је држава одредила. Циљ овог приступа је кажњавање починиоца и/или одвраћање од криминала кроз застрашивање казнама. Држава наступа као заступник интереса оних који су оштећени кривичним

1) Zehr, H., *Retributive Justice, Restorative Justice, New Perspectives on Crime and Justice*. Mennonite Central Committee on Criminal Justice, Elkhart, Indiana, 1985, стр 11 – 19.

2) Ibidem, стр. 11 – 15

3) Ibidem, стр. 14 – 17

делом и преузима одговорност за реаговање на почињено кривично дело.

По речима проф Костић, ретрибутивна правда се у кривичном правосуђу, усмерава ка томе да одговори који је закон прекршен, ко га је прекршио и како казнити одговорног да би се постигла специјална превенција⁴⁾.

Услед великог незадовољства традиционалним кривично-правним системом, пре свега имајући у виду честе рецидиве бивших затвореника и неекономичност затворских услова, од 1970. тих година XX века, почињу да се развијају алтернативни програми и начини решавања сукоба и концепт ресторативног приступа.

За разлику од традиционалних начина, ресторативни приступ⁵⁾ сагледава интерперсоналну страну повреде настале поводом одређеног сукоба или почињеног кривичног дела што представља нову парадигму у овој области, у којој је преступ или кривично дело акт против једне особе или против друштвене заједнице. Ово виђење је основа тзв. ресторативне правде.

У стручној литератури се често наводи да је појам „ресторативна правда“ први пут употребио Albert English 1977. год.⁶⁾ када је представљао три врсте кривичноправног система: ретрибутивну правду која се заснива на систему кажњавања; дистрибутивну правду која је заснована на терапијском раду са учиниоцем, и ресторативну правду чија је основа накнада или поправљање штете настале кривичним делом тј реституција.

Према речима британског криминолога Тонија Маршала (Tony Marshall), „Ресторативно право је процес у којем се све стране укључене у одређени преступ окупљају да заједно нађу начин како да се носе са последицама преступа и његовим импликацијама у будућности“⁷⁾. Овај приступ представља конструктивнији одговор на криминалитет у односу на традиционалне приступе, јер је окренут ка будућности и на овај начин делује на узроке а не на последице (иако је повод за реаговањем почињено дело). На сукобе се гледа као на нешто што је неизбежно и реално, да нико нема

4) Kostić, M. "Uspostavljanje standarda za restorativnu pravdu", Temida, br. 1, Beograd, 2007, str. 5-14

5) Хрнчић, Ј. Модели и пракса ресторативног правосуђа; у Цамоња Т., Жегарац, Н. (Ур), Медијација- концепти и контексти, Центар за примењену психологију, Београд, 2006, стр. 130-141

6) Према Van Ness, D., Strong, K. () Restoring Justice. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Co, 2002, стр 27.

7) Marshall, T. (1996), по Van Ness, D. W., Strong, K. H. *Restoring Justice*. Anderson Publishing Co., Cincinnati, 1997, str. 5.

монопол на истину, да су стране у сукобима сарадници, да је важан процес, да сви побеђују, да су сви учесници активни и да деле одговорност за сукоб, а да моћ није тема или питање.

Маршал дефинише ресторативну правду као “процес у коме се све стране укључене у одређени преступ скупе да заједно нађу начин како да се носе са последицама преступа и његовим импликацијама у будућности”⁽⁸⁾. Хауард Зер истиче да је реторативни приступ заснован на разумевању преступа као повреде људи и међуљудских односа, да повреда ствара обавезу, а да је централна обавеза да се ствари поново исправно поставе⁽⁹⁾.

Најзначајнију разлику између ретрибутивног и ресторативног приступа чине основни принципи на којима је заснован концепт ресторативне правде а то су пре свега активно учешће свих који имају везе са самим делом, поправљање штете проузроковане кривичним делом и реинтеграција и починиоца и жртве.

Алтернативни приступи конфликтима, супротно судским поступцима, подстичу да учесници у конфликтима замене супротстављене позиције конструктивним дијалогом, а да моћ оног који доноси одлуку, замене слободном вољом и заједничким договором. На овај начин, стране у сукобу постају субјекти, односно, компетентни и одговорни креатори сопствене судбине, а не пасивни примаоци нечије пресуде или арбитраже⁽¹⁰⁾.

Медијација је један од алтернативних начина решавања сукоба и представља један од модела ресторативних приступа конфликтима⁽¹¹⁾. Алтернативно решавање сукоба представља алтернативу класичном, судском решавању спорова. За разлику од судског поступка, где одлуку доноси судија на основу утврђених чињеница, примењујући одређене законске прописе, код алтернативних начина решавања спорова одлука је резултат договора самих учесника у спору⁽¹²⁾.

8) Marshall, T., po Van Ness, D. W., Strong, K. H. (1997), *Restoring Justice*. Anderson Publishing Co., Cincinnati, 1996, str. 5.

9) Zehr, Howard, *The Little Book of Restorative Justice*, Intercourse, USA, 2002

10) Мрше, С., Цамоња, Т. Посредовање/медијација као начин решавања сукоба у Медијација- концепти и контексти, Центар за примењену психологију, Београд, 2006, стр 9 - 31

11) Friday, P. "Restorative Justice: The Impact on Crime", рад презентован на XI Међународном симпозијуму, *New horizons in victimology*, 13.-18. јул 2003. године, Stellenbosch, South Africa

12) Петрушић, Н.: Алтернативно решавање сукоба, у Ђук, Ц., Д. (ур.), Приручник за примену медијације у оквиру службе повереника за заштиту равноправности, Београд, 2014, стр 9 – 15.

Медијација као алтернативни начина решавања сукоба почео је да се развија у оквиру система правосуђа, углавном као одговор на пораст малолетничке делинквенције и неефикасност правосудног система. Током времена се проширио и на многе друге области друштвеног живота и данас се примењују и у оквиру школа, социјалне заштите, у локалној заједници, области заштите од потенцијалне дискриминације и сл.

1. МЕДИЈАЦИЈА – ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ, ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ДОБИТИ ПОСТУПКА

Медијација се од 60. Тих год XX века развијала у различитим областима, па се и само појмовно одређење разликује у зависности од врсте подручја њене примене. У покушају што прецизнијег сагледавања добити од поступка медијације, на почетку ћу навести неке од најчешће цитираних дефиниција како би се појаснило само појмовно одређење овог метода у решавању конфликта.

Најчешће цитирана дефиниција је она коју је дао Кристофер Мур, један од најзначајнијих аутора у овој области „посредовање/медијација је интервенисање у сукобу или преговарању преко прихватљиве, непристрасне и неутралне треће стране која нема ауторитативну моћ доношења одлуке, већ помаже странама у сукобу да својом вољом постигну властити, обострано прихватљив споразум о предмету сукоба“⁽¹³⁾

Медијација или посредовање је, према актуелном Закону о посредовању, сваки поступак, без обзира на његов назив, у којем стране желе да спорни однос реше мирним путем уз помоћ једног или више посредника – медијатора/ки који/е странама помажу да постигну споразум⁽¹⁴⁾.

Под медијацијом се подразумева и вођено, структурирано преговарање страна у сукобу, уз коришћење треће, неутралне стране – медијатора. У овом процесу, трећа неутрална страна помаже странама у конфликту да дођу до решења свог конфликта, чиме се конфликт враћа онима који су у њему, не намеће се решење, већ се помаже странама у конфликту да саме дођу до обострано прихватљивих решења.

13) Moore, C. W., *The mediation Process, Practical Strategies for Resolving Conflict*. San Francisco: Jossey-Boss, 1986, стр 14.

14) „Службени гласник Републике Србије”, број 18/2005

Основна сврха посредовања јесте, да омогући странама у сукобу да прошире сопствене компетенције, изграде сарадњу и постигну „на потребама/интересима базиран“ договор/споразум, који је прихватљив за све, те тако трајно разреше сукоб очувавши добре међусобне односе¹⁵⁾.

Медијација је процес у којем непристрасно треће лице олакшава комуникацију и преговоре и промовише добровољно доношење одлука страна у спору¹⁶⁾.

Медијација је неформални процес у којем непристрасно треће лице помаже онима који су укључени у процес да реше спор и усмерава процес али не намеће решење¹⁷⁾.

Процес у коме неутрална страна, интервенишући помаже двема или више страна које преговарају, да идентификују значајна питања, развијају боље разумевање њихове ситуације, на основу чега се лакше долази до узајамно прихватљивих предлога за решавање тих спорних питања¹⁸⁾.

Из горе изнетих дефиниција уочавају се неке основне карактеристика медијације¹⁹⁾:

Једнакост и равноправност страна у медијацији. Успостављање ове равнотеже је неопходно како би се створили услови за постизање обострано прихватљивог разрешења сукоба.

Непристрасност и неутралност су основне карактеристике поступка медијације. Непристрасност се односи на став медијатора којим не даје предност било којој страни. Неутралност значи да медијатор нема свој скривени интерес у односу на предмет спора и не очекује директну добит од једне стране у спору. Неутралност не значи да медијатор нема личне ставове и мишљење у погледу спора, већ то обавезује медијатора да их не намеће странама у поступку. Такође, медијатор не може бити вредносно неутралан, у некој ситуацији у којој би се сачинио споразум који је у супротности са законским прописима или нарушава нечију безбедност

15) Попадић, Д., Плут, Д., Ковач-Церовић, Т. Увод приређивача. У: Попадић, Д., Плут, Д., Ковач-Церовић, Т. (ур.), Социјални конфликти. Карактеристике и начин решавања. Група МОСТ, Центар за антиратну акцију, Београд, 1996, стр. 9-52.

16) Model standards of conduct for mediators, Preamble (2005), available at http://www.abanet.org/dispute/documents/model_standards_conduct_april_2007, стр 2.

17) Riskin, L и. Welsh, A. What's It All About?: Problem-Definition in Mediation, 15 Dispute resolution magazine, summer 2009 at 19-22

18) Alfani, J. Mediation as a Calling: Addressing the Disconnect Between Mediation Ethics and the Practices of Lawyer Mediators, 2008, 49 S. Tex. L. Rev. 829

19) Преузето и адаптирано из Ђук, Ц., Д. (ур.), Приручник за примену медијације у оквиру службе повереника за заштиту равноправности, Београд, 2014, стр 28 -30

или интересе неке стране које се споразум тиче (нпр. у односу на добробит деце).

Добровољност

Учесници у конфликту слободно одлучују да учествују у процесу и сачињавају споразум који им одговара. Чак и када су прихватиле медијацију, стране могу одустати од ње током читавог поступка и немају никаквих последица уколико одустану од медијације.

Добровољност се односи и на избор медијатора. Стране које прихвате медијацију, могу одбити да прихвате конкретног медијатора и тражити да други медијатор буде ангажован на њиховом случају. Овај принцип се односи и на медијатора који такође може да одбије да посредује или да одустане од даљег поступка, ако процени да наставак није целисходан. Приликом одустајање од даљег поступка, медијатор треба да саопшти разлоге свог одустајања и да омогући странама другог расположивог медијатора.

Трећа страна нема моћ да ауторитативно доноси одлуке

Медијатор води процес и омогућава комуникацију између супротстављених страна и користи свој стручни ауторитет и способност да омогући странама у сукобу да постигну договор који се заснива на њиховим потребама и/или интересима. У медијацији је странама омогућено да дођу до властитог решења, што разликује медијатора од судије или арбитра који су својим законским овлашћењима одређени да одлучују о спору уместо страна у сукобу

Неформалност

У односу на судски поступак који је формалан и у којем се примењују одређена процесна правила прописана законом, у медијацији се учесници са медијатором договарају о одређеним правилима, начину и времену рада. У процесу медијације нема ни формалности попут записника, поднесака и слично.

Поверљивост и приватност

У медијацији се сматрају поверљивим све информације до којих се дође током преговарања. Садржаји током медијације се не могу као докази користити у другим поступцима, укључујући и судске поступке. Овај принцип се односи и на стране у спору и на

медијаторе. Од принципа поверљивости постоје изузеци. Принцип поверљивости се не може гарантовати у ситуацијама када медијатор током медијације сазна да је извршено кривично дело које се гони по службеној дужности, као и у случају насиља и нечије угрожене безбедности. Тада је медијатор дужан да одступи од принципа поверљивости и о томе треба на почетку медијације да упозна стране.

Медијација је приватан процес, затворен за јавност. Овај принцип има своје изузетке уколико је нека врста посредовања, чији је предмет спора од јавног интереса, као што су еколошки спорови или етнички конфликти могу бити делимично или скроз отворени за јавност.

Хитност

Медијација је поступак који се одвија у најкраћем року, а да се то не одражава на квалитет самог процеса. У случајевима када је у питању судски анексирана медијација, Законом о посредовању – медијацији прописано је да поступак посредовања може да траје 30 дана, али да суд или други орган може да продужи време трајања поступка посредовања из оправданих разлога, на захтев посредника или страна.

Добити од медијације за учеснике у поступку су вишеструке. Најчешће истицане су:

Пуна контрола страна у сукобу

Сви учесници током поступка медијације задржавају пуну контролу над процесом и исходима преговарања. Споразум се постиже тек када су учесници потпуно сигурни да одговара њиховим интересима.

Поверљивост и приватност поступка

Медијација се спроводи у приватности, а учесницима се обезбеђује поверљивост (тајност) изнетих приватних информација, осим оних које нису у супротности са законом и опште прихваћеним јавним интересима.

Унапређење добрих међуљудских односа

Медијацијом се и унапређују добри међуљудски односи, тј учесницима се помаже да олакшају и побољшају комуникацију у будућности. Веома често сукобљене стране у конфликту имају по-

требу да сачувају однос и комуникацију како би у будућности могли наставити сарадњу. На тај начин медијација има и превентивну улогу у стварању нових сукоба.

Споразум одговара свим учесницима

Постигнути споразум треба да одговара специфичним потребама и/или интересима сукобљених страна и да сви учесници осећају да је споразум фер. Такав споразум омогућава одрживост и осећај да су њихове потребе задовољене, а извесне бриге отклоњене и да је договор у складу са њиховим уверењима и вредностима.

Прилагођеност и уштеда времена

Од учесника медијације зависи колико ће поступак трајати и којом ће се динамиком одвијати. Медијација значајно штеди време јер се кроз изграђивање сарадње између учесника брже постиже разумевање различитих интереса и потреба, на основу којих се онда лакше и долази до прихватљивих решења за све учеснике. Просечна дужина трајања медијације је између три и пет сусрета.

Финансијска добит

Учесници медијације остварују и уштеду новца, јер се преговарају директно, чиме се избегава судска процедура и ангажовање правних заступника.

Пренос позитивног искуства са медијације на сличне ситуације

Након искуства у процесу медијације учесници могу користити научени начин преговарања у будућности, у ношењу са сличним проблемима и у другим ситуацијама. На тај начин се остварује трансформативна и едукативна улога медијације²⁰.

2. ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕ МЕДИЈАЦИЈЕ

Системски оквир за развој медијације у социјалној заштити је обезбеђен на следећим нивоима: (1) у односу на коришћење медијације као метода за решавање конфликта међу грађанима – корисницима социјалне и породичноправне заштите; (2) у разли-

20) Цамоња-Игњатовић, Т., Жегарац, Н.: Медијација у систему социјалне заштите, Факултет политичких наука, Годишњак, 2007, стр 400 - 412

читим релацијама у којима могу бити стручни радници са корисницима и институцијама у области социјалне заштите²¹⁾

2.1. Медијација као метод за решавање конфликата међу грађанима

Медијација се у решавању конфликта међу грађанима најчешће примењује у следећим областима рада: (1) породичним споровима, (2) у раду са малолетним починиоцима кривичних дела (посредовање између жртве и малолетних преступника), (3) у конфликтима међу младима, (4) у случајевима дискриминације, (5) у конфликтима у заједници

У социјалном раду медијација је најразвијенија и најпримењиванија у области породичних спорова и у раду са малолетним починиоцима кривичних дела. Из тог разлога ћу мало детаљније представити специфичности ових врста медијације.

Медијација у породичним споровима

Породична медијација представља облик интервенисања у разрешавању конфликта у сфери партнерских и породичних односа. Овај облик интервенисања обухвата различите врсте конфликта и медијацију је могуће применити у неким од следећих ситуација: (1) Приликом развода брака и пост-разводних спорова; (2) по престанку заједнице живота брачних и ванбрачних супружника (родитеља деце), пре покретања бракоразводног поступка и споровима између супружника, који се односе на дете и вршење родитељског права, као и у секундарним споровима између родитеља и деце; (3) у конфликтима у вези са начином вршења родитељског права (нпр. нерегулисано питање контактирања деце и родитеља са којим не живе); (4) у конфликтима у породици или приликом примене неке мере, облика заштите или услуге (нпр. у релацијама: родитељ – дете; родитељ- старатељ; родитељ-хранитељ, хранитељ-дете; старатељ-штићеник и др.); (5) као начин решавања проблема у сукобима између одраслих или остарелих чланова проширене породице, одрасле деце међусобно, приликом успостављања веза са биолошким родитељима или било који неки други сукоб између чланова породице/сродника.

Породична медијација представља један од најприменљивијих облика медијације и код нас и у свету. Овај облик медијације се

21) Деспотовић Станаревић, В., Јовановић, В.: Активности Асоцијације медијатора Србије у функцији унапређења медијације у социјалној заштити у Недић, Б., Тоскић, А. (Ур), Примена медијације у Србији – достигнућа и изазови, Партнери за демократске промене, 2012, стр 27 -31.

примењује у споровима који настају између чланова породице, који су због њихових личних односа, често праћени јаким емоцијама које отежавању преговарање. Спроведен је велики број истраживања а и пракса указује на то да су чланови породице често веома преплављени својим јаким емоцијама (услед постојећег конфликта) и услед тога у немогућности да сагледају последице њиховог актуелног односа на друге чланове, нпр на децу или на даље преговоре. Због наведених специфичности, приступи који представљају алтернативу класичном судском поступку, као што је породична медијација много је примеренији начин излагања у сусрет овако сложеним потребама свих чланова породице. Истакла бих овом приликом главне предности ове врсте медијације, правећи разлику у односу на класичне судске поступке. Медијација је процес у којем чланови породице задржавају пуну контролу над доношењем одлука, приступ је усмерен ка будућности, приватан је и поверљив, постоји висока партиципација свих чланова породице, не траје дуго и економичан је, преговарање је засновано на интересима, а не на праву а метод разрешавања се заснива на сарадњи²².

Медијација између малолетних преступника и жртве

Медијација у раду са малолетним починиоцима кривичних дела уводи потпуно другачији приступ у одношену ка свим учесницима у поступку. За разлику од кривично-правног поступка у којем учесници сукоба не успостављају дијалог, жртва малолетног починиоца има маргинализовану улогу (има могућност само да подигне приватну тужбу), а тужилаштво и судови, као државне институције, доносе одлуке о санкцијама. Развијање модела поравнања са оштећеним обезбеђује боље уважавање потреба жртве и њено активно учешће у решавању проблема. Дијалог са починиоцем може омогућити да жртва упозна малолетног преступника са последицама његовог дела, да се разреши било какав постојећи сукоб, да се стимулише адекватна надокнада штете од стране починиоца, и да на тај начин починилац преузме одговорност за своје понашање а жртва да се рехабилитује²³.

Медијација од 2006. год. почиње да се примењује у Србији у различитим фазама судског поступка у коме тежина кривичног дела није основни критеријум, већ значај релација страна у сукобу,

22) Види Деспотовић Станаревић, В.: медијација у случајевима развода/раздвајања у Цамонја Т., (Ур), Медијација – принципи, процес, примена, Центар за примењену психологију, Београд, 2014.

23) Види Деспотовић, В., Малетић, Н., Досадашња пракса у примени васпитних налога у Градском центру за социјални рад у београду, Зборник радова – Октобарски сусрети у социјалној заштити у Нишу, Асоцијација центара за социјални рад, 2011.

као и задовољење других потреба које не могу да се испоштују судском процедуром. При томе, процесуирање самог кривичног дела не искључује могућност примене медијације. Дакле, примена оба принципа, и ресторативног и ретрубутивног правосуђа, може на потпунији начин да задовољи потребе свих учесника²⁴⁾

Досадашња пракса показује да су се медијације у раду са малолетним починиоцима кривичних дела углавном примењивале у случајевима вршњачког насиља, тј. приликом nanoшења телесних повреда у којима су неретко учесници били у улози и оштећеног и починиоца, као и дела крађа, где су жртве били такође вршњаци. У поменутиим захтевима, васпитни налог је углавном био успешно спровођен. У случајевима где је било присутно вршњачко насиље, у медијацији је омогућавана директна комуникација, постизано разумевање ситуације између починитеља и жртве, преузимање одговорности починитеља за учињено дело и најчешће је завршавана узајамним извињењем, о чему је медијатор достављао извештај Тужилаштву. Тиме се рад окончавао. У случајевима крађе, сачињавани су медијацијски споразуми, у којима је малолетни починитељ делимично учествовао у надокнади штете, али је додатно медијатор био ангажован у раду са родитељима међу којима је сачињаван споразум о надокнади штете оштећеној страни, о чему је Тужилаштво било обавештавано. По постојећој процедури, Орган старатељства је био задужен за праћење реализације споразума а и за извештавање Тужилаштву. Ове послове је обављао медијатор.

Непосредна искуства показују да је у досадашњем раду примена овог васпитног налога имала вишеструки значај, како за малолетнике тако и за њихове породице.

У случајевима где је било присутно вршњачко насиље (ситуације које носе ризик за вршење нових дела), медијација је допринела разрешењу самог конфликта и смањењу ризика за његово понављање и продубљивање.

У случајевима дела крађа, најзначајније добити су биле боље сагледавање проблемске ситуације, преузимање одговорности за почињено дело и суочавање са последицама оштећене стране. Добит је и могућност да се штета надокнади прављењем договора у оквиру поступка и да се избегну судски поступци²⁵⁾.

24) Ibidem

25) Ibidem

2.2. Медијација у решавању конфликта између стручних радника, стручних радника и корисника у области социјалне заштите

Законом о социјалној заштити основана је Комора социјалне заштите. Према статуту ове организације, стручни савет (као посебно стручно тело) је задужен и за послове организовања спровођења алтернативног решавања спорова путем медијације. Предвиђено је да се у оквиру Коморе социјалне заштите формира листа медијатора, на коју би се могли пријавити сви они који испуњавају услове и по Закону о посредовању²⁶⁾ и који испуњавају услове за добијање лиценце за пружање медијације у социјалној заштити. Стручни савет би требало да омогући спровођење алтернативног решавања спорова путем медијације у различитим релацијама у којима могу бити стручни радници са корисницима и институцијама у области социјалне заштите: између чланова Коморе, члана Коморе и корисника услуга социјалне заштите, члана Коморе и организације која пружа услуге социјалне заштите, као и члана Коморе и органа односно тела Коморе. Овај начин решавања конфликта, у поменутих релацијама, могао би у значајној мери да допринесе отварању путева за конструктивно решавање спорова, превенирању продубљивања одређених конфликта и тиме омогући бољу сарадњу између колега – сарадника, развој културе дијалога и боље међуљудске односе.

3. ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА КАО ОСНОВ ЗА РАЗВОЈ МЕДИЈАЦИЈЕ У СОЦИЈАЛНОМ РАДУ

Закони који уређују ближе одређене области

Медијација се примењује у систему социјалне заштите од доношења Породичног закона²⁷⁾. Према овом закону, породична медијација се спроводи у брачним споровима (спорovima за поништај и развод брака), с тим што закон не искључује спровођење медијације у другим породичним односима, иако их експлицитно не спомиње. Према одредбама Породичног закона, суд ће на предлог супружника, или уз њихову сагласност, поверити посредовање надлежном органу старатељства, брачном или породичном саветовалишту – чиме је створена могућност за примену породичне медијације у центрима за социјални рад односно саветовалиштима

26) Службени гласник РС, бр. 18/2005

27) Службени гласник РС, број 18/2005 и 72/2011

за брак и породицу, која се врло често налазе при центрима за социјални рад.

Новим Породичним законом Србије у наш правни систем уведен је институт нагодбе. Закон употребљава термин „нагодба“ мада се из законског објашњења самог процеса види да је у питању поступак медијације. Закон о посредовању – медијацији садржи општа правила и начела поступка медијације, а одредбе Породичног закона само употпуњују одредбе овог закона када је у питању поступак медијације у породично-правним односима²⁸).

Породични закон по први пут омогућава супружницима коришћење једног оваквог алтернативног начина решавања спорова. Поступак за покушај споразумног окончања спора (поступак нагодбе) предвиђен је као саставни део поступка посредовања у брачном спору који је покренут тужбом једног од супружника. Овакав поступак има за циљ да супротстављеним странама омогући да спор реше на начин који моћи да изађе у сусрет сложеним потребама услед раздвајања/развода. Супружницима је пружена могућност да уз помоћ медијатора постигну споразум о начину вршења родитељског права²⁹).

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица Републике Србије³⁰), који је ступио на снагу 01.01.2006. године, предвиђа нову могућност реакције на кривична дела почињена од стране кривично одговорних малолетних лица: примену пет врста васпитних налога. Три од пет Законом предвиђених васпитних налога су новина за наше друштво. То су: поравнање са оштећеним; укључивање, без накнаде, у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја; и укључивања у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту. Сврха васпитних налога је да се не покреће кривични поступак према малолетнику или да се обустави поступак, односно да се применом васпитног налога утиче на правилан развој малолетника и јачање његове личне одговорности како убудуће не би чинио кривична дела³¹). По први пут у нашем друштву се на овај начин

28) Арсић, Ј. (2006). Вршење родитељског права након развода: медијацијом до плана родитељства, у: Цамоња-Игњатовић, Т. и Жегарац, Н. (ур.) Медијација - концепти и контексти. Београд: Центар за примењену психологију, стр 90 – 111.

29) Ibidem, стр 101.

30) Службени гласник РС”, број 85/2005

31) Ђопић, С. (2007) Појам и основни принципи ресторативне правде, у Ресторативна правда и права жртава, Темида, стр 25-35.

стварају предуслови да млада особа не уђе у кривични поступак уколико се задовоље услови предвиђени овим Законом.

*Закон о социјалној заштити*³²⁾

У Закону о социјалној заштити, медијација дефинисана као услуга социјалне заштите. Она се налази у групи саветодавно-тераписких и социјално едукативних услуга. Овим законом је нормативно отворен пут за подробнију регулацију медијације као механизма алтернативног решавања спорова у систему социјалне заштите. На овај начин је омогућено да се ради стандардизација свих услуга социјалне заштите, па и медијације, на подзаконском нивоу.

Правилници који ближе одређују начин лиценцирања медијатора:

Према Правилнику о лиценцирању стручних радника³³⁾ и Правилнику о стручним пословима у социјалној заштити³⁴⁾ – медијација спада у специјализоване стручне послове у социјалној заштити. То значи да ће се стручни радници различитих професионалних профила, лиценцирати као медијатори у социјалној заштити. Лиценцу за пружање медијације у социјалној заштити, моћи ће да добије стручни радник: који има завршене четворогодишње академске студије социјалног рада, психологије, педагогије, андрагогије, дефектологије или специјалне педагогије, или друге четворогодишње академске студије у складу са правилником којим су уређене саветодавно-терапијске и социјално-едукативне услуге односно другим одговарајућим правилником; који је успешно завршио акредитовани одговарајући програм специјализоване обуке на коме је стекао посебна знања и вештине за обављање конкретног специјализованог посла, односно за пружање одређене услуге (у конкретном случају: медијације); те који је положио испит за лиценцу прописан за област социјалне заштите.

32) Службени гласник РС, бр. 24 од 4. априла 2011. године. Закон је ступио на снагу 12. априла 2011. године

33) Службени гласнику РС”, бр. 42/2013 од 14.5.2013

34) Службеном гласнику РС”, бр. 1/2012 и 42/2013

4. ПРОФЕСИОНАЛНО ОСПОСОБЉАВАЊЕ МЕДИЈАТОРА КАО ПРЕДУСЛОВ ЗА УСПЕШНУ ПРИМЕНУ МЕДИЈАЦИЈЕ У СОЦИЈАЛНОМ РАДУ

Едуковање медијатора се у Србији у претходних десет година спроводило кроз: (1) Специјалистичке студије из медијације на Факултету политичких наука, које су започете током 2004/2005. школске године. Специјализација из Медијације је концепирана у виду једногодишњих двосеместралних студија. Целокупни курс је прилагођен ЕЦТС бодовном систему и износи укупно 60 бодова. На основу испуњених предвиђених обавеза и положеног специјалистичког испита, специјализанти стичу назив Специјалисте за медијацију³⁵⁾; (2) извођењем Опште обуке за медијаторе, тј. едукације из базичне медијације која је усклађена са Правилником о програму обуке за посредника³⁶⁾. Правилник предвиђа дужину трајања обуке (пет дана) и теме које су неопходне да програм обуке садржи; (3) едукативни програми из области медијације који су акредитовани код Републичког завода за социјалну заштиту: „Преговарање и медијација у социјалној заштити – унапређење вештина комуникације и разрешавања конфликта“ - осмодневни програм обуке, који представља основни програм обуке за медијаторе. Програм је проширен у односу на целине из Правилника о програму обуке за посредника, у делу стицања знања и развијања вештина комуникација и решавања конфликта. Програм омогућава пружање услуге медијације, као нове услуге у социјалној заштити. Медијација у породичним споровима - специјализовани програм обуке. Овај шестодневни специјализовани програм обуке, усмерен је на стицање знања и развијање вештина решавања конфликта у оквиру породичне медијације. Знања и вештине, које се стичу овим програмом, применљиви су у раду са готово свим групама и појединцима у међусобним конфликтима проистеклим из породичних односа. Услов за похађање овог програма је завршен најмање основни програм обуке из медијације. Медијација између жртве и малолетних преступника - специјализовани програм обуке који је усмерен на стицање знања и развијање вештина решавања конфликта у области малолетничког ресторативног правосуђа.

35) Цамоња-Игњатовић, Т., Жегарац, Н.: Медијација у систему социјалне заштите, Факултет политичких наука, Годишњак, 2007, стр. 400 - 412

36) „Службени гласник Републике Србије“, број 44/2005

ЗАКЉУЧАК

Приказом основних добити од алтернативног решавања конфликта, обезбеђеним неопходним системским предусловима, широким могућностима примене медијације и потребама корисника и запослених у систему социјалне заштите, поставља се питање шта онемогућава да се, након првих позитивних резултата у примени медијације, овај метод на адекватан начин развија и примењује у превенирању и решавању великог броја сукоба у временима када су конфликти све присутнији и интензивнији. Иако су формални предуслови за развој медијације у великој мери обезбеђени, што представља важан корак од стране државе, пракса показује да се не може очекивати да само законодавна правила садржана у било ком пропису буду довољна гаранција успешног развоја медијације³⁷⁾

Постоје различита објашњења за овај актуелни изазов у области медијације. Од тога да развој медијације у Србији није приоритет у контексту бројних друштвено-економских промена, да је присутно недовољно разумевање суштине и значаја алтернативног решавања сукоба, да постојеће законске норме (које прописују њену примену) нису у складу са самим принципима поступака, да јавност, а ни потенцијални корисници услуга социјалне заштите нису довољно и адекватно информисани о суштини медијације, да не постоји адекватна сарадња између различитих институција које обавештавају и упућују кориснике на медијацију, да системски носиоци моћи у недовољној мери афирмише културу дијалога и ненасилних начина решавања конфликта и сл.

За успешну примену и развој система алтернативног решавања сукоба у систему социјалне заштите и Србији уопште, потребно је широко медијско информисање јавности и приступ који обухвата учешће и сарадњу свих актера који могу бити било заинтересоване стране, било директни или индиректни учесници процеса алтернативног решавања сукоба (локална заједница, образовање, судство, социјална заштита, полиција, цивилни сектор, управа итд.).

У остваривању ових циљева и за даљи развој механизма алтернативног решавања конфликта у временима када су сукоби све присутнији и интензивнији, држава би требало да има кључну улогу. Њена улога се огледа у подстицању сарадње и учешћа свих релевантиних фактора у овој области, адекватној медијској инфор-

37) Недић, Б., Тоскић, А. (Ур), Примена медијације у Србији – достигнућа и изазови, Партнери за демократске промене, 2012, стр 7 -11.

мисаности јавности, развијању културе мира, пружању подршке развоју система медијације кроз оснивање институција/сервиса у локалним заједницама како би ова услуга била што доступнија грађанима. Можда би се на овај начин могли отворити нови путеви за превенирање и конструктивно решавање сукоба и конфликта, али и допринети развоју културе дијалога и међусобног уважавања у свим сферама друштва³⁸⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Alfini, J. Mediation as a Calling: Addressing the Disconnect Between Mediation Ethics and the Practices of Lawyer Mediators, 2008, 49 S. Tex. L. Rev. 829
- Арсиф, Ј. Вршење родитељског права након развода: медијацијом до плана родитељства, у: Цамоња-Игњатовић, Т. и Жегарац, Н. (ур.) Медијација - концепти и контексти. Београд: Центар за примењену психологију, 2006, стр 90 – 111.
- Ђопић, С. Појам и основни принципи ресторативне правде, у Ресторативна правда и права жртава, Темида, 2007, стр 25-35.
- Ђук, Ц. Д. (ур.), Приручник за примену медијације у оквиру службе повереника за заштиту равноправности, Београд, 2014
- Деспотовић, В., Малетић, Н. Досадашња пракса у примени васпитних налога у Градском центру за социјалну заштиту у београду, Зборник радова – Октобарски сусрети у социјалној заштити, Ниш, Асоцијација центара за социјални рад, 2011.
- Деспотовић Станаревић, В., Јовановић, В.: Активности Асоцијације медијатора Србије у функцији унапређења медијације у социјалној заштити у Недић, Б., Тоскић, А. (Ур), Примена медијације у Србији – достигнућа и изазови, Партнери за демократске промене, 2012, стр 27 -31.
- Деспотовић Станаревић, В.: медијација у случајевима развода/раздвајања у Цамоња Т., (Ур), Медијација – принципи, процес, примена, Центар за примењену психологију, Београд, 2014.
- Цамоња Т., Жегарац, Н. (Ур), Медијација - концепти и контексти, Центар за примењену психологију, Београд, 2006
- Цамоња Т., (Ур), Медијација – принципи, процес, примена, Центар за примењену психологију, Београд, 2014.
- Цамоња-Игњатовић, Т., Жегарац, Н.: Медијација у систему социјалне заштите, Факултет политичких наука, Годишњак, 2007, стр, 400 - 412
- Friday, P. "Restorative Justice: The Impact on Crime", rad prezentovan na XI Međunarodnom viktimološkom simpozijumu, *New horizons in victimology*, 13.-18. jul 2003. godine, Stellenbosch, South Africa
- Хрнцић, Ј. Модели и пракса ресторативног правосудја; у Цамоња Т., Жегарац, Н. (Ур), Медијација- концепти и контексти, Центар за примењену психологију, Београд, 2006, стр. 130-141

38) Недић, Б., Тоскић, А. (Ур), Примена медијације у Србији – достигнућа и изазови, Партнери за демократске промене, 2012, стр 59 -65.

- Kostić, M. (2007) "Uspostavljanje standarda za restorativnu pravdu", Beograd: Temida, br. 1, str. 5-14
- Liebmann, M., (2000), *Mediation in Context*. London: Jessica Kingsley Publishers;
- Marshall, T. (1996), po Van Ness, D. W., Strong, K. H. (1997), *Restoring Justice*. Anderson Publishing Co., Cincinnati, str. 5.
- Moore, C. W., (1986), *The mediation Process, Practical Strategies for Resolving Conflict*. San Francisco: Jossey-Boss;
- Model standards of conduct for mediators, Preamble (2005), *available at* http://www.abanet.org/dispute/documents/model_standards_conduct_april2007.pdf.
- Мрше, С., Цамоња, Т. (2006), Посредовање/медијација као начин решавања сукоба у Медијација- концепти и контексти, Центар за примењену психологију, Београд. 9 – 31.
- Недић, Б., Тоскић, А. (Ур), Примена медијације у Србији – достигнућа и изазови, Партнери за демократске промене, 2012.
- Петрушић, Н.: Алтернативно решавање сукоба (2014) у Ћук, Ц., Д. (ур.), Приручник за примену медијације у оквиру службе повереника за заштиту равноправности, Београд
- Попадић, Д., Плут, Д., Ковач-Церовић, Т. (1996), Увод приређивача. У: Попадић, Д., Плут, Д., Ковач-Церовић, Т. (ур.), Социјални конфликти. Карактеристике и начин решавања. Београд, Група МОСТ, Центар за антиратну акцију, стр. 9-52.
- Leonard L. Riskin & Nancy A. Welsh, What's It All About?: Problem-Definition in Mediation, 15 Dispute resolution magazine, summer 2009 at 19-22
- Van Ness, Daniel W.; Strong, Karen Heetderks (1997), *Restoring Justice*. Anderson Publishing Co., Cincinnati.
- Van Ness, D.W., Strong, K.H. (2002) *Restoring Justice*. Cincinnati, OH: Anderson Publishing Co, p 27.
- Zehr, Howard, *Retributive Justice, Restorative Justice, New Perspectives on Crime and Justice*. Mennonite Central Committee on Criminal Justice, Elkhart, Indiana, 1985
- Zehr, Howard, *Changing Lances*. Herald Press, Scpttdale, Pennsylvania, 1990.
- Zehr, H., *The Little Book of Restorative Justice*, Intercourse, USA, 2002.
- Закон о медијацији (2005), Службени гласник Републике Србије, вол. 61, бр. 18,
- Закон о социјалној заштити (2011), Службени гласник Републике Србије, бр. 24 од 4. Априла 2011. Године
- Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, Службени гласник РС, бр. 85/2005.Породични закон (2005), Службени гласник РС", број 18/2005 и 72/2011.
- Правилник о лиценцирању стручних радника Службени гласнику РС", бр. 42/2013 од 14.5.2013
- Правилник о стручним пословима у социјалној заштити Службеном гласнику РС", бр. 1/2012 и 42/2013

Vera Despotovic

MEDIATION AND SOCIAL WORK IN SERBIA: SCOPE OF WORK AND LEGISLATION

Resume

Mediation within the system of social welfare in Serbia has been implemented since 2005 after the adoption of the Family Law that determines its application ability in family disputes. There have been made significant system changes since then that enabled the development of mediation as one of the alternative methods of resolving disputes in different areas of social work. The work presents characteristics of the most frequent responses on conflicts, basic features and mediation benefits and its basic areas of implementation in social work. At the second part of the work it is presented a systemic framework for the development of mediation in social work. Despite enabled legal pre-conditions and transfer of the good practice of developed countries the practice of mediation has not been realized yet good enough. At some areas of application over the last five years the number of mediation has been diminished even though the citizens are still not satisfied with traditional methods of resolving conflicts and with the efficiency of courts in Serbia. Bearing that in mind the objective of this work, through definition of the main principles of mediation and investigating its application abilities in social work, enables clearer understanding of the benefits of these approaches for users, social welfare system representatives and society as a whole that could be a challenge for further development of the alternative dispute resolution mechanisms. For successful application and development of the system of alternative conflict resolution within the system of social work in Serbia as a whole the state itself is supposed to have the key role. Its role is seen in supporting the cooperation and participation of relevant factors in this area (local community, education, court, social protection, police, civil sector, public administration etc) proper public media information, development of the culture of peace, supporting the development of mediation system by establishing the institution of services in local communities in order to achieve as better access to services as possible.

Key words: alternative conflict resolution, dispute, mediation, mediator, laws, regulations, court, dialogue, culture of peace

* Овај рад је примљен 15. октобра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Крунислав Совтић

Мегатренд Универзитет, Београд

Далибор Милетић

Мегатренд Универзитет, Београд

ЛИБЕРАЛИЗАМ, КЕЈНЗИЈАНИЗАМ И КОНФЛИКТНИ ЦИЉЕВИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Сажетак

Улога новца и монетарне политике у економским процесима, посебно новца као активног фактора је једна од сталних контроверзи. Теоријске концепције о улози монетарних фактора које се крећу између монетаризма и кејнзијанизма и даље су врло актуелне. У раду се истражују монетарни фактори у процесу привредног развоја, а затим трансмисиони механизам монетарне политике. Новац као неутралан и активан фактор развоја, порекло и неутрализација инфлаторних ефеката у коришћењу монетарног допинга развоју и производњи. При томе се даје и критика монетаристичког модела монетарне политике, а затим правци, механизам и могућности развојног деловања монетарне политике у савременим привредама.

На крају се истражују стабилизациони и развојни приоритети монетарне политике у свету и у Србији.

У завршном делу даје се и критика рестриктивне (стабилизационе) монетарне политике наше централне банке.

Кључне речи: либерализам, монетаризам, емисија новца, трансмисиони механизам, криза, инфлација, рецесија, монетарни импулс, развојни подстицај, рестрикције, активан новац, неутралан нова

1. КРИТИКА МОНЕТАРИСТИЧКОГ МОДЕЛА МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Контрола укупне количине новца, према монетаристима, представља главни инструмент не само инфлације већ и дефлације, односно раста националног дохотка и запослености. Према њима је нарочито после велике економске депресије и другог светског рата, кејнзијанска теорија доходак - расходи показивала већу ефикасност, због чега се и проводила када је дошло до „кејнзијанске револуције” од тридесетих година, али је у савременим привредама деловање политике новца далеко веће и ефикасније од фискалних мера.

Све је то довело до „великог заокрета” у регулисању привреде с дотадашњег основног односа доходак → расходи, ка новом односу, на релацији новац → инвестиције → национални доходак → новац. Дакле, почетак и крај тог ланца међузависности јесте новац. Он сада постаје основни фактор покретања или кочења привредне активности.

Од Кејнзовог напада на класичну микроекономију маршалијанског и Смитовог правца и монетарну теорију, те одбацивања њених основних поставки све до другог светског рата интерес за новац, у оквиру макросистема, је опао, да би поново оживео као одраз објективног развоја везаног за послератну инфлацију, дефицитарно финансирање, јавни дуг и међународне монетарне проблеме. То је пред теорију и монетарну политику стављало бројне и сложене задатке: како у потпуно измењеним односима и сложеним факторима развоја одредити место и природу савременог новца и правац деловања и ефикасност монетарне политике. Готово нигде супротност ставова није у економској теорији тако присутна као код монетарне теорије и политике. Супротни ставови полазе од количине новца, који мора бити подређен, а не стратешки елемент економске активности, па до схватања новца као стратешког фактора у одређивању дохотка, потрошње, инвестиција и запослености.¹⁾ Очито је, дакле даје новац и монетарни фактор данас један од кључних варијабла макросистема и да делује на све подсистеме привреде (расподелу, цене, девизни, трговински, банкарски систем и систем проширене репродукције у целини). То истовремено указује да он не може бити основни, или, још даље, искључиви фак-

1) C. R. Barret – A. Walters: “*The Stability of the Keynesian and Monetary Multipliers in the United Kingdom*”, *The Review of Economics and Statistics*, vol. 48, 1966, стр. 401.

тор процеса стабилизације, односно регулисања потрошње и стопе економског раста.²⁾

Од монетарне политике се и даље често захтева да одржава оптималну количину новца у привреди, подешену, пре свега, одређеним цикличним колебањима, заправо, да буде снажан антициклични механизам и фактор стабилизације. Но, о томе питању у наредном делу овог рада.

Монетарна политика улази у ред инструмената опште економске политике, с основним задатком да регулише „потребну количину новца” у привреди. Пред монетарну политику обично се у макросистему постављају следећи диференцирани и међусобно повезани задаци:

1) Осигурање оптималне новчане масе за несметано одвијање токова репродукције (потребна и оптимална ликвидност) уз очување довољне интерне и екстерне монетарне стабилности (генерални задатак монетарне политике).³⁾

2) Емисија кредита банка треба да је тако дозирана по структури, да осигурава оптималну ликвидност (новчану масу) привредног сектора (структурна монетарна политика и политика у сфери ликвидности).

3) Селективно деловање на привредну активност, односно одређене послове којим се делује на подстицања или кочење одређене делатности у привреди, односно структуру економског развоја (структурно-развојна политика),

4) Координација на међународном монетарном плану, данас све уже повезаних националних економија и све већег значаја међународне економске политике и сарадње, и

5) Координација и другим деловима макросистема, посебно фискалном политиком.

Монетарна политика савремених држава најуже је везана за њену кредитну политику, јер се регулисање новчаног оптицаја не може ограничити само на контролу готовог новца, већ и пре свега на контролу и регулисање депозитног новца, квази новца, орочених и других ограничених депозита. Дакле, не ради се о контроли

2) Ц. Маћешкић, *Новац, монетарна политика и економетријски модели, Југословенско банкарство*, бр. 12, 1973., стр. 10. Сигурно је једно у свему томе, да ефикасност монетарне политике зависи, што смо често истicali од примене и других мера економске политике (политике расподеле, инвестиција, трговинске и девизне политике, политике цена, понашања опште и личне потрошње и др.).

3) Видети: Живковић, Александар: *Анализа ефикасности монетарне политике у Југославији*, посебно део *Интермедијарни циљеви и индикатори монетарне политике*, Економски факултет, Београд, 2008. стр. 100.

и регулисању само новчане масе, већ и монетарног волумена у целини (M_1 , M_2 и M_3).

Монетарна политика, истина, најчешће се спроводи преко регулисања кредитних ресурса у привреди, што значи да се тиме на друге агрегате углавном делује индиректно, а то значи и мање ефикасно.

Да би показала довољну ефикасност, монетарна политика мора бити довољно еластична да брзо реагује на корекције новчане масе, без обзира да ли су узроци насталог поремећаја монетарног или немонетарног карактера. Флексибилност мера монетарне политике и њихово брзо и еластично прилагођавање реалним токовима у привреди једино су у стању да осигуравају и њену довољну ефикасност у стабилизацији односно антицикличном деловању. Основни проблем се јавља у вези усклађивања новчане тражње и кретања новца. Ово је сложен задатак, с обзиром на бројне факторе који делују, како на понашање тражње новца, тако и на понашање понуде новца.⁴⁾

Примарни задатак монетарне политике свакако је снабдевање привреде потребном количином новца и кредита, уз подстицање стопе раста и очување релативне стабилности привреде и националне новчане јединице. Монетарна политика треба да снабдева производњу и промет потребном количином новца, количином која неће доводити до поремећаја, односно која ће преко новца и кредита отклањати већ насталу нестабилност или онемогућавати сам развој негативних процеса у привреди. Тиме се пред монетарну политику ставља задатак - да подржава позитивне процесе у привреди, јер она може, у одређеним условима, постати фактор нарушавања равнотеже, али и фактор поновног успостављања већ нарушене равнотеже.

Овај основни задатак монетарне политике треба посматрати у склопу других циљева економске политике, а пре свега у склопу остварења политике пуне запослености и уравнотежења платног биланса. Новац и кредит су присутни у свим процесима привредног развоја, чиме постају и активан фактор у одржавању или нарушавању интерне и екстерне равнотеже. Улога новца и значај

4) На страни *тражње новца* ћемо истаћи само неке, као: брзина раста и квалитет раста и квалитет рада, склоност потрошњи и склоност ликвидности, сталност и сигурност монетарне политике, структура средстава економских субјеката, општа пословна клима и др. На страни *понуде новца* јавља се исто тако већи број фактора, као: оријентација монетарне политике (експанзивна или рестриктивна), брзина трошења дохотка, брзина оптицаја, укљученост у светске монетарно-финансијске и трговинске односе, стање платног биланса и др. Ове проблеме су шире истражили у нашем раду нешто касније, посебно тржиште и овца и понашање ЈИМ криве, али и ИС-ЈИМ модел у савременој отвореној привреди.

монетарне политике у привреди зависе, пре свега, од аутономних одлука монетарних власти, с једне, као и одлука о формирању и расподели дохотка низа субјеката и носилаца дохотка у привреди, с друге стране.

Снабдевање привреде потребном количином новца представља данас један од најважнијих задатака монетарне политике. За разлику од златног важења, чији је аутоматизам омогућавао и аутоматско регулисање потребне количине новца и интерну и екстерну стабилност новчане јединице, данас, у периоду папирног, неконвертибилног новца, то је изузетно сложен задатак. Регулисање пораста новчане масе, у складу с развојем производње и промета, као и стања и промена у платном билансу, данас поставља и пред теорију и пред практичну монетарну политику отворено питање: која је то оптимална новчана маса, како управљати новчаном масом и како њену структуру одржавати (што је још значајније) на оптималном нивоу? Ово је тим значајније и теже што се у савременом банкарском систему не појављује само централна банка као емисиона установа, већ и свака пословна банка у систему постаје специфично емисиона банка. Није само проблем у регулисању новца који емитује централна банка, проблем се јавља, пре свега, у регулисању кредита у кругу пословних банака и стварно присутног процеса мултипликације кредита и депозита. Процеси стварања и поништавања новца који се ту развијају отежавају и готово онемогућавају вођење адекватне монетарне политике и снабдевање привреде „потребном количином новца”. Не само због тога, већ и због чињенице да ова количина мора бити способна да се брзо шири или сужава, да реагује брзо и еластично на промене у осталим макроагрегатима у привреди (производња, расподела, цене, промет, увоз, извоз и др.), да би се приближила и динамички одржавала на оптималном нивоу.⁵⁾

Одређени ниво цена, производње и промета захтева одређену новчану масу која се формира одређеном кредитном активношћу банака. Но, поставља се питање: да ли је активност адекватна или не, да ли је формирана већа или мања маса новца и кредита у привреди? У првом случају наступа инфлација, у другом дефлација. Према новим схватањима, монетарна политика је најважније средство макроекономске политике, што би се могло приближити ставовима квантитативне теорије (овом схватању је подлегла и наша практична економска политика). Према другим схватањима, реални фактори репродукције су од примарног значаја (полити-

5) Шире истраживање наведених концепција дали смо у студији др С. Комазец: *Монетарна стратегија и политика*, стр. 121-143.

ка личних доходака, инвестициона, фискална политика, политика цена, политика платног биланса, политика резерви и др.), док је монетарна политика секундарног значаја. Оваква схватања „реалиста” свакако су ближа стварности, мада у извесним условима развоја монетарна политика може добити примарни значај, односно може довести до стварних „криза новца” у репродукцији.

Управо из наведених разлога потребно је да у средиште нашег истраживања ставимо наведене теоријске контроверзе данас, а затим могућности развојног деловања (и активирања) монетарне политике с бројним мерама и инструментима.

2. ПРАВЦИ, МЕХАНИЗАМ И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈНОГ ДЕЛОВАЊА МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

У економској теорији видимо воде се велике дискусије о улози и задацима монетарне политике. Развојем економске теорије мењали су се и погледи на монетарну политику.

Теоријски је широко истражено и доказано да монетарна политика својим мерама мора деловати на количину новца у оптицају, старајући се да она буде на оптималном нивоу. Монетарна политика преко тога делује и на реалне процесе у привреди, посебно кретање производње, промета, продаје, инвестиција и платно-билансне односе.

Монетарна политика постаје веома активно средство, које заједно са фискалном политиком учествује у вођењу стабилизационе, односно развојне политике.⁶⁾

Монетарне власти (централна банка) делујући на основне макроагрегате и процесе морају пратити ситуацију и основне тенденције у развоју привреде и благовремено реаговати на све евентуалне поремећаје, како би се обезбедио стабилан дугорочан привредни раст и развој.⁷⁾ Ако привреда улази у фазу дегресије, праћене падом привредне активности, монетарна политика својим инструментима и мерама мора деловати експанзивно, како би се повећала привредна активност, односно спречило даље продубљавање рецесије или кризе.

6) Др М. Вучковић: „Савремени проблеми монетарне теорије и политике”, Научна књига, Београд, 1960. године.

7) Зашто полазимо од става да то мора бити дугорочан, одржив економски оптималан раст? Управо из разлога различитог деловања и могућности монетарне политике у кратком и дугом року. У кратком року монетарни стимуланси могу подстакнути производњу и развој, али се поставља питање колико се таква контрола може одржати.

Фазу депресије карактерише пад укупне привредне активности. Услед тога привреда се сусреће са недостатком ликвидних средстава, залихама и неискоришћеним капацитетима. Привредни амбијент није повољан за инвестиције због чега привредни субјекти углавном држе и чувају своја ликвидна средства. Због велике неизвесности и ризика привреда и становништво избегавају задужевање код банака, опада кредитна активност банака. Монетарна политика мора деловати експанзивно да би се спречила кумулативна негативна кретања у привреди. Сматра се да треба ићи на појефтинјење кредита, како би дошло до повећања свих видова потрошње, односно до подизања укупне привредне активности. Обарање каматне стопе као цене новца и кредита, сматра се, први је корак у оживљавању инвестиција, а преко њих и потрошње и економског развоја.⁸⁾

Дакле, раније се сматрало да се на појефтинјење кредита (обарање камате) може утицати само кроз манипулисање ценом новца и зајмовног капитала. Међутим, данас се у савременој теорији истичу и могућности дејства поред цене кредита и другим инструментима монетарне политике. Рецимо данас се све више употребљавају операције есконтном стопом и операције „на отвореном тржишту” и референтном каматом којима се снижавају каматне стопе и доприноси повећању опште потрошње, оживљава финансијско тржиште, раст, тражња новца и кредита уз оживљавање привредне активности.

На основу основног усмерења монетарну политику можемо поделити на експанзивну и рестриктивну монетарну политику.⁹⁾

Монетарне власти спроводе експанзивну монетарну политику у условима када у привреди долази до пада производње, пораста незапослености, неликвидности привреде и банака с циљем да се повећа тражња, а на основу тога и производња, односно укупна привредна активност. На овај начин се уствари настоје отклонити последице депресије, тј. обезбедити излазак привреде из депресије, али и *ex ante* спречити улазак у кризну фазу циклуса.¹⁰⁾

Различити су инструменти које користи експанзивна монетарна политика, али најчешћи су: снижавање есконтне и каматне стопе, смањење стопе обавезне резерве, повећање кредита привреди и становништву и сл.

8) Бурда-Виплош: *Макроекономија...*, стр. 221 и 171. Видети и рад Ђорђевић М.: Трансмисиони модел монетарне политике, НЕМО, Панчево, 2003.

9) Др С. Комазец: *Макроекономија*, изд. Институт за финансије и развој, Београд, 2000, стр. 386.

10) Исто, стр. 388.

Под дејством експанзивне монетарне политике долази до повећања тражње и повећања привредне активности. Међутим, да би се обезбедила привредна стабилност мора се мерама утицати и на обезбеђење економског раста. Ако би на дуги рок економски раст изостао онда би краткорочни ефекти експанзивне монетарне политике веома брзо ишчезли. Дошло би до пада привредне активности и продубљења привредне депресије праћене инфлаторним растом цена.¹¹⁾

За ефикасно спровођење експанзивне и развојно усмерене монетарне политике битно је постојање развијеног финансијског тржишта. Пракса је показала да у земљама које немају развијено финансијско тржиште експанзивна монетарна политика нема позитивне резултате у повећању производње, напротив њен главни резултат јесте повећање цена у привреди. Овде се налазе и аргументи присталица ставова да експанзивна монетарна политика углавном води општем расту цена, али не покреће производњу и привредни раст. Управо желимо да укажемо у раду на погрешност оваквих ен блок концепција о улози новца и кредита у процесу привредног развоја.

Супротно од експанзивне рестриктивна монетарна политика представља повлачење одређене количине новца из оптицаја за коју је процењено да представља вишак. Рестриктивна монетарна политика има задатак да смањи стопу инфлације у привреди, односно, основни циљ овако усмерене политике је стабилност цена и девизног курса. Као последице дејства рестриктивне монетарне политике јавља се пад привредне активности, уз пораст незапослености рада и капитала и неликвидност привреде и банака. Новац се повлачи из оптицаја и то се аутоматски одражава на повећање цене кредита (камате). Због повећања камате привреда теже долази до кредита, чиме се аутоматски смањује привредна активност. Све то на крају доводи до успоравања привредног раста. Стога рестриктивна политика мора бити прецизно и јасно дефинисана, а приликом употреба њених инструмената треба бити веома обазрив због снажних контракционих ефеката, али и деловања негативног монетарно-кредитног мултипликатора.

Инструменти које рестриктивна монетарна политика користи су различити, међу најзначајније спадају: повећање есконтне стопе, повећање каматних стопа банака, повећање стопа на отвореном тржишту, рестрикција кредита уопште, повећање стопа обаве-

11) Др М. Ђировић: *Монетарна економија*, изд. Европски центар за мир и развој, Београд, 1987, стр. 135-150. Посебно је илустративни рад Савин, Давор: *Монетарна политика - услови и ограничења*, Институт економских наука, Београд, 1996 (МАП, бр. 5).

зних резерви, плафонирање кредита банака, неутрализација девизних резерви и др.

Кад се привреда налази у кризи, производња се налази на минимуму, инвестиције су веома мале или их уопште нема, процес дезинвестирања је у току, веома су велике количине робе које предузећа држе на залихама. У оваквим условима оперисање каматном стопом неће дати велике резултате, истицали су кејнзијанци у својим расправама.

Након велике економске кризе променило се схватање о улози и могућностима монетарне политике. Увидео се велики значај и ефикасност активне монетарне политике. Посебно су се истраживали традиционални инструменти, као што су каматне стопе, обавезна резерва итд. Касније је у анализе уведена и фискална политика као инструмент за повећање запослености, односно државног интервенционизма у отклањању диспропорција у развоју, расподела доходака, трошковима и „корекцији” аутоматизма деловања тржишта.¹²⁾

Развојем привреде и економске теорије уопште мењао се и положај и улога монетарне политике. Монетарна политика све више добија на значају. Савремена привреда је захтевала такву монетарну политику која ће бити у могућности да благовремено делује на одређене промене у привреди. Уведен је у ствари динамички аспект монетарне политике. Монетарне власти морају да планирају акције које ће предузимати у одређеним условима, али исто тако морају брзо деловати и на изненадне промене до којих често долази у привреди.

Овакав поглед на монетарну политику и нови положај монетарне политике довео је до тога да се монетарна политика у основи највише бави регулацијом количине новца у оптицају, односно оптималним снабдевањем привреде новцем и кредитом.¹³⁾

Монетарна политика је под деловањем спољних и унутрашњих фактора развоја. Приликом формулисања монетарне политике мора се водити рачуна о свим факторима који утичу на монетарну политику. Управо због тога је монетарна политика веома комплексна. Монетарна политика се брине и за спољну и за унутрашњу привредну и финансијску равнотежу. С обзиром да је

12) Инфлација је по овој теорији била само парцијални и краткорочни поремећај, при чему аутоматизам тржишта и аутоматизам новчаног оптицаја сами отклањају инфлаторну неравнотежу, водећи привреду у нову равнотежу, пуну запосленост и оптималан раст. Аутоматске и спонтане снаге тржишног механизма су осигурале сталну равнотежу.

13) Др И. Дворник: *Новац и новчана политика*, Љубљана, Ријека, 1980, стр. 126.

немогуће обезбедити истовремено и спољну и унутрашњу равнотежу често се жртвује један од зацртаних циљева, да би се остварио други. Наиме, често се жртвује екстерна равнотежа (платног биланса) да би се остварили интерни циљеви развоја (динамичан раст и већа запосленост).

Стабилизационе политике се данас у пракси углавном спроводе на класичан начин, тако што се у време кризе води експанзивна монетарна политика, док се у време инфлације монетарне власти одлучују за спровођење рестриктивне монетарне политике. Само, при томе се поставља ново питање: какву монетарну политику водити у условима стагфлације, наиме постојања ниске стопе раста, незапослености и високе инфлације.

Да би се увидела успешност у спровођењу монетарне политике монетарни агрегати се обично стављају у однос са појединим реалним варијаблама. Различите економске школе посматрају различите варијабле. Тако представници квантитативне теорије анализирају промене обима новца према променама националног дохотка, односно масе реалног новца и реалног дохотка.

Фискални модели полазе од промена и деловања камате на формирање тражње новца и капитала, при чему промене каматних стопа одсликавају промене у деловању монетарне политике. Трећи полазе од промене и висине укупно одобрених и искоришћених банкарских кредита. Овај концепт је данас све више присутан у монетарној теорији и политици, посебно када се разматра новчана маса (M_1), маса кредита у привреди, кредитна маса (без преливања) све више долази у први план.

Представници свих концепција настоје да веома једноставно објасне своје ставове. Монетаристи су сматрали да је у контексту стабилизације привреде монетарна политика далеко ефикаснија од фискалне политике. Држећи под контролом понуду новца истовремено се држе под контролом и реални привредни процеси.

Монетарна политика стога мора бити активна. Привредни систем и привредни процеси су динамични и стално се мењају.¹⁴⁾ Основни задатак монетарне политике мора бити обезбеђење опште равнотеже у привреди, тј. равнотежа између количине новца у оптицају и количине роба и услуга у привреди. Да би овај задатак остварила монетарна политика мора да делује заједно са мерама фискалне политике и са овим се слажу готово све економске теори-

14) У раду ћемо истражити да ли је монетарна политика у нашој привреди довољно и оптимално снабдевала привреду новце и кредитом, који су основни канали емисије, али и какав је положај привреде и банака и основној оријентацији и заокретима наше монетарне политике.

је. Савремена монетарна и фискална теорија се све више оријентишу на истраживање финансијских (ЛМ) тржишта и реалних (ИС) тржишта. Из њиховог понашања и реаговања појединих елемената ових тржишта тражи се и адекватна монетарна и фискална политика.

Пред монетарну политику се поред ових стављају и други циљеви. Тако се често као један од задатака јавља и обезбеђење стабилног привредног раста и обезбеђење равнотеже платног и девизног биланса, али и оживљавање потрошње и инвестиција и пораст запослености. Основни задатак монетарне политике је борба против неконтролисаног раста цена у привреди.¹⁵⁾ При томе истичу да превелики раст цена спречава привредни раст, јер повећава се каматна стопа, склоност штедњи, што негативно утиче на платни систем земље. У оваквим ситуацијама монетарна политика својим мерама рестриктивно усмерена мора елиминисати део претеране тражње. Монетарна политика стога мора бити усаглашена са политиком цена и дохотка, али и са другим деловима макроекономске политике (фискална, спољнотрговинска, штедња, инвестиције и др).

Монетарна политика поред унутрашњих фактора је под снажним деловањем и спољних фактора. Дејство спољних фактора углавном се одражава кроз платни биланс земље. Зато је један од задатака монетарне политике обезбеђење равнотеже платног биланса, односно политика адекватних девизних резерви и девизног курса. Овај циљ је међутим у супротности са циљем обезбеђења привредног раста. У овоме се у ствари и огледа комплексност монетарне политике, јер се пред њу ставља испуњење међусобно супротстављених циљева. Ти циљеви се истовремено не могу остварити због чега се у одређеном времену монетарна политика мора определити које ће циљеве истакнути као приоритетне. Ова противречност циљева истовремено представља и границу деловања монетарне политике, односно конфликтност циљева и тежња да се већина њих истовремено оствари, често доводи до опште неефикасности монетарне политике.¹⁶⁾

15) То је став и наше званичне монетарне политике и политике централне банке. Централна банка редовно истиче да је „основни циљ монетарне политике у току године стабилност цена и стабилност девизног курса”. Остали циљеви развоја се изузетно ретко истичу. То је, очито, прихваћени став ММФ-а, при чему се не уважавају основни развојни и структурни проблеми наше (и сваке друге) привреде.

16) Др С. Комазец: *Монетарна стратегија...*, стр. 152. и Монетарна и фискална политика и економски раст, Чигоја, Београд, 2007.

4. СТАБИЛИЗАЦИОНИ ИЛИ РАЗВОЈНИ ПРИОРИТЕТИ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

1) САВРЕМЕНИ МОНЕТАРИЗАМ И АКТИВНА МОНЕТАРНА ПОЛИТИКА

Keјнзијанска теорија је позната по ставовима у којима су истицали да се регулација привреде не може препустити само тржишном механизму. Сматрали су да поред деловања закона тржишта привреду мора регулисати и држава својим законима. Истицали су да тржиште успоставља равнотежу у привреди, али да се та равнотежа успоставља на нивоу испод нивоа пуне запослености производних фактора. Због тога се залажу за учешће државе у регулисању привредних процеса, јер држава својим учешћем треба да регулише економске процесе и обезбеди пуну запосленост свих фактора раста.

Основни инструмент којим држава интервенише у привреди по њима треба да буде фискална политика, док ће монетарна политика пратити мере фискалне политике и помагати остваривање дефинисаних циљева. Представници кејнзијанске теорије сматрају да мере монетарне и фискалне политике треба да буду тако постављене да онемогуће рецесију у привреди и да увек обезбеђују пуну запосленост фактора производње и остварење оптималног економског раста.

Keјнзијанци су сматрали да уколико је привреда дуго у фази рецесије инфлација нема велики утицај на привреду. Против инфлације треба се борити одговарајућом политиком дохотка и смањењем трошкова производње, тј. ефикаснијим коришћењем производних фактора.¹⁷⁾

У својим истраживањима кејнзијанци су истицали да на формирање бруто домаћег производа и запослености највећи утицај има агрегатна ефективна тражња. Агрегатна тражња се по њима састоји из инвестиција, личне потрошње и буџетске потрошње. Инвестиције су независан фактор који кроз процес мултипликације утиче на друштвени производ. Остала два дела агрегатне тражње су зависне варијабле и зависе од висине бруто домаћег производа.

Keјнзијанци су се залагали за примарну улогу фискалне политике у динамизирању привредног раста, али су били и за експанзивну монетарну политику која би такав раст подржала (политиком

17) Л. Пејић - М. Јакшић: *Принципи макроекономије*, изд. Савремена администрација, Београд, 1987, стр. 109 и 165.

ниске каматне стопе или „јевтиног новца”, експанзијом кредита, дефицитарним финансирањем преко кредитног механизма и др).

Кејнзијанци су монетарну и фискалну политику посматрали циклично и дугорочно.¹⁸⁾ Посматрано на дуги рок мере економске и монетарне политике треба да отклоне дејство рецесионих фактора у привреди. Рецесиони фактори на привреду делују различитим интензитетом, тако да и мере монетарне и фискалне политике морају бити прилагођене интензитету дејства рецесионих фактора. Тако би по њима у фази кризе требало повећавати тражњу, а у фази експанзије и инфлацијема мерама фискалне и монетарне политике утицати на смањење тражње.

Присталице некејнзијанске теорије су у својим ставовима истицали да је тржиште неперфектно и нестабилно и да деловање тржишних закона не може привреду довести у стање пуне запослености и сталне равнотеже. Ова појава се посебно може сагледати кроз нефлексибилност цена, због којег веома споро долази до успостављања равнотеже на тржиштима. Цене су нефлексибилне наниже, поготово у ситуацији када је тражња мања од понуде на тржишту. Пошто цене нису флексибилне трансакције које се обављају на тржиштима обављају се уствари по неравнотежним ценама. Све ово даље доводи до тога да се репродукциони процеси у привреди обављају са тешкоћама, уз пад тражње, пораст трошкова, пораст неупосленог капитала, раст камата, изостанак инвестиција, раст штедње и тезаурације, што све води продубљавању кризе.

Кејнзијанци су посебну пажњу усмеравали на тржиште радне снаге и потребу да на овом тржишту постоји равнотежа. Када се у привреди јавља рецесија обично на овом тржишту долази до поремећаја. Услед рецесије и смањења привредне активности долази до пораста незапослености и смањења доходака запослених. Ово има негативне ефекте у привреди који се огледају у смањењу агрегатне тражње, што води у још већу кризу у привреди.

Анализирајући факторе који својим дејством доводе до рецесије кејнзијанци су дошли до закључка да је главни рецесиони фактор смањење стопе „приноса на капитал” и повећање каматних стопа у привреди.¹⁹⁾ Овакав тренд утиче на то да се смањују инвестиције у привреди које даље аутоматски доводи до смањења привредне активности. Што је стопа приноса капитала мања, мање су и инвестиције у привреди, а самим тим и привредна активност.

18) Исто, стр. 189. У овом погледу посебно значајно је истраживање у Park, Y.C.: *The Role of Money in Stabilization Policy in Developing Countries*, Staff Papers, MMF, Јули 1973.

19) Стопа приноса на капитал или „стопа граничне ефикасности капитала” је идентична Марксовој профитној стопи.

Још један од проблема који се у привреди јавља јесте и проблем активирања штедње. Ако су камате на штедњу високе нико од субјеката неће желети да инвестира него ће штедети задовољан приносом који остварује. Тржишни закони нису савршени и не могу увек обезбедити једнакост инвестиција и штедње на тржишту. Тржиште веома тешко може брзо да се уравни тежи па када стопа приноса капитала пада, привредна активност се формира на много нижем нивоу од равнотежног, то све доприноси продубљењу рецесије у привреди.²⁰⁾

Кејнзијанци су се залагали да се као додатни извор финансирања привреде употребљава буџетски дефицит. У ситуацији када у привреди влада рецесија, смањују се јавни приходи, а повећавају расходи буџета, настаје буџетски дефицит. Разлог смањења прихода налази се у паду производње и паду целокупне привредне активности, што доводи до смањења дохотка, а самим тим и убирања мањих пореза за буџет. Кејнзијанци су се залагали за повећање буџетске (јавне) потрошње која ће довести до повећања тражње на тржиштима, што ће утицати на повећање производње, а самим тим и на покретање целокупне привредне активности. На тај начин би привреда требало да изађе из фазе рецесије. При томе дефицит буџета би углавном био финансиран емисијом хартија од вредности које би издала држава. Поред тога дефицит би могао да се финансира и из примарне емисије централне банке.²¹⁾

2) *МОНЕТАРИЗАМ И НЕОКЕЈНЗИЈАНСТВО - СУКОБ ОКО ПРИОРИТЕТА МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ*

Неокејнзијанци истичу везу између количине новца у оптицају и висине каматних стопа у привреди. Сматрали су да је један од задатака монетарне политике да кроз регулисање односа „стопа приноса на капитал” и висине каматних стопа у привреди обезбеди да се привредни процеси одвијају на вишем нивоу. Камата је по њима цена која се плаћа за постизање равнотеже између понуде новца и потреба за новцем. Висина камате зависи од количине новца у оптицају и потреба привредних субјеката за ликвидним средствима. Сматрано је да свака промена количине новца у оптицају утиче на висину каматне стопе у привреди. Да би маргинална стопа приноса на капитал (профитна стопа) била виша од каматне

20) Видети шире у раду: др С. Комазец: *Новца, кредит и камата*, изд. Штамп, Шибеник, 1995, стр. 121-144. и Студији Монетарна и фискална економија, Штамп, Шибеник, 1988.

21) Финансирање буџетског дефицита *емисијом новца централне банке или преко финансијског тржишта* посебно смо посветили пажњу у овом раду због њихове комплексности и велике актуалности.

стопе држава и централна банка морају држати камату на ниском нивоу („политика јевтиног новца”).

Кејнзијанци су сматрали да у кризним ситуацијама, када постоји велики пад привредне активности, монетарна политика са својим мерама сама не може подићи привредну активност на потребан ниво.²²⁾ Монетарна политика у борби против кризе и рецесије је недовољно ефикасна. Они се опредељују за мере фискалне политике, али уз дејство експанзивне монетарне политике која и даље треба да подржава подизање привредне активности. Разлози за овакво опредељење нађени су у тврдњи да фискална политика делује својим мерама директно на реални сектор, док мере монетарне политике делују индиректно преко каматне стопе, пошто се дејство монетарне политике у великој мери осећа од осетљивости инвестиција на промене у каматној стопи.²³⁾

Кејнзијанци су се залагали за вођење краткорочне фискалне и монетарне политике с циљем да се омогући експанзиван привредни раст, али да истовремено онемогући покретање инфлационе спирале у привреди. У привреди се мора обезбедити пуна запосленост свих фактора производње. С тим у вези монетарна политика својим мерама мора да обезбеди да количина новца у оптицају буде довољна да обезбеди пуну запосленост фактора производње, без покретања инфлације у привреди.

У својим истраживањима кејнзијанци су истицали и веома важну улогу банкарских кредита у привреди. Сматрали су да се кроз контролу количине кредита у привреди лакше могу контролисати процеси у привреди. Утврдили су да количина кредита мање осцилира од односа количине новца у оптицају и друштвеног производа. Зато су кејнзијанци у анализу укључили цео финансијски сектор. У својим анализама указивали су на везу између количине кредита и величине бруто домаћег производа који не само да утичу на финансије у привреди него и на понашање целокупне привреде, односно банкарског система.

Супротно неокласичној теорији кејнзијанци су настојали да прикажу што је простије могуће како функционише тржишна економија. При томе су се залагали за то да се осигура динамизирање привредног раста. Они су против монетаристичке рестриктивне

22) Спекулативну и трансакциону тражњу новца повезана са IS и LM функцијама шире су обрађене и свим радовима су некејнзијанске теорије.

23) Макроекономске последице буџетског дефицита добро истражене налазимо у цит. раду Ј. Пејића и М. Јакшића, стр. 168.

монетарне политике као начина за успостављање здраве привреде.²⁴⁾

Кејнзијанци су се залагали за краткорочно регулисање агрегатне тражње усмеравајући је при томе ка повећаној привредној активности, али често и уз повећање нестабилности привреде на дужи рок. На кратки рок посматрано кејнзијанска политика регулисања тражње има позитивне ефекте, међутим, дугорочно посматрано, примена ове стратегије погоршава ситуацију у привреди, посебно у делу платног биланса.

Кејнзијанци су сматрали да пораст агрегатне тражње не доводи до повећања инфлације у привреди. Повећање тражње доводи до повећања привредне активности са веома малим или никаквим утицајем на инфлацију. Инфлацију, која би се евентуално јавила, сматрала су уствари ценом која је морала да се плати због повећања производње и остварења привредног раста. Тако су кејнзијанци развили концепт Филипсове криве која показује да постоји пропорција између стопе незапослености и стопе инфлације.²⁵⁾

У кејнзијанској теорији и монетарна и фискална политика имају свој главни задатак, а то је повећање привредне активности при чему се није много водило рачуна о стопи инфлације. Критичари кејнзијанизма истичу да на средњи и дуги рок кејнзијанска теорија управо обара привредни раст и повећава инфлацију. Сматрано је да покриће буџетског дефицита примарном емисијом подстиче експанзију јавног сектора, а да финансирање дефицита емисијом државних хартија од вредности смањује количину слободних средстава на финансијском тржишту, повећава камате, а тиме негативно утиче на обим инвестиција приватног сектора у привреди. Уствари на тај начин држава истискује предузећа и становништво са тржишта.²⁶⁾ Поред тога на овај начин се и повећава учешће државе у бруто домаћем производу. Ако се, поред тога, дефицитарно финансирање користи за покриће потрошње то ће неминовно довести до пада производње. Пад производње аутоматски смањује и приходе државе па

24) Добар је пример велике економске депресије 1929-33. када је уместо *експанзивне* монетарне политике, вођена *рестриктивна политика*, суздржавање банака од кредита, пораст ликвидности банака, *висока каматна стопа* и *општа нестабилност новца*, уз врло високу незапосленост. „Коње (предузећа) је требало довести до потока да се напију воде“ (М. Фридман) - *The Role of Monetary Policy*, AER, Јуни 1968.

25) Филипсова крива, ма колико присутна у економској теорији, није ништа друго него обична статистичка операција, јер није доказано да пораст запослености води инфлацији, односно да постоји дилема висока инфлација и пуна запосленост, односно стабилност цена и висока незапосленост. Цена стабилизације се пребацује на леђа запослених (радничка класа). Видети изузетну студију у том погледу: др С. Комазек: *Макроекономска теорија производње и политике запослености*, Београд, 1999, стр. 68-82. и Критика Савремене концепције новца и новчане масе, Гледништа, Београд, бр. 10, 1988.

26) Овај проблем због своје актуалности смо шире истражили у нашем раду.

се јављају и проблеми са сервисирањем постојећег дуга државе. Држава ће се додатно задуживати на тржишту, а то ће имати за последицу покретање инфлације у привреди.

Велике расправе воде се и око улоге монетарне политике која је по кејнзијанцима пасивна тј. монетарна политика треба да омогући и прати раст бруто домаћег производа, не водећи при томе уопште рачуна о кретању инфлације у привреди. Проблем код ове тврдње је што је уствари централној банци дат задатак да води неку врсту индексиране монетарне политике, јер мора да прати раст бруто домаћег производа заједно са растом инфлације на коју се гледа као на инфлацију трошкова. При томе се ова инфлација по њима може зауставити само политиком доходака. Монетаристи полазе од става да монетарна политика треба да осигура стабилност цена, док ће сам тржишни механизам успоставити равнотежу на реалним тржиштима и оптималан привредни раст и запосленост.

Кејнзијанци су каматне стопе посматрали као саставни део монетарне теорије. Залагали су се за експанзивну монетарну политику која би омогућила повећање привредне активности. Монетарна политика је морала да обезбеди ниже каматне стопе која би довела до повећања инвестиција у привреди. Ово је тачно за прву фазу процеса усклађивања. Али после прве фазе долази друга у којој због повећане инфлације долази до повећања камата у привреди. Због тога се не може трајно водити експанзивна монетарна политика, јер неминовно долази до инфлације.²⁷⁾

3) ОДРЕЂИВАЊЕ ОПТИМАЛНЕ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ

Одређивање оптималне монетарне политике према кретању бруто домаћег производа, углавном реалног, пошто се води политика стабилности цена и ниске инфлације, није адекватно чак и када се томе дода таргетирана инфлација. Ово из неколико разлога:

1) Бруто домаћи производ се највећим делом (готово 70%) «ствара» у сектору услуга које су изван деловања монетарне политике, али под утицајем расподеле бруто домаћег производа (доходака). Монетарна политика нема под контролом расподелу.

2) Највећи део бруто производа одлази на јавни сектор (буџетску потрошњу), на који отпада 48%-54% бруто производа. Буџетска потрошња је ван утицаја и «подршке» монетарне политике.

27) Ћировић, М.: *Монетарна економија...*, стр. 165 (посебно део о кејнзијанској економији и монетаристичкој теорији).

3) Велики део бруто домаћег производа одлази на извоз (око 20-25%), тако да се велики део производа одлива извозом (али је «коригован» знатно већим увозом који попуњава домаће тржиште, али ни он није под интересом монетарне политике). Извоз због не-селективне монетарне политике није подржаван адекватном кредитном подршком (извозни кредити).

4) Девизни прилив настао ван извозног дела бруто домаћег производа (дознаке, приватизација, дотације, финансијски кредити и сл) нема директне везе са домаћим бруто производом, осим његове «допунске» тражње, не повећава га, али доводи до додатне емисије примарног новца и великог раскорака у стварању и трошењу (тражњи) бруто домаћег производа. Неравнотежа је уграђена у стварању и трошењу бруто домаћег производа (у нашој привреди се то креће и до 30-35%).

Из наведених разлога само селективна монетарна политика може имати стимулативно деловање на привредну активност. Квантитативно регулисање своди се на сферу расподеле и прерасподеле доходака односно блокирању и имобилизације новчаних средстава. Да би се то омогућило потребно је познавати и држати под контролом све монетарне, кредитне и финансијске токове. Међутим, неолиберални модел некритички то у потпуности онемогућава.

Без наведеног не може се ни говорити о усмереној, активној и ефикасној монетарној политици у функцији оживљавања привреде и економског раста.

Велике расправе воде се и око улоге монетарне политике која је по кејнзијанцима пасивна тј. монетарна политика треба да омогући и прати раст бруто домаћег производа, не водећи при томе уопште рачуна о кретању инфлације у привреди. Проблем код ове тврдње је што је уствари централној банци дат задатак да води неку врсту индексираних монетарних политика, јер мора да прати раст бруто домаћег производа заједно са растом инфлације на коју се гледа као на инфлацију трошкова. При томе се ова инфлација по њима може зауставити само политиком доходака. Монетаристи полазе од става да монетарна политика треба да осигура стабилност цена, док ће сам тржишни механизам успоставити равнотежу на реалним тржиштима и оптималан привредни раст и запосленост.

Кејнзијанци су каматне стопе посматрали као саставни део монетарне теорије. Залагали су се за експанзивну монетарну политику која би омогућила повећање привредне активности. Монетарна политика је морала да обезбеди ниже каматне стопе која би дове-

ла до повећања инвестиција у привреди. Ово је тачно за прву фазу процеса усклађивања. Али после прве фазе долази друга у којој због повећане инфлације долази до повећања камата у привреди. Због тога се не може трајно водити експанзивна монетарна политика, јер неминовно долази до инфлације.²⁸⁾

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Теоријска мисао из подручја монетарне економије данас доминантно стоји на позицији активне улоге новца у економским процесима, насупрот класичној теорији неутралног новчаног фактора. Уз то новцем и монетарном политиком се може подстицати или кочити (ограничавати) привредни раст, запосленост и платно-билансни односи. То је постао, уз фискални сектор данас кључни фактор привредне активности и макроекономске политике. При томе није толико битно порекло новца (емисиони, депозитни) већ његова употреба и ефекти који се постижу употребом новца.

Монетарним импулсима и кроз процес контролисаних механизма трансмисије ове политике може се снажно подстакнути привредни раст, уз пораст запослености реалних фактора развоја. Дилема и даље остаје – колико монетарни допинг и стимулативна монетарна политика доводи до пораста цена и инфлације, а колико се ефекти исцрпљују у покретању привредног раста. Уз контролисане монетарне токове и селективну (усмерену и везану директно за привредне процесе) монетарну политику, ефекти се углавном јављају у оживљавању привредне активности и порасту ликвидности репродукције, без обавезног инфлаторног удара.

У раду се даје и критика монетаристичког модела монетарне политике у којем је основни циљ монетарне политике стабилност цена и девизног курса, што је показала и најновија пракса и „отклон“ од таквог става у развијеним привредама капитализма, које су и наметнуле такав модел другим (и нашој) привредама. Основни циљ је сада привредни раст и запосленост. Ликвидност се претпоставља при томе, без инфлације, јер уз сву експанзивну монетарну политику и емисију новца ове привреде потреса проблем дефлације. Но, то је последица одлива новца у спекулативну економију и спекулативне трансакције (банке, берзе, финансијска тржишта),

28) Тировић, М.: *Монетарна економија*, изд. Европски центар за мир и развој, Београд, 1987., стр. 165 (посебно део о кејнзијанској економији и монетаристичкој теорији). Видети и студију Кожетинац Градимир: *Процес креирања новца*, изд. ИЕН, Београд, 1988., а посебно илустративан рад Крњијаћ Александра: *Новац и развој*, А. Цесарец, загреб, 1988.

а не у реалну економију (свега око 15% емисије). То иде у прилог тези коју заступамо, да се подстицајна и развојна монетарна политика може водити само у условима контролисаних монетарних токова и селективно усмерене монетарне политике. Из наведеног разлога у раду је широко истражен механизам, правци и могућности развојног деловања монетарне политике.

ЛИТЕРАТУРА

- Baret, C. R, Walters, A.: *The Stability of the Keynesian and Monetary Multipliers in the UK*, The Review of Economics and Statistics, vol. 48, 1966.
- Brunner, Karl: *The Role of Money and Monetary Policy*, НБЈ, преводи, бр. 2, 1970.
- Бурда-Вилпош: *Макроекономија*, превод, Београд, 2002.
- Група аутора: *Монетарна стратегија и политика*, Београд, АБЦ ГЛАС, 2006.
- Вучковић, Милош: *Савремени проблеми монетарне теорије и политике*, Научна књига, Београд, 1960.
- Ћировић, Милутин: *Монетарна економија*, Европски центар за мир и развој, Београд, 1987.
- Дугалић, Верољуб: *Монетарна стратегија и остваривање развојних циљева*, Економика, бр. 1-2, 1995.
- Ђорђевић, М.: *Трансмисиони механизам монетарне политике*, Немо, Панчево, 2003.
- Fridman, Milton: *The Role of Monetary Policy*, AER, јан. 1968.
- Hodgman, Donald: *Selective Credit Controls*, *Journal of Money, Credit and Banking* Vol.,4, No. 2, 1972.
- Johnson, H.: *О неким проблемима монетарне и политике*, НБЈ, преводи, бр. 4, 1969.
- Kareken, J.: *The Lags in Monetary Policy*, Englewood Cliffs, New York, 1969.
- Kejnz J.M.: *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Култура, Београд, 1967.
- Комазец, Слободан: *Монетарна стратегија и политика*, Чигоја, Београд, 2002.
- Комазец, Слободан: *Монетарна и фискална политика и економски раст*, Чигоја, Београд, 2007.
- Комазец, С.: *Монетарна и финансијска економија*, Штампa, Шибеник, 1988.
- Комазец, С.: *Критика савремене концепције емисије новца и новчане масе*, Гледишта, Београд, бр. 10, 1988.
- Комазец, С.: *Макроекономија*, Институт за финансије и развој, Београд, 2002.
- Кожетинац, Градимир: *Процес креирања новца*, Институт економских наука, Београд, 1988.
- Крњајић, Александар: *Новац и развој*, А Цесарец, Загреб 1988.
- Лакић, Слободан: *Инструменти монетарне политике у развијеним тржишним привредама*, Економски факултет Подгорица, 2000.

- Маћешкић, Ц.: *Новац, монетарна политика и економетријски модели*, Југословенско банкарство, бр. 12. 1973.
- Маћешкић, Ц.: *Оживљавање значаја монетарне и финансијске политике*, Југословенско банкарство, бр. 3. 1972.
- Међународни монетарни фонд: *Монетарна политика, буџетски дефицит и стабилност*, превод, Београд, 2003.
- Mishkin Frederic S.: *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, Лондон, 1997.
- OECD: *Monetary Targets an Inflation Control*, Paris, 1989.
- Park, Y. C.: *The Role of Money in Stabilization Policy in Developing Countries*, Staff Papers, juli 1973.
- Rasche Robert H.: *Monetary Policy and Money Supply Proces sin Monetary Policy in Developed Economies*, London, 2003.
- Samuelson Paul A.: *Money, Interest Rates and Economic Acitivity*, New York, 1971.
- Савин, Д.: *Монетарна политика - услови и ограничења*, МАП, Институт економских наука, Београд, 5/1996.
- Ускокин М. В.: *Савремени монетаризам и његов утицај на економску политику државе*, Марксизам у свету, бр. 6/85.
- Volker, P. A.: *The Role of Monetary Targets in Age of Inflation*, Journal of Monetary Economics, and 1980.
- Вукосављевић Д.: *Монетарна политика и привредна стабилност*, Београд, Задужбина Андрејевић, 2002.
- Живковић, А.: *Анализа ефикасности монетарне политике Југославије*, изд. Економски факултет, Београд, 1995.

Krunislav Sovtic, Dalibor Miletic

LIBERALISM, KEYNESIANISM AND CONFLICTING GOALS OF MONEATARY POLICY

Resume

Money, credit and monetary policy in the processes of economic development and stabilization are still considerable controversy. Theoretical researches, and, on the basis of them also the conduct of current monetary policy, vary between Keynesianism, monetarism and contemporary neo liberalism (which basically makes non-monetarism). Money and credit in Keynesian theory and policy are treated as an active factor in the development, particularly in the fight against the crisis, recession and unemployment (up to the level of full employment of development factors). The policy of low interest rates, offensive developmental monetary policy is the basic credo of the Keynesian doctrine. As contrast to that, money in monetarism and liberalism is “neutral” factor, which just adapts itself to the real processes in the economy,

due to which there can be no lasting market disequilibrium by monetary factors, (only short-term imbalance of inflationary or deflationary character can appear) and the market mechanism restores the long-term balance.

This work investigates the monetarist critique of models of monetary policy, with a stronger neo liberalism related to the increase of the public debt, budget deficit and high unemployment. Especially the question of influence of the mass of money in the economy in terms of the occurrence of a series of surrogate money, new “banking products” related to monetary derivatives, became actual. The work explores when, and what direction and mechanism is possible to lead development (stimulating) directed monetary policy, without causing inflationary or deflationary instability. It further explores the developmental and stabilization priorities of monetary policy. Determining the optimal development oriented monetary policy with a range of instruments and measures of this policy are given with simultaneous critique of neoliberal model of today predominantly stabilization policy – which, basically prevents the development of underdeveloped economies. With this functioning, it leads to a deepening of the crisis, high unemployment and a complete lack of liquidity and inefficiency in the economy (by restriction of money and credit, high real interest rates and overvalued exchange rate under conditions of highly open unprotected national economy).

Key words: liberalism, monetarism, money emission, transmission mechanism, crisis, inflation, recession, monetary impulse, development stimulus, restrictions, active money

* Овај рад је примљен 17. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

*Драгана Коларић**Криминалистичко-полицијска академија, Београд*

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ И СУЗБИЈАЊЕ КОРУПЦИЈЕ У ПРИВАТНОМ СЕКТОРУ*

Сажетак

У Србији, као и у другим европским земљама, примећујемо, последњих деценија, када су питању измене кривичних закона динамику која раније није била својствена. Честе измене резултат су, пре свега, прилагођавања међународним обавезама које државе преузимају ратификацијом појединих међународних уговора. Поред Конвенција, регионалних и међународних, од посебног значаја за реформу су и Директиве ЕУ и Оквирне одлуке Савета ЕУ. Такође, не треба заборавити да постоје одређена понашања чији непосредни основ прописивања нису међународне обавезе или унутрашње законодавство, већ могу да буду везана за нашу средину, лоше искуство у Србији, што може да представља основ за инкриминисање таквог понашања у Кривичном законнику. Приликом измена кривичног законодавства увек се појављује дилема да ли предност дати националном духу, домаћем правном систему, нашој правној терминологији или прихватити неповољан утицај појединих одредби међународних уговора што је нимало срећно решење. Аутор своју дилему изражава посебно када је у питању сузбијање корупције у приватном сектору. За Србију као државу која настоји да што пре постане пуноправни члан Европске Уније од изузетне је важности да прати активности ЕУ и њених чланица на подручју сузбијања криминалитета. Најкорисније би било за сваку државу, па и нашу, да изврши ревизију појединих инкриминација у свом кривичном законодавству и тако покрије области које су међународни споразуми сматрали вредним укључивања у

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. III 47015 које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

национално кривично право. Али, аутор наглашава, да је при томе потребно водити рачуна о националном правном идентитету. Аутор, такође, настоји да утврди анализом постојећег стања (*de lege lata*) постоје ли у нашој земљи, посматрано са аспекта кривичног-материјалног права, задовољавајућа решења у области сузбијања корупције у приватном сектору или критеријуми које постављају међународни документи треба да нас подстакну на даљу реформу нашег законодавства. Посебна пажња је посвећена анализи кривичног дела злоупотреба положаја одговорног лица на основу које аутор износи закључке, са предлозима могућих законских решења, *de lege ferenda*.

Кључне речи: кривично законодавство, сузбијање, приватни сектор, корупција, међународни стандарди, злоупотреба положаја, одговорно лице

Према основној тези немачке историјске школе чији је један од утемељивача *Савињу* (*Friedrich Carl von Savigny*) право је одраз духа једног народа¹⁾. Са друге стране *Лист* (*Franz von Liszt*) је, још пре сто година, записао даје „наука кривичног права“ као „разјашњење општих обележја кривичног дела... нужно интернационална, тј. мора постојати кривичноправна наука чији видокруг неће бити ограничен оградама националних законодавстава, него ће почивати на општим сазнањима“.²⁾ Процес европских интеграција кроз које пролази наша земља носи са собом бремене које одлично осликавају мисли Савињија и Листа. Да ли дати предност изразу народног духа или печату садашњег времена?

Глобализација као динамичан економски, културни, политички и правни процес у великој мери утиче на национална законодавства. Разумевање међународне интенције за кажњавање појединих кривичних дела, као што су понашања предвиђена у Римском статуту, потом тероризам, корупција, кривична дела учињена из мржње, трговина људима, организовани криминалитет и др, утемељено је на заједничким интересним основама што је све уско повезано са процесом глобализације. Све већа мобилност људи и добара, уз постепено укидање граница, на првом месту у оквиру Европе, подспешује вршење кривичних дела. Профит се сматра врхунским циљем капитализма, пред којим узмичу моралне вредности и критеријуми дозвољеног и недозвољеног, због чега је

1) Friedrich Carl von Savigny; *Законодавство и правна наука*, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 19-24.

2) Hans Joachim Hirsch, „Интернационализација казненог права и казненоправне знаности“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Правни факултет, Загреб, бр. 1/2005, стр. 161.

веома тешко таква дела спречавати и сузбијати.³⁾ Очигледно позно модерно доба носи са собом одређене предности и мане. Заједно са економском, политичком и културном глобализацијом, заштита животне средина, злочини, као и правда, такође су се нашли под ударом глобализације.⁴⁾ Главна мана се веома брзо искристалисала у виду вршења кривичних дела која се шире светом као епидемија грипа. Међутим, таква ситуација утиче на убрзање информација, идеја, тенденција и активности у оквиру међународних и регионалних организација. Резултат тога је унификација инкриминација али и кажњавања за горе наведена кривична дела. Глобализација која се може посматрати и кроз призму вршења кривичних дела захтева сразмерну реакцију која се огледа у глобалној сарадњи свих који су одговорни за одржавање јавног поретка у циљу сузбијања криминалитета. У том смислу, на овом месту ћемо се осврнути на сузбијање корупције у приватном сектору, где је кривично законодавство Републике Србије, у последњем периоду, у врло динамичној фази. Ради се управо о понашањима код којих је у кривичном праву потребно пронаћи праву меру између аутентичног приступа нашег правног система и одредби појединих међународних уговора.

Према томе, процес глобализације, до којег долази делом због убрзаног протока информација, све веће фреквенције људи и делимично дејством мултинационалних тела и корпорација⁵⁾, утиче на прихватање једнообразног дефинисања појединих кривичних дела, кажњавања за иста и уношења нових одредби у национално кривично законодавство. Ми се залажемо за једно средње решење тј. приликом имплементације треба изабрати пут који ће водити рачуна о домаћем правном систему, нашој правној терминологији, општим начелима и институтима кривичног права. То је тежи, али адекватнији пут имплементације норми међународног права.⁶⁾

- 3) Владимир-Ђуро Деган, Берислав Павишић, Виолета Беширевић; *Међународно и транснационално кривично право*, Службени гласник и Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Београд, 2011, стр. 21.
- 4) Миодраг Симовић, „Актуелна питања материјалног и процесног кривичног законодавства: нормативни и практични аспект“, у зборнику: *Актуелна питања кривичног законодавства*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Београд, 2012, стр. 15.
- 5) MichaelCavadino, James Dignan, *Penal Systems-a comparative approach*, Sage Publications, London, 2006, str. 3.
- 6) Зоран Стојановић, „Правно-филозофске концепције у Предлогу КЗ Србије и Кривичном законнику Црне Горе“, у зборнику: *Казнено законодавство-прогресивна или регресивна решења*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2005, стр. 10.

Када је у питању супротстављање корупцији кривично законодавство није ограничено само националним духом већ у великој мери почива на консензусу постигнутом у оквирима појединих међународних уговора. Међу захтевима које међународна заједница има према националним кривичним законодавствима као најважније истичемо:

1. Инкриминисати како подмићивање у јавном тако и подмићивање у приватном сектору;
2. Инкриминисати како подмићивање домаћих тако и страних службених лица;
3. Увести одговорност правних лица за кривична дела корупције (мада ту одговорност захтевају и неки други међународни документи као што су: *Конвенција о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом (број 141)*, *Конвенција Уједињених Нација против транснационалног организованог криминала*, *Конвенција о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом и о финансирању тероризма*);
4. У складу са Додатним протоколом Кривичноправне конвенције (ЕТС 191) потребно је инкриминисати подмићивање домаћих и страних арбитра, као и домаћих и страних поротника;
5. Инкриминисати трговину утицајем;
6. Размотрити увођење у кривично законодавство новог кривичног дела "Незаконито богаћење", уколико то није у супротности са уставно-правним поретком земље потписнице.

Кривично законодавство Републике Србије у великој мери испуњава стандарде које су поставили међународни документи у области супротстављања корупцији.⁷⁾ Посебан значај за кривичноправну реакцију, када су у питању регионалне организације, имају: Кривичноправна конвенција о корупцији Савета Европе⁸⁾ и Додат-

7) *Group of States against corruption, Third Evaluation Round, Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2)*, Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010).

8) Конвенција је отворена за потписивање 27. јануара 1999. године, а ступила је на снагу 1. јула 2002. године. Република Србија је ратификовала *Кривичноправну конвенцију о корупцији* (ЕТС 173) 18. децембра 2002. год. Види: Службени лист СРЈ, Међународни уговори, бр. 2/2002 и Службени лист СЦГ, Међународни уговори, бр. 18/2005. У Србији је ступила на снагу 1. априла 2003. год. Кривичноправна конвенција о корупцији је усвојена без улагања резерви.

ни протокол уз Кривичноправну конвенцију о корупцији⁹⁾. Када су у питању међународне организације посебан значај за супротстављање корупцији има Конвенција Уједињених Нација против корупције¹⁰⁾.

Имајући у виду одредбе међународних уговора у области супротстављања корупцији и процес хармонизације који европски интегративни процес носи са собом највише правничког националног духа дошло је до изражаја у имплементацији одредби које се односе на сузбијање корупције у приватном сектору.

1. ДОСТИГНУТА РЕШЕЊА У КРИВИЧНОМ ЗАКОНИКУ СРБИЈЕ

Један од важних разлога за конципирање новог кривичног законодавства је и имплементација и усаглашавање са међународним стандардима. После ратификације најзначајнијих докумената у области борбе против корупције, трговине људима, прања новца, тероризма, транснационалног организованог криминалитета и др. наша земља се определила за доношење Кривичног законика Србије који је заменио два до тада важећа закона: Основни кривични закон и Кривични закон Србије.

Највећи део обавеза преузетих ратификацијом међународних докумената Србија је испунила у претходном периоду ступањем на снагу Кривичног законика Републике Србије 01.01.2006. године. Кривична дела намењена сузбијању корупције у Кривичном законнику Србије сврстана су, пре свега, у групу кривичних дела против службене дужности. То су: злоупотреба службеног положаја (члан 359. КЗ), трговина утицајем (члан 366. КЗ), примање мита (члан 367. КЗ) и давање мита (члан 368. КЗ). Такође, од значаја су и кривична дела против привреде, посебно за сузбијање корупције у приватном сектору, и то злоупотреба положаја одговорног лица (члан 234. КЗ) и злоупотреба у вези са јавном набавком (234а КЗ).

Код кривичних дела која су типична за сузбијање корупције, имајући у виду релевантне међународне уговоре, ступањем на сна-

9) Уговор отворен за потписивање 15. маја 2003. године. Ступио је на снагу 1. фебруара 2005. године. Република Србија је ратификовала *Додатни протокол Кривичноправне конвенције* (ЕТС 191) 9. јануара 2008. год. Види: Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 102/2008. У Србији је ступио на снагу 1. маја 2008. год. Република Србија је Додатни протокол Кривичноправне конвенције о корупцији усвојила без улагања резерви.

10) Република Србија је ратификовала *Конвенцију Уједињених Нација против корупције*. Конвенција је у Републици Србији ступила на снагу 30. октобра 2005. године. Види: Службени лист СЦГ, Међународни уговори, бр. 12/2005.

гу Кривичног законика Србије дошле су до изражаја следеће новине: противзаконито посредовање или сада трговина утицајем¹¹⁾ је проширена са активним обликом; такође, у складу са Кривичноправном конвенцијом о корупцији и Конвенцијом Уједињених Нација против корупције инкриминисано је и вршење свих облика трговине утицајем од стране лица које има статус страног службеног лица; код примања мита је уведен нови тежи облик где квалификаторну околност чини то што се примање мита врши у вези са откривањем кривичног дела, покретањем или вођењем кривичног поступка, изрицањем или извршењем кривичне санкције; као извршилац примања мита се може јавити и страном службено лице; код давања мита дело постоји и онда када је мито дато, обећано или понуђено страном службеном лицу и код истог кривичног дела проширена је могућност за ослобођење од казне извршиоца давања мита, у односу на раније решење у Кривичном закону Србије, јер се више као услов не захтева и то да је мито дато на захтев службеног или одговорног лица.

Значајну новину у Кривичном закону представља кажњавање за подмићивање страних службених лица (члан 367. ст. 5. и члан 368. ст. 3).¹²⁾ Међународна димензија корупције и њено сузбијање се схвата, у последње време, као проблематика првог реда. Пре свега се актуелизују прекогранична подмићивања. Са глобализацијом економских и финансијских структура и интеграцијом домаћих тржишта у светско тржиште, одлуке о кретањима капитала или инвестирањима у једној земљи могу да утичу и на остале. Мултинационалне корпорације и међународни инвеститори играју одлучујућу улогу у данашњој економији и не познају границе. Кривичноправна конвенција о корупцији у члану 5. регулише подмићивање страних државних службеника на исти начин као и активно и пасивно подмићивање домаћих државних службеника (члан 2. и 3). Конвенција Уједињених Нација против корупције у члану 16. инкриминише подмићивање страних јавних функционера и функционера јавних међународних организација.

11) До ступања на снагу Закона о изменама и допунама Кривичног законика (*Сл. Гласник*, бр. 72/2009) кривично дело "Трговина утицајем" је носило назив "Противзаконито посредовање". У Кривичноправној Конвенцији ово кривично дело, такође, носи назив "Трговина утицајем", а у Конвенцији Уједињених Нација против корупције "Злоупотреба утицаја".

12) Под страним службеним лицем се у смислу члана 112. ст. 4. Кривичног законика Србије сматра лице које је члан законодавног, извршног или судског органа стране државе, јавни функционер или службеник међународне организације и њених органа, судија и други функционер међународног суда.

Европска унија је била прва европска организација којој је пошло за руком да усвоји међународни споразум којим се, између осталог, криминализује корупција страних јавних службеника. Реч је о Конвенцији о борби против корупције у коју су укључени службеници европских заједница или држава чланица Европске уније (усвојена 26. маја 1997). Након неколико година, Организација за економску сарадњу и развој закључила је, у новембру 1997. године, знаменити споразум о инкриминацији подмићивања страних јавних службеника, тј. подмићивања страног јавног службеника да би се добио или задржао неки пословни аранжман или нека друга неприкладна корист.

Члан 5. Кривичноправне конвенције иде и даље у односу на Конвенцију Европске уније по томе што предвиђа подмићивање страних јавних службеника било које друге земље. Он, такође, иде даље и у односу на одредбе конвенције Организације за економску сарадњу и развој у два аспекта. Прво, он предвиђа и активно и пасивно подмићивање. Кажњавање за пасивно подмићивање страних службеника у члану 5. има за циљ да покаже солидарност заједнице држава против корупције ма где да се она појави. Порука је јасна: корупција је тешко кривично дело које могу кривично да гоне све државе потписнице, а не само матична држава корумпираног службеника. Друго, члан 5. не садржи ограничења када је реч о контексту у коме се одиграва подмићивање страних јавних службеника. Још једном, циљ није само да се заштити правична конкуренција већ поверење грађана у демократске институције и правну државу.¹³⁾

Када је у питању подмићивање у приватном сектору интересантно је да сви релевантни међународни извори инсистирају на таквим инкриминацијама и у националним законодавствима. Кривични законик Србије, код постојећих инкриминација примање и давање мита, садржи одговарајуће одредбе које се односе на криминализацију и у приватном сектору. Наиме, код кривичног дела примање мита (члан 367) у ставу 6. одређено је да се као извршилац може појавити и одговорно лице у предузећу, установи или другом субјекту. Имајући у виду законско значење појма одговорног лица нема дилеме да и овај захтев међународне заједнице испуњавамо.¹⁴⁾

13) *Ibidem*.

14) Одговорним лицем управном лицу сматра се лице које на основу закона, прописа или овлашћења врши одређене послове управљања, надзора или друге послове из делатности правног лица, као и лице коме је фактички поверено обављање тих послова. Одговорним лицем сматра се и службено лице кад су у питању кривична дела код којих је

Такође, код кривичног дела давање мита (члан 368) у ставу 5. одређено је да дело постоји и онда када је мито дато, понуђено или обећано одговорном лицу у предузећу, установи или другом субјекту.¹⁵⁾

Кривичноправна конвенција у члану 7. и 8. регулише подмићивање у приватном сектору. Активно подмићивање у приватном сектору представља кривично дело када је учињено намерно (умишљајно) током обављања пословне активности и састоји се у обећању, нуђењу, или давању, директно или индиректно, сваке незаслужене користи сваком лицу које руководи или које, у било ком својству, ради за ентитете приватног сектора, било њему лично или неком другом лицу, како би деловало или се уздржало од деловања, а при томе кршило своје дужности. Пасивно подмићивање у приватном сектору се састоји у тражењу или примању, директно или индиректно, од стране било ког лица које руководи или које, у било ком својству, ради за ентитете приватног сектора сваке незаслужене користи или обећања намењена њему лично или неком другом лицу, или прихватање понуде или обећања такве користи, како би деловало или се уздржало од деловања, а при томе кршило своје дужности.¹⁶⁾ Оно што оправдава инкриминисање подмићивања у приватном сектору је свеобухватна стратегија сузбијања корупције. Током последњих година спроведен процес приватизације учинио је да важне јавне функције буду приватизоване нпр. образовање, превоз, телекомуникације итд. Стога треба обезбедити поштовање правичне конкуренције. Инкриминација подмићивања у приватном сектору иде ка томе да се заштите поверење и оданост тј. лојалност као основне вредности које утичу на развој друштвених и економских односа. Запослени, партнер, генерални директор који прихвата мито да би извршио или пропустио да изврши неку радњу на начин супротан интересима његовог налогодавца, изиграће указано поверење и нарушити оданост коју дугују свом налогодавцу.

као извршилац означено одговорно лице, а у овом закону нису предвиђена у глави о кривичним делима против службене дужности, односно као кривична дела службеног лица.

15) Исте одредбе је имао и Кривични закон Србије (*Сл. Гласник СРС*), бр. 26/77, 28/77 – испр., 43/77 – испр., 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89 и 21/90 и “*Сл. гласник РС*”, бр. 16/90, 26/91 – одлука У СЈ бр. 197/87, 75/91 – одлука У СРС бр. 58/91, 9/92, 49/92, 51/92, 23/93, 47/94, 17/95, 44/98, 10/2002 и 11/2002 – испр.)

16) На сличан начин подмићивање у приватном сектору регулише и Конвенција Уједињених Нација против корупције (члан 21.)

Истичући потребу за сузбијањем корупције у приватном сектору и Закон о Агенцији за борбу против корупције¹⁷⁾ одређује корупцију као однос који се заснива злоупотребом службеног, односно друштвеног положаја или утицаја, у јавном или приватном сектору, у циљ устицања личне користи или користи за другога. У упоредној пракси у свету, корупција се најчешће схвата као злоупотреба овлашћења ради личне користи (*“abuse of power for private gain”*). Овај концепт се користи у Глобалном програму Уједињених нација против корупције, који је прихваћен и у пракси Европске уније (посебно га помиње Саопштење Европске уније о борби против корупције из 2011. године).¹⁸⁾

2. ЗЛОУПОТРЕБА ПОЛОЖАЈА ОДГОВОРНОГ ЛИЦА (ЧЛАН 234. КЗ)

Незаобилазан део анализе одредби којима се сузбија корупција у приватном сектору представља кривично дело злоупотреба положаја одговорног лица. Питања везана за ово кривично дело нераскидиво су повезана са питањем везаним за место и улогу које кривично дело злоупотреба службеног положаја заузима у Кривичном законнику Србије.

Кривично дело злоупотреба службеног положаја је систематизовано у групи кривичних дела против службене дужности. И поред његовог неспорног значаја и улоге у сузбијању корупције мишљења у вези са одредбом члана 359. КЗ су дијаметрално супротна. С једне стране су они који сматрају да треба извршити декриминализацију злоупотребе службеног положаја јер се ради о превазиђеном кривичном делу и тиме отворити пут широј и чешћој примени других одредби КЗ. На другој страни је научно утемељеније мишљење по коме ово кривично дело треба да има одговарајуће место у систему кривичног законодавства Републике Србије, посебно након измена и допуна КЗ из 2012. године, када више не ствара дилеме у погледу учиниоца као што је то било раније. Главни разлог оспоравања овог кривичног дела је била чињеница да се као учинилац могло појавити и одговорно лице што имајући у виду формулацију кривичног дела злоупотреба службеног положа-

17) “Сл. Гласник РС”, бр.97/08, 53/10 и 66/11 –УС.

18) Национална стратегија за борбу против корупције у периоду од 2013. до 2018. године, „Сл. Гласник РС“, бр. 57/2013.

ја у неким случајевима не би било оправдано.¹⁹⁾ЗИД КЗ из 2012. уводи ново кривично дело, злоупотребу положаја одговорног лица, чиме раздваја злоупотребу положаја службеног и одговорног лица. Раније решење члана 359. КЗ-а у потпуности је изједначавало службено и одговорно лице. То више није имало криминалнополитичко оправдање, јер су службено и одговорно лице два различита субјекта, која имају различита овлашћења у различитим областима. Док службено лице делује у органима управе обављајући своје службене функције, одговорно лице врши одређени круг послова у управљању и деловању субјекта привредног пословања.

Имајући у виду одредбе међународних докумената, јасно је зашто су се новеле КЗ-а, у вези са кривичним делом злоупотребе службеног положаја, кретале у правцу раздвајања злоупотребе положаја у јавном и приватном сектору, а не у правцу декриминализације кривичног дела злоупотребе службеног положаја. Сузбијање корупције у приватном сектору има своје место у одредбама Кривичноправне конвенције о корупцији Савета Европе и Конвенције Уједињених Нација за борбу против корупција. Такође, када је у питању злоупотреба службеног положаја, Конвенција Уједињених Нација против корупције захтева од држава потписница да предвиде у свом кривичном законодавству као кривично дело злоупотребу функција. Кривично дело злоупотреба функција, постоји када јавни функционер са намером (умишљајем), злоупотреби функцију или положај, односно противправно учини или не учини нешто у обављању својих функција у циљу прибављања неоправдане користи за себе лично или за неко друго лице или ентитет (чл. 19). Дакле, ради се о јавним функционерима.

Можемо да прихватимо примедбу да се у Републици Србији често прибегава квалификацији по члану 359. И поред чињенице да је за такву констатацију потребна детаљнија анализа можемо да закључимо, имајући у виду бројно стање и кретање кривичног дела злоупотреба службеног положаја, да се правосудни органи, у неким случајевима, нису озбиљно упуштали у питање да ли су остварени и елементи бића неког другог кривичног дела.²⁰⁾ Међутим, разлози у прилог постојања ове инкриминације су бројни.

19) Зоран Стојановић је још раније констатовао да је злоупотреба службеног положаја када је у питању област привредног пословања веома ретка у страном законодавству, упозоравајући да су више широко постављена инкриминација када се ради о привредном пословању може да, уместо сузбијања криминалитета у привреди, има штетне последице по то пословање у целини. Уп. Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика, Службени гласник*, Београд, 2009, стр. 762.

20) Тако се нпр. став 3. код кривичног дела трговина утицајем у судској пракси неосновано замењује са кривичним делом злоупотреба службеног положаја из члана 359. став 1.

Прво, Конвенција УН-а против корупције садржи слично кривично дело у чл. 19, што указује да од њега не треба одустати већ само водити рачуна о правилу да се ту ради о општем кривичном делу из групе кривичних дела против службене дужности, па ако су остварени елементи неког другог кривичног дела онда постоји само то друго дело.

Друго, у трећем евалуационом извештају GRECO за Републику Србију, који се односи на инкриминације, није истакнута потреба за декриминализацијом овог кривичног дела.

Треће, на примеру држава насталих на територији бивше Југославије видимо да се проблем са овим кривичним делом може боље превазићи изменама кривичног законодавства. Зато су новеле у ЗИД КЗ-у ишле у правцу раздвајања злоупотребе положаја у јавном и приватном сектору. Могло би се поставити питање какав је однос између злоупотребе службеног положаја из групе кривичних дела против службене дужности и новог дела злоупотребе положаја одговорног лица. Прво, треба истаћи да постоји континуитет између новог дела из чл. 234 КЗ и злоупотребе службеног положаја којим је пре измена и допуна било обухваћено и одговорно лице. Дакле, ако је неко одговорно лице извршило кривично дело злоупотребе службеног положаја пре измена и допуна, а у време када му се суди на снази је нова одредба неприхватљиво би било ослободити га од оптужбе с образложењем да данас кривично дело из чл. 359 КЗ не обухвата више и одговорно лице. Једино што треба учинити је проценити који је закон блажи, повољнији за учиниоца. Ново кривично дело значајно сужава криминалну зону што има своје криминалнополитичко оправдање јер се одговорно лице и службено лице по свом положају и природи овлашћења које имају значајно разликују, те се ни њихове злоупотребе не могу исто третирати (код злоупотребе службеног положаја последица је прибављање себи или другоме користи, другом наношење штете или тежа повреда права другог, а код злоупотребе положаја одговорног лица последица је прибављање себи или другоме противправне имовинске користи или наношење другоме имовинске штете). Код одговорног лица се у неким случајевима, имајући у виду делатности које обављају, то не би ни могло сматрати злоупотребом. На пример, стицање било какве користи од стране службеног лица за себе или другог искоришћавањем свог службеног положаја заслужује кривичноправну интервенцију, док код одговорног лица, под одређеним условима, то може бити легитиман циљ обављања од-

Више о томе: Жарко Синђелић, Кривично дело трговина утицајем у пракси, *Тужилачка реч*, Удружење тужилаца Србије, Београд, бр. 25/2013, стр. 46-57.

ређене привредне делатности и вршења овлашћења које одговорно лице у тој делатности има.²¹⁾

Четврто, у кривичноправној теорији се недвосмислено указује да је потребно да кривично дело злоупотребе службеног положаја остане у КЗ-у. Како се истиче, то неће спречити кажњавање за посебне деликте и није реално једно дело исцепкати тако да као кривична дела буду прописани апсолутно сви појединачни поступци уперени против службене дужности.²²⁾ Такође, поједини аутори јасно и прецизно указују на границе кажњавања и могућег субјекта овог кривичног дела.²³⁾ Лаичке изјаве да ће се злоупотреба службеног положаја укинута за две, три године када постане беспредметно њено постојање у КЗ-у су криминалнополитички дубиозне, а поготово тврдња да се то сада не може учинити; јер постоји велики број кривичних поступака за ова кривична дела.

Пето, већина европских земаља познаје ово кривично дело, а неке од њих и са оваквом формулацијом.²⁴⁾

Шесто, Резолуција Европског парламента, на коју се велики број лица позива, не тражи укидање кривичног дела злоупотреба службеног положаја када се као учиниоци јављају службена лица већ само прецизније регулисање и сужавање криминалне зоне у случају када се као учиниоци појављују приватни предузетници.²⁵⁾

Дакле, злоупотреба службеног положаја остаје систематизована у групи кривичних дела против службене дужности и резервисана за службена лица као учиниоце. Када су у питању злоупотребе у привредном пословању, уместо кривичног дела несавесног рада у привредном пословању из чл. 234 КЗ-а, које је превазиђено, непотребно и које је својевремено уведено у настојању да се пружи појачана заштита друштвеној својини и у случајевима када не постоји намера да се себи или другоме прибави било каква корист (не познаје га ниједно кривично законодавство европских земаља), ЗИД КЗ из 2012. године новом формулацијом члана 234. уводи кривично дело злоупотреба положаја одговорног лица. Нова

21) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Мисија ОСЦЕ у Црној Гори, Подгорица, 2010, стр. 581.

22) Радосав Рисимовић, *Злоупотреба службеног положаја, Наука-Безбедност-Полиција*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 1/ 2010, стр. 136.

23) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Подгорица, *op. cit.*, стр. 804.

24) Види: Јован Ћирић, „Злоупотреба службеног положаја – за и против“, у зборнику: *Актуелна питања кривичног законодавства*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Београд, 2012, стр. 350-365.

25) European Parliament resolution of 29 March 2012 on the European integration process of Serbia (2011&2886(RSP))

инкриминација је последица потребе да се направи битна разлика између одговорног и службеног лица, што до тада није био случај. Такође, ново кривично дело треба да допринесе бољем сузбијању корупције у приватном сектору. То не значи да пре овог кривичног дела нису постојали услови за супротстављање корупцији у приватном сектору.²⁶⁾ Проблем је био у криминалној зони која је била сувише широко постављена и стога изазивала бројне дилеме због чега смо били упозорени и од Европског парламента.²⁷⁾

Потреба за супротстављањем корупцији у приватном сектору је на међународном плану препозната знатно касније од исте у јавном сектору. Међутим, данас она представља основу сваке успешно постављене стратегије за борбу против корупције и у први план је истичу сви међународни документи. Забрињавајуће делују тенденције чији је циљ декриминализација злоупотребе положаја одговорног лица непуних годину дана након што је уведен. Тим пре што најновији развој показује да је корупција у приватном сектору веома могућа и да треба предузети одређене мере за њено сузбијање. Наиме, поставља се питање да ли и како треба да одговара менаџер који се налази на неком одговорном положају у приватној компанији јер злоупотреба службеног положаја као кривично дело је сада резервисана само за јавни сектор (службена лица).

Дакле, зашто злоупотреба положаја одговорног лица?

Прво, сузбијање корупције у приватном сектору је истакнуто као императив у Кривичноправној конвенцији Савета Европе и Конвенцији Уједињених Нација за борбу против корупције. Понављамо да члан 12. Конвенције Уједињених Нација истиче да свака држава потписница треба да предузме мере, у складу са основним начелима свог унутрашњег законодавства, за спречавање корупције у приватном сектору, а потом у члану 21. се даје могући предлог инкриминације. Инкриминисање подмићивања у приватном сектору децидирано произилази и из чланова 7. и 8. Кривичноправне конвенције о корупцији.

Друго, да злоупотреба службеног положаја треба да буде резервисана за јавни сектор, посредно потврђује формулација кривичног дела злоупотребе функција у Конвенцији Уједињених Нација против корупције.²⁸⁾

26) За кривично дело злоупотреба службеног положаја је могло да одговара и одговорно лице.

27) European Parliament resolution of 29 March 2012 on the European integration process of Serbia (2011&2886(RSP))

28) Кривично дело, злоупотреба функција, постоји када јавни функционер са намером (умишљајем), злоупотреби функцију или положај, односно учини или не учини неко

Треће, значајна је и одредба члана 22. Конвенције Уједињених Нација која се односи на проневеру у приватном сектору, чиме се наглашава значај супротстављања корупцији у приватном сектору. По њој, свака држава потписница Конвенције размотриће могућност усвајања законских или других мера које могу бити потребне како би се утврдило као кривично дело, када се учини умишљајно (намерно), проневера у обављању привредних, финансијских или комерцијалних делатности, од стране лица које руководи или ради у било ком својству за неки ентитет у приватном сектору, било какве имовине, приватних средстава или хартија од вредности или неке друге вредне ствари поверене том лицу на основу његовог положаја.

Имајући у виду ове одредбе, јасно нам је да будуће измене и допуне Кривичног законика Србије у вези са кривичним делима корупције треба да се крећу у правцу раздвајања корупције у јавном и приватном сектору, а не у правцу декриминализације кривичног дела злоупотреба положаја одговорног лица. Оно што ствара делимичну збрку и проблеме је *термин „одговорно лице“*, који представља реликт из доба управног социјализма. Ова категорија учинилаца кривичног дела уведена је у КЗ бивше Југославије 1951. године. Идеја је била да директори (и друго руководеће особље) предузећа кривично одговарају чиме би се штитила државна својина. Зато треба уместо термина „одговорно лице“ увести термин „онај ко у вршењу привредне делатности“. На сличан начин су поступили и Немци у члану 266. немачког КЗ (онај ко...). Формулација „онај ко“ покрива сва лица која злоупотребљавају привредну делатност и чине кривична дела.²⁹⁾

2.1. Елементи бића

Кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица чини лице које искоришћавањем свог положаја или овлашћења, преко рачењем граница свог овлашћења или невршењем своје дужности прибави себи или другом физичком или правном лицу противправну имовинску корист или другом нанесе имовинску штету. Тежи облик постоји ако је извршењем дела из става 1. овог члана прибављена имовинска корист у износу преко четиристо педесет хиљада динара. У случају да вредност прибављене имовинске користи прелази износ од милион и петсто хиљада динара постојаће најтежи облик кривичног дела.

дело супротно закону у обављању својих функција у циљу прибављања неоправдане користи за себе лично или за неко друго лице или ентитет (члан 19.). Дакле, ради се о јавним функционерима.

29) *Кривични законик Савезне Републике Немачке*, Центармаркетинг, Београд, 1998.

Дакле, законодавац је у односу на кривично дело злоупотребе службеног положаја код кривичног дела злоупотребе положаја одговорног лица сузио криминалну зону, с обзиром на то да се захтева да је прибављена противправна имовинска корист, а не било каква корист (као код службеног лица) и прописао нешто ниже казне. Сужавању криминалне зоне код овог кривичног дела допринела је и другачија формулација одредбе која даје значење израза „одговорно лице” (чл. 112 ст. 5 КЗ-а), јер тај појам више не обухвата власника који истовремено не обавља и послове и функцију одговорног лица (чл. 12 ЗИД КЗ ИЗ 2012).³⁰⁾

Дакле, код инкриминације којом се одређује злоупотреба службеног положаја законодавац је одустао од њеног анахроног дела наслеђеног из бившег југословенског кривичног права које је одговорно лице, пре свега с обзиром на овлашћења које је оно имало у вези са управљањем и располагањем друштвеном имовином, изједначавало са службеним лицем. Посматрано са становишта криминалне политике потребно је направити разлику између службеног и одговорног лица јер постоје велике разлике између злоупотребе у области привредног пословања и злоупотребе службене дужности.

Радња извршења основног облика је искоришћавање свог положаја или овлашћења, прекорачење граница свог овлашћења или невршење своје дужности. Циљ прописивања овог кривичног дела је инкриминисање само оних радњи које представљају злоупотребу положаја одговорног лица које за последицу имају штету на туђој имовини у погледу које одговорно лице у оквиру пословања има одређена овлашћења. Код радње невршења своје дужности појављују се одређене дилеме. Наиме, ако се узме да је за постојање кривичног дела довољно невршење дужности одговорног лица услед чега је било које лице претрпело имовинску штету (а не само оно лице чијом имовином је одговорно лице овлашћено да у оквиру привредне делатности располаже) то би представљало претерано ширење граница кривичног права у ону област у којој је довољна грађанскоправна одговорност за накнаду штете, а прописивање ове инкриминације и одустајање да се одговорно лице изједначи са службеним лицем, управо је имало за циљ да се кривичноправана интервенција у области привредног пословања сведе на неопходну меру.³¹⁾

Дело је довршено када је наступила последица која се састоји у томе да је одговорно лице себи или другоме прибавило про-

30) “Службени гласник РС”, бр. 121/2012.

31) Зоран Стојановић, *Коментар Кривичног законика Црне Горе*, *op. cit.*, стр. 581.

тивправну имовинску корист или проузроковало имовинску штету другоме. Уколико није наступила последица постојаће покушај кривичног дела.

3. DE LEGE FERENDA

У претходном делу пошли смо од описа стања у Кривичном законнику када је у питању сузбијање корупције у приватном сектору и усаглашеност са међународним документима. На основу анализе стања формулисаћемо правац према коме треба да се крећу будуће измене Кривичног законика у области сузбијања корупције.

Приликом измена и допуна Кривичног законика увек треба имати у виду да је кривично право *ultima ratio* што значи да му треба прибегавати као крајњем средству. У ситуацији када се ни постојеће инкриминације не примењују прописивање нових инкриминација тешко да може да има своје оправдање. Ако откривена кривична дела у чијој се основи налази корупција означимо као врх леденог брега (па чак ни цео врх) онда нам је јасно да свестрана и ефикасна борба против корупције захтева не само проширивање криминалне зоне, што води хипертрофији инкриминација, и поштравање казне, што води казненом популизму, него, што је најважније, примену кривичног права. Још је у XVIII веку истакнуто да је битније је да кажњавање буде брзо и извесно, него да буде оштро јер се само на тај начин постиже ефикасност.³²⁾

Правац у коме треба да се крећу будуће измене и допуне КЗ је следећи.

Прво, неопходно је раздвојити корупцију у јавном и приватном сектору. Наиме, у области кривичних дела против службене дужности треба спровести концепцију да извршилац ових кривичних дела може бити само службено лице, а не и одговорно лице (то је учињено када је у питању злоупотреба службеног положаја, али не и када су у питању нека друга кривична дела из ове групе). У складу са спровођењем концепције која раздваја корупцију у јавном и приватном сектору, у групу кривичних дела против платног промета и привредног пословања, треба унети нова кривична дела која се односе на корупцију у приватном сектору, и то противправно примање поклона и противправно давање поклона, уместо кривичних дела примање мита (које остаје резервисано само за службено лице као извршиоца) и давање мита код којег се мито даје службеном лицу (а не и неком другом лицу).

32) Ђорђе Игњатовић, *Криминолошко наслеђе*, Полицијска академија, Београд, 1997, стр. 9.

Друго, у групи кривичних дела против службене дужности треба отклонити неподударности у терминологији која се користи поготово код "коруптивних" кривичних дела (примање и давање мита, трговина утицајем). Негде се користи термин поклон или друга корист, а негде се упућивало на награду или какву другу корист. Предложене измене у свим члановима на које се односе GRECO препоруке треба да користе термин "поклон или друга корист". Овде треба нагласити да је, када се уведу у групу кривичних дела против платног промета и привредног пословања кривична дела примање мита у привредном пословању и давање мита у привредном пословању, оправдано да се ради о противправној користи јер прибављање користи која није противправна у привредном пословању може да има своје оправдање (нпр. ако изведете на ручак пословног партнера).

Треће, потребно је раздвојити и проневеру на проневеру у привредном пословању и проневеру из групе кривичних дела против службене дужности. Однос између ова два дела биће јасан јер ће проневера остати резервисана само за службена лица као извршиоце а проневера у привредном пословању за било које лице, осим, наравно, службеног лица.

И четврто, потребно је преиспитати одредбу члана 234. КЗ којом се одређује злоупотреба положаја одговорног лица и то посебно у погледу појма одговорног лица. Као што смо већ раније поменули поставља се питање да ли од тог појма треба одустати, што би онда захтевало измену већине привредних кривичних дела, јер се ради о терминологији која је потпуно превазиђена у садашњим условима. Појам одговорног лица је настао са друштвеном својином и самоуправљањем и неке земље бивше СФРЈ су предвиделе другачији законски опис привредних кривичних дела тј. извршиле њихову преформулацију у складу са новим друштвеним условима (нпр. КЗ Словеније). Залажемо се преформулацију кривичног дела из члана 234. КЗ и осталих привредних кривичних дела али никако за потпуно укидање члана 234. јер би то значило једну врсту помиловања свих лица који су своју имовину увећали вршењем кривичних дела у време транзиције када је то посебно било погодно за такве активности. Сигурно је да тужиоци треба да примењују све одредбе КЗ, тј. да више прибегавају делима која су *lex specialis* у односу на одређене опште одредбе. Проблем би могао бити решен путем формалног супсидијаритета (када закон изричито упућује на примену бића неког кривичног дела само када нису остварени услови за примену неког другог кривичног дела). Такви случајеви су ретки у нашем кривичном праву. Тако би могло код инкримина-

ције кривичног дела злоупотребе положаја у привредним активностима (што би могао бити будући назив дела из члана 234, где ћемо, дакле, брисати одговорно лице) да стоји да ово дело постоји ако тиме нису остварена обележја неког другог кривичног дела.

ЛИТЕРАТУРА

- Грађанско правна конвенција о корупцији, "Сл. Гласник РС - Међународни уговори", бр. 102/2007.
- Деган, Владимир-Ђуро, Павишић, Берислав, Беширевић, Виолета; *Међународно и транснационално кривично право*, Службени гласник и Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Београд, 2011.
- Додатни протокол на Кривичноправну конвенцију* (ЕТС 191), Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 102/2008.
- European Parliament resolution of 29 March 2012 on the European integration process of Serbia (2011&2886(RSP)).
- Evaluation Report on the Republic of Serbia-Incriminations (ETS 173 and 191, GPC 2)*, Adopted by Greco at its 48 th Plenary Meeting (Strasbourg, 27 September – 1 October 2010).
- Explanatory report on Criminal Law Convention on Corruption, ETS 173, 1999.*
- Игњатовић, Ђорђе, *Криминолошко наслеђе*, Полицијска академија, Београд, 1997.
- Конвенција Уједињених Нација против корупције*, Службени лист СЦГ, Међународни уговори, бр. 12/2005.
- Кривичноправна конвенција о корупцији* (ЕТС 173), Службени лист СРЈ, Међународни уговори, бр. 2/2002 и Службени лист СЦГ, Међународни уговори, бр. 18/2005.
- Кривични законик Савезне Републике Немачке*, Центар маркетинг, Београд, 1998.
- Милошевић, Зоран, *Корупција у ЕУ*, Српска политичка мисао, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2014.
- Национална стратегија за борбу против корупције у периоду од 2013. до 2018. године, „Сл. Гласник РС“, бр. 57/2013.
- Рисимовић, Радосав, *Злоупотреба службеног положаја*, *Наука-Безбедност-Полиција*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, бр. 1/ 2010.
- Savigny, Friedrich Carl, *Законодавство и правна наука*, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Симовић, Миодраг, *Актуелна питања материјалног и процесног кривичног законодавства: нормативни и практични аспект*, у зборнику: *Актуелна питања кривичног законодавства*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Београд, 2012.
- Синђелић, Жарко, *Кривично дело трговина утицајем у пракси*, *Тужилачка реч*, Удружење тужилаца Србије, Београд, бр. 25/2013.
- Стојановић, Зоран, *Коментар Кривичног законика*, Службени гласник, Београд, 2009.

- Стојановић, Зоран, *Коментар Кривичног законика*, Мисија OSCE у Црној Гори, Подгорица, 2010.
- Стојановић, Зоран, Правно-филозофске концепције у Предлогу КЗ Србије и Кривичном закону Црне Горе, у зборнику: *Казнено законодавство - прогресивна или регресивна решења*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, 2005.
- Hirsch, Hans Joachim, „Интернационализација казног права и казноправне знаности“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Правни факултет, Загреб, бр. 1/2005.
- Cavadino, Michael, Dignan, James, *Penal Systems-a comparative approach*, Sage Publications, London, 2006.
- Ђирић, Јован, Злоупотреба службеног положаја – за и против, у зборнику: *Актуелна питања кривичног законодавства*, Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу, Београд, 2012.

Dragana Kolaric

THE EUROPEAN INTEGRATION AND COMBATING CORRUPTION IN PRIVATE SECTOR

Resume

In Serbia, as well as in other European countries, when it comes to changes in criminal law, one notes in recent decades the dynamics which has not been present earlier. Frequent changes are primarily the result of harmonization with the international obligations that a country assumes by ratifying certain international treaties. In addition to the regional and international conventions, of particular importance for the reform are the EU Directives and Framework Decisions of the Council of the EU. Also, one should not forget that there are certain behaviours whose direct basis for prescribing are not international obligations or domestic law, but may be related to our environment, bad experience in Serbia, which could be the basis for incrimination of such behaviour in the Criminal Code. When it comes to changes to the criminal legislation, a dilemma always appears whether to give priority to the national spirit, national legal system, our legal terminology, or accept the adverse influence of certain provisions of the international treaties, which is not a great solution at all. The author expresses her dilemma especially when it comes to combating corruption in the private sector. For Serbia, as a country that seeks to become a full member of the European Union, of great importance is to follow and monitor the activities of the EU and its member states related to combating crime. For every country, including our own, the most useful solution would be to revise certain incriminations in their criminal legislation and thus cover areas considered by international treaties as worthy of inclusion in national criminal law.

However, the author points out that it is necessary to take into account the national legal identity. The author also seeks to establish, by using the analysis of the current situation (*de legelata*), whether there are in our country, from the aspect of criminal substantive law, satisfactory solutions in the field of combating corruption in the private sector, or criteria set by international instruments should encourage us to further reform our legislation. Special attention is paid to the analysis of the criminal offense of Abuse of Office by the Responsible Person based on which the author presents the conclusions, with suggestions of possible legal solutions *de legeferenda*.

Keywords: criminal legislation, combating, private sector, corruption, international standards, abuse of office, responsible person.

* Овај рад је примљен 06. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

УСТАВНА РАСПРАВА И БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ

УДК
341.24(497.11:497.115)“2013“:342.4(497.11)
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 111-120.

Владан Петров

Правни факултет, Универзитет у Београду

УЗ ДИЛЕМУ О КОНТРОЛИ УСТАВНОСТИ БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

Сажетак

Овај рад је у форму научног чланка преточено излагање аутора који је био учесник јавне расправе у поступку за оцену уставности Првог споразума о принципима нормализације односа Београда и Приштине, тзв. Бриселског споразума. Дајући свој одговор на питање природе тзв. Бриселског споразума, указујући на његову садржинску неуставност итд., аутор нема дилему да у сукобу начела супрематије Устава и начела политичке целисходности у уставној држави предност мора имати прво. Какву год одлуку Уставни суд да донесе, овај текст је покушај да се допринесе сведочењу о периоду у којем се Уставни суд нашао пред тешком дилемом између лојалности Уставу, чија је реалност у значајној мери доведена у питање, с једне, и препуштања политици да ово питање реши прихватајући становиште да је Бриселски споразум политички, а не правни акт, с друге стране.

Кључне речи: Бриселски споразум, политички акт, правни акт, уставни закон о суштинској аутономији КиМ, лојалност Уставу.

1. УВОД

Први споразум о принципима нормализације односа Београда и Приштине, тзв. Бриселски споразум, потписан је 19. априла 2013. године у Бриселу. Покренут је поступак за оцену уставности овог споразума. Крајем јуна 2014. одржана је јавна расправа у Уставном суду. Овај текст је наше излагање на тој расправи, преточено у научни чланак. Какву год одлуку Уставни суд да донесе, овај текст ће бити допринос сведочењу о једном периоду наше политичке и уставне историје у којем се Уставни суд нашао пред тешком дилемом да ли да буде лојалан Уставу, чија је реалност у значајној мери доведена у питање, или да препусти политици да ово питање реши и прихвати становиште да је Бриселски споразум политички, а не правни акт.

2. ЗАШТО ПРИРОДА ПАРАФИРАНОГ СПОРАЗУМА НИЈЕ НИ ПРЕТХОДНО НИ ОСНОВНО ПИТАЊЕ У СПОРУ?

Централни део реферата судије известиоца почиње на 16. и завршава се на последњој 18. страни (део VII). У овом, убедљиво најкраћем делу изложена су сва уставноправна питања, која се, по мишљењу судије известиоца, постављају у овом спору.

У реферату се питање *природе и карактера* оспореног „парафираног Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа“ (у даљем тексту: Споразум) одређује најпре као „основно и претходно“, затим као „основно спорно питање“, најзад као „суштинско питање“. *Прво*, премда може изгледати као чисто терминолошка недоследност, *квалификовање истог питања на различите начине* није *прихватљиво*.

Друго, претходно питање је питање од чијег претходног решења зависи доношење коначне одлуке у спору. Оно је предуслов за одлучивање о меритуму, али само није меритум, тј. главни предмет спора. Дакле, *једно питање не може бити истовремено и претходно и основно, тј. главно*.

Треће, у спору о уставности Статута АП Војводине, судија известилац је сматрао да је прво начелно и најважније питање „одређивање карактера, правне природе и предмета Статута“.¹⁾ То је био пример претходног питања, које је морало бити решено да би се решио предмет спора, односно питање (не)уставности Статута. Питање које је у овом спору постављено и гласи „да ли оспорени

1) Реферат судије известиоца мр Томислава Стојковић у предмету ИУо-360/2009.

акт представља међународни уговор који је део унутрашњег правног поретка Републике Србије или се пак ради о политичком акту/ документу који је резултат одређене фазе политичких преговора са представницима привремених институција самоуправе на Косову и Метохији итд.“ није претходно питање. Од одговора на то питање не зависи решење предмета спора, већ да ли Уставни суд уопште може да одлучује у том предмету. *То питање Уставни суд морао је да реши у претходном поступку. Уставни суд се могао огласити ненадлежним да је квалификовао Споразум као чисто политички акт.* Политички акти²⁾ су слободни акти који не подлежу оцени уставности и законитости, оцењују се мерилима политичке целисходности, а санкције према онима који их предузимају су политичке природе. Њима се остварује тзв. функција владе, која подразумева предузимање најзначајнијих мера у унутрашњој и спољној политици земље.³⁾

Уставни суд је предузео радње у претходном поступку, поступао поводом предлога овлашћеног предлагача и заказао јавну расправу. Јавна расправа је обавезна фаза у поступку оцене уставности и законитости (уз изузетке предвиђене чланом 37. ставом 2. Закона), која служи да се расправе уставноправна питања од значаја за доношење коначне одлуке. Она се везује за расправу и одлучивање, а не за претходни поступак.⁴⁾ Испуњеност процесних претпоставки, а то значи и *подобност акта да буде предмет оцене уставности и законитости, не може се утврђивати на јавној расправи.*⁵⁾ *Заказивањем и одржавањем јавне расправе Уставни суд се правно обвезао да, и на основу материјала којег је добио на јавној расправи, одлучи о предмету спора.*

Дакле, *питање да ли је Споразум међународни уговор или политички акт* није претходно питање, него *питање испуњености једне процесне претпоставке за вођење поступка. Уласком у ову*

2) У француској теорији, то су акти владе (*actes de gouvernement*) чија је основна одлика да не подлежу контроли уставности. Имају за предмет односе између уставних јавних власти (*les pouvoirs publics constitutionnels*), односе између Француске и страних држава, као и међународне односе. Објашњење за посебан режим ових аката налази се у политичкој димензији функције владе за разлику од њене извршне димензије. Вид. М. de Villiers, A. le Divellec, *Dictionnaire du droit constitutionnel*, Sirey, Paris, 2013, p. 2. У српској уставноправној литератури, види Ратко Марковић, *Извршина власт*, Савремена администрација, Београд, 1980, стр. 99-111.

3) Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 172.

4) То произлази из структуре Закона о Уставном суду. У делу VI, одељак 1, после тачке а) учесници у поступку и тачке б) претходни поступак, следи тачка в) јавна расправа.

5) То се види из члана 50. става 3. Пословника о раду Уставног суда: „После излагања судије известиоца, учесници у поступку износе и образлажу мишљења и чињенице од интереса за разјашњење стања ствари“.

фазу поступка, Уставни суд је искључио могућност квалификовања Споразума као политичког акта. Суд је, у том погледу, исправно поступио.

Дилема о томе да ли је Споразум правни или политички акт остала је, међутим, у реферату судије известиоца. Ова дилема квалификује се као „суштинско питање“ из којих остала произлазе или се на њих ослањају (нпр. да ли се Одлука Скупштине о прихватању Извештаја Владе о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини итд. „може сматрати актом о потврђивању међународног уговора без обзира на то што по својој форми, садржини и поступку који је претходио њеном усвајању не испуњава Законом прописане услове“ или „таква Одлука има карактер акта о давању политичке сагласности Народне скупштине Влади за предузимање одређених активности које спадају у домен вођења политике“). Такво постављање ствари у најкраћем, а најважнијем делу реферата *ствара основану сумњу да Уставни суд у овом спору припрема „терен“ за одустанак од мериторног одлучивања.*

3. ЗАШТО СПОРАЗУМ НЕ ТРЕБА СМАТРАТИ ПОЛИТИЧКИМ АКТОМ?

Прво, у важећем праву, није повучена линија разликовања између правног и политичког акта. Нпр. у теорији се акт о распуштању парламента сматра политичким актом. Шеф државе, сам или на предлог Владе, доноси акт о распуштању који не подлеже контроли уставности. У нашем праву, међутим, председник Републике доноси указ о распуштању Скупштине. На тај начин, политички акт добија правну форму. Такав акт би могао бити предмет контроле формалне, али не и материјалне уставности (нпр. уместо указом, председник Републике распусти Скупштину одлуком или то учини без образложеног предлога Владе који мора да претходи указу о распуштању). Пренето на случај оспореног споразума, може се рећи да је питање да ли је Споразум међународни уговор или политички акт погрешно постављено. Питање које се може поставити је да ли је Споразум међународни уговор закључен у прописаној форми или није. Друго, ако је Споразум искључиво политички акт, он не може непосредно производити правна дејства. За његово спровођење је неопходно доношење правних аката Републике Србије. План за имплементацију, који се спомиње у тачки 12. Споразума није правни акт Републике Србије, нити је правни акт уопште. Треће, и најважније, један политички акт ма колико правно „слободан“, не може рушити темеље постојећег уставног по-

ретка државе. Политички акти, премда измичу контроли уставности и законитости, служе „извршавању диспозиција устава“.⁶⁾ У теорији се још каже да је функција владе, која се остварује путем политичких аката, „надзор над очувањем устава и његовом применом“.⁷⁾ У оспореном споразуму нема ни речи о српском уставу и српском праву, а нема ни државе Србије. Дакле, овај споразум је негација саме дефиниције политичког акта и његовог смисла који није строго регулисан правом државе, али не може бити негација тог права, нити државе Србије.

И кад би карактер међународног уговора био споран кад је о овом споразуму реч, *Влада је доношењем Закључка од 22. априла 2013. године, којим је у тачки 1. изричито прихватила Споразум као „саставни део овог закључка“*, дала правну форму оспореном споразуму. Овај закључак, премда је међу актима које доноси Влада скрајнут (закључке Влада доноси „кад не доноси друге акте“), неспорно је општи правни акт. Самим тим, он подлеже контроли уставности и законитости.⁸⁾

4. МАТЕРИЈАЛНЕ НЕУСТАВНОСТИ СПОРАЗУМА – СПОРАЗУМ КОЈИ КРШИ НАЧЕЛА УСТАВА

Није потребно бити „истакнути правник“ да би се уочиле значајне материјалне неуставности тзв. Бриселског споразума, којима се повређују начела устава.

Прво, назив „Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа“. Назив овог споразума је недоречен и нелогичан. Недоречен, јер се из назива не види ко су субјекти, тј. стране чији се односи „нормализују“. Нелогичан, јер су, према Извештају Владе који је достављен Уставном суду, споразум парафирали Кетрин Ештон, Висока представница ЕУ за спољну политику и безбедност, и Ивица Дачић, председник Владе, али ЕУ и Србија нису субјекти, тј. стране које овим споразумом уређују („нормализују“) своје односе. У ствари, назив невестито прикрива садржину и циљ споразума, а то је претварање АП КиМ у саставу Републике Србије у самоуправу за Србе у саставу тзв. државе Косово.

Друго, оснивање Асоцијације/Заједнице општина у којима Срби чине већинско становништво на Косову, при чему ће правне

6) Ратко Марковић, *op. cit.*, стр. 168.

7) Исто.

8) Вид. Оливера Вучић, Владан Петров, Дарко Симовић, *Уставни судови бивших југословенских република – теорија, норма, пракса*, Досије студио, Београд, 2010, стр. 131 – 148.

гаранције (претпоставља се статуса ових заједница, *В. П*) пружити меродавно право и уставно право. Ако је нејасно *о ком „меродавном праву и уставном праву“ је реч*, из даљег текста Споразума јасно произлази да је реч *о праву Косова*.

Треће, сарадња општина учесница Заједнице у колективном спровођењу овлашћења оствариваће се у складу са надлежностима додељеним Европском повељом о локалној самоуправи и косовским законом. Дакле, јасно је да је меродавно право одговарајући међународни документ и „домаће“ право, само што то „домаће“ право није право Републике Србије, већ Косова.

Четврто, заједница општина ће вршити и друге додатне надлежности које јој могу делегирати централне власти. Пошто је *меродавно право закон Косова*, јасно је да је и *централна власт Косова*, а не Републике Србије.

Пето, оснивање *Косовске полиције и интегрисање припадника полиције Републике Србије са севера Косова у Косовску полицију*, као и припадника других српских безбедносних структура у еквивалентне косовске структуре је *заокруживање монопола силе као суштинског елемента суверености Косова*. Оваквим решењем девастира се преамбула Устава и сасвим занемарује члан 97. тачка 4. Устава у којем стоји да су одбрана и безбедност у искључивој надлежности Републике Србије.

Шесто, овим споразумом, у тачки 10, *предвиђено је интегрисање судске власти (чак се не спомиње да је реч о судској власти Републике Србије, В. П) и њено даље функционисање у оквиру правног система Косова*. Није овде реч о повреди члана 142. става 1. Устава, којим се одређује да је судска власт јединствена на целој територији Србије. О повреди овог члана би се могло говорити да је овим споразумом успостављен посебан судски систем Косова унутар правног система Републике Србије.⁹⁾ Овде је реч о *повреди начела Устава*, као што су начело функционалне поделе власти на законодавну, извршну и судску, начело јединства правног поретка и начела јединства и недељивости територије Републике Србије („одрицање“ од судске власти Републике Србије на територији Ким и њено „утапање“ у судски систем Косова).

9) Истина, према Уставном оквиру за привремену самоуправу, као привремене институције самоуправе одређени су и судови. У том смислу, Устав Србије од 2006. у члану 142. ставу 1. не узима у обзир ове судове који постоје само на Косову, али се за судове према Уставном оквиру, ипак, не може рећи да су судови у оквиру правног система Косова. Прво, они су привремене институције. Друго, њихово постојање предвиђено је Уредбом о Уставном оквиру за привремену самоуправу на Косову, коју је донео специјални изасланик Генералног секретара УН, на основу овлашћења које му даје Резолуција Савета безбедности УН 1244 (1999) од 10. јуна 1999.

Седмо, заокруживање локалне самоуправе за Србе на територији тзв. државе Косово и њено остваривање у пракси обезбеђује се путем општинских избора у северним општинама, заказаним за 2013. годину, који се одржавају (одржани су) у складу са косовским законима и међународним стандардима. Пошто то нису „српски“ општински избори на територији КиМ, већ „косовски“ општински избори на територији Косова, они немају утемељење у одговарајућим члановима Устава Србије.

5. ЗАШТО НИЈЕ МОГУЋЕ ДОНОШЕЊЕ УСТАВНОГ ЗАКОНА О СУШТИНСКОЈ АУТОНОМИЈИ КИМ КОЈИ БИ САДРЖАО РЕШЕЊА ИЗ СПОРАЗУМА?

Прво, премда је израз „суштинска аутономија“ непознат уставноправној науци и упоредној пракси територијалних аутономија у свету, он свакако означава облик политичке аутономије територијалне јединице у оквиру државе. Дакле, *уставни закон би морао да уређује територијалну аутономију КиМ у државноправном поретку Републике Србије, а не Косова*. Та аутономија била би аутономија *sui generis*, можда таква какву политички свет до сада није упознао, али би морала бити аутономија која се остварује на територији на којој се простире сувереност Србије.

Друго, Споразум не садржи решења која би бар потпомогла да се дефинише суштинска аутономија КиМ. Управо супротно, то је акт којим се обезбеђују две кључне правне ствари: 1) „*папирната*“ територијална аутономија КиМ из Устава замењује се локалном самоуправом за општине са већинским српским становништвом на северу КиМ; 2) *укидају се последњи елементи на којима се заснива ефективна сувереност Републике Србије на територији КиМ*, уклањањем остатака судске власти Републике Србије и заокруживањем судског система и система одбране и безбедности Косова. Дакле, овим споразумом, без формалне уставне промене, Устав Србије се додатно, у делу који се односи на КиМ, претвара у једну уставну „*уобразиљу*“.

Треће, Споразумом се *повређују бројна начела Устава*. Уставни закон о суштинској аутономији КиМ, премда закон *sui generis*, не може почивати на очигледним повредама тих начела. Он се не може изводити из „страног права“ друге државе, јер не би био закон Републике Србије, већ закон тзв. државе Косова, којег је формално донела Република Србија.

Управо овај трећи аргумент објашњава зашто је немогуће очекивати да се донесе уставни закон о суштинској аутономији КиМ који би се заснивао на тековинама Споразума. Права друга

страна у овом споразуму, коју чине носиоци политичке власти тзв. државе Косово, нема дилему у погледу тога шта је Споразум. То је за њих недвосмислено међународни уговор. Предмет тог уговора су односи између две државе, а уставни закон Србије је унутрашњи правни акт. Садржини Споразума није место у том правном акту. Дакле, за разлику од судије известиоца коме је једно од кључних питања у овом уставном спору и питање „да ли предмет овог споразума могу бити питања која су предмет унутрашњег правног поретка Републике Србије који је заснован на суверенитету и територијалној целовитости Републике Србије итд.“, права друга страна у Споразуму, већ дуго не поставља таква, да не употребим тежи израз из поштовања према Суду, сувишна питања. Она има свој одговор од којег не одступа.

Према томе, из претходно наведених разлога, *уставни закон којим би се верификовала решења Бриселског споразума, не би учинио Споразум уставним; тај закон би и сам био неуставан.*

6. КОЈА БИ БИЛА ЈЕДИНО ИСПРАВНА ОДЛУКА УСТАВНОГ СУДА У ОВОМ СПОРУ?

Оспорени споразум је, без сумње, општи акт чијим се спровођењем успоставља правно стање који није у складу са важећим уставом. То је суштина, а не да ли је овај акт правни или политички. Уставно одређење Уставног суда као самосталног и независног државног органа који штити уставност и законитост и људска и мањинска права и слободе“ обавезује га да се, зарад остварења сврхе свог постојања у уставном поретку, изјасни о једном једином, врло једноставном уставноправном питању које гласи: да ли је оспорени споразум, независно од његове правне квалификације, акт који је садржински у складу с Уставом или није. Тај устав, добро је познато, не одговора фактичком стању, кад је реч о АП КиМ, али није на Уставном суду да полемише о томе ни да Устав, такав какав је, по сваку цену прилагођава политичкој реалности. Али, ни да чека и ћути. На носиоцима политичке власти је да, с обзиром на широк демократски легитимитет који поседују, имајући у виду политику европских интеграција, процене да ли је тренутак за промену Устава која ће ближе одражавати фактичко стање. Сумњам да би се таква уставна промена могла извршити доношењем закона о суштинској аутономији КиМ, већ само темељном ревизијом Устава, која би значила уставноправну „ампутацију“ КиМ. До тада, мора се поштовати уставност и законитост као прво и основно начело

владавине права, која се од вербалне употребе у нашим приликама „похабала“ пре него што је реално успостављена.

Једино исправном одлуком Уставног суда у овом спору сметрам ону која би утврдила неуставност парафираног Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа у целини. Она не би аутоматски значила скретање Републике Србије с пута европских интеграција. Она би била израз лојалности важећем устава и сигнал да носиоци политички власти коначну пресеку. Тзв. европски пут за Србију је пут Србије без КиМ. Ако је тај пут највиши државни и национални интерес, што дефинишу политичке власти, а не Уставни суд, нека политичке власти обезбеде да тај пут буде уставан. То није задатак ни Уставног суда ни посленика уставноправне науке.¹⁰⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Вучић, Оливера/ Петров, Владан/ Симовић, Дарко: *Уставни судови бивших југословенских република*, Досије, Београд, 2010.
- De Villiers, Michel/ Le Divellec, Armel: *Dictionnaire du droit constitutionnel*, Si-rey, Paris, 2013.
- Марковић, Ратко: *Извршина власт*, Савремена администрација, Београд, 1980.
- Марковић, Ратко: *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.
- Петров, Владан: „Размишљања о улози српске уставноправне науке у другој декади 21. века“, *Устав Републике Србије – пет година после (2006-2011)* (приредио: Милан Петровић), Правни факултет у Нишу, Правни факултет у Крагујевцу, Ниш, 2011,
- Пословник о раду Уставног суда, „Службени гласник РС“, бр. 103/13.
- Реферат судије известиоца мр Томислава Стојковић у предмету ИУо-360/2009.
- Уредба бр. 2001/9 о Уставном оквиру за привремену самоуправу на Косову, http://www.minoritycentre.org/sites/default/files/FrameworkPocket_SRB_Dec2002.pdf, 10/06/2014.
- Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006.
- Закон о Уставном суду, „Службени гласник РС“, бр. 109/2007, 99/2011, 18/13 – Одлука УС.

10) Вид. о односу Уставног суда и уставноправне науке у Републици Србији на почетку 21. века: Владан Петров, „Размишљања о улози српске уставноправне науке у другој декади 21. века“, *Устав Републике Србије – пет година после (2006-2011)* (приредио: Милан Петровић), Правни факултет у Нишу, Правни факултет у Крагујевцу, Ниш, 2011, стр. 103 - 112.

Vladan Petrov

**REGARDING THE CONTROL
OF CONSTITUTIONALITY OF THE
BRUSSELS AGREEMENT**

Resume

In this paper the author presents his opinion expressed at the public hearing in the procedure of the assessing the constitutionality of the First Agreement on the Principles of the Normalization of the Relations between Belgrade and Pristina, i. e. the Brussels Agreement. Firstly, the author deals with the issue of the nature of the Agreement. The Agreement is brought into the legal order of Serbia by a sub-law act („conclusion of the Government“) which is without any doubt suitable to be an object of the assessing the constitutionality. Secondly, the author points to its material unconstitutionality (the Agreement breaks the basic principles of the Constitution). Thirdly, he explains why it is not possible (or permissible) to bring a constitutional law (“the special law which shall be adopted in accordance with the proceedings envisaged for amending the Constitution”, Article 182 of the Constitution) on a substantial autonomy of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija which shall include the solutions from the Agreement. Finally, the author gives his opinion on the question: „What is a right decision of the Court in this litigation?“ According to him, the right decision is the one which would declare the unconstitutionality of the Brussels Agreement (or the conclusion in which the Government accepts the Agreement). He does not have a dilemma that in the conflict between the principle of the supremacy of the Constitution and the principle of the political appropriateness, the first one must be in favour in the constitutional state. Putting the Constitutional Court’s decision aside, this text is the author’s contribution to the testimony of a period in which the Constitutional Court has been facing the difficult dilemma between the loyalty to the Constitution, which reality has to the great extent brought into question, on one hand, and leaving to politics to solve the issue accepting the point of view that the Brussels Agreement is a political rather than a legal act, on the other.

Key words: the Brussels Agreement, political act, legal act, a constitutional law on the substantial autonomy of KiM, the loyalty to the Constitution.

* Овај рад је примљен 21. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Бранко М. Ракић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ПРИЛОГ ЗА РАСПРАВУ О УСТАВНОСТИ БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

- О НЕАДЕКВАТНОСТИ ЗВАНИЧНОГ ПРЕВОДА -

Сажетак

Овај рад је сачињен као допринос расправи о уставности Бриселског споразума („Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа“) између Београда и Приштине, од 19. априла 2013. године. У овом раду је присутно настојање да се читава анализа базира на чињеници да су Резолуција 1244 СБУН и акти донети на основу ње, упркос дугогодишњем и озбиљном кршењу и толерисању тог кршења, и даље на снази и да је једино легално стање оно које се у потпуности базира на њима. У раду је истакнуто питање тачности превода Бриселског споразума који је од државних органа Републике Србије прихваћен као званичан. Посебно је значајно што је у преводу изостало помињање уставног закона као акта из правног система Републике Србије којим би требало да буде регулисана „суштинска аутономија“ АП Косово и Метохија.

Кључне речи: Устав, споразум, резолуција, уставни закон, привремене институције, самоуправа, суштинска аутономија.

Након 78 дана агресије НАТО на Савезну Републику Југославију, Савет безбедности УН је, 10. јуна 1999. године, усвојио резолуцију 1244 којом је Аутономна покрајина Косово и Метохија привремено изузета из правног система и јурисдикције СРЈ и Републике Србије и стављена под управу Уједињених нација. Рат је тако заустављен, даље жртве ратног сукоба су спречене, снаге НАТО су, као централни сегмент међународних војних снага ушле

на КиМ и ту стационаране, а СРЈ је у тексту Резолуције 1244 добила потврду територијалног интегритета. Савезна Република Југославија је претходно прихватила овај аранжман, што је и отворило могућност да дође до усвајања наведене резолуције. Дакле, Резолуције 1244 СБУН не би било без пристанка СРЈ, а тај пристанак је дат под принудом. И та принуда је извршена тешким кршењем међународног права, путем војне агресије на СРЈ, током које су извршени и бројни злочини против цивилног становништва.

Иако је, дакле, Резолуција 1244 усвојена захваљујући пристанку који је, строго правно посматрано, ништав, јер је дат под противправно извршеном принудом, СРЈ и Република Србија као њен sukcesор, у одсуству могућности да у догледно време поврате контролу над Косовом и Метохијом, држе се, већ дуже од 15 година, Резолуције 1244 као макар деклараторне потврде да су Косово и Метохија њихов саставни део.

И након противправног проглашења независности Косова 17. фебруара 2008. године и покушаја релативизовања значаја Резолуције 1244 СБУН за територијални интегритет Србије у саветодавном мишљењу Међународног суда правде од 22. јула 2010. године, Резолуција 1244 је наставила да производи правно дејство и да буде кључни ослонац Србији у борби, на међународном плану, за потврду и очување њеног територијалног интегритета. На том плану, она је комплементарна са Уставом Републике Србије.

1. О ЛЕГАЛНОСТИ КОГ ТЕКСТА СЕ РАСПРАВЉА?

Имајући у виду значај Резолуције 1244 СБУН за територијални интегритет Србије, као и чињеницу да је то акт који је успоставио и регулисао стање на Косову и Метохији које ниједан каснији акт није на легалан начин довео у питање, сматрам да је неопходно да се и код оцене легалности Бриселског споразума од 19. априла 2013. године („Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа“) пође од тога да је важећи правни режим на Косову и Метохији онај режим који се заснива на тој резолуцији и да се он мора уважавати и поштовати у свим његовим елементима.

Наведени закључак важи и за поступак оцене уставности Бриселског споразума који је тренутно у току пред Уставним судом Републике Србије.

На јавној расправи одржаној у Уставном суду Републике Србије поводом предлога за покретање поступка за оцену уставности парафираног „Првог споразума о принципима који регулишу

нормализацију односа“ између Владе Републике Србије и Привремених институција самоуправе у Приштини, од 19. априла 2013. године, одржаној 24. јуна 2014. године, моја кратка усмена интервенција се свела само на молбу да се прецизно одреди садржина текста о чијој уставности расправљамо и о чијој уставности Уставни суд треба да донесе одлуку. Ово стога што је Бриселски споразум закључен на енглеском језику, тј. потписана су два примерка текста на енглеском који би требало да буду идентични (мада ми то не знамо засигурно, јер нам нису достављени), а пред учеснике у расправи и пред судије је изнет текст на српском, за који, *prima facie* и чак и без читања енглеске верзије, могу да закључим да није у неким битним деловима добро преведен.

2. ПИТАЊЕ ВАЉАНОСТИ ЗВАНИЧНОГ ПЕРЕВОДА БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

У позиву за учешће у јавној расправи одржаној 24. јуна 2014. године на основу члана 38. став 3. Закона о Уставном суду, који је председница Уставног суда, Весна Илић-Прелић, упутила групи научних радника 5. јуна 2014. године, наведено је да се јавна расправа одржава „поводом предлога за покретање поступка за оцену уставности парафираног ‘Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа’ између Владе Републике Србије и Привремених институција самоуправе у Приштини, од 19. априла 2013. године“. У материјалу достављеном учесницима у јавној расправи садржан је документ/извештај судије известиоца Милана Станића у коме су садржани основни елементи и основна питања која треба да буду предмет расправе и касније одлучивања, као и „Предлог за оцену уставности и законитости парафираног ‘Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа’ између Владе Републике Србије и владе самозване државе косовских Албанаца“ који је поднела група грађана 8. маја 2013. године.

У наведеном извештају судије известиоца изнето је да је Генерални секретаријат Владе доставио Суду „оверени превод на српски језик текста оспореног Споразума, са копијом оригиналног текста Споразума, закључком Владе 05 Број 02-355702013 од 22. априла 2013. године којим је Влада прихватила оспорени Споразум и позитивно мишљење Републичког секретаријата за законодавство дато везано за наведени Закључак Владе“. У материјалу за припрему јавне расправе садржан је, и то као цитиран текст у наведеном извештају судије известиоца, превод на српски језик па-

рафираног „Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа“ и наведени Закључак Владе о прихватању Споразума. Оригинални текст Споразума, на енглеском језику, није достављен учесницима у јавној расправи.

Поред свеукупно ниског номотехничког нивоа и квалитета текста Споразума, већ на први поглед збуњују најмање два израза употребљена у његовој верзији на српском језику. Одмах је више него јасно да се ради о погрешном преводу са енглеског језика, и то о грешкама такве природе да могу да изазову велике проблеме и потпуно измене суштину одредби у којима се налазе.

2.1. Проблематични превод број 1

Најпре, у тачки 2. Споразума на српском језику пише, у погледу Асоцијације/Заједнице општина у којима Срби чине већинско становништво на Косову, да ће оне бити успостављена на основу Статута, а затим, у трећој реченици из те тачке, и следеће: „Правне гаранције ће пружити меродавно право и уставно право (укључујући и правило двотрећинске већине)“.

Не само да је нејасан смисао кумулисања „меродавног права“ и „уставног права“, из кога би проистекло да „уставно право“ није меродавно у датом случају, већ посебно чуди само позивање на „уставно право“. Наиме, уставно право је грана права, а неубичајено је да се један акт позива или упућује на неку грану права, већ се обично упућује на неку конкретну одредбу, конкретан пропис, групу одредби или прописа, па чак, мада ређе, и на читаву регулативу из неке области, али која није означена као нека од грана права. У конкретном случају, пошто постоји уставни систем Републике Србије и нелегални „устав и уставни систем“ нелегално проглашене косовске „државе“, и пошто су потписници споразума председник Владе Републике Србије и особа која себе представља као председника „Владе Косова“ (а и посредник код преговора и закључења Споразума и гарант његовог поштовања, ЕУ, чији је Високи представник такође његов потписник, показује тенденцију, упркос неслагању свих држава чланица, признавања државног статуса Косова, па и статуса председника „Владе Косова“), поставља се питање, уколико се заиста ради о позивању Споразума на „уставно право“, о ком уставном праву се ради: српском, косовском или оба. Коначно, иако се за промену и Устава Републике Србије и тзв. „Устава Републике Косово“ тражи, уз остале процедуралне услове, и двотрећинска већина свих посланика у одговарајућим скупштинама (у тзв. „Уставу Републике Косово“ захтев за двотрећинском већином је присутан за више врста скупштинских одлука), ипак се

чини да би позивање на „правило двотрећинске већине“ у загради на крају цитиране реченице из тачке 2. Споразума пре требало да се односи на усвајање неког конкретнијег акта.

У неким медијима се, одмах по потписивању Бриселског споразума, појавила његова копија, са својеручним парафом Ивице Дачића и Кетрин Ештон, из које се види да наведена реченица у изворном тексту гласи: „*Legal guarantees will be provided by applicable law and constitutional law (including the 2/3 majority rule)*.“¹⁾ Исти текст је, додуше не у облику копије са својеручним потписом, већ у преписаном облику, садржан у „Извештају о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора“, који је Народна скупштина Републике Србије прихватила Одлуком од 26. априла 2013. године.²⁾

Са сигурношћу можемо рећи да употребљени израз „*constitutional law*“ није требало превести као „уставно право“, већ као „уставни закон“. Енглеска реч „*law*“ може се превести и као „право“ и као „закон“. И иако се у англосаксонским правним системима за акте који одговарају нашим законима чешће користи реч „*act*“ а ређе „*law*“, израз „*constitutional act*“ би могао да се односи и на сам устав (реч „*act*“ значи и „акт“, тј „правни акт“, у најширем смислу те речи), па је зато за „уставни закон“ бољи израз „*constitutional law*“. У преводима Устава Републике Србије из 2006. године који се налазе на интернет страницама Владе Републике Србије,³⁾ Уставног суда Републике Србије,⁴⁾ Сталне мисије Републике Србије при УН⁵⁾ итд, израз „уставни закон“, из члана 205,⁶⁾ преведен

1) Нпр. „Текст Бриселског споразума“, *Блиц*, 19. април 2013. године, <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/378674/Tekst-briselskog-sporazuma> (20/07/2014).

2) „Извештај о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора“, Службени гласник Републике Србије, број 38/13.

3) „Устав Републике Србије“, http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav.php.

4) „Устав Републике Србије“, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije>.

5) „Constitution of the Republic of Serbia“, http://www.un.int/serbia/UstavRS_pdf.pdf.

6) Члан 205. Устава Републике Србије гласи:

„Уставни закон

Члан 205.

За спровођење промене Устава доноси се уставни закон.

Уставни закон се доноси двотрећинском већином од укупног броја народних посланика.“

је као „*constitutional law*“.⁷⁾ Превод израза „Уставни закон“ речима „*Constitutional law*“ присутан је и, рецимо, у незваничном преводу Уставног закона за спровођење Устава Републике Србије од 10. новембра 2006. године, који је сачинила Америчка адвокатска комора.⁸⁾

У другој реченици члана 182. став 2. Устава Републике Србије наведено је да ће „суштинска аутономија“ Аутономне покрајине Косово и Метохија бити регулисана „посебним законом“ који ће бити донет у поступку за промену Устава: „Суштинска аутономија Аутономне покрајине Косово и Метохија уредиће се посебним законом који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава.“ Тај поступак предвиђен за промену Устава би, према члану 203. ставови 6. и 7. Устава, подразумевао двотрећинску већину од укупног броја посланика Народне скупштине и, због значаја материје која се регулише, обавезни референдум. Иако се у цитираном члану 182. став 2. Устава акт којим се уређује „суштинска аутономија“ Косова и Метохије назива „посебним законом“, услед чињенице да се он усваја по поступку за промену Устава и за њега се у теорији и пракси користи израз „уставни закон“, који је у самом Уставу коришћен једино у наведеном члану 205. који се односи на „уставни закон“ као спроводбени акт код промене Устава.

Тако, говорећи о предмету контроле уставности од стране уставних судова (разматрајући да ли и на који начин таквој контроли подлежу: уставни амандмани, закони, међународни уговори и општеприхваћена правила међународног права, као и остали правни акти⁹⁾), Оливера Вучић, Владан Петров и Дарко Симовић су међу законима посебно издвојили категорију уставних закона, као аката чија је „природа особена“, истакавши да се под овим називом подразумевају четири врсте аката: закони са снагом устава којима се делимично регулише уставна материја, правни акти који

7) Превод тог члана гласи:

„*Constitutional law*

Article 205

A constitutional law shall be enacted for the enforcement of the amendments to the Constitution.

A constitutional law shall be adopted by a two-third majority of the total number of deputies.“

8) Constitutional Law on Implementation of the Constitution of the Republic of Serbia, Unofficial translation, ABA/CEELI, November 2006, <http://www.osce.org/serbia/26966?download=true> (20/08/2014).

9) Ти „остали правни акти“ су: подзаконски правни акти, општи правни акти организација којима су поверена јавна овлашћења, колективни уговори, правни акти јединица територијалне децентрализације, општи акти политичких странака, удружења грађана и синдиката.

се налазе између устава и обичних закона (који се доносе по тежем поступку у односу на обичне законе, али по лакшем поступку у односу на устав, попут нпр. „органичних закона“ из француског правног система), закони за спровођење устава (тзв. спроводбени закони, попут „уставног закона“ из напред наведеног члана 205. Устава Републике Србије из 2006. године) и уставни закони о изменама и допунама устава (као, уз уставне амандмане, један од два облика модификовања устава).¹⁰⁾ Говорећи о првој од наведене четири категорије аката који потпадају под појам „уставних закона“, аутори наводе неколико примера: најпре, пример таквог закона је Уставни закон ФНРЈ из 1953. године; затим, ови аутори говоре о могућности да уставна материја у некој држави буде регулисана у неколико уставних закона, који, посматрани заједно, чине устав те земље, тзв. „некодификовани устав“. Коначно, у ову категорију, по наведеним ауторима, спадају закони којима се регулише материја тако великог значаја да је предвиђено да се они усвајају у поступку који се примењује код усвајања устава. О овој последњој групи они кажу следеће:

„Због значаја одређеног питања, устав може предвидети да ће то питање бити регулисано законом који се доноси према поступку за промену устава, тј. уставним законом. Тако, Устав Хрватске од 1991. године предвиђа да се о Уставном суду донесе Уставни закон, а Устав Србије од 2006. да ће суштинска аутономија Косова и Метохије бити уређена законом који се доноси према поступку за промену устава. У наведеним случајевима, уставни закони су, у ствари, уставни акти. Они имају уставну снагу и доносе се према поступку за доношење, тј. промену устава. Сматрамо да *ови уставни закони не могу бити предмет контроле уставности.*“¹¹⁾

О томе да ли ова врста закона има једнаку правну снагу као и сам устав и да ли може или не може бити предмет контроле уставности могуће је и друкчије схватање. То зависи од тога да ли се предност даје чињеници да се ова врста аката доноси по поступку за усвајање устава, укључујући и изјашњавање грађана на референдуму које је неопходно због значаја материје која се регулише, или чињеници да је доношење ових аката предвиђено Уставом, који је дао мандат за њихово доношење, па то повлачи нижи хијерархијски ниво акта насталог на основу тог мандата у односу на акт који је мандат дао. Ипак, кад је у питању „посебни закон“ („уставни закон“) којим се уређује суштинска аутономија Аутономне покрајине

10) Оливера Вучић, Владан Петров, Дарко Симовић, *Уставни судови бивших југословенских република – теорија, норма, пракса*, Београд, Досије студио, 2010, стр. 131-148.

11) *Ibidem*, стр. 134.

Косово и Метохија, чини се да, независно од наведене формалне дилеме, Устав Републике Србије суштински не отвара могућност за контролу уставности тог „посебног закона“. Ово је последица разликовања покрајинске аутономије и суштинске аутономије које је садржано у Уставу Републике Србије, о чему Ратко Марковић каже следеће:

„... две аутономне покрајине немају једнак положај. У једној се остварује 'суштинска', а у другој 'несуштинска' аутономија. Тако у Аутономној покрајини Косово и Метохија постоји 'суштинска аутономија', која тек треба да се уреди 'посебним законом који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава.' Пошто је у члану 182. ставу 1. речено 'Аутономне покрајине су аутономне територијалне заједнице основане Уставом, у којима грађани остварују право на покрајинску аутономију', то значи да се и у Аутономној покрајини Косово и Метохија остварује покрајинска аутономија, само овде 'суштинска'. Покрајинске аутономије има или нема. Тај појам у уставној теорији и пракси има своју суштину, па би израз 'суштинска аутономија' (непознат у уставноправној теорији) требало да изрази степен аутономности који је изнад суштине покрајинске (територијалне) аутономије. Ако суштинска аутономија значи потпуну аутономију три државне власти на одређеној територији, то више није покрајинска аутономија, тај степен аутономности има другачију суштину од територијалне аутономије, карактеристичну за државну сувереност.“¹²⁾

Како се одредбе Устава Републике Србије које регулишу аутономију аутономних покрајина односе на покрајинску аутономију, а како је „суштинска аутономија“ коју треба да има АП КиМ, иако и сама вид покрајинске аутономије, ипак садржински „изнад суштине покрајинске (територијалне) аутономије“, онда не постоји уставни репер према коме би се одређивала усклађеност посебног закона којим се уређује суштинска аутономија КиМ са Уставом. Тај репер не би могле да буду ни уставом утврђене надлежности саме Републике Србије. О томе у напред цитираном чланку такође пише Ратко Марковић. Говорећи о члану 97. Устава Републике Србије из 2006. године у коме су таксативно набројане надлежности Републике Србије и истичући непотребност једног таквог члана, чије постојање може да има смисла у федеративним државама, ради разграничења надлежности федералне државе и федералних јединица, али не и у унитарној држави, где се у уставу таксативно набрајају надлежности јединица територијалне аутономије и локалне

12) Ратко Марковић, „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2, 2006, стр. 33.

самоуправе, али не и саме државе, чије се надлежности подразумевају, Ратко Марковић указује да ова одредба може да има неког смисла једино због постојања одредаба о „суштинској аутономији“ КиМ: „Постојање овог члана ипак повлачи за собом једну правну последицу. У преамбули и члану 182. ставу 2. Устава речено је да се у Аутономној покрајини Косово и Метохија остварује тзв. суштинска аутономија. Постојање члана 97. Устава значи да та суштинска аутономија не може обухватити питања из надлежности Републике Србије наведена у том члану. Међутим, како се закон о суштинској аутономији Аутономне покрајине Косово и Метохија 'доноси по поступку предвиђеном за промену Устава', он ће морати, уколико жели да обухвати неко од питања наведених у члану 97. Устава, да тај члан Устава промени или да утврди да је читав тај члан престао да важи.“¹³⁾ Овде би се, заправо, радило о комбинацији, у оквиру истог правног акта, „посебног закона“ из члана 182. став 2, и „акта о промени Устава“ из члана 203. Устава, и тако комбиновани акт не би могао да подлеже уставносудској контроли.

У сваком случају, оно што је кључни заштитни механизам за очување републичког суверенитета пред могућношћу успостављања суштинске аутономије АП КиМ која није нити одређена нити омеђена, јесте процедура доношења посебног закона којим се уређује та суштинска аутономија, која одговара процедури промене устава, која подрезује не само двотрећинску већину свих посланика у Народној скупштини Републике Србије, већ и референдум, чиме се одлучивање о питањима суверенитета ставља у руке народа, као носиоца суверенитета.

Дакле, да се вратимо не термилошко питање које нас овде интересује, према науци уставног права, „посебни закон“ из члана 182. став 2. Устава је врста „уставног закона“. И за његово усвајање у Народној скупштини неопходна је двотрећинска већина од укупног броја народних посланика.

И у преводима или приказима „Бриселског споразума“ који су се појавили у штампи одмах по његовом потписивању, у трећој реченици тачке 2. фигурирао је углавном израз „уставни закон“,¹⁴⁾ а много ређе се, као рецимо на интернет страници РТС или Поли-

13) *Ibidem*, стр. 15.

14) Рецимо:

„Ово је текст споразума: прочитајте шта су се договориле српска и албанска страна у Бриселу“, *Телеграф*, 19. април 2014. године, <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/658026-ovo-je-tekst-sporazuma-procitajte-sta-su-se-dogovorile-srpska-i-albanska-strana-u-briselu>,

„Текст Бриселског споразума“, *РТВ*, 19. април 2013. године, http://www.rtv.rs/sr_ci/politika/tekst-briselskog-sporazuma_386720.html,

тике, појавио израз „уставно право“ (при чему је израз „*applicable law*“ у оба случаја преведен као „важећи закон“, што превод чини још бесмисленијим).¹⁵⁾

Такође и представници власти у Србији у својим изјавама говоре о томе да Србија треба да регулише правни положај КиМ „уставним законом“. Тако је у интернет издању часописа Нова српска политичка мисао, 9. октобра 2010. године, пренета изјава у том правцу директора Владине Канцеларије за КиМ: „Директор Канцеларије за Косово и Метохију Марко Ђурић изјавио је данас да Србија ради све што од ње зависи када је у питању динамика примене Бриселског споразума.... - Наш правни оквир је нешто што је датост. Предвиђено је да у једном тренутку усвојимо уставни закон којим ће бити дефинисан положај Косова у саставу Србије. У једном тренутку треба да уклопимо оно што је у политичком смислу договорено у наш правни систем да би имали правну сигурност дугорочно – прецизирао је Ђурић.“¹⁶⁾ А око годину дана раније, 12. новембра 2013. године, исти званичник је дао сличну изјаву дневном листу „Данас“, само тада у својству саветника Председника Републике: „Уставом Србије је предвиђено да ће се за регулисање питања статуса аутономије КиМ донети посебан уставни закон, па је логичније да се обаве политички преговори који ће створити предуслове за доношење таквог закона који ће рефлектовати постигнуте договоре, о коме ће се изјаснити и Влада и Народна скупштина и по потреби све друге државне институције – каже за Данас Марко Ђурић, саветник председника Србије и потпредседник српског дела Одбора за примену Бриселског споразума, одговарајући на питање да ли би ситуација била политички јаснија да је Уставни суд Србије оценио уставност Бриселског споразума пре

„Шта се наводи у споразуму?“, *B92*, 19. април 2013. године, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=04&dd=19&nav_category=640&nav_id=706723, „Текст Бриселског споразума“, *Блиц*, 19. април 2013. године, <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/378674/Tekst-briselskog-sporazuma> (20/07/2014),

„Оригиналан текст Бриселског споразума“, *Press*, 19. април 2013. године, <http://www.pressonline.rs/info/politika/269887/originalan-tekst-briselskog-sporazuma.html> итд.

15) „Текст Бриселског споразума“, *РТВ*, 19. април 2013. године, http://www.rtv.rs/sr_ci/politika/tekst-briselskog-sporazuma_386720.html,

„Шта пише у споразуму“, *naslovi.net*, 19. април 2013. године, <http://www.naslovi.net/20-13-04-19/politika/sta-pise-u-sporazumu/5386529>.

У оба наведена извора превод треће реченице из тачке 2. гласи: „Правне гаранције биће обезбеђене у складу с важећим законом и уставним правом (укључујући правило двотрећинске већине).“

16) „Марко Ђурић: Ми чинимо све што од нас зависи када је у питању динамика примене Бриселског споразума“, *Нова српска политичка мисао*, 9.10.2014. године, <http://www.nspm.rs/hronika/marko-djuric-mi-cinimo-sve-sto-od-nas-zavisi-kada-je-u-pitanju-dinamika-primene-briselskog-sporazuma.html?alphabet=c#yvComment115406>.

локалних косовских избора.¹⁷⁾ И на самој јавној расправи пред Уставним судом од 24. јуна 2014. године, министар правде Никола Селаковић је указао на потребу уређења суштинске аутономије Косова и Метохије уставним законом, што Нова српска политичка мисао, преузевши вест агенције Фонет, преноси на следећи начин: „Министар правде оценио је да је политички контекст такав да суштинска аутономија Косова и Метохије мора да се утврди у преговорима с Приштином пре доношења одговарајућег Уставног закона.“¹⁸⁾ Ово су само неки од примера позивања највиших функционера на потребу и обавезу доношења „уставног закона“ ради регулисања суштинске аутономије КиМ и његовог стављања у контекст Бриселског споразума и преговора са представницима косметских Албанаца.

Иначе треба напоменути да тзв. „Устав Републике Косово“ не познаје појам уставног закона нити неког закона који би био усвајан по процедури предвиђеној за уставне промене, дакле за који би могао бити коришћен израз уставни закон.

У стручним радовима, чак и оним за које се не би могло рећи да претерано држе српску страну, такође је присутна недвосмислена тврдња да се израз „*constitutional law*“ из треће реченице тачке 2. Бриселског споразума односи на уставни закон из правног система Републике Србије. Тако Филип Ејдус пише:

„Београд је у небројеним приликама поносно инсистирао на 'статусној неутралности' Бриселског споразума. Штавише, према члану 2. Споразума 'правне гаранције ће пружити меродавно право и уставни закон'. Имајући у виду да Косово нема уставне законе (има их само Србија), јасно је да је Бриселски споразум на неки начин легализовао 'двоструки суверенитет', без обзира како он био виртуелан.“¹⁹⁾

И у аналитичким радовима косовских Албанаца посебни закон којим се, у складу са Уставом Републике Србије, уређује суштинска аутономија КиМ назива се уставним законом и констатује

17) Јелена Тасић, „Марко Ђурић, саветник председника Србије, говори за Данас: Уставни закон после преговора са Приштином“, *Данас*, 12. новембар 2013,

http://www.danas.rs/danasrs/politika/ustavni_zakon_posle_pregovora_sa_pristinom.56.html?news_id=270987 (20/10/2014).

18) „Никола Селаковић: Влада Србије ће поштовати одлуку Уставног суда о уставности Бриселског споразума“, *Нова српска политичка мисао*, 25.06.2014. године, <http://www.nspm.rs/hronika/nikola-selakovic-vlada-srbije-ee-postovati-odluku-ustavnog-suda-o-ustavnosti-briselskog-sporazuma.html>.

19) Filip Ejdus, „The Brussels Agreement and Serbia’s National Interests: A Positive Balance Sheet?“, у: *Analysis*, Konrad Adenauer Stiftung Belgrade Office, 25 April 2014, стр. 7-8, http://www.kas.de/wf/doc/kas_12788-1442-1-30.pdf?140428121637 (16/09/2014).

се да о њему говори у Бриселском споразуму. Тако рецимо у једној студији о примени споразума усвојених у оквиру дијалога Београда и Приштине коју је у јулу 2013. године објавио Косовски институт за истраживање и развој политика (*Kosovar Institute for Policy Research and Development*) стоји:

„Скупштина Косова је ратификовала Први споразум а да Косово није јасно утврдило које правне кораке ће Србија да предузме за спровођење Споразума. То може довести до застоја у имплементацији због 'креативне двосмислености' која овлашћује две стране да посматрају Споразум кроз своја правна сочива, тј. да га Косово третира као међународни споразум, а Србија као домаће питање кроз доношење уставног закона.

... 'Уставни закон'/закон о аутономији Косова и Метохије' Београда који ће експлицитно обухватити и ЗСО, водиће ка сумњивом и конфликтном правном легитимитету ЗСО. ЗСО не може бити део правног оквира Косова и Србије у исто време.“²⁰⁾

О томе да је укључење уставног закона Србије у акте којима се пружају правне гаранције за Заједницу српских општина нешто што представља проблем за албанску концепцију независности КиМ указују и неки аутори за које би се условно могло рећи да су посматрачи са стране, попут групе аутора једне студије Средњеевропског политичког института (*Central European Policy Institute*) из Братиславе (међу којима се налази и горе цитирани Ејдус), у којој пише:

„Аналитичаре на Косову брине позивање Споразума на уставни закон (тачка 2), на пример, који не постоји у правном речнику Косова. Неформално, званичници Европске уније тврде да је ово резултат лошег писања акта од стране њеног особља. Случајно или намерно, то је главни извор двосмислености који је Београд капитализовао, а који прелази црвену линију Приштине.“²¹⁾

20) На енглеском језику овај цитат гласи:

„The Assembly of Kosovo ratified the First Agreement without Kosovo's prior clarification of which legal steps Serbia will undertake for the implementation of the Agreement. This may bring a stalemate to implementation due to "creative ambiguity" which gives the power to the two parties to treat the Agreement through their legal lenses, i.e. Kosovo as an international agreement, Serbia as a domestic affair through enacting a constitutional law.

...Belgrade's 'Constitutional Law'/Law on Autonomy of Kosovo and Metohija' which explicitly will include the ZSO will lead to dubious and conflicting legal ZSO legitimacy. The ZSO cannot be a part of Kosovo's and Serbia's legal framework at the same time.“

У: Ilir Deda and Ariana Qosaj-Mustafa, The Implementation of Agreements of Kosovo-Serbia Political *Dialogue*, KIPRED (Kosovar Institute for Policy Research and Development), Policy Paper 4/13, July 2013, стр. 10. и 14.

21) Leon Malazogu, Milan Nič, Filip Ejduš and Tomasz Zornaczuk, "Integration or Isolation? Northern Kosovo in 2014 Electoral Limbo", Central European Policy Institute, <http://www.>

У једној другој студији Косовског института за истраживање и развој политика, овог пута из октобра 2013, истакнуто је поново да ће ЗСО имати двоструке гаранције, при чему је гаранција из „уставног закона“ гаранција Србије, док је гаранција из „меродавног права“, гаранција Косова, те да ће захваљујући томе она функционисати на основу двојног правног легитимитета и у оквиру двојног суверенитета, при чему су ти легитимитети и суверенитети у односу узајамне супротстављености:

„Споразум ствара *de facto* владу косовских Срба (Удружење/Заједницу српских општина), са супротстављеним правним гаранцијама меродавног права Косова и уставног закона Србије. (фусно-та: тачка 2 ‘Принципа по којима се спроводи нормализација односа’). У ситуацији када Србија не признаје независност Косова, правне гаранције Србије учиниће да Удружење/Заједница буде институционално и административно тело лојално Београду, које ће функционисати у оквиру власти Приштине. Овој ново управљачко тело ће функционисати у оквиру хибридног статуса, извлачећи свој правни легитимитет и заснивајући своје функционисање на два супротстављена устава. То значи подељени суверенитет и заједничку управу Косова и Србије над косовским Србима...

... Поред доношења статута ЗСО, Србија је у обавези да донесе уставни закон којим ће гарантовати постојање ЗСО, инкорпорисати ЗСО у свој правни оквир и извршити ‘трансфер овлашћења’ на ЗСО... Ово ће обезбедити двоструку капуту у функционисању ЗСО, која ће свој ауторитет извлачити како из уставног закона Србије, тако и из статута договореног са Приштином и Бриселом.²²⁾

Дакле, не би требало да буде спорно да у преводу треће реченице из тачке 2 Бриселског споразума треба да стоји „уставни закон“, а не „уставно право“, као и то да се под „уставним законом“ ту подразумева „посебни закон“ којим, према члану 182. став 2. Устава Републике Србије, треба да буде уређена суштинска аутономија Аутономне покрајине Косово и Метохија и који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава.

Значај ове разлике у преводу је огроман. Позивањем на уставни (посебни) закон Републике Србије, Бриселски споразум је отворио простор за увлачење Заједнице српских општина, али и других

cepolicy.org/publications/integration-or-isolation-northern-kosovo-2014-electoral-limbo (13/02/2014).

22) Ilir Deda and Lulzim Peci, *One year after the end of supervised independence: Kosovo's deadlock*, Приштина, KIPRED (Kosovar Institute for Policy Research and Development, Косовски институт за истраживање и развој политика), Policy Brief 1/13, October 2013, стр. 5 и 8.

повезаних односа, у уставни, односно правни систем Србије. То, наравно, Србија може и сама да чини и већ је и чинила. Србија штавише има обавезу, на основу члана 182. став 2. Устава Републике Србије, да правно уреди суштинску аутономију Аутономне покрајине Косово и Метохија, и у извршењу те обавезе она је одавно у закашњењу. Међутим, овде имамо ситуацију да је правно присуство Србије на КиМ предвиђено једним актом међународног карактера, у чијем доношењу су поред Републике Србије учествовали и ЕУ, преко свог Високог представника за спољне послове и безбедносну политику, и представник косовских Албанаца, кога, упркос чињеници да сам себе друкчије представља, ми не можемо третирати друкчије него као представника Привремених институција самоуправе предвиђених Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН. Штавише, текст Споразума, укључујући и одредбу тачке 2, сачинили су сарадници Високе представнице, радници Европске службе за спољне послове. Као што смо видели, позивање Бриселског споразума на уставни закон Србије извор је незадовољства и узнемирености у политичким круговима косметских Албанаца који заговарају независност КиМ. Ово стога што се то позивање не уклапа у њихова схватања и у њихове планове и активности стварања независног Косова. Зашто бисмо онда ми одустали од „капитализације“ тог позивања Бриселског споразума на српски уставни закон и чинили услугу албанским сепаратистима погрешним преводом Споразума, баш у оном делу који успоставља копчу правног система Србије са косовскометохијском стварношћу?

2.2. Проблематични превод број 2

Друга суштински битна грешка у преводу Бриселског споразума који је Влада Републике Србије прихватила закључком 05 Број 02-355702013 од 22. априла 2013. године и који је садржан у „Извештају о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора“, који је Народна скупштина Републике Србије прихватила Одлуком од 26. априла 2013. године, налази се у првој реченици његове тачке 4. и у тачки 11. Може се сматрати да се ради о два пута поновљеној истој грешци у преводу.

Прва реченица тачке 4. Бриселског споразума на енглеском језику гласи:

„In accordance with the competences given by the European Charter of Local Self Government and Kosovo law the participating municipalities shall

be entitled to cooperate in exercising their powers through the Community/ Association collectively.“,

док у наведеном, званичном преводу, та реченица гласи:

„У складу са надлежностима додељеним Европском повељом о локалној самоуправи и косовским законом, општине учеснице ће имати право да сарађују у колективном спровођењу овлашћења кроз Заједницу/Асоцијацију.“

Тачка 11. Бриселског споразума на енглеском језику гласи:

„Municipal elections shall be organised in the northern municipalities in 2013 with the facilitation of the OSCE in accordance with Kosovo law and international standards.“,

док у наведеном, званичном преводу, та реченица гласи:

„Општински избори ће бити организовани у северним општинама 2013. године уз посредовање ОЕБС-а у складу са косовским законом и међународним стандардима.“

И овде је, у обе цитиране реченице, проблем са преводом исте речи као и код треће реченице из тачке 2. Бриселског споразума о којој је претходно било речи, са преводом речи „law“, која може да значи и право и закон, с тим што овде грешка иде у супротном смеру у односу на ону из треће реченице тачке 2. Споразума. Наиме, израз „Kosovo law“ је овде преведен као „косовски закон“, а требало је да буде преведен као „косовско право“. Било би заправо крајње неуобичајено да се један документ позива на „закон“ у једнини, не прецизирајући који је то закон. Позвати се на „косовски закон“ у једнини, а без навођења који је закон у питању, имало би смисла само ако би Косово имало један једини закон, па би и без навођења пуног назива тог закона било јасно о ком акту се ради. То, наравно, није случај.

Са тачке гледишта уставности, ове одредбе су важне утолико што према члану 185. став 3. Устава Републике Србије, поред статута аутономне покрајине као највишег акта, „о питањима из своје надлежности аутономна покрајина доноси одлуке и друга општа акта“. Дакле, према важећем праву, аутономне покрајине не доносе законе. А закон као акт је, по правилу, карактеристичан за државу, он се углавном сматра за једно од обележја и симбола државности. Зато наведена грешка у преводу нема само технички смисао, већ је од суштинског значаја.

Ипак, треба имати у виду то да је још увек, као што смо напред видели, отворено питање будућег садржаја суштинске аутономије АП КиМ према посебном закону који тек треба да буде донет у складу са чланом 182. став 2. Устава Републике Србије,

укључујући и питање врсте правних аката које ће АП КиМ имати право да усваја. Треба подсетити да су према Уставу СР Србије из 1974. године, аутономне покрајине у њеном саставу имале право да доносе законе.

Такође треба имати у виду и чињеницу, која је у постојећем правном контексту од посебног значаја, да је у члану 9.1.26. тачка (а) Уредбом УНМИК-а 2001/9 од 15. маја 2001. године о Уставном оквиру за привремену самоуправу²³⁾ предвиђено да Скупштина Косова, као једна од привремених институција самоуправе, усваја и законе: „9.1.26. Скупштина ће имати следеће одговорности: (а) усвајање закона и резолуција у областима одговорности Привремених институција самоуправе...“

Ипак, све ово не умањује потребу да Бриселски споразум буде ваљано преведен, а ваљан превод израза „*Kosovo law*“ из тачака 4. и 11. Бриселског споразума је „косовско право“, а не „косовски закон“.

Иначе, када је у питању горе цитирана реченица из тачке 4. Бриселског споразума, треба напоменути и то да је Европска повеља о локалној самоуправи, која је закључена у оквиру Савета Европе 15. октобра 1985. године, отворена за приступање, према свом члану 15. став 1, само државама чланицама Савета Европе, које су, према њеном члану 1. и на начин прописан чланом 12, обавезне да је поштују. Република Србија је члан Савета Европе, док самозвана „Република Косово“ то није. Република Србија је потписница Европске повеље о локалној самоуправи,²⁴⁾ а самозвана „Република Косово“ то не може ни да буде. Према томе, Европска повеља о локалној самоуправи може да има правно дејство на Заједницу општина у којој Срби чине већинско становништво на Косову (и Метохији), а према цитираној реченици из тачке 4. Бриселског споразума она такво дејство има, једино преко везаности Републике Србије, чији је АП Косово и Метохија саставни део, одредбама Повеље.

23) UNMIK regulation 2001/9 of 15 May 2001 on a Constitutional Framework for Provisional Self-Government.

24) Републике Србија је Европску повељу о локалној самоуправи потписала (и то као државна заједница Србија и Црна Гора) 24. јуна 2005. године, потврдила је 6. септембра 2007, а она је у односу на Републику Србију ступила на снагу 1. јануара 2008. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучић, Оливера; Петров, Владан; Симовић, Дарко, *Уставни судови бивших југословенских република – теорија, норма, пракса*, Београд, Досије студио, 2010.
- Deda, Ilir; Peci, Lulzim, *One year after the end of supervised independence: Kosovo's deadlock*, Приштина, KIPRED (Kosovar Institute for Policy Research and Development), Policy Brief 1/13, October 2013.
- Deda, Ilir; Qosaj-Mustafa, Ariana, *The Implementation of Agreements of Kosovo” Serbia Political Dialogue*, KIPRED (Kosovar Institute for Policy Research and Development), Policy Paper 4/13, July 2013.
- Ejduš, Filip, „The Brussels Agreement and Serbia’s National Interests: A Positive Balance Sheet?“, у: *Analysis*, Konrad Adenauer Stiftung Belgrade Office, 25 April 2014, http://www.kas.de/wf/doc/kas_12788-1442-1-30.pdf?140428121637 (16/09/2014).
- „Извештај о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са Привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање Европске уније, укључујући процес имплементације постигнутих договора“, Службени гласник Републике Србије, број 38/13.
- Malazogu, Leon; Nić, Milan; Ejduš, Filip; Zornaczuk, Tomasz, “Integration or Isolation? Northern Kosovo in 2014 Electoral Limbo”, Central European Policy Institute, <http://www.cepolicy.org/publications/integration-or-isolation-northern-kosovo-2014-electoral-limbo> (13/02/2014).
- Марковић, Ратко, „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед“, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2, 2006.
- „Марко Ђурић: Ми чинимо све што од нас зависи када је у питању динамика примене Бриселског споразума“, *Нова српска политичка мисао*, 9.10.2014. године, <http://www.nspm.rs/hronika/marko-djuric-mi-cinimo-sve-sto-od-nas-zavisi-kada-je-u-pitanju-dinamika-primene-briselskog-sporazuma.html?alphabet=c#yvComment115406>.
- „Никола Селаковић: Влада Србије ће поштовати одлуку Уставног суда о уставности Бриселског споразума“, *Нова српска политичка мисао*, 25.06.2014. године, <http://www.nspm.rs/hronika/nikola-selakovic-vlada-srbije-ce-postovati-odluku-ustavnog-suda-o-ustavnosti-briselskog-sporazuma.html>.
- „Ово је тест споразума: прочитајте шта су се договориле српска и албанска страна у Бриселу“, *Телеграф*, 19. април 2014. године, <http://www.telegraf.rs/vesti/politika/658026-ovo-je-tekst-sporazuma-procitajte-sta-su-se-dogovorile-srpska-i-albanska-strana-u-briselu>.
- „Оригиналан текст Бриселског споразума“, *Press*, 19. април 2013. године, <http://www.pressonline.rs/info/politika/269887/originalan-tekst-briselskog-sporazuma.html>.
- Тасић, Јелена, „Марко Ђурић, саветник председника Србије, говори за Данас: Уставни закон после преговора са Приштином“, *Данас*, 12. новембар 2013, http://www.danas.rs/danasrs/politika/ustavni_zakon_posle_pregovora_sa_pristinom.56.html?news_id=270987 (20/10/2014).
- „Текст Бриселског споразума“, *Блиц*, 19. април 2013. године, <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/378674/Tekst-briselskog-sporazuma> (20/07/2014).

- „Текст Бриселског споразума“, *РТВ*, 19. април 2013. године, http://www.rtv.rs/sr_ci/politika/tekst-briselskog-sporazuma_386720.html.
- Constitutional Law on Implementation of the Constitution of the Republic of Serbia, Unofficial translation, ABA/CEELI, November 2006, <http://www.osce.org/serbia/26966?download=true> (20/08/2014).
- „Constitution of the Republic of Serbia“, http://www.un.int/serbia/UstavRS_pdf.pdf.
- UNMIK regulation 2001/9 of 15 May 2001 on a Constitutional Framework for Provisional Self-Government.
- „Устав Републике Србије“, http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav.php.
- „Устав Републике Србије“, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije>.
- „Шта пише у споразуму“, *naslovi.net*, 19. април 2013. године, <http://www.naslovi.net/2013-04-19/politika/sta-pise-u-sporazumu/5386529>.
- „Шта се наводи у споразуму?“, *Б92*, 19. април 2013. године, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=04&dd=19&nav_category=640&nav_id=706723.

Branko M. Rakic

**A CONTRIBUTION TO THE DEBATE ON
THE CONSTITUTIONALITY OF THE
BRUSSELS AGREEMENT**

**- ABOUT THE INADEQUACY OF
OFFICIAL TRANSLATION –**

Resume

The author emphasizes the Security Council Resolution 1244 as the legal framework in which the Republic of Serbia should seek the confirmation of its territorial integrity and sovereignty over the Autonomous Province Kosovo and Metohija. The “First agreement of principles governing the normalization of relations”, i.e. the Brussels agreement should also be understood and interpreted according to the Resolution 1244.

The first question raised in this paper is the question of accuracy of the translation of the Brussels agreement, which is considered as official by the state authorities of the Republic of Serbia. It is particularly significant that the translation omitted mention of „constitutional law“, an act from the legal system of the Republic of Serbia, which is supposed to govern the „substantial autonomy“ of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. Bearing in mind that the term „constitutional law“ doesn't exist in the legal system so-called Kosovo state, the author

arguments that the implication of the usage of this term in the Brussels agreement is the subsumption of the Community/Association of Serbian municipalities under the legal system of the Republic of Serbia. The proof of such an argument can also be found in the fact that the Community/Association of Serbian municipalities is to be governed by the European Charter of Local Self Government. Republic of Serbia, as a member of the Council of Europe, is a signatory of this Charter, which the so-called Kosovo is not.

Key words: constitution, agreement, resolution, constitutional law, provisional institutions, self-government, substantial autonomy.

* Овај рад је примљен 06. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

УДК
341.24(497.11:497.115)“2013“:342.4(497.11)
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 141-157.

Дарко Симовић

Криминалистичко полицијска академија, Београд

Тијана Шурлан

Криминалистичко полицијска академија, Београд

(НЕ)ПРАВНА ПРИРОДА БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА*

Сажетак

Рад је посвећен анализи правне природе Бриселског споразума. Усмерен је ка опредељењу правне природе овог акта, те последица које може произвести у правном поретку Србије. Анализи се приступило на два колосека – међународноправном и уставноправном. У јавности није постигнуто јединство у погледу његове правне природе у категоријама међународно јавноправних института. Стога је у овом раду, у његовом првом делу, разматрано да ли је Бриселски споразум међународни уговор или правни акт настао као продукт посредовања. Закључак до кога се дошло је да Бриселски споразум не испуњава елементе за статус међународног уговора, али да свакако јесте правни, а не политички акт.

Будући да је постављено питање уставности овог правног акта, настала је дилема на који начин би Уставни суд Србије требало да поступи. Имајући у виду да Уставни суд Србије још увек нема јасно изграђену доктринарну основу при одлучивању, дат је кратак теоријски и компаративни осврт на два дијаметрално супротна приступа при тумачењу устава: доктрина оригинализма и доктрина устава као „развијајућег стабла“. Анализа компаративне јуриспруденције наводи на закључак да постоји све већи тренд приближавања ове две доктрине у пракси, али да (уставно)судска

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045).

контрола уставности никада не подразумева доношење одлука које директно противрече јасној и изричитој уставној норми. Дакле, због очигледне неуставности Бриселског споразума, без обзира на којој доктринарној основи ће засновати своју одлуку, Уставни суд нема други избор него да донесе одлуку о његовој неуставности.

Кључне речи: Бриселски споразум, међународни уговор, акт посредовања, Устав Србије, Уставни суд, Косово.

1. БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ У СВЕТЛУ КАРАКТЕРИСТИКА МЕЂУНАРОДНОГ УГОВОРА

Бриселски споразум, тј. „Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа“ (*First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations*), закључен 19. априла 2013. године, припада оној реткој категорији правних аката у којима су готово сви елементи подложни различитом разумевању. Тешко је на први поглед одрећи му статус међународног уговора, али сваки иоле концентрисанији поглед уочава да је могуће заступати и став да Бриселски споразум није међународни уговор, већ само споразум проистекао из процеса посредовања Европске Уније у односима између Србије и Косова.

Пођимо прво логиком међународног уговорног права.¹⁾ Стандардни елементи који усмеравају резонување да ли је извесни правни акт међународно јавноправни уговор су: (1) стварна сагласност уговорних страна, (2) форма, (3) субјекти и (4) међународно јавноправни предмет уговарања.²⁾

Први утисак је, а тиче се сагласности и форме, да је текст Бриселског споразума атипично, мада правно дозвољено, састављен у два одвојена, а при том идентична документа. Сваки документ потписала је Кетрин Ештон, као Висока представница ЕУ. У једном документу партнер јој је премијер Србије, док је у другом то премијер Косова. Прво питање које се намеће је да ли се овде ради о билатералном или о мултилатералном споразуму? Да ли је потпис Кетрин Ештон у функцији уговорне стране или не? Јер, уколико јесте, тада би се примењивало обичајно међународно право

1) Борис Кривокапић, „Међународно право на почетку XXI века“, *Српска политичка мисао*, 3-4/2005, стр. 147-202.

2) Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд, 2010, стр. 83-84; Родољуб Етински, *Међународно јавно право*, Београд, 2010, стр. 53; Malcolm N. Shaw, *International Law*, 2003, pp. 88-92; Anthony Aust, *Modern Treaty Law and Practice*, 2013, pp. 14-20.

меродавно за међународне уговоре у којима се као уговорна страна појављује међународна организација, с обзиром на то да конвенција о уговорима између међународних организација међу собом или са државама није ступила на снагу.³⁾ Уколико пак није, онда би се уговор имао третирати по одредбама обичајног права које регулише материју међународног уговорног права између оригинерних субјеката међународног права (држава) и/или оних ентитета који имају крњи, абнормални или привремени међународноправни субјективитет. Примена правила Бечке конвенције о уговорном праву из 1969. године, универзалног међународног уговора чији је Србија уговорна страна, не би ни у једној варијанти била могућа пошто Косово то није. Дакле, без обзира на статус уговорних страна мора се примењивати међународно обичајно право. Остаје питање ипак, уколико потпис Високе представнице ЕУ није у функцији уговорне стране, откуд онда он ту?

Међународно обичајно право врло је флексибилно у погледу форме, те тако познаје и писмене и усмене уговоре, уговоре закључене у једном или више докумената, уговоре у којима је распон потписника од шефа државе, преко премијера, министара, амбасадора до овлашћених лица, различитих нивоа у државној структури.⁴⁾ Самим тим, чињеница да је Бриселски споразум потписан на два одвојена документа, од стране различитих потписника не разрешава дилему да ли је реч о међународном уговору или не.

Карактеристике потписника ипак захтевају мало више пажње. Право на закључивање међународних уговора, *lege artis*, имају државе у пуном капацитету и међународне организације, у оном капацитету у коме су им државе чланице то повериле.⁵⁾ Такође, ограничени уговорни капацитет могу поседовати и привремени, крњи субјекти међународног права.

У овом документу само је за Србију као суверену државу јасно да може поступати у пуном капацитету уговорног субјективитета, док би се *ius tractatus* осталих учесника у овој трансакцији морао додатно тумачити. Уколико бисмо потпис Високе представнице ЕУ посматрали као потпис уговорне стране, било би неопходно размотрити да ли је у надлежности тог ранга функционера да закључује међународне уговоре.

3) Anthony Aust, *op. cit.*, pp. 9-11; Olivier Corten, Pierre Klein, "Are Agreements between States and Non-State Entities Rooted in International Legal Order?", u: *The Law of Treaties beyond the Vienna Convention* (ed. Enzo Cannizzaro), 2011, pp. 3-6.

4) Malcolm N. Shaw, *op. cit.*, pp. 811-812.

5) Catherine Brolmann, "International organizations and treaties: contractual freedom and institutional constraint", u: *Research Handbook on the Law of the International Organizations*, (ed. Jan Klabbbers, Asa Wallendhall), 2011, pp. 285-312.

Закључак у погледу *ius tractatus* Косова, може се заснивати само на детаљној анализи конститутивних елемената.⁶⁾ Да ли, по међународном праву, крњи тј. привремени субјекти могу поседовати извештан, ограничени уговорни капацитет?⁷⁾ Садашњи статус Косова последица је унутрашњег оружаног сукоба, у току кога је ова јужна српска покрајина задобила статус привременог међународно правног субјективитета. Овај статус обезбеђен је применом правила о вођењу унутрашњих оружаних сукоба, те обичајним међународним правилима о статусу устаника као зарађене стране. Са становишта Србије могуће је бранити став да је Косово још увек привремени субјект међународног права; његов коначни статус тек треба да буде решен. Правни ослонац за овакав став Србије је Резолуција УН 1244. Дакле – да ли статус привременог субјективитета обезбеђује *ius tractatus*, те уколико је одговор афирмативан, да ли је реч о апсолутном или ограниченом праву уговарања?

За одговор на ово питање неопходно је размотрити стварни статус Косова.⁸⁾ Поред изричитог одрицања статуса државе Косову од стране Србије, 108 држава, јесте признало Косово.⁹⁾ Косово је и чланица неколицине међународних организација – Међународног монетарног фонда, Светске банке, Европске банке за обнову и развој. С друге стране, Косово није примљено у УН, Савет Европе и ОЕБС. Однос између Косова и споменутих европских организација ипак постоји. Косово, и поред тога што није чланица Савета Европе, јесте чланица Венецијанске комисије, експертског саветодавног тела Савета Европе. ОЕБС, и поред тога што му Косово није у чланству, на Косову има своју мисију.

За анализу статуса Косова ипак је најважнија његова позиција у односу на УН. Очигледно је да се чланство Косова у међународним организацијама своди на економске међународне организације, али не и на политичке, односно оне организације у којима је неопходан јасан статус члана. У погледу УН једини документ на основу кога се може тумачити став УН-а у односу на Косово је Резолуција УН 1244. Покушаји замене ове резолуције и промене статуса Косова са становишта УН, нису били успешни. Наименовање

6) Anthony Aust, *op.cit.*, p. 64.

7) Olivier Corten, Pierre Klein, *op.cit.*

8) Jure Vidmar, "International Legal Responses to Kosovo's Declaration of Independence", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 42, 2009, pp. 779-851.

9) Christian Tomuschat, "Recognition of New States – The Case of Premature Recognition", u: *Kosovo and International Law: The ICJ Advisory Opinion of 22 July 2010*, (ed. by Peter Hilpold), 2012, pp. 31-46.

Мартија Ахтисарија за Специјалног УН представника, са задатком преговарања о статусу Косова, није донело резултате. Полазиште Ахтисарија заснивало се на надгледаном суверенитету, а не на пуном суверенитету Косова. Дакле, ни тада УН није била спремна на потпуно осамостаљење Косова.

Тренутни статус Косова, чак и за оне државе које га јесу признале, несумњиво антиципира чињеницу да Косово није држава у пуном капацитету суверене државе, по уобичајеном схватању овог појма.¹⁰ Косово је у специфичном несамосталном режиму, својеврсном облику савременог протектората. Овакав статус Косова опредељен је Резолуцијом 1244, а покушај промене статуса у систему УН, мандатом Специјалног УН изасланика, није успео. Промена која се у међувремену догодила - проглашење независности Косова 2008., није довела до анулирања ове резолуције, ни *de iure*, нити *de facto*. Мандат који су до 2008. у циљу спровођења Резолуције 1244 и надзора над Косовом вршили УНМИК и КФОР, почев од 2008. поверен је делом и ЕУ, оснивањем још једне мисије - ЕУЛЕКС-а.

Данас на Косову дејствују четири мисије, све четири под окриљем Резолуције 1244 – мисије УН, НАТО, ЕУ и ОЕБС. Постојање ових мисија означава несамостални статус Косова, тј. његов статус савременог облика протектората у односу на међународне организације. У редовном току ствари, мисија међународне организације, не конституише статус протектората. Тај редовни ток ствари претпоставља да међународне организације оснивају мисије у државама које су њихове чланице. У том случају мисија је последица чланства и проистиче из чланских права и обавеза државе у односу на међународну организацију. Међутим, када је реч о Косову, овај ентитет се не налази у статусу чланице ни у једној од ових организација. Самим тим ингеренције мисија нису у остварењу чланских права, већ у надзирању и контроли, на начин који није прихватљив за суверене државе. Чињеница да су све мисије и даље на Косову указује на то да је став међународне заједнице да Косово још увек није зрело за потпуну самосталност. Ни једна суверена држава не би дозволила тако дубоки уплив у све гране власти од стране међународних организација са којима није у формалноправној спрези. Но, с друге стране, све оне су усмерене ка ојачавању Косова за будући статус потпуно самосталне, суверене државе.

10) Enrico Milano, *op. cit.*; William Thomas Worster, "Law, Politics and the Conception of the State in State Recognition Theory", *Boston University International Law Journal*, Vol. 27, No. 1, pp. 115-171.

Став Србије о не признавању Косова као државе, равноправног члана међународне заједнице јесте подупрт и стварним статусом Косова.¹¹⁾ Суштинска разлика је у перцепцији будућег статуса Косова – Србија не жели његово потпуно осамостаљење, док државе које су му дале признање и међународне организације које га надзиру све кораке предузимају управо у правцу потпуног осамостаљења Косова. Бриселски споразум, стога, треба разумевати као један део процеса разрешења будућег статуса Косова.

С обзиром на овако представљени статус Косова потребно је вратити се на тему Бриселског споразума, односно разматрања да ли Косово може да буде страна уговорница међународног уговора. Привремени међународноправни субјективитет устаника као ратујуће стране, односно локалних власти у грађанском рату антиципира у себи *ius tractatus* ограничен *rationae materiae* само на оне теме које су у функцији статуса привременог субјективитета. Сходно томе, Косово би се могло појавити као уговорна страна међународног уговора чији је предмет разматрање оних питања која су у функцији регулисања статуса било међународно јавноправног статуса Косова, било међународно приватно правних питања становника Косова. Сама чињеница закључења међународног уговора између Србије и Косова не значи *ipso facto* и признање Косова као самосталне, суверене државе од стране Србије.

Досадашња анализа о стварном статусу Косова не исцрпљује се само у закључку да и непризнато Косово може бити уговорна страна међународног уговора, посредством статуса привременог међународноправног субјективитета. Статус привременог међународноправног субјективитета Косова суштински опредељује материју о којој такав ентитет уопште може преговарати, односно сам предмет правног акта. И управо у разматрању последњег елемента кроз који је потребно пропустити аргументацију појма међународног уговора – међународно јавноправни предмет уговора, долазимо до финалног става *pro* или *contra* закључка да ли је Бриселски споразум међународни уговор. Дакле, да ли је материја која се третира у овом документу материја међународног јавног права? Одговор је једнозначно – не.

Предмет Бриселског споразума није изражен ни у форми стипулисања реципрочних права и обавеза уговорних страна, нити је у домену међународног јавног права. Предмет овог уговора није признање Косова, те као последица тога разрада унутрашњег уређења новоформиране државе.

11) Henry H. Perritt Jr., "Final Status for Kosovo", *Chicago-Kent Law Review*, Vol. 80, Iss. 1, 2005, pp. 3-27.

Одредбе овог правног акта несумњиво припадају материји уставног права и једино се могу тумачити у категоријама уставног права. Ситуација би била потпуно јасна да је Србија признала Косово, те потом приступила регулисању положаја Срба у новоформираној држави. У том случају могли бисмо говорити о Бриселском споразуму као међународном уговору и ефектима које производи на међународној сцени. Како Србија, међутим, изричито одриче признање Косову, а предмет Бриселског споразума обухвата и неке од типичних прерогатива државе, остаје дилема да ли се уопште могло ући у стипулисање одредаба о полицији и судству у ентитету коме се изричито одриче статус државе.

2. БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ ПОСМАТРАН КАО ПРАВНИ АКТ НАСТАО ИЗ ПРОЦЕСА ПОСРЕДОВАЊА

Будући да није међународни уговор, постаје јасно да је Бриселски споразум правни акт настао из процеса посредовања, који је водила ЕУ између Србије и Косова. Посредовање Високог представника ЕУ јесте у основи било усмерено ка томе да доведе односе до нивоа који ће омогућити одлеђавање залеђених односа, са тенденцијом даљег отопљавања.

ЕУ је преузела од УН функцију посредовања. Неуспех представника УН Мартија Ахтисарија, с једне стране, и тенденција Србије да се приближава ЕУ, довеле су до тога да тешку тему односа Србије и Косова преузме ЕУ. Тиме се Србија лишила оквира који је за Косово креирала универзална организација УН Резолуцијом 1244.

Када се Бриселски споразум посматра као продукт процеса посредовања, онда постаје јасно и зашто је форма неуобичајена и која је функција и правна снага потписа Кетрин Ештон на овом документу. Чињеница постојања два одвојена документа исте садржине, указује на стварну затегнутост односа између главних преговарача, а поновљени потпис представнице ЕУ њену посредничку улогу.

Продукт посредовања - споразум, у правнотехничком смислу коректно је термилошки одређен. Термин споразум може бити у функцији синонима уговора, али и не мора. У овом случају не би било прихватљиво употребити термин Бриселски уговор, док споразум адекватно указује на извориште овог документа – сагласност воља, али и на његову правну снагу, те последице које може произвести.

Чињеница је да споразум као продукт посредовања није правно обавезујући акт. Он не подлеже нити правностварајућој процедури међународноправних норми, нити се тумачи применом правила о тумачењу међународних уговора, те се ни правила о одговорности и санкционисању у случају кршења не примењују на њих. Стога, споразум јесте форма која је у свим својим карактеристикама на нижем нивоу правне снаге. Његова снага суштински почива на стварној опредељености страна у преговорима, а не на његовој правној природи.

Овако приказане карактеристике споразума као продукта посредовања, морају бити усклађене и са предметом око кога се посредовање водило. Чињеница да креирање споразума не пролази кроз дуготрајну и захтевну процедуру креирања међународног уговора мора да буде упарена и са предметом који регулише. Дакле, теме које су у домену уставног права и које могу утицати на примену устава као највишег правног акта државе не би могле да буду стипулисане у домену међународног права, другачијом правном формом сем међународним уговором. Овде додатно вреди подсетити на члан 16 Устава Србије и одредбу да потврђени међународни уговори морају бити у складу са Уставом.

Бриселски споразум јесте још један покушај одбијања Србије да уђе у регулисање статуса Косова на међународној сцени, као равноправног члана међународне заједнице. Ингеренције које су поверене Косову Бриселским споразумом још увек нису довољне за потпуно признавање Косова као суверене државе, али јесу на траси зацртаној Ахтисаријевим планом, као и задацима све четири мисије које тренутно делују на Косову – а то је постепени пут ка потпуном осамостаљењу.

Бриселски споразум акт је у домену унутрашњег права. Такав закључак неминовно отвара питања да ли је Србија у форми споразума насталог у процесу посредовања смела да договори то што је договорила, односно да ли Бриселски споразум подложе уставносудској контроли.

3. ДОКТРИНАРНЕ ОСНОВЕ ТУМАЧЕЊА УСТАВА – ТЕОРИЈСКИ И КОМПАРАТИВНИ ОСВРТ

При одлучивању о уставности Бриселског споразума, Уставни суд Србије своју одлуку може да заснује на једној од две доктрине. С једне стране, доктрина оригинализма (*Originalism Doctrine*) подразумева да се при одлучивању о уставности спорног акта Уставни суд руководи дословним тумачењем уставног текста и изворним намерама његових креатора. Реч је о доктрини насталој у

САД која је и даље доминантна у пракси њеног Врховног суда. С друге стране, доктрина устава као „развијајућег стабла“ (*The Living Tree Doctrine*) подразумева креативно и еволутивно читање уставног текста које своје упориште заснива на анализи уставне стварности. Реч је о доктрини насталој у Канади одлуком *Edwards v. Attorney General for Canada* из 1929. године, познатијој као *Persons case*. Овај случај је требало да отклони дилему да ли је и женама признато право да буду именоване у Сенат. Наиме, према уставном тексту из 1867. године, у одређењу Сената је неодређено стајало да је „особама“ (*persons*) дозвољено да буду његови чланови, што је отварало дилему да ли се и жене могу подвести под појам „особе“. Према Судском Одбору Тајног савета (*Judicial Committee of the Privy Council*) „Акт о Британској Северној Америци (*British North America Act*, 1867) је у Канади засадио живо дрво, које је способно да расте и да се развија у оквиру својих природних могућности. Циљ овога акта је био да додели устав Канади. Попут свих писаних устава и он је био предмет развоја путем употребе и конвенција“.

Основни аргумент који се истиче у прилог оригинализма је његова заснованост на принципу суверености народа. Воља народа која је изворно изражена у уставним одредбама обавезује све време трајања устава. Уколико би судије могле да игноришу уставне норме, приписујући им неко слободније значење, доведено до апсурдности, таква пракса би оправдавала и игнорисање судске власти, будући да су и њена овлашћења заснована на том уставу.¹²⁾ Имајући у виду да су ревизионе процедуре устава, по правилу, разумно постављене, савремене генерације нису обавезане „мртвом руком прошлости“, јер, у случају застарелости уставног текста, њега је могуће прилагодити стварности посредством уставом предвиђеног поступка његове ревизије.¹³⁾

У америчкој теорији се наглашавају три врлине доктрине оригинализма.¹⁴⁾ Прво, јуриспруденција изворних намера „очева оснивача“ не допушта политизацију уставног права. Друго, ова доктрина доприноси очувању демократског легитимитета, јер је само изворно значење устава добило сагласност грађана. Треће, пракса оригинализма доприноси очувању устава као „документа фиксираног и правно обавезујућег значења“, и спречава „филозоф-

12) Jeffrey Goldsworthy, “Constitutional Interpretation: Originalism”, *Philosophy Compass*, 4/4, 2009, p. 687.

13) *Ibidem*.

14) Robert Post, Reva Siegel, “Originalism as a Political Practice: The Right’s Living Constitution”, *Fordham Law Review*, Vol. 75, Iss. 2, 2006, pp. 552-554.

ски авантуризам“ као могућност непрестане промене „колорита“ устава.¹⁵⁾

Озбиљни аргументи се износе и у прилог доктрине трагања за „живим“ уставом. Живи устав је кованица која основни закон државе доживљава попут организма који се развија и постаје предмет тумачења надолазећих генерација. Устав се мора флексибилно тумачити да би се прилагођавао променљивим друштвеним околностима. Узгред, креативно тумачење је неминовност на пољу уставног права, јер су уставне одредбе добрим делом неодређене, вишесмислене и нејасне.¹⁶⁾

Предност овог становишта је у томе што омогућава непрестану актуелност уставног текста, јер га развојно тумачење чини примењивим и у променљивим друштвеним околностима. Заговорници доктрине еволуирајућег устава истичу да се одредбе устава не смеју читати „као последња воља и тестамент да он то заиста не би и постао“¹⁷⁾. Устав треба тумачити на начин да се од његовог текста непрестано сачињава најбољи могући акт у постојећим околностима.¹⁸⁾ С друге стране, оригиналисти полазе од тезе да би такав приступ дао превише моћи судијама који би могли да мењају устав у складу са сопственим политичким идеологијама, мимо ревизионе процедуре. Будући да није формално промењен, устав и даље има оно значење као у тренутку свог доношења. У прилог одбране доктрине „развијајућег стабла“ истиче се још и то да треба пратити разлику између значења устава и његове примене. Легитимно је мењати примену уставних норми, јер се мењају и околности у којима се устав примењује.¹⁹⁾

У досадашњој уставној пракси ретки су чисти модели примене једне од ове две доктрине у тумачењу устава. Најдоследнија примена доктрине оригинализма одликује САД. У Аустралији доминира „умерени оригинализам“ или „легалizam“ према коме се речи устава тумаче са истоветним значењем које су оне имале у тренутку доношења овог акта. Овакав приступ није потпуно доследан, јер се ипак прави разлика између значења термина која су непромењива, и њихове примене која се мења у складу са промењеним околностима. Немачки Савезни уставни суд своје одлуке заснива на неписаним принципима, уставном тексту, пракси не-

15) *Ibidem*, 554.

16) Jeffrey Goldsworthy, *op. cit.*, p. 689.

17) *Hunter v. Southam* (1984).

18) James Fleming, “Living Originalism and Living Constitutionalism as Moral Readings of the American Constitution”, *Boston University Law Review*, Vol. 92, 2012, pp. 1176-1177.

19) *Ibidem*, p. 690.

мачког конституционализма, историји устава, судским прецедентима, теоријским ставовима, као и материјалима компаративног и међународног карактера. Изворне намере уставописаца у пракси савезног Уставног суда су од секундарног значаја.

На супротном полу је јуриспруденција канадског Врховног суда који остаје привржен доктрини „развијајућег стабла“. Ипак, ова доктрина се не примењује потпуно доследно ни у самој Канади. Постоје два изузетка, један општег карактера, а други конкретни. Прво, „теорија `развијајућег стабла` никада није коришћена да би у потпуности трансформисала документ или дописала одредбу која изворно није била прихваћена. Било би непримерено и опасно, када би суд на тај начин могао да мења устав државе“.²⁰⁾ Друго, конкретан изузетак од ове доктрине односи се на права домородаца, јер се полази од становишта да је историја детерминишућа на том пољу.²¹⁾ Наиме, уставна релација која је установљена између домородаца и Круне у једном историјском тренутку сматра се непромењивом.

Као уосталом и у судској пракси, и у теорији је све више оних који заговарају помирење ове две супротстављене доктрине. Постоје бројне варијанте оригинализма, али свима њима је заједничко одбацавање креативног и моралног читања уставног текста.²²⁾ Тумачење устава се све више доживљава као процес истраживања и остваривања најбољег разумевања постојећих уставних захтева. Дакле, умерени оригинализам је концепт који може оправдати све, због чега се ова доктрина значајно приближава растегљивом еволутивном тумачењу устава.²³⁾

4. БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ – ПОЛИТИЧКИ ИЛИ (НЕ)УСТАВНИ ПРАВНИ АКТ?

Будући да Бриселски споразум нема обележја међународног уговора поставља се питање да ли је реч о акту који подлеже оцени уставности од стране Уставног суда. Према званичницима Републике Србије, Бриселски споразум је политички акт којим је Влада остварила своје уставно овлашћење на вођење унутрашње политике у циљу решавања косовског проблема. Бриселски споразум је, према речима Министра правде Николе Селаковића, само једна

20) R. v. Prosper (1994).

21) John Borrows, “(Ab)Originalism and Canada’s Constitution, *Supreme Court Law Review*, Vol. 58, 2012, p. 358.

22) James Fleming, *op. cit.*, p. 1174.

23) James Fleming, *op. cit.*, p. 1179.

од фаза дуготрајног процеса конституисања суштинске аутономије на Космету, а одлучивањем о његовој уставности Уставни суд би на себе преузео улогу Владе Србије за утврђивање и вођење политике.²⁴⁾ Ипак, најзначајнија имена наше уставноправне науке су се сложила о томе да је Бриселски споразум правни акт и да Уставни суд треба да одлучује о његовој уставности.²⁵⁾ Наиме, споразум је настао као неформални писани политички договор „а онда је његова садржина добила спољашњу форму општег акта Владе, под именом `закључак`, и општег акта Народне скупштине`, под именом `одлука`. Тако је Споразум постао саставни део ова два општа акта из номенклатуре општих аката позитивног права, а то значи да је споразум постао општи акт позитивног права Републике Србије који има опште дејство“.²⁶⁾ Да није тако, овај споразум не би производио правно дејство. Но, на основу њега је донет читав низ појединачних правних аката којима се у реалност претачу решења договорена у Бриселу.²⁷⁾ Стога, Бриселски споразум је неспорно општи правни акт и подлеже контроли уставности.

Летимичан и површан осврт на Бриселски споразум је довољан да се уочи да је његова садржина недвосмислено у супротности са Уставом Србије. Прво, Бриселски споразум предвиђа образовање Заједнице већинских српских општина на Косову чији ће статус бити зајемчен меродавним правом и уставним правом. Сарадња општина које конституишу Заједницу на колективној примени овлашћења оствариваће се у складу са надлежностима у Европској повељи о локалној самоуправи и косовским законом. Заједница општина ће остваривати и друге надлежности које јој доделе централне власти. Посматрајући у целини поменута решења јасно је да је реч о централној власти и уставном праву Косова, а не о Уставу Републике Србије. Бриселски споразум успоставља гаранције заштите Срба као националне мањине у оквиру косовског уставног система.

Друго, Бриселски споразум установљава јединствену полицију, под називом Косовска полиција, уз предвиђање институционалног јемства да ће четири већинске српске општине на северу имати регионалног команданта полиције из реда косовских Срба

24) Никола Селаковић, „Уставни суд да се прогласи ненадлежним за Бриселски споразум“, *Политика*, 25. 06. 2014. године.

25) Ратко Марковић, „Зашто је Бриселски споразум неуставан?“, *Печат* бр. 324, 27. 06. 2014, стр. 60-63; Владан Петров, „Шетња по Бриселу са Уставом Србије `под мишком`, *Печат* бр. 325, 04. 07. 2014, стр. 63-65; Коста Чавошки, „Велико веће довитљивих људи“, *Печат* бр. 324, 27. 06. 2014, стр. 64-67.

26) Ратко Марковић, *op.cit.*, стр. 60-61.

27) Видети: Коста Чавошки, *op.cit.*, стр. 66.

кога именује Министарство унутрашњих послова Косова. При томе, састав Косовске полиције на северу Косова одговараће етничком саставу четири већински српске општине. Реч је о „заокруживању монопола силе као суштинског елемента суверености Косова“²⁸⁾, што је у директној супротности са Уставом Србије који предвиђа да су одбрана и безбедност у искључивој надлежности Републике Србије (чл. 97, т. 4).

Треће, предвиђено је интегрисање судске власти која ће функционисати у оквиру јединственог правног система Косова. Гаранције које треба да обезбеде учешће Срба у косовском правосудном систему представљају уобичајене механизме заштите националне мањине у упоредном праву. Реч је о препуштању судске власти Републици Косово чиме се директно крши више одредаба Устава Србије. Поменимо да је такво решење у супротности са начелом јединства правног поретка (чл. 4, ст. 1), јединства и недељивости територије Републике Србије (чл. 8, ст. 1), јединствености судске власти на целој територији Србије (чл. 142, ст. 1).

Четврто, утврђено је да се у општинама на северу 2013. године организују локални избори у складу са косовским законом и међународним стандардима. Ниједном речју не помињу се прописи Републике Србије, иако је Устав предвидео јединственост правног поретка у коме постоји искључиво један носилац законодавне власти, Народна скупштина. Организовање локалних избора у складу са правним прописима које не познаје уставни систем Србије још једна је потврда о препуштању свих прерогатива власти Републици Косово.

5. ЗАКЉУЧАК

Два су правца која би Уставни суд могао да следи приликом одлучивања о уставности Бриселског споразума. Уколико се приклони доктрини оригинализма и дословном тумачењу уставног текста, задатак Уставног суда је једноставан, јер је Бриселски споразум очигледно неуставан правни акт. Но, уколико буде следио доктрину устава као „развијајућег стабла“, трагајући за реалним уставом, задатак Уставног суда ће бити унеколико компликованији. У доношењу коначне одлуке, према овој доктрини, Уставни суд би се могао руководити чињеницом да Србија, већ више од једне деценије, не остварује своја суверена права на Космету и да је закључивање Бриселског споразума само уподобљавање правног са

28) Владан Петров, *op.cit.*, 62-63.

фактичким стањем. Ипак, како је компаративна анализа показала, доктрина устава као „развијајућег стабла“ има своја ограничења. Без обзира на то што ова доктрина подразумева прилагођавање устава промењивим друштвеним околностима, њена примена у поступку (уставно)судске контроле уставности никада не значи и доношење одлуке која би противречила изричитом слову уставног текста. Дакле, донета одлука не сме бити *contra constitutionem*, и у том смислу креативно читање уставних норми у циљу прилагођавања друштвеној стварности може да поприми само облик развијања и модернизовања уставног текста, али не и његовог преправљања.

Будући да је Устав Србије релативно нов акт и да се суштински нису промениле друштвене околности, јер и у тренутку доношења овог акта Србија није вршила своја суверена права на Космету, не постоји оправдање да се Уставни суд оглуши о изричито уставно решење и примени еволутивно тумачење. Уосталом, не може се очекивати од Уставног суда, да доноси одлуке *contra constitutionem* и прекраја територију Републике Србије. Таква одлука треба да буде на политичким органима, који би, у случају да заступају такво гледиште, морали отворено да се упусте у крајње неизвесну авантуру промене устава.

Премда је реч о две дијаметрално супротне доктрине које би Уставни суд могао да следи у доношењу одлуке о неуставности Бриселског споразума, коначни епилог би морао бити истоветан без обзира на његово доктринарно опредељење. Будући да је реч о одрицању од свих прерогатива власти на Космету, Уставни суд Србије нема други избор него да утврди неуставност Бриселског споразума. Аргумент у прилог тези да је Бриселски споразум само једна фаза у поступку конституисања суштинске аутономије у овој јужној српској покрајини неприхватљив је. Наиме, установљавање суштинске аутономије на Космету би требало да следи по уставом предвиђеном поступку. Но, будући да Бриселски споразум предвиђа преношење свих државних функција на Косово, апсурдно је и помињати суштинску аутономију, јер је она обесмишљена након овако конципираног решења косовског проблема. Међутим, ако је већ актуелна политичка власт опредељена на такав начин, она би то сасвим отворено и требало да призна, а у томе ће је подстаћи и Уставни суд уколико буде на висини свог задатка и донесе једино могућу одлуку, одлуку о неуставности Бриселског споразума.

ЛИТЕРАТУРА

- Етински Родољуб, *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд, 2010.
- Крећа Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд, 2010.
- Кривокапић Борис, „Међународно право на почетку XXI века“, *Српска политичка мисао*, 3-4/2005, стр.147-202.
- Марковић Ратко, „Зашто је Бриселски споразум неуставан?“, *Печат* бр. 324, 27. 06. 2014, стр. 60-63;
- Петров Владан, „Шетња по Бриселу са Уставом Србије `под мишком`“, *Печат* бр. 325, 04. 07. 2014, стр. 63-65.
- Чавошки Коста, „Велико веће довитљивих људи“, *Печат* бр. 324, 27. 06. 2014, стр. 64-67.
- Aust Anthony, *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- Borrows John, “(Ab)Originalism and Canada’s Constitution”, *Supreme Court Law Review*, Vol. 58, 2012, pp. 351-398.
- Brolmann Catherine, “International organizations and treaties: contractual freedom and institutional constraint”, u: *Research Handbook on the Law of the International Organizations*, (ed. Jan Klabbers, Asa Wallendhall), Edward Elgar Publications, Cheltenham, 2011.
- Corten Olivier, Klein Pierre, “Are Agreements between States and Non-State Entities Rooted in International Legal Order?”, u: *The Law of Treaties beyond the Vienna Convention* (ed. Enzo Cannizzaro), Oxford University Press, 2011.
- Fleming James, “Living Originalism and Living Constitutionalism as Moral Readings of the American Constitution”, *Boston University Law Review*, Vol. 92, 2012, pp. 1171-1185.
- Goldsworthy Jeffrey, *Interpreting Constitutions: A Comparative Study*, Oxford University Press, 2006.
- Goldsworthy Jeffrey, “Constitutional Interpretation: Originalism”, *Philosophy Compass*, 4/4, 2009, pp. 682-702.
- Milano Enrico, “Security Council Action in the Balkans: Reviewing the Legality of Kosovo’s Territorial Status”, *European Journal of International Law*, Vol.14, No. 5, 2003, pp. 999-1022.
- Perritt Henry H. Jr., “Final Status for Kosovo”, *Chicago-Kent Law Review*, Vol. 80, Iss. 1, 2005, pp. 3-27.
- Post Robert, Siegel Reva, “Originalism as a Political Practice: The Right’s Living Constitution”, *Fordham Law Review*, Vol. 75, Iss. 2, 2006, pp. 545-574.
- Shaw Malcolm N., *International Law*, Cambridge University Press, 2003.
- Tomuschat Christian, “Recognition of New States – The Case of Premature Recognition”, u: *Kosovo and International Law: The ICJ Advisory Opinion of 22 July 2010*, (ed. by Peter Hilpold), Martinus Nijhoff Publishers, 2012, pp. 31-46.
- Worster William Thomas, “Law, Politics and the Conception of the State in State Recognition Theory”, *Boston University International Law Journal*, Vol. 27, No.1, pp. 115-171
- Vidmar Jure, “International Legal Responses to Kosovo’s Declaration of Independence”, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 42, 2009, pp. 779-851.

Darko Simovic, Tijana Surlan

**(NON)LEGAL NATURE
OF THE BRUSSELS AGREEMENT**

Resume

In this article, the authors discuss the legal nature of the Brussels Agreement. The main purpose was to define its legal nature and thus its implications on the legal system of the Republic of Serbia. The analysis completed is twofold – from the aspect of International Public Law and according to Constitutional Law. Currently, there is no prevailing point of view regarding its legal nature in the light of International Public Law. Therefore, the first part of this paper deals with the issue of whether the Brussels Agreement is an international treaty or just a legal act resulted from internationally-led mediation. The conclusion is that the Brussels Agreement does not meet the criteria to be deemed an international treaty. However, it is a legal act but not a purely political act.

While analyzing whether the Agreement do form an international treaty, all constitutive international treaty elements were elaborated. As for the conclusion main points should be underlined: form of the Agreement, as well as the legal standing of signatories should be interpreted in accordance with the customary international law. Kosovo, whether treated as an independent country or temporary, non-defined subject of international law could be member-party of the international treaty. Nevertheless, Brussels Agreement does not present an international treaty since its subject matter is not in the field of the International Public Law, but rather in the field of Constitutional Law. Thus, as for the conclusion, it is clarified that the Agreement is product of the mediation. Essential issue on behalf of Republic of Serbia that has emerged from this process is whether Serbian political representatives were authorized to sign such a document or it has been completed *ultra vires* and opposing to the Serbian Constitution.

As to the constitutionality of the Brussels Agreement, a dilemma arose about how the Constitutional Court of Serbia should approach this matter. Taking into consideration that the Constitutional Court of Serbia has no clearly defined doctrinal basis in its decision-making yet, a short theoretical and comparative review of two diametrically opposed approaches in constitutional interpretation is given (*Originalism Doctrine v. „The Living Tree“ Doctrine*).

The originalism doctrine involves literal interpretation of the constitutional text and original intents of its creators by the Constituti-

onal Court in the process of deciding on the constitutionality of a disputable act. The doctrine originated in the USA and it is to date a dominant practice in its Supreme Court. The fundamental argument which is emphasized in favor of originalism is its dependence on the principle of popular sovereignty. On the other hand, The Living Tree Doctrine involves creative and evolutionary interpretation of the constitutional text whose mainstay is based on the analysis of constitutional reality. This doctrine, was coined in Canada; by the decision of *Edwards v. Attorney General of Canada* from 1929, widely known as the *Persons case*. The advantage of this point of view is the fact that it allows for the constitutional text to retain its up-to-date status continuously; because developmental interpretation makes it applicable in diverse social circumstances.

The analysis of comparative jurisprudence leads to the conclusion that there is a growing trend toward reapproachment of these two doctrines in practice, but that (constitutional) judicial review of constitutionality never involves the adoption of decisions which directly contradict a clear and explicit constitutional norm. Therefore, due to the obvious unconstitutionality of the Brussels Agreement, but regardless on which of the doctrines the Constitutional Court will base its decision, the Constitutional Court has no other choice then to decide on its unconstitutionality.

Key words: The Brussels Agreement, international treaty, mediation act, The Constitution of Serbia, Constitutional Court, Kosovo.

* Овај рад је примљен 23. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Владимир Б. Ђурић

Институт за упоредно право, Београд

БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ - ПОНОВО СМИШЉЕНЕ СМУТЊЕ

Сажетак

Овај рад бави се питањем уставности тзв. Бриселског споразума (даље БС) и отвореним питањима његове уставносудске контроле. Након теоријске анализе појма међународног уговора, у раду је употребом догматско-правног метода утврђено да БС има елемената међународног уговора и да, као такав, није ратификован у складу са уставним одредбама, јер је, уместо у форми уставног закона, ратификован у форми закључка Владе. Штавише, будући да признаје уговорни капацитет “Косова” и препушта том ентитету вршења државних функција и надлежност уређивања појединих области друштвеног живота које су у искључивој надлежности државе, БС је и садржински неуставан.

Кључне речи: Бриселски споразум, међународни уговор, ратификација, контрола уставности

«Све што бих имао да кажем о самом тексту сводило би се на то да је он недовољан и неприкладан за стварни разговор о ономе што је у овом тренутку једино нужно.... Свако ко уме да политички гледа и мисли, лако може открити да промена устава која се сада хоће да спроведе нема никакав дубљи друштвени мисао, да нема ничег заједничког с некаквим тобоже нагомиланим друштвеним тешкоћама..., да нема за циљ разрешавање неких природних, неизбежних, незаобилазних тешкоћа.... У садашњој ситуацији, изгледа да је најбоље никог не сумњичити и никоме ништа не подметати, већ само трезвено и разложно показати о чему се овде, заправо, ради.»

Михаило Ђурић

За потребе јавне расправе у уставносудском поступку оцене уставности БС, из многих разлога најутицајнијој расправи и најважнијем уставносудском поступку од када је у нашој држави уведен тај вид контроле уставности, аутор овог прилога био је позван да изложи своје мишљење о уставности тог споразума. Свој прилог, аутор је започео наводима из једног чувеног текста који је снагом својих аргумената и далекосежношћу налаза који су почивали на истинољубивом приступу надахњавао генерације студената београдског, али и других правних факултета у које аутор и сам спада. Тај глас, данас можда већ и заборављен иако долази из не тако далеке прошлости, изречен је под насловом који, чини се, верно осликава све што се у вези са БС дешавало и што може да нам се догоди. Реч је, дакако, о *смишљеним смутњама*. Управо се закључивање и примена БС могу окарактерисати једино, и никако другачије, као смишљене смутње које са владавином права, уставношћу, а самим тим и заштитом државе и правног поретка, немају никакве везе и које их, штавише, разарају. Но, послушајмо савет проф. Ђурића и покушајмо да трезвено и разложно покажемо о чему се заправо овде ради. Полазећи од потреба јавне расправе и следећи питања постављена у реферету судије известиоца¹⁾, најпре треба сагледати природу и карактер БС.

1. ПРИРОДА И КАРАКТЕР БС

Анализа природе и карактера БС треба да пружи одговор на претходно питање од којег зависи могућност уставносудске контроле тог акта. Реч је о томе да ли је БС међународни уговор, или политички и стога правно необавезујући акт. Први корак је одређење самог појма међународног уговора.

1.1. Појам међународног уговора

У позитивном међународном праву, појам међународног уговора одређен је Бечком конвенцијом о уговорном праву из 1969. (даље БК) и Конвенцијом о праву уговора између држава и међународних организација или између међународних организација из 1986. БК дефинише уговор у члану 2. став 1. тачка а. као *«међународни споразум закључен писмено између држава и који је регулисан међународним правом, било да је садржан у једном инструменту или у два или више инструмената међусобно повезаних, без*

1) IУо-247/2013

обзира на његов посебан назив». ²⁾ Према изричитој одредби БК која је садржана у члану 3, чињеница да се БК не примењује на споразуме закључене између држава и других субјеката међународног права или између других субјеката међународног права, као и на међународне споразуме који нису закључени писменим путем, не иде на уштрб правне вредности таквих споразума. Међународни уговори на које се не примењују одредбе БК регулисани су Конвенцијом из 1986 која у члану 2. дефинише уговор истоветно као и Конвенција из 1969. осим што, имајући у виду предмет који регулише, предвиђа да се уговори закључују између једне или више држава и једне или више међународних организација, или између самих међународних организација. ³⁾

У теорији међународног јавног права истичу се два елемента као основни критеријуми, односно услови којима сваки споразум мора да удовољи да би се могао сматрати међународним уговором – да буде закључен између субјеката међународног права (међународноправни субјективитет) и да је регулисан међународним правом.

У погледу првог услова треба истаћи да се уговорни капацитет у међународном праву не подудара увек са државним суверенитетом, али и да изостанак својства субјекта међународног права на страни једног од уговорача одузима склопљеном уговору међународни карактер, тако да се споразуми које међународни субјекти закључују са појединцима, приватним лицима унутрашњег права, или невладиним (приватним) међународним организацијама не могу сматрати уговорима у смислу међународног јавног права. ⁴⁾

- 2) Превод који је у раду коришћен према «Службени лист СФРЈ – Међународни уговори» бр. 30/1972
- 3) Више о таквим уговорима у Зоран Радивојевић, *Кодификација права уговора између држава и међународних организација или између међународних организација*, СКЦ, Ниш, 1998
- 4) Зоран Радивојевић, *Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву*, СКЦ, Ниш, 1996. стр.380; Бранимир Јанковић, Зоран Радивојевић, *Међународно јавно право*, Свен, Ниш, 2005. стр.22; У случају Англо-иранске нафтне компаније, Стални суд међународне правде стао је на становиште да се уговор између једне државе и приватне компаније која је у већинском власништву друге владе не може сматрати међународним уговором.- ICJ Reports 1952.p.112. У коментарима се наводи да је Суд имплицирао да уговор захтева да две или више држава буду обавезане vis-à-vis једна друге.- Eduardo J. de Aréchaga, „International Law in the Past Third of a Century”, *Recueil des Cours*, The Hague Academy of International Law, 1978, p.36; Ако текст уговора који држава закључи са правним лицем из друге државе не упућује на унутрашње право једне од уговорница или треће државе као меродавно, реч је о «*транснационалном кон-тракту*» на који се директно примењују општа начела права – Владимир Ђуро Деган, *Међународно право*, Правни факултет, Ријека, 2000. стр.121

Посебно питање је на који начин се у упоредном унутрашњем праву утврђује да ли је супротна страна(е) носилац уговорног капацитета. У оквиру те равни посматрања, најпре треба размотрити да ли се закључивање уговора са територијалним ентитетима који нису државе, у унутрашњем праву, за потребе спровођења уставног поступка закључивања и извршавања међународних уговора, сматра закључивањем међународног уговора. Одговор на изложено питање није једнозначан. Разлике не постоје само између држава, већ се појављују и у оквиру једне државе, тако да је очигледно да је политички интерес држава одлучујући чинилац.⁵⁾ У оквиру разматрања да ли се споразум закључује са субјектом међународног права и/или носиоцем уговорног капацитета може се указати и на праксу појединих држава које су своје споразуме са државама које су под њиховим протекторатом сматрале за међународне уговоре.⁶⁾ Утврђивање међународноправног субјективитета и уговорног капацитета друге или других уговорних страна је у *доба* закључивања међународног уговора политичко питање које је претежно у надлежности извршне власти. Међутим, пракса држава у великом броју познаје случајеве закључивања споразума на које су примењена правила унутрашњег права о закључивању међународних уговора, са ентитетима чија се државност оспорава и након закљученог споразума⁷⁾

- 5) Примера ради, Француска је са Квебеком закључила више споразума који у унутрашњем праву Француске имају статус међународних споразума на које су примењивани чланови 52.-55. Устава, који се односе на међународне уговоре, а споразуми су објављени у Службеним новинама те државе. Са друге стране, САД су одбиле да закључе специјални билатерални трговински споразум са Квебеком.
- 6) Тако, иако су француски судови у неким случајевима изричито стали на становиште да је Андора «добро без међународног субјективитета», Француска је са Андором, чији је један од протектора, закључивала споразуме који су са становишта унутрашњег права, у погледу поступка закључивања и објављивања, сматрани за међународне уговоре (нпр. Конвенција о социјалном осигурању између Француске и Андоре која је потписана 12. децембра 2000.)
- 7) Посебно је важан пример Основног уговора између СР Немачке и ДДР-а из 1971. Имајући у виду да СР Немачка није признавала државност ДДР-а, поставило се питање да ли је Основни уговор међународни уговор на који треба применити уставна правила о закључивању међународних споразума. На уговор је примењен поступак који Основни закон СР Немачке предвиђа за међународне уговоре, тако да је Бундестаг 1973. законом потврдио Основни уговор. Баварска влада је тим поводом покренула поступак пред Савезним уставним судом. У својој одлуци из 1973. Савезни уставни суд СР Немачке је ипак био гледишта да је ДДР држава у смислу међународног права и да је као таква међународноправни субјект независно од његовог признавања. Према одлуци, СР Немачка није међународноправно признала ДДР, али је закључивање уговора, на посебан начин, имплицирало фактичко признање. Суд је закључио да однос између ДДР-а и СР Немачке подлеже међународном праву, али да је садржински реч о односу *«inter se»*.

Други услов који уговор мора да испуни да би се сматрао међународним уговором је да је регулисан међународним правом.⁸⁾ Конвенције не садрже јасно изражен критеријум за одређивање шта треба сматрати споразумом који је регулисан међународним правом. Према схватањима теорије, од суштинске важности је намера уговорница да се створе права и обавезе по међународном праву.⁹⁾ Уколико такве намере нема, споразум се сматра необавезујућим (*nonbinding international agreement*), или је подвргнут неком другом правном систему. Постојање намере уговорница треба да се сагледа у светлу чињеница сваког случаја, а не према накнадном тумачењу намере које потиче од стране самих уговорница.¹⁰⁾ Са друге стране, из *travaux preparatoires* Конвенције из 1986. изводи се закључак да се, приликом уношења израза «регулисан међународним правом» у дефиницију међународног уговора, осим намере уговорница, у виду имао и предмет уговора, тако да ће споразум бити подвргнут међународном праву и бити међународни уговор, ако његову садржину чине питања и односи које обично регулише међународно право, који улазе у сферу регулисања међународним правом.¹¹⁾ Због тога је од суштинског значаја да се размотри однос између намере уговорних страна и предмета уговора. Уговорне стране могу нека питања која спадају у домен унутрашњег права регулисати међународним уговором и тако их подвргнути међународном праву,¹²⁾ баш као што могу да поступе и супротно и да у споразуму предвиде примену унутрашњег права, чиме један споразум изузимају из регулисања међународним правом.¹³⁾ У теорији међународног права постоје аутори који запажају објективне критеријуме и истичу да има случајева у којима природа и циљ спора-

8) З. Радивојевић, Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву, 1996.стр.371; Б.Јанковић, З.Радивојевић, Међународно јавно право,2005. стр.22

9) A.Aust, *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge University Press, 2000,p17; Robert Y.Jennings, Arthur Watts (ed.), *Oppenheim's International Law I*, parts 2-4, Longman,1992.p.1202; J. de Aréchaga, н.д. 1978, p.36;Oscar.Schachter, „The Twilight Existence of Nonbinding International Agreements“, *American Journal of International Law* 2/1977,p.296

10) A. Aust, нав.дело,p17; Oppenheim's International Law I, parts 2-4,1992.p.1202; J. de Aréchaga, н.д., p.36;O, Schachter,н.д.,p.296

11) З.Радивојевић, Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву, 1996.стр.373,374; Б.Јанковић, З.Радивојевић, Међународно јавно право,2005. стр.22

12) Тако да треба прихватити схватање према коме карактер уговорног односа није одлучујући момент уколико су уговорнице субјекти међународног права – З.Радивојевић, н.д.стр.392

13) З.Радивојевић, н.д.стр.374; Б.Јанковић, З.Радивојевић,н.д.стр.22

зума, заправо његова садржина, онемогућавају да буде подвргнут унутрашњем праву, без обзира на намеру странака.¹⁴⁾ Уколико намера уговорних страна није јасно изражена, треба претпоставити да су у питању међународни уговори који су регулисани међународним правом.¹⁵⁾

У вези са питањем да ли је уговор регулисан међународним правом у упоредном праву закључивања међународних уговора посебно се може размотрити разликовање између међународних уговора и тзв. необавезујућих међународних споразума. Такви споразуми називају се меко право (*soft law*) и постоје као меморандуми о разумевању, заједничке декларације о намерама, неформални споразуми, центлменски споразуми, заједнички коминикеи, итд. Заједничка карактеристика им је да, начелно, нису правно обавезујући, али је могуће да се под неким од тих назива скрива прави међународни споразум. На основу чега се необавезујући међународни споразуми разликују од међународних уговора? Несумњиво је да је јасно изражена воља уговорних страна поуздани показатељ карактера неког споразума. Када је Секретаријат Савета министара ЕУ 1996. упутио упитник земљама чланицама о интерној процедури закључивања необавезујућих споразума, већина чланица одговорила је да је намера страна кључни чинилац у разликовању необавезујућих међународних споразума од међународних уговора.¹⁶⁾ У међународним односима значајан број аката изричито одређује да садржи политичке обавезе. Иако изостанак регистравања међународног уговора у складу са чланом 102. Повеље УН не значи да такав уговор нема обавезујући карактер, сматра се да одређење којим се предвиђа да акт није подобан за регистравање у УН, представља изричито исказану намеру странака да сачине необавезујући међународни споразум.¹⁷⁾ У одговорима држава чланица ЕУ на упитник из 1996. наведени су и остали критеријуми разликовања – изостанак парламентарне процедуре, наслов акта и изостављање прелазних и завршних одредби које су уобичајно својствене међународним уговорима. Поједине државе су навеле

14) Као што је то случај нпр. са цесијом малог дела територије Француске Швајцарској за изградњу Женевоког аеродрома - истиче се да без обзира на тривијалну важност споразума, чињеница да је реч о преносу суверенитета над државном територијом сврстава тај споразум у међународне уговоре – О. Schachter, н. д., п. 296

15) То је био и став Комисије за међународно право пре усвајања Конвенције из 1986. – видети З. Радивојевић, Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву, 1996. стр. 373 и В. Ђ. Деган, н. д., 2000. стр. 121

16) EU Doc.PESC/SEC 899/9.08.1996.

17) A.Aust, н. д. п. 28 -29

да је «избегавање обавезујућег изражавања» (*avoidance of mandatory language*) један од критеријума за разликовање необавезујућих од обавезујућих међународних споразума.

1.2. Садржина и нормативни карактер БС

БС садржи „принципе који регулишу нормализацију односа“. Ови „принципи“ представљају изјаве воља којима се предвиђа, односно уређује будуће понашање и имају, или изражавају намеру да имају, непосредне правне учинке по стране. У том смислу, БС је нормативни акт. Будући да је срочен тако да његове одредбе имају ефекат *erga omnes*, јасно је да БС својом садржином представља **општи правни акт**.

Одредбама БС уређују се питања постојања заједнице општина са већинским српским становништвом, структуре власти те заједнице, надлежности заједнице, правне гаранције постојања заједнице које ће бити обезбеђене и уставноправним нормама, функционисања полицијских снага на северу Косова, деловања судске власти, организације и спровођења локалних избора, обавеза страна у процесу евроинтеграција, итд. Дакле, БС регулише *materiae constitutionis*, па се основано поставља питање да ли он може да буде регулисан унутрашњим правом.

БС, како то већ из самог назива следи, није једнострана изјава воље, већ двострани правни посао. Будући да представља сагласност воља, поставља се и питање да ли се БС може сматрати међународним уговором? Први корак у одговору на то питање је да се утврди да ли БС испуњава услове који се захтевају за постојање међународног уговора, дакле да се подробно размотри карактер страна које су га закључиле и правни систем којим је његово закључивање и извршавање регулисано.

1.3. Уговорне стране БС

У тексту БС *prima facie* није јасно ко су стране споразума. Пажљивијим сагледавањем, како садржине, тако и форме, јасно се уочава да се у споразуму, користи појам »*две стране*« којим се заправо означавају Србија (РС) и Косово (КС), иако оне нису изричито наведене као такве.

БС су предвиђена права и обавезе страна, Иако КС није субјект међународног права, нити по Уставном оквиру за привремену самоуправу институције привремене самоуправе имају овлашћења у области закључивања међународних уговора, а следствено томе ни КС уговорни капацитет (*ius tractatum*), самим споразумом у тач-

ки 14. прописано је да «ниједна страна неће блокирати, или подстицати друге да блокирају напредак друге стране на њеном путу ка ЕУ». Будући да је «пут ка ЕУ», као заједнице држава, искључиво резервисан за државе и да се институционално одвија закључивањем одговарајућих међународних уговора, јасно је да је КС, као страна споразума, иако без међународноправног субјективитета и уговорног капацитета, овим споразумом, ако не изричито, а онда свакако имплицитно или *in potentia*, признато као носилац таквог субјективитета, или уговорног капацитета. То је нарочито видљиво на основу тачке 1. Споразума о енергетици који је постигнут на основу тачке 13. БС (па се и мора довести у системску и логичку везу са њим) на основу које је предвиђено да «стране потврђују своју посвећеност испуњавању обавеза сходно Повељи о енергетској заједници». Реч је о Уговору о оснивању енергетске заједнице који је 25.10.2005. потписан између Европске заједнице и Албаније, Бугарске, БиХ, Хрватске, БЈР Македоније, Црне Горе, Румуније, Србије и Привремене мисије УН на КС у складу са Резолуцијом 1244СБ УН и који је, будући да је уставноправно ратификован, саставни део правног поретка Републике Србије. Имајући у виду да су постизањем Споразума о енергетици, а на основу БС, стране јасно и недвосмислено изразиле своју приврженост обавезама из Уговора о оснивању енергетске заједнице, јасно је да су имале намеру да се у том Уговору, а на основу БС, изврши својеврсна супституција једне уговорне стране, то јест да уместо Привремене мисије УН на КС, као носиоца обавеза по основу тог Уговора означе КС.

БС је постигнут уз посредовање ЕУ. Споразум су, у једном примерку, парафирали Ивица Дачић, председник Владе РС у време његовог закључивања, и Кетрин Ештон, Висока представница ЕУ за спољну политику и безбедност, а у другом, Хашим Тачи, председник владе КС и Кетрин Ештон. Оба примерка Споразума су у истоветном тексту. У самом тексту БС, ЕУ није изричито означена као страна споразума. Међутим, будући да је њен Високи представник парафирао споразум, јасно је да се може стати на становиште да је и ЕУ страна БС. Заправо, већина одредби споразума представља паралелно, на први поглед унилатерално, али истоветно обавезивање две стране према ЕУ која се појављује у улози носиоца права према странама споразума, нарочито у контексту одредбе према којој «стране неће блокирати, или подстицати друге да блокирају напредак друге стране на њеном путу ка ЕУ». Штавише, ЕУ према тачки 15. БС има и једну обавезу. Она треба да помогне странама у оснивању Одбора за имплементацију. Будући да је представник

ЕУ парафирао споразум, да су се стране обавезале према ЕУ да ће га спровести, као и да ЕУ има улогу у процесу спровођења споразума, јасно је да се ЕУ може сматрати страном овог споразума. Заправо, ЕУ, као несумњиви носилац међународноправног субјективитета и уговорног капацитета, појављује се у БС као својеврсни трансформатор међународног субјективитета и уговорног капацитета Косова и суштински, што се тиче уговорних страна, обезбеђује међународноправни карактер овог споразума. Дакле, стране БС, када је реч о РС и ЕУ, несумњиво су субјекти међународног права и носиоци уговорног капацитета, док се за КСо може истаћи да му је такав субјективитет и/или капацитет имплицитно, или *in potentia* признат овим споразумом.

1.4. БС – правни однос који је регулисан међународним правом

Анализа садржаја БС упућује на закључак да је реч о опште-нормативном акту који је срочен обавезујућим изражавањем и који регулише уставноправну материју. Већ саме те чињенице довољне су за закључак да се БС не може сматрати необавезујућим међународним споразумом, нити да је реч о споразуму који је регулисан унутрашњим правом. Наиме, ако садржи одређена права и обавезе и ствара правни однос, БС је обавезујућег карактера, а будући да регулише уставноправну материју, БС, као нормативни акт, не може да буде подвргнут унутрашњем праву и њим регулисан. Међутим, ако није и не може да буде регулисан унутрашњим правом, да ли је БС регулисан међународним правом?

У самом тексту БС намера странака да сачине необавезујући правни споразум није изричито исказана, баш као што није изричито исказана ни намера да споразум сматрају регулисаним међународним правом. Чини се међутим да је намера странака БС више ишла за тим да овај акт сматрају регулисаним међународним правом. Такав закључак се темељи на већем броју правних аргумената, како материјалноправне, тако и формалноправне природе.

Најпре, сам назив споразума и материја која је њим уређена (нормализација односа) сугеришу да је реч о предмету који је превасходно подобан да буде регулисан међународним правом, односно да његову садржину чине питања и односи које обично регулише међународно право. Другим речима, предмет, природа и циљ споразума упућују на међународноправно регулисање.

Поједине одредбе споразума несумњиво упућују на намеру странака да се закључи споразум који је регулисан међународним

правом. Најпре, БС је предвиђен механизам имплементације, а самим тим и начин њеног надгледања који је својствен међународним уговорима. Тачком 15. прописано је да ће две стране, уз помоћ ЕУ, образовати Одбор за имплементацију. Дакле, две стране, уз садејство ЕУ, на равноправној основи, учествују у имплементацији споразума и њеном надгледању. Штавише, стране су усвојиле План за имплементацију који није ништа друго до тзв. имплементирајући споразум чији је смисао извршавање основног споразума, а чега нема приликом закључивања политичких необавезујућих споразума.

Поступак закључивања БС и његове прелазне одредбе такође упућује на намеру уговорних страна да споразум буде регулисан међународним правом. Наиме, прелазне и завршне одредбе споразума које могу да буду показатељ намере уговорних страна, срочне су, бар од стране српског представника, на начин који је својствен међународним уговорима. Испод текста споразума, руком је дописано да ће стране «доставити своје одлуке о прихватању или одбијању», што заправо значи да су стране прихватиле да накнадно донесу одлуку и искажу вољу да буду коначно обавезане споразумом. Да БС којим случајем није међународни споразум који ствара права и обавезе и који је регулисан међународним правом, зашто би стране уопште доносиле одлуку о његовом прихватању? Дакле, управо је намера странака да накнадно прихвате или одбију споразум један од кључних аргумената у прилог тезе да је БС међународни уговор. Штавише, текст о којем је стране требало да донесу одлуке о «прихватању или одбијању» претходно је аутентификован и то на начин и у складу са БК што несумњиво представља намеру страна да њихов споразум буде регулисан међународним правом. Аутентификација у међународном праву представља поступак установљивања дефинитивног текста уговора,¹⁸⁾ а према БК, ако самим текстом уговора није предвиђено другачије, врши се потписом, потписом *ad referendum*, или *парафирањем* које се састоји у томе што представници преговарача стављају на крају текста иницијале својих имена и презимена. Управо се у случају закључивања БС приступило парафирању текста, јер је испод текста назначено «Овим *потврђујем* да је ово текст предлога на који ће обе стране доставити своје одлуке о прихватању или одбијању: И.Д.» Дакле, користећи институт парафа за аутентификацију текста споразума који је својствен поступку закључивања међународних уговора и који је једна

18) Миленко Крећа, Међународно јавно право, Правни факултет, Београд 2012, стр. 448

од могућих фаза у поступку закључивања међународних уговора, стране су исказале намеру да њихов споразум буде регулисан међународним правом.

На основу изложене анализе следи да БС, макар и делимично, представља међународни уговор који у уставноправном смислу подлеже потврђивању, односно уставноправном ратификовању од стране надлежних органа Србије.

2. ОТВОРЕНА ПИТАЊА У ПОСТУПКУ ОЦЕНЕ УСТАВНОСТИ БС

Одређена правна питања наведена у реферату за јавну расправу у поступку оцене уставности БС нису ни од каквог правног значаја за утврђивање правне природе БС и оцену његове уставности. Наиме, да ли вршење овлашћења Владе на основу Резолуције Народне скупштине (даље НС) о основним принципима за политичке разговоре са привременим институцијама самоуправе на КиМ може имати значење преговора за закључивање међународног уговора у смислу Закона о закључивању и извршавању међународних уговора (даље ЗЗИМУ) није нимало релевантно за утврђивање правне природе БС. Управо супротно, начин закључивања БС, као и начин његовог увођења у правни поредак РС требало је да буду опредељени његовом правном природом која је одређена садржином, карактером страна које су га закључиле, као и врстом правног система којем је подвргнут, односно којим је регулисан.

За утврђивање правне природе БС није од значаја ни питање да ли системско тумачење БК упућује на закључак да уговорни капацитет у међународном праву имају државе чланице УН, а не и субјективитети који су евентуално билатерално признати, те да ли би се документ у коме би самозвана «Република Косово» чак и била наведена као уговорна страна могао сматрати међународним уговором у смислу БК. То питање није релевантно из више разлога. Најпре, упоредноправна решења указују да се међународним уговорима сматрају и они који су закључени са ентитетима који нису чланице УН, а који имају уговорни капацитет. Регистрација уговора у оквиру УН не подразумева забрану регистравања од стране нечланица, а изостанак регистравања и немогућност да се уговорнице позову на нерегистровани уговор у случају спора пред органима УН, не значи да се на такав уговор не могу позвати пред телом или судом који је ван структуре УН (нпр. Стални арбитражни суд). Напослетку, питање није од значаја и због тога што би

закључивање споразума између Србије и КСа којим би се признао међународноправни субјективитет тој творевини, а што у извесном смислу и јесте БС, могао сматрати међународним уговором, иако једна страна у току закључивања таквог споразума не би имала међународноправни субјективитет и уговорни капацитет.

Посебно треба истаћи да се питање «да ли оспорени акт има непосредно правно дејство, ... или се ради о политичком документу... при чему... политичка сагласност правну обавезност добија доношењем одговарајућих закона...» не заснива на основним теоријским знањима у вези са међународним уговорима. Сви међународни уговори непосредно стварају права и обавезе за уговорне стране на међународном плану, али не стварају непосредно права и обавезе за појединце и правна лица у оквиру унутрашњег правног поретка. Понекад је за примену појединих уговора потребно донети посебне законе којима се извршавају и такви се међународни уговори називају преносноизвршни (*non-self-executing*), али се таквим уговорима не одриче карактер правнообавезних. Уосталом, и ЗЗИМУ познаје споразуме политичке природе који обавезно подлежу парламентарном уставноправном ратификовању. БС несумњиво непосредно ствара обавезе и права за Србију на међународном плану, док је за његову имплементацију у унутрашњем правном поретку потребно донети одговарајуће законе, што га сврстава у ред преносноизвршних споразума. Да је тако, јасно су одредиле и саме стране споразума које су у тачки 1. Плана за имплементацију предвиделе да ће прописати (учинити) све неопходне правне промене за имплементацију БС.

Уколико се има у виду све што је изложено, јасно је да је за оцену уставности БС прво релевантно уставноправно питање заправо на који начин је БС уведен у правни предак Републике Србије, јер се, да се послужимо речником немачке правне науке и праксе немачког Уставног суда, посредством тог аката остварује „улаз у поступак уставноправног испитивања међународних уговора“.

3. НЕУСТАВНОСТ БС

3.1. Неуставно потврђивање (ратификација) БС

Уставноправна ратификација је пристанак, потврђивање, одобрење садржаја и форме међународног уговора које даје орган, или више њих, одређен уставним поретком у циљу обавезивања државе на поштовање и извршавање међународног уговора.

Уставноправна ратификација није коначно обавезивање државе на међународном плану – она је предвиђена уставним уређењем закључивања и извршавања међународних уговора и може да се врши у јединственом поступку за све међународне уговоре, или да се за поједине међународне уговоре предвиде посебни поступци у којима учествују различити државни органи. Уставноправна ратификација може да буде у надлежности законодавне и/или извршне власти, а могуће је да се врши и непосредним изјашњавањем грађана. Основни критеријум који у унутрашњем правном поретку опредељује који ће орган бити надлежан за уставноправну ратификацију је садржина међународног уговора.

Устав Републике Србије (даље УРС) сврстава међународне уговоре у изворе унутрашњег права. Према члану 16. ст.2, потврђени међународни уговори, саставни су део правног поретка Републике Србије и непосредно се примењују. Потврђени међународни уговори, према истој одредби, морају бити у складу с УРС. Члан 18. став 2. предвиђа да се УРС јемче и као таква, непосредно примењују људска и мањинска права зајамчена и потврђеним међународним уговорима.

Члан 99. УРС одређује да НС РС потврђује међународне уговоре *кад је законом предвиђена обавеза њиховог потврђивања*.

УРС је у члану 167. ст.1. т.1. предвидео да Уставни суд одлучује о сагласности закона и других општих аката не само са УРС, већ и са потврђеним међународним уговорима, док је т. 2. прописао да Суд одлучује о сагласности потврђених међународних уговора с УРС. Одредбом члана 194.ст.4.прописано је да су потврђени међународни уговори део правног поретка Републике и да не смеју бити у супротности са УРС. Према ст.5 истог члана, закони и други општи акти донети у РС не смеју да буду у супротности са потврђеним међународним уговорима.

Изложене уставне одредбе значе да су потврђени међународни уговори на хијерахијској лествици изнад закона и других општих аката, али испод УРС. Међутим, међународни уговори нису, са становишта своје правне снаге, јединствена категорија општих аката. Одредба УРС према којој се јемче људска и мањинска права зајамчена међународним уговорима, значи да су одредбе таквих уговора исте правне снаге као и одредбе УРС. Такође, могло би се стати на становиште и да остали међународни уговори који регулишу уставну материју, имају исту правну снагу као и одредбе устава. То је важно, јер садржина уговора опредељује начин и поступак његовог уставноправног ратификовања.

УРС ипак оставља извесне недоумице у погледу међународних уговора, начина њиховог уставноправног ратификовања и њихове правне снаге, а следствено томе и контроле њихове уставности. Такве недоумице проистичу из недовољно јасно опредељеног појма „потврђени међународни уговори“. Наиме, члан 99. УРС према коме НС РС потврђује међународне уговоре *кад је законом предвиђена обавеза њиховог потврђивања*, системски одудара од осталих решења. Изложена одредба значи да нема обавезе парламентарне уставноправне ратификације свих међународних уговора, односно оставља слободу законодавцу да законом одреди које међународне уговоре потврђује законодавна власт. Уколико се на основу изложене одредбе члана 99. УРС стане на становиште да су потврђени међународни уговори само они које потврди НС РС, утолико се према члану 16. УРС долази до закључка да међународни уговори који нису прошли кроз процес парламентарне уставноправне ратификације, већ су ратификовани на другачији начин, или уопште нису ратификовани, нису саставни део унутрашњег правног поретка РС!! И обрнуто: уколико се на основу одредбе члана 99. УРС стане на становиште да се под потврђеним међународним уговорима могу сматрати како међународни уговори које потврди НС, тако и међународни уговори који се уставноправно ратификују на другачији начин, односно уколико се изразом *«потврђивање»* не означава само парламентарно потврђивање, утолико се према члану 194. став 5. УРС долази до закључка да јачу правну снагу у односу на законе и друге опште акте у РС имају и међународни уговори који су уставноправно ратификовани на другачији начин (нпр. уредбом Владе РС), или који чак уопште нису ни потврђени!!

Уместо да изложену дилему разреши, нови ЗЗИМУ¹⁹⁾ додатно је усложио питање шта се може сматрати *„потврђеним“* међународним уговорима. Наиме, ЗЗИМУ је у члану 14. ст.1. предвидео да НС потврђује међународне уговоре војне, политичке и економске природе, уговоре којима се стварају финансијске обавезе за РС, уговоре који захтевају доношење нових или измену важећих закона и уговоре којима се одступа од постојећих законских решења, док је у ставу 2. прописао да међународни уговори који не спадају у наведене не подлежу **поступку потврђивања!!!** Закон не само да није предвидео да одређени уговори не подлежу парламентарном потврђивању, већ није предвидео никако потврђивање, дакле ни оно које би било у форми подзаконског акта. Напротив, према ставу 2. тог члана, о тим уговорима Влада **доставља информацију**

19) „Службени гласник РС“ бр.32/13

надлежном одбору НС. Дакле, законодавац је из правног поретка **изузео** велики број аката **за које је изричито прописао да представљају међународне уговоре** и за које остаје отворено питање на који начин ће се примењивати и извршавати. Чини се да су изложена решења ЗЗИМУ „зрела“ за уставносудско уклањање из правног претка РС јер стварају корпус правних аката чија природа, евентуално ступање на снагу и начин извршавања представљају велику непознаницу и могућност значајног изигравања основних начела и вредности уставног поретка РС.

БС својом садржином представља акт који је једним делом предвиђа права и обавезе политичке природе (регулише нормализацију односа, ствара обавезе интензивирања разговора о енергетици и телекомуникацијама, ствара обавезе да се „не блокира напредак на путу ка ЕУ“, итд) док је другим делом акт који захтева доношење нових или измену важећих закона и одступа од постојећих законских решења (у делу којим је регулисано да ће општине у саставу Заједнице српских општина имати надлежности додељене косовским законом, да ће на КС постојати јединствене полицијске снаге, да ће судске власти бити интегрисане и да ће функционисати у оквиру правног система КС, да ће општински избори бити организовани у складу са косовским законом, итд). У том смислу, а имајући у виду да БС у значајној мери има елементе међународног уговора, јасно је да је он, према УРС и ЗЗИМУ, морао бити уставноправно ратификован од стране НС и то у форми закона. Штавише, будући да је њим регулисана уставноправна материја, јасно је да је његову уставноправну ратификацију требало извршити по поступку предвиђеном за промену УРС. Наиме, имајући у виду да УРС у појединим члановима изричито предвиђа да се поједини закони доносе по поступку предвиђеном за промену УРС и да садржина тих закона могу да буду поједина од питања за које УРС у ревизионом поступку захтева референдумско изјашњавање грађана, јасно је да би такви закони морали бити изнети на референдум, што се, тим пре, може и мора применити на законе којима би се вршило потврђивање међународних уговора којима се уређују поједина питања за која се захтева обавезни референдум, као што је то случај са суштинском аутономијом КиМ која је делом опредељена и решењима БС.

Уместо да БС буде потврђен од стране НС у форми (уставног) закона који би био усвојен по поступку промене УРС, а што би изискивало и његово потврђивање на референдуму, НС се о њему посредно изјашњавала у форми Одлуке. НС је на Другој посебној седници 26. априла 2013. усвојила Одлуку о прихватању Извештаја

о досадашњем процесу политичког и техничког дијалога са привременим институцијама самоуправе у Приштини уз посредовање ЕУ, укључујући процес имплементације постигнутих договора.²⁰⁾ Будући да је текст БС био саставни део Извештаја који је НС својом Одлуком прихватила, поставља се питање да ли је на тај начин, супротно духу и слову УРС и супротно изричитим одредбама ЗЗИМУ, НС, уместо законом, један међународни уговор потврдила у форми одлуке? Пре одговора на то питање, потребно је размотрити да ли се ова Одлука НС РС може сматрати правним актом, или, како се то у реферату судије известиоца наводи, „актом о давању политичке сагласности Народне скупштине Влади за предузимање ...активности које спадају у домен вођења политике“?

УРС у члану 99. ст.1. т.7. прописује да НС доноси законе и друге опште акте. Уставотворац је очигледно имао у виду не само политичке, већ и опште правне акте, што следи како из језичког, тако и из логичког тумачења изложене уставне одредбе заснованог на *argumentum a maiori ad minus*. Према чл.8.ст.1. Закона о НС, НС доноси закон, буџет, завршни рачун, план развоја, просторни план, пословник, стратегију, декларацију, резолуцију, препоруку, одлуку, закључак и аутентично тумачење и ти се акти, према ст.3. истог члана Закона, објављују у „Службеном гласнику Републике Србије“. Пословником НС РС посебно је уређен „поступак за доношење пословника и других општих аката“ у које члан 192. Пословника, сврстава још и одлуке и закључке. Дакле и Пословником је опредељено да одлука може да представља општи (правни) акт.

Имајући у виду изложено, може се стати на становиште да је предметна Одлука једним својим делом заправо општи акт, нарочито имајући у виду да је прихватајући Извештај Владе НС прихватила и текст БС који је саставни део тог Извештаја. На овом месту треба поновити да карактер и правна природа БС нису одређени Одлуком којом је НС тај споразум прихватила, прихватајући Извештај Владе, већ управо супротно да је карактер (форма и правна снага) акта којим се вршила уставноправна ратификација БС требало да буде опредељен правном природом БС. Уосталом, имајући у виду изложену одредбу члана 14. ст.2. ЗЗИМУ који је, гле чуда, ступио на снагу само неколико дана пре парафирања БС, а према којој Влада доставља информацију надлежном одбору НС о појединим међународним уговорима, недвосмислено се може стати на становиште да је БС међународни уговор. Наиме, управо је Извештај Владе који садржи текст споразума таква информација

20) „Службени гласник РС“ бр.38/13

коју је Влада, позивајући се на Резолуцију НС о основним принципима за политичке разговоре са привременим институцијама самоуправе на КиМ²¹⁾, уместо надлежном одбору, доставила читавој НС, што значи да је, у смислу ЗЗИМУ, БС међународни уговор. На основу тога се може закључити и да је НС прекршила УРС и ЗЗИМУ потврђујући БС у форми Одлуке, иако је реч о споразуму који спада у категорију међународноправних аката које НС РС потврђује законом.

Када би се и стало на становиште да предметна Одлука није општи правни акт који је подобан за уставносудско оцењивање, већ акт о давању политичке сагласности НС Влади, чак и тада би се могло јасно уочити да је БС, разуме се на неуставан и противзаконит начин, уставноправно ратификован и као правнообавезујући акт уведен у унутрашњи правни поредак РС. Наиме, Закључком бр. 02-3570/2013 Влада је **прихватила** БС и **наложила** министарствима, посебним организацијама и службама Владе да **предузму потребне мере и активности ради имплементирања тог споразума. Закључак представља (још) један вид уставноправног ратификовања БС, што је јасно не само на основу текста у коме је недвосмислено назначено да Влада прихвата споразум и налаже мере и активности за његову примену, већ и на основу чињенице да је, након усвајања Закључка, Влада обавестила ЕУ и њеног Високог представника за спољну политику и безбедност да је прихватила споразум, што је формално и у духу међународног права извршено уручивањем писма, заправо дипломатске ноте, шефу Канцеларије ЕУ у Београду којим је ЕУ обавешета о тој чињеници.**

Чињеница да наведени Закључак представља уставноправно ратификовање БС, свакако у форми општег правног акта који не одговара садржини и карактеру БС не може бити порекнута на основу увода тог акта у којем је наведено да се он доноси на основу чл. 123. т.1. Устава којим је предвиђено да Влада утврђује и води политику, нити на основу помањкања његовог објављивања у „Службеном гласнику РС“. Наиме, на основу УРС и Закона о Влади и то управо чл.43. ст.3. на који се Влада у уводу наведеног Закључка такође позвала (Кад не доноси друге акте, Влада доноси закључке), јасно је да закључак представља општи, а не некакав политички акт, а на основу чињенице да је њим наложено државној управи и службама Владе да предузму потребне мере и активности ради имплементирања БС, јасно је да је тај споразум,

21) „Службени гласник РС”, број 4/13

као обавезујући правни акт, уставноправно ратификован и уведен у унутрашњи правни поредак, иако није чак ни објављен у „Службеном гласнику“. У супротном, ако би се стало на становиште да Закључак о прихватању БС не представља његову уставноправну ратификацију и да, следствено томе, БС није саставни део правног поретка, дошло би се до закључка да је Влада својим закључком наложила државној управи да предузима мере и активности ради имплементирања нечега што не само да није објављено, већ и што нема обавезујући карактер и што није саставни део правног поретка Републике Србије. То би представљало грубо нарушавање одредбе чл. 136. ст.1. УРС према којој је државна управа везана Уставом и законом, као и одредбе чл. 7. Закона о државној управи према коме органи државне управе раде у оквиру и на основу УРС, закона, других прописа и општих аката. Већ је и само ово довољно да се Закључак којим је БС уставноправно ратификована касира као неуставан. Такође, уставноправно ратификовање БС, макар и у форми закључка Владе, отвара пут за уставносудско одлучивање о уставности и усклађености БС са општим актима јаче правне снаге.

3.2. Материјална неуставност БС

БС је у целини неуставан акт. Њим се регулишу питања унутрашњег правног поретка супротно решењима садржаним у Уставу Републике Србије.

БС није у складу с УРС најпре због тога што регулише питања која спадају у оквир суштинске аутономије КиМ, а која, према члану 182. ст.2. УРС могу да буду регулисана искључиво **посебним законом који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава**. Будући да такав закон још увек није донесен, неуставно је регулисати било којим другим правним актом питања у која спадају уставно самоорганизовање и вршење државних функција - законодавне и судске функције које су УРС у искључивој надлежности РС и њених државних органа. У том смислу, неуставна је одредба према којој се гаранције за постојање и деловање Заједнице општина у којима Срби чине већинско становништво пружају уставним правом и важећим законодавством, при чему се очигледно мисли на акте косовског правног поретка (т.2. споразума). Такође, у низу одредби БС јасно се упућује на косовско законодавство (т.4.-надлежности општина предвиђене косовским законом, т.10. – правни систем КС у оквиру кога функционишу судске власти, т. 11.- организовање општинских избора у складу са косовским законом).

БС није у складу с УРС и због тога што се њим признаје уговорни капацитет јужне српске покрајине. Закључивање споразума са јужном српском покрајином у директној је супротности са чл. 181. УРС према коме аутономне покрајине могу сарађивати са одговарајућим територијалним заједницама и јединицама локалне самоуправе *других држава и због само у оквиру спољне политике Републике Србије и уз поштовање њеног територијалног јединства и правног поретка*. Штавише, у самом споразуму није јасно ни означена друга страна, али се из одредби споразума може закључити да је реч о КС, што противречи уставноправном називу јужне српске покрајине – Косово и Метохија. Признавање уговорног капацитета у супротности је и са Резолуцијом 1244 СБ УН и Уставним оквиром за привремену самоуправу којим је, у групи овлашћења специјалног представника Генералног секретара ОУН, изричито предвиђено и *закључивање споразума са државама и међународним организацијама у свим питањима обухваћеним Резолуцијом 1244, што значи да да уговорни капацитет нема КиМ, већ га има само УНМИК, односно ОУН*.

Неуставност БС огледа се и у томе што се њим поједине области друштвеног живота које су према чл.97. УРС у искључивој надлежности Републике, односно које Република уређује и обезбеђује, предају у надлежност «Косова». Реч је о уређењу и обезбеђењу система локалне самоуправе (чл.97.т. 3. Устава) које је на основу т. 4. БС, а у погледу локалних избора на основу т.11. препуштено «косовском закону», уређењу и обезбеђењу безбедности (чл.97.т.4. Устава) које је нарушено признавањем постојања «косовске полиције» и преузетом обавезом да се сва полиција «интегрише у оквир Косовске полиције», као и о енергетици и телекомуникацијама за које је тачком 13. споразума предвиђено да ће стране «интензивирати разговоре», а што је резултирало закључивањем споразума и у овим областима.

* * *

Имајући у виду све што је изложено, јасно је да БС има елемената међународног уговора. Будући да супротно УРС регулише низ питања он је противуоставно потврђен и, као такав, је формално и метеријално противуоставан. Ако и не значи експлицитно признавање независности «Косова», БС, посредством признавања уговорног капацитета «Косова» и препуштања том ентитету вршења државних (законодавне и судске) функција и надлежности уређи-

вања појединих области друштвеног живота које су у искључивој надлежности Републике, несумњиво представља акт којим се, уз посредовање ЕУ и под њеним патронатом, мења државно уређење РС и држава из унитарне претвара у федерално уређену земљу. Због тога, касирање неуставног БС и свих аката који су били у функцији његовог противуставног закључивања и извршавања, а самим тим и омогућавање евентуалног потврђивања тог споразума на уставан начин кроз промену Устава, представља *condition sine qua non* обезбеђивања основних начела на којима је заснована Република Србија, у првом реду владавине права и вршења суверености од стране грађана.

ЛИТЕРАТУРА

- de Aréchaga, Eduardo J. „International Law in the Past Third of a Century”, *Recueil des Cours*, The Hague Academy of International Law, 1978
- Aust, Anthony. *Modern Treaty Law and Practice*, Cambridge University Press, 2000
- Деган, Владимир Ђуро, *Међународно право*, Правни факултет, Ријека, 2000.
- Јанковић Бранимир, Радивојевић Зоран, *Међународно јавно право*, Свен, Ниш, 2005.
- Jennings Robert Y., Watts Arthur (ed.), *Oppenheim's International Law I*, parts 2-4, Longman, 1992.
- Крећа Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд 2012
- Радивојевић Зоран, *Уговори међународних организација у савременом међународном јавном праву*, СКЦ, Ниш, 1996.
- Радивојевић Зоран, *Кодификација права уговора између држава и међународних организација или између међународних организација*, СКЦ, Ниш, 1998.
- Schachter Oscar, „The Twilight Existence of Nonbinding International Agreements“, *American Journal of International Law* 2/1977

Vladimir B. Djuric

BRISSEL AGREEMENT: DEVISED INTRIGUES AGAIN

Resume

This paper deals with the issue of the constitutionality of the so-called. Brussels Agreement (BA), and with the open issues of its constitutional review. After the theoretical analysis of the concept of the international treaty, by the use of legal dogmatic method it is showed that the BA has elements of an international agreement. The theory of international public law and the comments of the relevant provisions of

the international conventions on treaty law, highlight two elements as the basic criteria or conditions that any agreement must meet in order to be considered an international agreement - to be concluded between subjects of international law (international legal personality) and that is regulated by international law. The BA contains “principles governing the normalization of relations.” These “principles” are declarations of will which foresee, or regulate future behavior and have, or express the intention to have, direct legal effects on the agreement parties. In this regard, the BA is the normative act. Since it is worded in such a way that its provisions have effect *erga omnes*, the BA represents the general legal act. The rights and obligations of the sides are provided by the Agreement. Although Kosovo is not the subject of the international law, nor, under the Constitutional Framework for Provisional Self-Government, Institutions of Provisional Self-Government have the authority in the field of the treaty making power, and consequently neither Kosovo has contractual capacity (*ius tractatum*), the BA in item 14. stipulates that “neither side will block, or encourage others to block, the other side’s progress in their respective EU paths.” Since the “path towards the EU” as the union of states, is reserved to the states and that institutional is carried through the conclusion of the relevant international agreements, it is clear that the Kosovo is, if not explicitly, then certainly implicitly or in *potentia*, recognized as the holder of such subjectivity, or contractual capacity. In the text of the BA the EU is not explicitly marked as the side of the Agreement. However, since its High Representative initialed the agreement, it is clear that the view can be adopted that the EU is the side of the BA. In fact, most of the provisions of the agreement represent a parallel, at first glance, unilaterally, but equivalent commitment of the two sides to the EU, which, in this sense, appears as the holder of the rights towards the sides of the BA. Moreover, the EU according to item 15 of the BA has the obligation to facilitate the establishing of the Implementation committee by the sides. In this regard, the EU, as the undeniable subject of international law and the holder of the contracting capacity, appears in the BA as a transformer of the Kosovo international personality and contractual capacity and essentially ensures the international legal character of this BA. The subject, the nature, the purpose and the final provisions of this Agreement refer to the BA is regulated by the international law.

Since it has the elements of the international agreement, the BA is not ratified in accordance with the constitutional provisions, because, instead in the form of the constitutional law, it is ratified by the Governmental Regulation. Moreover, since it recognizes the contractual capacity of “Kosovo” and leaves to this entity the exercising of the state

(legislative and judicial) functions and the jurisdiction of the regulating of the certain areas of the social life which are, according to the Constitution, under the exclusive jurisdiction of the state, the BA is materially unconstitutional.

Key words: the Brussels Agreement, international treaty, ratification, constitutional review

* Овај рад је примљен 20. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 322:340.152

Прегледни
рад

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 181-198.

Емилија Д. Станковић
Правни факултет, Крагујевац

Срђан С. Владетић
Правни факултет, Крагујевац

АВГУСТОВА ВЕРСКА ПОЛИТИКА

Сажетак

За време владавине Октавијана Августа Рим је претрпео највећу промену у својој историји – после 500 година, републику ја заменио принципат (прикривена монархија). Ова промена и свеобухватне реформе које су је пратиле створиле су од Рима највећу античку империју. Али, оне нису могле бити спроведене без истовременог процеса верског препорода. Као што је, кроз поштовање политичке традиције и институција републике, постепено увео монархију, Август је на сличан начин извршио и верску реформу – поштујући веру прадедова и њихових обичаја, увео је царску веру. Користећи историјско – правни метод, у раду ће бити указано на то како је овај владар обновио стару римску религију и у њу увео нови елемент – царски култ чије ће се последице осећати вековима касније.

Кључне речи: стари Рим, Август, стара римска религија, царски култ

Након победе код Акцијума (31. године п.н.е.) Октавијан окончава дугогодишње римске грађанске ратове и практично постаје једини владар Рима. Требало је поново успоставити мир и закон у држави. Смрт његовог поочима, Цезара (44. год. п.н.е.), била му је опомена да су конзервативни елементи и републиканска традиција још увек толико јаки да неће моћи одједном раскинути са републиком и од Рима створити наследну монархију. Зато је будући облик владавине представљао компромис старог и новог, традиционалних тежњи и жеље за ефикасношћу. Остављени су органи из периода републике – сенат, скупштине и магистратуре, које временом губе значај. Али, суштина владавине била је монархијска. На челу државе налази се владар са све већим чиновничким апаратом. Ређају се Октавијанове титуле и овлашћења као показатељи његовог ауторитета и власти: добија титулу *imperator*, трибунска овлашћења (*potestas tribunica*, као правни основ цивилне власти), титулу *princeps senatus* (првак сената), титулу *Augustus* (узвишени, божански), *imperium proconsulare* (између осталог, давао му је најзначајније овлашћење, да командује војском у Риму и провинцијама) и почасну титулу *pater patriae* (отац домовине)¹⁾.

Кроз цео ток његове владавине тешко је пронаћи област друштвеног живота у којој он није покушао да интервенише, а последице реформи које је спровео биле су очигледне. Унутар граница царства „ућуткан је бес оружја, враћена снага законима, углед судовима, достојанство сенату, а власт магистрата сведена на старинску меру”²⁾, држава у територијалном смислу достиже врхунац, град Рим добија величанствен изглед, развија се трговина и индустрија, враћа поверење у новац, граде се луке и путеви ослобођени од разбојника³⁾. Подстакнут поштовањем према вредностима предака покушао је, као ретко који владар, да интервенише и у области морала, доносећи законе⁴⁾ који су, без много успеха, били усмерени

1) *Дела Божанског Августа*, превод и коментар: Снежана Ферјанчић, Београд, 2000, 5, 6, 10, 21, 34 и 35; Peterkul, *Rimska povijest* (prevod Miklić, J.), Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006, II, 89; Svetonije, *Dvanaest rimskih careva* (prijevod Stjepan Hosu), Naprijed, Zagreb, 1978, Avgust, 27, 28, 58; *Dio's Roman History* (with an English translation by Cary, E.), W. Heinemann LTD – Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts, 1955, LI-II, 1, 16, 19, 32; *The Geography of Strabo* (with an English translation by Jonce, H. L.), Harvard University Press - W. Heinemann, Cambridge, Massachusetts – London, 1967, XVII, 840.

2) Петеркул, II, 89.

3) Светоније, *Август*, 28; *Дела Божанског Августа*, 25.

4) *Lex Iulia de adulteris* и *lex Iulia et Papia Poppaea*.

на повећање наталитета, као и очување породичног морала и брака.

Август је био убеђен да, не само морална обнова, већ и његова комплетна политичка платформа праћена реформама у свим другим областима живота, не може добити подршку народа и успети без паралелног процеса верског препорода.

1. ЦИЉЕВИ ВЕРСКЕ РЕФОРМЕ

Без обзира на популарност у народу и подршку сената, Августу је био познат осећај жаљења за републиком и њеним вредностима, који је нарочито био изражен код виших класа. Схватио је да, ако он умре, принципат вероватно неће опстати⁵⁾. Такође, био је свестан да темељи римске државе почивају на римској републиканској врлини која је, поред осталог, и производ поштовања старих римских богова.

Према томе, први задатак састојао се у враћању старој римској религији, као главној спони са прошлошћу и темељом грађанског достојанства. Империја није смела бити схваћена као вештачка новина, већ као природни наставак републиканске традиције са свим санкцијама старе вере⁶⁾. Дакле, прадедовска вера била је главно оружје у очувању принципата.

Поред тога, пошто је Рим, на основу Августове политичке платформе, само формално био република, а фактички монархија која је обухватала скоро 5.000.000 км² са мноштвом раса, националности и вера, требало је пронаћи једну нову, општу веру која ће се поштовати у целом царству. Био је то култ цара који се састојао у обожавању живог цара и апотеози мртвих царева⁷⁾, као израз оданости римској држави.

Пре него што буде приказано како је текла обнова старе римске религије, требало би видети у каквом стању је она била на почетку Августове политичке каријере

5) Bury, A., *History of the Roman Empire from its Foundation to the death of Marcus Aurelius (28 B.C.-180 A.D.)*, American Book Company, New York-Cincinnati-Chicago, 1900, стр. 60.

6) Бакен, Ц., *Император Август*, Минерва, Суботица-Београд, 1969, стр. 262.

7) Ђанели, Ђ., *Свештеници, вера и обреди, Антички Рим – панорама једне цивилизације* (превод Брунети, Е., Брунети, М., Савић, М.), Вук Караџић-Просвета-Младинска књига, Београд-Љубљана, 1967, стр. 190.

2. ПРОПАДАЊЕ СТАРЕ РИМСКЕ РЕЛИГИЈЕ

Основно обележје ране римске религије био је анимизам – веровање да све, па чак и неживе ствари имају душу. Римски анимизам карактерише апстрактност и безличност. Њихови богови су персонификација силе од чије добре воље зависи опстанак римске породице, и која управља свим људским поступцима⁸⁾. Далеко позната прагматичност Римљана читава се и у њиховом односу према боговима. То је однос врло сличан уговору где постоји корелативност права и обавеза странака које га закључују – поштујући строго прописану форму религијског обреда, Римљанин очекује божју заштиту и остварење свог, овоземаљског циља.

Епицентар старе религије представљала је римска породица. У средишту породичног култа налази се огњиште које штити богиња Веста. О римској кући старали су се Јанус и Пенати, а о њивама Лари. Свака породица обожавала је свог породичног заштитника, оснивача породице (*Lar familiaris*). Такође, сваки члан породице имао је свог Генија (*Genius*). Гениј га чува и прати од рођења до смрти, и одређује његов карактер и судбину. Временом су војне јединице, градови и држава имале свог заједничког Генија, а од Августа поштује се и Гениј цара. Уз ове, свака породица имала је још много других божанстава којима су се укућани молили и приносили жртве из жеље за добром жетвом и здрављем, убеђени да ће одобровољити богове једино уз поштовање тачно одређеног ритуала који је био својствен за сваку породицу и на који нико није могао да утиче⁹⁾. Била је то вера простих и богобојажљивих земљорадника неисквареног духа, којима је дом био светиња, а живот и карактер једноставан и скрупулозан.

Временом, држава је узела учешћа у религијским питањима. Установљен је јавни култ на основу старог породичног култа, створени су *di indigetes* - државни богови (Јупитер, Марс, Квирин, Веста, Лари итд.), затим је Нума Помпилије уредио и свештеничке положаје на челу са врховним првосвештеником (*pontifex maximus*) и први календар римског религијског ритуала. Поред тога, по предању, Нума Помпилије наложио је свештенику Нуми Марсију да систематизује односно, „да забележи и одреди сва религијска правила – са којим жртвама, у које дане и у којим храмовима ће би-

8) Дјурант, В., *Историја цивилизације, Цезар и Христ* (превод Величков, Љ.), Београд, 1996, стр. 75; Димезил, Ж., *Древна римска религија* (превод Новаковић, Ј.), Будућност. Сремски Карловци – Нови Сад, 1997, стр. 40.

9) Varro, *On the Latin Language - De lingua latina* (with an English translation by Kent, R. G.), Vol. I, Harvard University Press, London, 1938, VII, 88.

ти одржаване верске свечаности и одакле ће за њих тражити средства¹⁰⁾.

С друге стране, сваки делић јавног живота био је прожет религијом. Пошто у стара времена још није била установљена разлика између божанског (*ius divinum*) и људског права (*ius humanum*), онда су и тумачење права (*interpretatio*) и процесне формуле (тужбе) били у рукама свештеника¹¹⁾. Тако је строги формализам сакралних формула пренет и на тужбе, те се, према сведочанству Гаја, могла изгубити парница због једне погрешно изговорене речи¹²⁾. Календар је садржао дане када није повољно вршити правосуђе (*dies nec fasti*) и дане када то јесте (*dies fasti*)¹³⁾, а и скупштине су се одржавале само у дане када је то било повољно (*dies comitiales*).¹⁴⁾ Ниједан рат није почињао без изговарања строго прописаних речи и поступака религијског карактера¹⁵⁾, стварајући код ратника осећај да су богови на њиховој страни и развијајући чувени римски патриотизам.

Римска вера, лишена било каквих виших духовних циљева, етичких правила и контролисана од стране државе, је у суштини била једна церемонија састављена од строго прописаних поступака и дужности, а свештеници су представљали државне службенике који су на верске функције долазили кооптацијом или избором од стране народа на одређено време. Може се рећи да је римска религија била део државне управе. Као таква, римска вера је представљала административно-политичку, државну веру¹⁶⁾. Однос римске државе и религије можда најбоље описује Полибије који каже да се највећа предност римске државе налази у римским представама о боговима на које је држава утицала у правцу стварања кохезије народа и власти¹⁷⁾. Уосталом, да је вера превагнула над државом Римљани вероватно не би ни усвајали богове својих суседа и освојених народа и испољили висок степен верске толеранције. Свака-

10) *The History of Rome by Titus Livius* (Translated from the Original, with notes and illustrations by Baker, G. A. M.), Vol. I-VI, Bradford, S. F., Philadelphia, 1823, I, 20; Види и Тацит, *Анали* (превод Црепајац, Ј.), БМГ, Београд, 2000, III, 26.

11) Watson, A., *The Digest of Justinian*, Vol. I, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, D. I, 2, 2, 6.

12) Гај, *Институције* (превод Станојевић, О.), Завод за уџбенике, Београд, 2000, IV, 11.

13) Ливије, I, 19

14) Варон, VI, 29..

15) Ливије, I, 32.

16) Ђанели, Ђ., *нав. дело*, стр. 176.

17) Полибије, *Историје* (превод Рицл, М.), I и II, Матица српска, Нови Сад, 1988, VI, 56.

ко, то је и последица прагматичног, утилитарног односа према боговима – боље да су уз Рим, него против њега. Али, оваква верска политика кулминирала је пред крај периода републике, када долази до занемаривања и пропадања домаће, римске религије.

Још за време владавине Тарквинија Охолог (VI век п.н.е.) појављују се тзв. Сибилинске књиге (*Libri Sybillini*) односно, књиге грчких пророчанстава посвећених богу Аполону које је саставила пророчица Сибила из Куме¹⁸). Као чуваре и тумаче ових књига Тарквиније је основао посебну колегију чији је број крајем републике нарастао на 15 (*quindecimviri sacris faciundis* – колегија петнаесторице)¹⁹) која је, између осталог, консултовала књиге и по питањима увођења страних култова²⁰).

Већ на крају периода краљева, када се Рим проширио и отворио за прилив разноразног становништва, у њега је почео да продире велики број култова из осталих делова Италије, затим Грчке и Истока. Римска религија није била способна да се прилагоди промењеним друштвеним околностима и понуди нешто више од пуког обредног формализма. Кад год би Рим задесила нека невоља, Римљани су посезали за туђим божанствима. Када је куга опустошила Рим и околину (293. године п.н.е.) пронађено је у Сибилинским књигама да би Ескулап – *Aesculapius* (бог здравља и медицине) требало да пређе из Епидаура (Грчка) у Рим²¹). Пред крај другог пунског рата, у Рим улазе и неки оргијастички култови који још више рунирају стару римску религију. Ратна дешавања (пунски ратови) натерала су децемвире да протумаче Сибилинске књиге, где су нашли да ће непријатељ напустити Италију тек ако из Фригије у Рим буде донета богиња Кибела (*Kybele*, зову је још и *Magna Mater* – Велика Мајка, богова, људи и свог живог света). Око 204. год. п.н.е. ова богиња добила је свој храм на Палатину, а о светковини у част Кибеле старали су се кастрирани свештеници (евнуси) који су током свечаности бесомучно јурили и у егзалтираном бесу рањавали и сакатили сами себе²²). Око 200 год. п.н.е. продро је из Грчке и култ бога Бакхуса - *Bacchus* (познат још и као Дионис,

18) Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities* (Translated by Earnest Cary), Vol. II, Books 3-4, Harvard University Press, 1939, IV, 62; Ливије, X, 8.

19) Дионисије Халикарнашки, IV, 62; Ливије, VI, 42; X, 8; X, 31; Cicero, *The Letters to his Friends* – *Epistulae ad Familiares* (with an English translation by Williams, G.), vol. II, Cambridge University Press, London, 1952, VIII, 4. Када је основана, колегија је бројала два члана. Године 367. п.н.е. број се попео на десет, а пред крај републике на 15.

20) Ливије, III, 10; IV, 25; V, 13; VII, 27; XXII, 9.

21) Ливије, X, 47.

22) Димезил, *нав. дело*, стр. 374.

Либер - бог виноградарства, вина и весеља). Њему у част одржаване су приватне свечаности под називом Баханалије (*Bacchanalia*), које је сенат забранио 186. год. п.н.е. (*Senatus auctoritas de Bacchanalibus*)²³⁾ због масовних оргија и многих злочина. Затим, у Сулино доба из Египта стиже култ Изиде²⁴⁾ (заштитнице морепловства).

Занемаривање старе религије нарочито је изражено пред крај републике, у страхотама грађанских ратова, када се народ, у очају, још више окреће „спасењу” које нуде богови Грчке и Истока. Долази до пропадања храмова, старог свештенства, и свеопштег пада морала. Ливије пише да људи више не верују у знаке послате од богова, а Проперције каже „да се научина ухватила на храмове, а занемарени богови устукнули пред злом”²⁵⁾. У овом периоду многи учени људи, као што је Варон, нису знали улогу многих старих римских божанстава, нити значење њихових култова, као ни улогу појединих фестивала. Готово је престало са радом старо свештенство, као што су Арвалска браћа (*fratres Arvales*), колегија Тицијевих дружбеника (*sodales Titii*), фецијали (*Fetiales*) и фламини (*Flamines*)²⁶⁾. У функцији су остали једино понтифици (*pontifices*), колегија петнаесторице и аугури (*augures*)²⁷⁾ чије су дужности повезане са јавном управом односно, реч је политичком свештенству²⁸⁾. Вера старих земљорадника почела је да ишчезава, а са њом и чистота домаћег живота и стари римски идеали.

23) Ливије, XXXIX, 8, 13,14.

24) Херодот, *Историја* (превод Арсенић, М.), Матица српска, Нови Сад, 1959, II, 42, 144-146.

25) Ливије, XLIII, 13; Propertius (with an English translation by Butler, H. E.), Putnam G.P., New York, 1916, II, 6.

26) Колегија Арвалске браће поштовала је Деу Диу, богињу поља, те су њени свештеници вршили обреде везане за плодност земље (Варон, V, 85). Колегија Тицијевих дружбеника бавила се прорицањем, а основао је Тит Тације (Тацит, *Анали*, I, 54; Упореди са Tacit, *Historije* (prevod Miklić, J.), VPA, Zagreb, 1987, II, 95). Фецијали су били свештеници, које је основао Нума Помпилије, који су у периоду републике вршили обреде поводом објаве рата и закључивања међународних уговора (Ливије, I, 32, 12). Сваки од богова града Рима (Јупитер, Марс, Квирин) имао је по једног свештеника – *flamen*. Јупитеров свештеник – *flamen Dialis*, Марсов – *flamen Martialis* и Квириналов – *flamen Quirinalis*. Заједно су чинили фламини.

27) Понтифици су били колегија високих свештеника која се старала о уређењу и обављању свих светих ствари, а добили су име по томе што су учествовали у грађењу и одржавању Сублицијског моста (*pontem facere*). На њиховом челу налазио се врховни првосвештеник, врховни мостоградитељ (*pontifex maximus*) Аугури су били колегија свештеника која је путем знамења (на пример, преко лета птица), испитивала вољу богова (Ливије I, 18; VI, 41).

28) Fowler, W., *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, Gorgias Press LLC, New Jersey, 2004, стр. 341-345; Sandys, A., *A Companion to Latin Studies*, Cambridge University Press, London, 1910, стр. 159.

3. ОБНОВА СТАРЕ ВЕРЕ

Описујући страхоте грађанских ратова, столеће пуно порока, у којем су у заборав пали старе римске вредности, обичаји и вера, Хорације пише: „Испаштаћеш невин, грехе предака Римљанине, док не оправши храмове, капеле богова које се руше и кипове чађаве од црног дима. Зато владаш што си боговима потчињен. Ту лежи сваки твој успех и почетак”²⁹⁾.

Хорације и Август били су савременици. Иако су ратовали на супротстављеним странама, то није могло да помути њихову слику о ужасима грађанских ратова и посрнулом моралу. Август је више пажње придавао разноразним сујеверјима, него римским боговима³⁰⁾, али сујеверје и побожност имају заједничку карактеристику, а то је страх од непознате силе. Без обзира на његову прорачунатост и свест о вери као моћном политичком оружју, Август, као Римљанин, није могао, а да не помисли да су сва ова дешавања последица беса занемарених богова. Зато је од почетка своје владавине радио на обнови старих и изградњи нових храмова, обнови култова, ритуала, свештеничких достојанстава и фестивала.

Изградио је трг са храмом Марса Осветника, Аполонов храм и храм Јупитера Громовника. Уз ове, никли су и многи други храмови које је он подигао или подржао њихово подизање (укупно 82)³¹⁾.

Обреде који су изашли из обичаја поново је вратио. Од 87. године п.н.е. место Јупитеровог свештеника (*flamen Dialis*) остало је упражњено јер је Мерула (тадашњи свештеник) извршио самоубиство због сукоба са Цином (присталицом Маријеваца). Август је ову свештеничку службу обновио 11. године п.н.е., када је, као врховни првосвештеник, поставио Сервија Малугиненза за Јупитеровог свештеника³²⁾.

Пред крај републике многе старе римске колегије свештеника пале су у заборав. Август им је вратио достојанство тако што их је реорганизовао и постао њихов члан. Међу њима су колегија Арвалске браће и колегија Тицијевих дружбеника. Био је и члан колегија петнаесторице и колегија седморице (*VII viri epulonum*) која се бавила организовањем светих гозби за богове Капитолске

29) Хорације, *Целокупна дела* (превод Атанасијевић, М.), I и II, Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац, 2005, *Оде*, III, 6.

30) Светоније, *Август*, 90-92.

31) Проперције, II, 31; Светоније, *Август*, 29; *Дела Божанског Августа*, 19-21; Beard, M., - North, J., - Price, S., *Religions of Rome*, Cambridge University Press, 2004, стр. 196.

32) Ливије, I, 20; XXVII, 8; Плутарх, *Нума*, 7; Тацит, *Анали*, IV, 16; Петеркул, II, 20-22.

тријаде (Јупитер, Минерва и Јунона). Такође, он је био и један од аугура и фецијала³³). Свештеницима је Август повећао не само број и достојанство, већ и повластице, а нарочито весталкама. Тако се закleo да ће све своје унуке, када буду напуниле прописан број година, дати у весталке³⁴).

Што се тиче односа према страним култовима, може се рећи да је поштовао само оне старе и прихваћене, као што су култ атичке Церере (Деметре)³⁵) и култ Велике Мајке којој је подигао храм на Палагину³⁶). С друге стране, велику одбојност имао је према египатској и јеврејској религији, те је забранио њихове верске обреде унутар града Рима. Тако је забранио култ египатске богиње Изиде³⁷), а када су га на путовању кроз Египат наговарали да посети бога Аписа, одговорио је: „Ја поштујем богове, а не стоку”³⁸). Чим је постао *pontifex maximus* наредио је да се спали 2000 књига пророчанстава непознатих писаца, јер су многа безначајна пророчанстава кружила под славним Сибиленим именом³⁹).

Уз враћање прадедовској вери, Август је покушао да оствари још један свој идеал – љубав према отаџбини и национални понос. Када је желео да упути прекор неком чиновнику, војном заповеднику или управнику провинције, у писма је уметао поуке из књига старих римских писаца. Чак је и читаве књиге прогласом препоручивао народу, као на пример говоре Квинта Метела „*О унапређењу наталитета*”. После богова највећу је почаст указивао успомени великих војних заповедника који су славу и власт римског народа подигли на највиши ниво. Обновио је њихове грађевине, а онда, у тријумфалном лику, поставио њихове кипове у оба трема свог трга с намером да те славне војсковође буду узор грађанима приликом оцене његове владавине и владара будућих покољења⁴⁰).

Заиста, све је указивало да Август жели да обнови републику. Због тога га Овидије и назива *repostor* (обновитељ)⁴¹). Чак је прогласом „пренео државу из своје власти у надлежност Сената

33) *Дела Божанског Августа*, 7; Ливије, XXXI, 4; I, 18; Светоније, *Август*, 31.

34) Светоније, *Август*, 31

35) Исто, 93.

36) Стари је изгорео 3. год. п.н.е. *Дела Божанског Августа*, 19.

37) Дион Касије, LIII, 2. Beard, M., - North, J., - Price, S., *нав. дело*, 186.

38) Дион Касије, LI, 16. Светоније, *Август*, 93.

39) Тацит, *Анали*, VI, 12.

40) Светоније, *Август*, 31 и 89; Плутарх, *Цицерон*, 49

41) *Ovid's Fasti* (with an English translation by Frazer, J. G.), Heinemann, W.- Putnam G.P., London-New York, 1959, II, 63.

и Римског народа⁴²⁾ и објавио успостављање републике 27 год. п.н.е. Али, све је ово била представа за народ, а сенат му враћа сва овлашћења и уз то му, као награду, додељује титулу Августа⁴³⁾. Стара вера, патриотизам и обичаји славних предака неодвојиви су од личности Августа која се крила испод републиканске фасаде. Али, Рим је фактички постао монархија уз коју иде и нова вера у којој доминира култ цара.

4. ЦАРСКИ КУЛТ

Идеје о блиским везама између појединца и бога не потиче од Августа. У његово доба она је конкретизована и добила свој пуни замах. Још је Сципион Африканац, попут Александра Великог, истицао своје божанско порекло прогласивши Јупитера за свог оца⁴⁴⁾. Сула је још пре 88 год. п.н.е. добио звање аугура, а неколико година касније постаје једини и неприкосновени тумач воље богова (врховни аугур). Антоније је себе пореклом повезивао са Херкулом, а по начину живота са Дионисом, те је узео назив „нови Дионис“⁴⁵⁾. Међутим, Цезар је добио почаст о којима су Сципион, Антоније и Сула могли само да сањају, а које ће искористити Август, као његов законити наследник.

Цезар је веровао да је богиња Венера његова прародитељка (*genetrix*). Венерин син био је Енеја, а овај је имао сина Асканија који основао Алба Лонгу, чији су становници утемељили Рим. Асканије ће касније добити име Јул и сматра се да је он оснивач рода Јулијеваца коме је Цезар и припадао. Пошто је пронашао своје порекло у оснивачима Рима и окончао све ратове, Цезар крену у Рим, где је 46 год. п.н.е. свечано посветио трг (*Forum Iulii*) са храмом својој прародитељки Венери, у коме се њен кип рукује са Цезаровим кипом⁴⁶⁾. Бројним почастима као што су доживотни диктатор, отац домовине, император, придружују се и неке које „човек од крви и меса“ тешко може постићи. Његов кип од слоноваче уз кипове богова на играма у циркусу, посебно место за столом богова и један месец у години са његовим именом показатељ су да је

42) Петеркул, II, 89, Светоније, *Август*, 28.

43) *Дела Божанског Августа*, 34.

44) Ливије XXVI, 19

45) Плутарх, *Антоније*, 4 и 60.

46) Упореди Апијан, *Римски грађански ратови* (превод Стевановић, Б.), Култура, Београд, 1967, II, 106 и III, 28; Плутарх, *Цезар*, 57 и *Дела Божанског Августа*, 19.

обожавање Цезара почело пре његовог убиства⁴⁷⁾. После погибије сенат га је и званично уврстио међу богове⁴⁸⁾.

Август је ову апотеозу здушно подржавао, не само из осећаја љубави и поштовања према свом оцу, већ и из религијско политичких разлога. Зато је и саградио храм божанског Јулија (*Aedes Divi Iuli* или *Templum Divi Iuli*) и посветио га 29 год. п.н.е., и тиме фактички признао Цезарову апотеозу.

Што се тиче Августа и обожавања његове личности, ствари су ишле другачије. Ниједан владар, ни пре, ни после Августа, није уживао такво поверење и популарност у народу. Иако је својим учешћем допринео ужасима грађанских ратова, народ је само памтио да их је он окончао⁴⁹⁾, јер је успоставио давно жељени мир, просперитет и самопоштовање римском народу. Сви слојеви римског друштва видели су своје место у визији Августове државе и били уверени да ће само под његовом влашћу брати „слатке плодове мира”⁵⁰⁾. Ова уверења праћена су и приписивањем божанских особина Августу, нарочито од стране песника. Тако Хорације на једном месту пише: „*Јупитер Громовник бог на небу, а Август на земљи*”, а на другом за Августа каже: „*Сваки га римљанин на поластице зове и обраћа му се молитвама многим, лије вино из чаша и меша Августово име с Ларима*”⁵¹⁾.

Упркос огромној популарности у народу и величања његове личности од стране песника, он није дозволио да се његово име директно обожава у Риму и Италији. У том смислу, чак се и хвали како је наредио да се претопе сви сребрни кипови који су му подигнути, и да је од тог новца положио златне дарове у Аполонов храм⁵²⁾. Из опрезности, да не би добио епитет божански, себе је називао *Imperator Caesar Augustus Divi filius*, дакле син Божји (Цезаров)⁵³⁾. Ипак, горе поменути Хорацијеви стихови указују да је постојао култ живог Августа. Тацит пише да „боговима није више указивано никакво поштовање, јер је Август хтео да се њему подижу храмови и статуе, као богу, и да њега славе свештеници

47) Дион Касије, XLIII, 45; Апијан, II, 106; Светоније, *Цезар*, 76.

48) Светоније, *Цезар*, 88. Beard, M., - North, J., - Price, S., *нав. дело*, стр. 140.

49) Shuckburgh, E. S., *Augustus: the Life and Times of the Founder of the Roman Empire*, T. Fisher Unwin, London, 1908, стр. 194.

50) Тацит, *Анали*, I, 2.

51) Хорације, *Оде*, III, 5, 2 и IV, 5, 32. Види Овидије, IV, 949.

52) Светоније, *Август*, 52; *Дела Божанског Августа*, 24

53) Rushfort, G. M., *Latin Historical Inscriptions*, The Clarendon Press, Oxford, 1893, стр. 3-10.

и фламини⁵⁴⁾. Апијан каже да Октавијана, од његове 28. године (од победе над Помпејом), градови уврштавају међу своје богове – заштитнике⁵⁵⁾. Без обзира на контрадикторности у изворима, са сигурношћу се може рећи да Августово име, до његове смрти, никада није званично стављено међу богове које је поштовао римски народ.

Август је био свестан да од обожавања од стране широких народних маса може имати велике политичке користи. С друге стране, он је потмак деификованог владара који је своје порекло пронашао у оснивачима Рима. Заправо, овде долазе до изражаја најснажније особине Августове личности: опрезност, прорачунатост и стрпљење.

Обнова старе вере, нова политичка платформа и обожавање личности цара као стуба те платформе морају ићи раме уз раме. Инсистирање на директном обожавању његове личности и напрасно увођење монархије могло га је, као и Цезара, одвести у смрт. Стварање нове државне вере на чијем је врху је цар, дуготрајан је процес који се мора одвијати на темељима старе римске религије, баш као што и монархија мора бити изграђена на темељима републике. Зато је Август култ његове личности, односно личности цара, уводио постепено. У ту сврху, организоване су *ludi Augustales* – игре у Августову част, обновљене Столетне игре и празник *Comptalia* и премештено седиште врховног првосвештеника. Изузетак представља једино његов однос према провинцији, где је наредио да се поред обожавања Рима уведе и обожавање цара.

Зачетак обожавања његове личности била је победа код Аквијума којом Август доноси Риму дуго очекивани мир. Од тада се одржавају свечаности у Августову част сваке четврте године и обележава његов рођендан. Уз то, римски витезови добровољно славе његов рођендан у трајању од два дана, а сви сталези, сваке године, моле се за његов живот бацајући новчић у Курцијев бунар.⁵⁶⁾ Од 11. год. п.н.е., одлуком сената, и формално се одржавају свечаности на његов рођендан под називом *ludi Augustales*⁵⁷⁾.

На раскршћима међа, где се „додирују” имања различитих власника, тзв. *compitum*, налазила се капела посвећена Ларима. Ту

54) Тацит, *Анали*, I, 10.

55) Апијан, V, 132.

56) Светоније, *Август*, 57 и 59; Дион Касије, LI, 19; Ливије, VII, 6. На месту Курцијевог бунара првобитно је била провалија са водом на форуму. У њу је скочио Марко Курције, римски витез, да би одобровољно богове да затворе провалију. Касније, ту је направљен бунар који је проглашен светим местом.

57) Дион Касије, LIV, 34.

је масовно светкован стари народни празник, празник *Compitalia* у част *Lares Compitales*. Временом, овај празник прилагођен је градским условима, где су Лари играли улогу заштитника појединих четврти, а о одржавању ове светковине старала се локална *collegia compitalica*. Политичари су користили локалне колегије свештеника за своје циљеве, те су ови скупови били извор великих нереда. Зато је пред крај републике ово празновање укинато. Август га је обновио, али уз нову административну поделу којом је требало да се обезбеди мир на улицама. Поделио је Рим на 14 рејона (*regiones*) и 265 уличних четврти (*vici*). Рејонима су управљали чиновници, а уличним четвртима четири управитеља са улогом свештеника које је бирао народ сваке године из реда плебејаца⁵⁸). Али, и овде Август посредно уводи нови елемент (култ цара) у стару религију. Сада у свакој капелици постоји три кипа – два Лара, и један који представља Августовог Генија. Чак је и сенат донео одлуку да се његов Гениј мора поштовати као божанство⁵⁹). Пошто је трећи кип имао највећу снагу, ова три кипа – Лара добијају назив *Lares Augusti*. Тако је Август постао Лар и заузео његово место у свакој римској кући, а затим и основао нову колегију свештеника – *Augustales*, која се старала о религијским обредима посвећеним Ларима⁶⁰).

У духу нове верске политике 17. год. п.н.е. обновио је Столетне игре - *Ludi Saeculares*. Ове игре први пут су прослављене у Риму 249 год. п.н.е. да би се означио крај старог и почетак новог периода од 100 година (трајање људског века)⁶¹). У почетку циљ им је био окајање грехова из прошлости, а од Августа циљ им је да осигурају благостање у држави у наредном столећу. Ради одржавања ових игара Хорације је написао химну „*Carmen saeculare*” („Песма у славу стогодишњице”) која најављује ново доба које карактерише „благостање, многобројно потомство и сваки углед”. Доба у коме ће се вратити „Верност, Част, накадашњи Стид и презрена Врлина”. Гарант ове материјалне и моралне обнове био је Август са својим моћним заштитником, Аполоном. О Августу се сада говори као славном потомку Венере и Анхиза, потомку оснивача Рима, Богу на земљи⁶²).

Званично седиште врховног првосвештеника било је смештено на форуму и звало се *Regia* – место намењено искључиво

58) Светоније, *Август*, 30.

59) Дион Касије, *LI*, 19

60) Хорације, *Сатице*, II, 3.

61) У *Carmen saeculare* Хорације помиње период од 110 година (Хорације, *Оде*, 4).

62) Хорације, *Оде*, 4 (*Carmen saeculare*).

верским сврхама, а врховни првосвештеник приватно је живео у згради поред Регије која се назива *Domus publica*. Ову зграду делио је само зид од куће Весталки (*Atrium vestae*)⁶³, места где су свештенице становале. Када је Август постао врховни првосвештеник извео је врло лукав политички потез. Преселио је седиште ове службе у свој двор на Палатину, а *Domus publica* је препустио весталкама да би им тобож придао још већи значај. Како је надлежност врховног првосвештеника обухватала и надзор над весталкама, посветио је нови Вестин храм на свом двору на Палатину⁶⁴. Вестина света ватра сада је горела на двору императора и истовремено представљала свету ватру државе. На темељима старе римске религије формирана је нова државна вера у чијем центру једнако стоје „три вечна бога” - Аполон, Веста и Август⁶⁵.

Што се тиче обожавања његове личности у провинцији, став му је био потпуно другачији. У провинцијама, нарочито источним, обожавање живе особе као бога није било страно, те се веровало да је Август инкарнација божанства. Зато је Август дозволио директно увођење култа његове личности. Још од битке код Акцијума, у римским провинцијама славе се игре у Августову част сваке четврте године. Такође, од тада ничу храмови и жртвеници посвећени Августу, али увек уз култ богиње Роме којој су одавно исказиване божанске почести⁶⁶. Обожавање императора и богиње Роме, у суштини, представљало је израз оданости Риму и уједињујући фактор његових провинција.

Август је остварио свој циљ. У стару веру стрпљиво је увео нешто ново – царски култ, чијим ће се поштовањем, држави, у којој је суштински облик владавине била монархија, обезбедити јединство свих њених делова, а с друге стране створити утисак да њоме, вођен божанском силом, руководи Август.

Након Августове смрти, 14. год. п.н.е., подигнут му је храм испод Палатина и додељене божанске почести⁶⁷. Исте године основана је колегија Августових свештеника – *sacerdotes Augustales* (понегде се среће и назив *Augustales*), и тиме званично култ

63) Дион Касије, LIV, 27. Упореди са Свет, *Цезар*, 46; Види и Бујуклић, Ж., *Forum Romanum*, Правни факултет Универзитета у Београду – Досије, Београд, 2005, стр. 453.

64) Светоније, *Август*, 57 и 59; Дион Касије, LI, 19.

65) Овидије, IV, 950.

66) Полибије, XXXI, 15; Тацит, *Анали*, IV, 56; Плутарх, *Фламин.*, 16; Дион Касије, LI, 10; Ростовцев, М., *Историја старог света* (Михајловић, М., Продановић-Ђурчија, Н.), Фамилет, Београд, 2004, стр. 389-390.

67) Тацит, *Анали*, I, 10

Августа⁶⁸). Затим су игре у Августову част добиле још свечанији и формалнији карактер. Званично су унете у календар, трибуни су се појављивали у тријумфалној одори у циркусу, а за организовање ове прославе задужен је перегрински претор⁶⁹). На тај начин званично је ушао у праксу модел према коме се римски цареви после смрти проглашавају за божанства.

5. ПОСЛЕДИЦЕ АВГУСТОВЕ ВЕРСКЕ ПОЛИТИКЕ

Август је успео да обнови стару римску веру и у њу уведе нешто ново – обожавање царевог Генија. Али, овом новом, старом званичном вером постигнут је само политички циљ. Она је подупрла нови облик владавине (прикривена монархија) и била тачка везивања покорених народа у провинцији, нарочито на истоку где је идеја владар – бог била добро позната. У суштини, нова државна вера била је такође једна церемонија, пуна формалности, и утилитарних и уговорних односа према боговима. Лишена виших верских циљева, у животу је одржавала једино Августова личност за коју се веровало да је вођена божанском руком. Када је Август умро, нестало је и религијски занос поштовалаца ове вере. У Рим продиру религије Истока које нуде нешто више од пуке церемоније, као што је веровање у живот после живота.

Модел према коме се римски цареви после смрти проглашавају за божанства и царски култ егзистирају и даље, али искључиво као оруђе политике којим се обезбеђује послушност свих римских поданика, а кулминација настаје у време Диоклецијана када се владар за живота проглашава богом. Међутим, царски култ који је зачео Август имао је још једну политичку последицу. Царска вера није имала за циљ да одстрани ниједан од дозвољених култова у Риму. Напротив, сви богови су на располагању да би служили царском култу, а религије које нису хтеле да га прихвате сматране су непријатељима римске државе. Кључни разлог за прогоне хришћана управо је то што нису хтели да обожавају цара односно, поштују царски култ, чиме су отказали и послушност римској држави. Иако толерантна у религијском смислу, римска држава није могла да допусти овакав став хришћана јер он угрожава њено јединство⁷⁰). Та-

68) Тацит, *Анали*, I, 54; II, 83 и *Историје*, II, 95.

69) Дион Касије, LVI, 46; Тацит, *Анали*, I, 15.

70) Бек, Х. Г., *Византијски миленијум*, СЛЮ – Глас српски, Београд – Бања Лука, 1998, стр. 109-110; Владетић, С., „Два начина за регулисање односа између цркве и државе у Византији”, *Слободе и права човека и грађанина у концепту новог законодавства Републике Србије* (приредио: Станко Бејатовић) књига I, Крагујевац, 2002, стр. 447; Станковић,

ко је царска вера, коју је зачео Август, била узрок каснијег сукоба са хришћанима и њихових прогона.

ЛИТЕРАТУРА

- Апијан, *Римски грађански ратови* (превод Стевановић, Б.), Култура, Београд, 1967.
- Бакен, Ц, *Император Август*, Минерва, Суботица-Београд, 1969.
- Beard, M., - North, J., - Price, S., *Religions of Rome*, Cambridge University Press, 2004.
- Бек, Х. Г., *Византијски миленијум*, СЛЮ – Глас српски, Београд – Бања Лука, 1998.
- Бујуклић, Ж., *Forum Romanum*, Правни факултет Универзитета у Београду – Досије, Београд, 2005.
- Bury, A., *A History of the Roman Empire from its Foundation to the death of Marcus Aurelius (28 B.C.-180 A.D.)*, American Book Company, New York-Cincinnati-Chicago, 1900.
- Varro, *On the Latin Language* (with an English translation by Roland, K. G.), vol. I, Harvard University Press, London, 1938.
- Владетић, С., „Два начина за регулисање односа између цркве и државе у Византији, Слободе и права човека и грађанина у концепту новог законодавства Републике Србије” (приредио: Станко Бејатовић), књига I, Крагујевац, 2002.
- Светоније, *Дванаест римских царева* (превод Стјепан Хосу), Напријед, Загреб, 1978.
- Гај, *Институције* (превод Станојевић, О.), Завод за уџбенике, Београд, 2000.
- Дела Божанског Августа*, превод и коментар: Снежана Ферјанчић, Београд, 2000
- Димезил, Ж., *Древна римска религија* (превод Новаковић, Ј.), Будућност. Сремски Карловци – Нови Сад, 1997.
- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities* (Translated by Earnest Cary), Vol. II, Books 3-4, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1939.
- Dio's Roman History* (with an English translation by Cary, E.), W. Heinemann LTD – Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts, 1955.
- Дјурант, В., *Историја цивилизације, Цезар и Христ* (превод Величков, Љ.), Београд, 1996.
- Ђанели, Ђ., *Свештеници, вера и обреди, Антички Рим – панорама једне цивилизације* (превод Брунети, Е., Брунети, М., Савић, М.), Вук Караџић-Просвета-Младинска књига, Београд-Љубљана, 1967.
- Ovid's Fasti* (with an English translation by Frazer, J. G.), Heinemann, W.- Putnam G.P., London-New York, 1959.
- Peterkul, *Rimska povijest* (prevod Miklić, J.), Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006.

Е., „Галерије и његов допринос хришћанству”, Зборник радова, 1700 година Миланског едикта (приредио: Мирослав Лазих), Правни факултет Универзитета у Нишу, 2013, стр. 628.

- Plutarh, *Usporedni životopisi* (prevod Dukat, Z.), I, II и III, August Cesarec, Zagreb, 1988.
- Полибије, *Историје* (превод Рицл, М.), I и II, Матица српска, Нови Сад, 1988.
- Propertius* (with an English translation by Butler, H. E.), Putnam G.P., New York, 1916.
- Ростовцев, М., *Историја старог света* (Михајловић, М., Продановић-Ђурчија, Н.), Фамилет, Београд, 2004.
- Rushforth, G. McN., *Latin Historical Inscriptions*, The Clarendon Press, Oxford, 1893.
- Sandys, A., *A Companion to Latin Studies*, Cambridge University Press, London, 1910.
- Shuckburgh, E. S., *Augustus: the Life and Times of the Founder of the Roman Empire*, T. Fisher Unwin, London, 1908.
- Станковић, Е., „Галерије и његов допринос хришћанству”, Зборник радова, 1700 година Миланског едикта (приредио: Мирослав Лазић), Правни факултет Универзитета у Нишу, 2013.
- Тацит, *Анали* (превод Црепајац, Љ.), БМГ, Београд, 2000.
- Тасит, *Историје* (prevod Miklić, J.), VPA, Zagreb, 1987.
- The Geography of Strabo* (with an English translation by Jonce, H. L.), Harvard University Press - W. Heinemann, Cambridge, Massachusetts – London, 1967..
- The History of Rome by Titus Livius* (Translated from the Original, with notes and illustrations by Baker, G. A. M.), vol. I-VI, Bradford, S. F., Philadelphia, 1823.
- Fowler, W., *The Roman Festivals of the Period of the Republic*, Gorgias Prss LLC, New Jersey, 2004.
- Херодот, *Историја* (превод Арсенић, М.), Матица српска, Нови Сад, 1959.
- Хорације, *Целокупна дела* (превод Атанасијевић, М.), I и II, Народна библиотека „Вук Караџић”, Крагујевац, 2005.
- Cicero, *The Letters to his Friends* (with an English translation by Williams, G.), vol. II, Cambridge University Press, London, 1952.
- Watson, A., *The Digest of Justinian*, Vol. I, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998.

Emilija Stankovic, Srdjan Vladetic

AUGUSTUS' RELIGIOUS POLICY

Resume

Augustus reforms of religion have been moving into two directions – towards the restoration of ancient roman religion, and towards gradual establishing of Emperor's cult. Neglected old roman values, costumes and religion were, with any doubt, main motivation for Augustus to start with restoration of roman religion. As a proof of this statement we could use number of new temples and renewed cults, dignity and privileges returned to the priests of the old religion. However, the

old republican faith was one of the key factors in the Augustus political vision. It's establishing was supposed to be used as a proof of Augustus intentions for renewal of republic, which should bring peace among the conservatives, and also to create the general impression that monarchy is the logical sequel of republic. In reality, the Rome was already functioning as monarchy. Monarchy which incorporates many different nations, races and faiths. so it was necessary to bring something new into the renewed roman religion. Furthermore it was necessary to develop new states religion that would be respected across the empire. Emperor's cult was that new factor and it was enforced in the provinces immediately, and has been gradually presented in Rome and Italy, because of the fear from those that still have been respecting old roman values.

From the same reasons, as in the last two centuries of republic, renewed roman religion, particularly after the Augustus death, started to withdraw under the pressure of the new religions that were coming from East. It hasn't been capable to adopt itself on a changed social and political circumstance. Apotheosis of roman emperors, after their lifes, and emperor's cult, has been practiced for a long period of time. However that practice couldn't be considered as religion, actually it was powerful political tool, for keeping obedience, and later on it would be most important reason for conflicts among roman state and Christians.

Key words: Ancient Rome, Augustus, The Old Roman Religion, The Imperial Cult

* Овај рад је примљен 05. октобра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Milica S. Boskovic
Београд

Brankica B. Jankovic
Београд

JUVENILE DELINQUENCY IN THE REPUBLIC OF SERBIA: TRENDS AND INDICATORS

Сажетак

Малолетничка деликвенција део је општег криминалитета у друштву, али по карактеристикама и последицама, такође је и својеврстан феномен. Циљ овог Рада јесте да пружи актуелан и свеобухватан поглед на малолетничку деликвенцију у Србији, у периоду од 2010. до 2012. године, а анализирајући податке о броју и врсти почињених криминалних аката од стране малолетних лица. Званични подаци Министарства унутрашњих послова Републике Србије садрже регистроване преступе и кривична дела почињена од стране малолетника и биће коришћени у овом Раду. Основни циљ Рада јесте да објасни тренутно стање у области малолетничке деликвенције и да пружи референтну полазну основу за даља истраживања и дискусије.

Кључне речи: малолетници; деликвенција; криминал; трендови; Србија

1. PHENOMENOLOGY OF JUVENILE DELINQUENCY

Crime, not only as an illegal but also as a dangerous human activity and phenomenon probably dates back to the beginnings of human society. Ever since the prehistoric communities all the way to the modern day society, there were always individuals or groups who strived to achieve their goals in socially or legally unacceptable ways. In ad-

dition to those who consciously break social and legal norms, criminal acts were also and still are perpetrated by those individuals who are unaware of the existing norms of conduct i.e. whose intellectual and mental capacities prevent them from comprehending their environment and accepting the rules that were laid down in order to facilitate the development and survival of that particular community. This makes a criminal act either an intentional and conscious or unintentional and unconscious, but in both cases a detrimental act perpetrated by an individual. Inappropriate, inadequate and dangerous behavior has been an integral part of human society since time immemorial while certain aggressive acts were survival motivated and aimed at providing protection against unfamiliar and disturbing events and creatures from the nature¹⁾. Criminality, as a set of different socially undesirable behaviors which were outlawed primarily by criminal codes and laws, takes its formal shape with the establishment of the state and the rule of law. In majority of cases violence accompanies crime and is the result of interaction between a large number of exogenous and endogenous factors whose interconnectedness at different levels is conducive to someone being violent or someone suffering violence²⁾.

There are many causes of criminal behavior and they come in different shapes and sizes. Their triggers, as well as their display, developed together with the society as did the problems with which groups and individuals were faced. In that respect, juvenile crime is of particular importance when considering the stability and prospects of a community or a country. Studying the causes, motives and forms of juvenile delinquency is aimed not only at uncovering and sanctioning these criminal acts, but also at preventing such acts from occurring in the future, developing social preemptive measures and finding the best forms and methods of social action³⁾.

Juvenile crime is part of overall crime in a society, but due to the characteristics associated with its perpetrators, it is also a phenomenon which requires meticulous security, social, psychological and pedagogical attention and scrutiny. Traits, number and diversity of juvenile crime are not only a reflection of the current security and socio-pathological state the society is in, but it can also serve as an indicator of immediate and more distant future of that particular society. Although it is unpleasant to express the terms child and crime together, juvenile delin-

1) Видети: Đorđević, Ivica, *Security Architecture in the Globalization Environment*. Faculty for Security Studies and PE Official Gazzette, Belgrade, 2007.

2) Видети: Đurdjevic Zoran and Radovic Nenad, "Determinants and Trends in Juvenile Violence", *Kultura polisa 1*, Novi Sad, 2012.

3) Видети: Ljubičić Stanko, "Juvenile Crime", *Kultura polisa 8-9-10*, Novi Sad, 2008

quency is still one of the major problems in many countries⁴⁾. The fact that in the USA alone 27,000 murders were committed by juveniles⁵⁾ in the period between 1980 and 1997, speaks volumes of how serious and widespread this phenomenon is not only globally, but within one single country. Juvenile crime is constantly on the rise in the Republic of Serbia and this trend started to emerge in 1973⁶⁾.

There are different theoretical, scientifically proven and insufficiently substantiated views as to the causes and motives of juvenile delinquency. Almost all relevant theories on the causes of juvenile delinquency can be grouped into three categories: a) theories of society, b) theories of family, and c) theories of personality. Several studies include different aspects of all of these theories which are understandable as the crime, including juvenile crime, is both a cause and consequence of different factors: socio-economic and political situation in a society, values held in high regard in such society, immediate environment and family, while personality traits also play an important part in exhibiting criminal behavior. This is the reason why a comprehensive knowledge on and understanding of different aspects of a society and micro-environment combined with interpersonal factors, is the best way to preempt juvenile crime.

Some authors see the cause for the increase in criminal behavior, including juvenile crime, in significant socio-political events and changes which oftentimes spill over across the borders of one country and into other countries. Following the end of the Cold War, Europe was faced with considerable geo-political and economic changes and challenges while the pace of modernization was rapidly accelerating, resulting in intensified feeling of public insecurity⁷⁾. Many authors see the shifts in economic and political systems as well as privatization and transition processes as the main causes of decrease in the quality of life which further leads to dissatisfaction, frustration and violence⁸⁾. One of the causes for the discontent of young people and consequently juvenile crime, can be found in distorted social, family and personal values and warped perception of life quality. One of the approaches adopted by

4) Ozen Sakir et al, "Juvenile Delinquency in a Developing Country: A Province Example in Turkey", *International Journal of Law and Psychiatry*, 28, 2005. стр. 431

5) Loeber Ralf and Farrington David P, 2000, "Young Children Who Commit Crime: Epidemiology, Developmental Origins, Risk Factors, Early Interventions, and Policy Implications", *Development and Psychopathology* 12, 2002. стр. 739

6) Шире видети: Nikolovski Marjan, "Crimes Committed by Juvenile Offenders in Groups", *Collection of Papers – Peer Violence*, Laktaši, 2013.

7) Boehnke Klaus and Bergs-Winkels Dagmar, "Juvenile Delinquency under Conditions of Rapid Social Change", *Sociological Forum*, Vol. 17, No. 1, 2002. стр. 60

8) Шире видети: Campbell, Angus and Converse, Philip E, *The Human Meaning of Social Change*, New York: Russell Sage, 1972.

the group of authors advocating theories of society is that adolescents act out of subterranean values or impulses that are an accepted part of a culture, but nonetheless tend to be obscured and to a greater or lesser extent controlled in the mainstream society⁹⁾. The creator of this way of thinking was Sutherland (1949) with his studies. Violence is more common among groups whose subcultural attitudes, norms, and values favor aggressive solutions to problems¹⁰⁾. Some authors propose that economic inequality, not subcultural values, was the major cause of violence¹¹⁾.

Another approach, associated with the theories of society, as a cause of delinquency assumes the existence of oppositional groups in society and general conflicts between adults and adolescents¹²⁾.

Regardless of the character of socio-economic and cultural circumstances in a society, there is no doubt that the most important and influential one among a number of factors (e.g. norms, behavioral patterns, schools, the media), is the family itself. The structure of the family is important for both understanding and prevention of juvenile delinquency. In addition to the number of family members, their gender, education and age structure, family values, possible violent behavior, the occurrence of juvenile crime might be triggered by the low socio-economic status, unemployment, poor parental supervision, weak regulatory role of the family due to the weakness of the public regulatory system¹³⁾ and this is an example of the interpretation of causes in which findings and viewpoints of two different groups of theories are intertwined, in this case – theories of family and theories of society. The model of growing up which involves inadequate parental guidance, domestic violence, abuse and neglect as risk factors conducive to criminal behavior, was developed by Patterson, DeBaryshe and Ramsey (1989) among others. Childhood neglect and abuse are indeed risk factors which increase the probability of violent behavior in later life. The synergy of risk factors that originate in the family setting and immediate environment as well as the individual's personality structure,

9) Boehnke Klaus and Bergs-Winkels Dagmar, "Juvenile Delinquency under Conditions of Rapid Social Change", *Sociological Forum*, Vol. 17, No. 1, 2002. стр. 64

10) Видети: Wolfgang Marvin E et al, *The Subculture of Violence*, Tavistock, 1967.

11) Blau JR and Blau Peter M, "The Cost of Inequality: Metropolitan Structure and Violent Crime", *American Sociological Review*, 47, 1982. стр.120

12) Шире видети: Mead Margaret, *Culture and Commitment: A Study of Generation Gap*. Garden City, NY: Natural History Press, 1970.

13) Lynam Donald et al, "The Interaction Between Impulsivity and Neighborhood Context On Offending: The Effects of Impulsivity Are Stronger in Poorer Neighborhoods", *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 2000. стр. 569.

highlight the importance interpersonal factors have (personality traits) in addition to the previously mentioned different external factors (society, family, culture). The personality structure as well as the psychological or biological propensity for crime are the subject matter of studies dealing with theories of personality.

Certain authors stress that individual differences, which are established early in life, will make some children more likely than others to commit delinquent acts as they grow older¹⁴. Yarvis (1991) developed a table of relevant intrinsic factors which can be useful for the analysis of all criminal acts with the element of violence. Some of those factors are as follows:

- a) the ability to find one's place in a society in accordance with the prevailing system of values;
- b) the skill to exert self-control in dangerous situations;
- c) the capacity to differentiate between the imaginary and the reality;
- d) the ability to comprehend the consequences associated with a particular decision at the time when that decision is made;
- e) the capacity to preserve personal integrity and stability¹⁵.

The analysis of personality related cause of juvenile delinquency is a sensitive and complex area. The motives for committing crime vary among young people. Some children engage in minor delinquent acts for excitement, adventure, or other emotions common among children. For these children minor delinquency incidents are part of their games and it never evolves further into more significant or severe violence, namely as they age, children grow out of this kind of behavior. On the other hand, for some child offenders, early status offences and delinquency are stepping stones in a pathway to serious, violent, and chronic offending, particularly when the status offences first appear at a young age.

1.1 Minors in Criminal and Legal Definitions

In theory and in practical research of juvenile crime, there are different definitions of this phenomenon, but also there are different legal definitions of the age limit determining the age of a minor. Legal framework and practice, depending on the age group perpetrator

14) Lacourse Eric, et al., "Developmental Trajectories of Boys' Delinquent Group Membership and Facilitation of Violent Behavior During Adolescence", *Development and Psychopathology*, 15, 2003. стр.190

15) Видети: Yarvis Richard M, *Homicide: Causative Factors and Roots*, New York, Lexington Books, 1991.

belongs to and type of criminal act committed, recognize and clearly differentiate between different types and intensity of punishment.

As for different definitions of perpetrators' age, child delinquents are not necessarily legally defined in the same way across states in the United States¹⁶⁾. For example, age of criminal responsibility for child delinquency (at year 1997) shows that this was is 6 years in North Carolina, age 7 years in Maryland or age 10 years in the state of Arkansas.. In Canada, a minimum is age of 12 years and in England the minimum age is 10 years. In Germany and in Japan it is 14 years, 15 years in Scandinavian countries, 16 years in Spain and 18 years in Belgium¹⁷⁾. In Serbia the law¹⁸⁾ defines several age limits, namely: a) a minor/juvenile shall be a person who was 14 years of age at the time when the crime was committed and has not turned 18 years of age; b) younger minor/ juvenile shall be a person who was 14 years of age at the time when the crime was committed and has not turned 16 years of age; and c) older minor/juvenile shall be a person who was 16 years of age at the time when the crime was committed and has not turned 18 years of age. Subject to this age classification of minors, adequate punishments have been defined. Minors and younger minors can be sentenced to correctional orders and correctional sentences, while older minors may be sentenced to juvenile detention but only in special cases. Correctional measures, among other include court warning, measures of increased supervision (by the family, caretaker) and/or detention at an adequate correctional institution. This makes it impossible to punish any juvenile with a prison sentence while an older minor may be sentenced to juvenile detention facility for committing more serious crimes. These legal provisions do not apply to a person who has not turned 14 years of age at the time when the crime was committed. Such persons are called "children" and they are not active entities of the criminal justice. These persons are not subject to criminal justice law, but are subject to provisions in other legal areas (for example, Family Law, The Law on Social Welfare).

The way the law sees juvenile delinquency is a source of numerous theoretical and practical debates. The major issue in the debates is whether legal intervention as administered by the juvenile justice system is an effective way to control juvenile delinquency and to promote

16) Видети: Snyder Howard N and Sickmund Melissa, *Juvenile Offenders and Victims: 1999 National Report*, Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Juvenile and Justice and Delinquency Prevention, 1999.

17) Видети: Rutter Michael et al , *Antisocial Behavior by young people*, Chap. 3. Cambridge: CUP, 1998.

18) The Law on Underage Offenders and Legal Protection of Minors. Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85/2005

legitimate social opportunities for reform. In certain states within the court system there are juvenile courts and courts for adults. In the criminal justice system of the Republic of Serbia there are special units of juvenile criminal justice system: special public prosecutor for minors and special judge for minors or chambers for minors with the District Court.

2. OBJECTIVES AND METHODOLOGY

Over the past years many papers on juvenile crime and peer violence have been published in the Republic of Serbia. Stevanović (2012), Kovačević (2012a), Kovačević (2012b), Banović and Joksić (2011) researched the legal aspect, in particular the character and the importance of punishments juveniles were sentenced to. Peer violence is on the rise not only in Serbia and in the Balkans, but in Europe and beyond (Radnović and Radović, 2013). In the modern world, characterized by a wide and permanent use of and addiction to new information technologies, peer violence occurs in the so called virtual sphere. In this case we are speaking about the electronic violence phenomenon— a specific form of peer violence brought on by the development of information technologies. The research into the problem of peer violence which is important for the analysis and the monitoring of the development of juvenile delinquency, was the subject matter of papers published by Gojković and Vukičević (2011), Popović (2010). At a recent conference on peer violence, held in Laktaši, in Bosnia and Herzegovina, a paper by three authors, namely Đurđević, Bošković and Senić was presented. This paper analyses the character, number and variety of different criminal offences committed by minors in the period between 2006 and 2009 in the Republic of Serbia.

The aim of this paper is to offer an updated and more comprehensive insight of this problem in our country between 2010 and 2012, by analyzing the data on the number and type of criminal offences committed by minors. The official data of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia (MoI) concerning recorded criminal offences committed by juveniles will be used for the analysis of juvenile delinquency. The purpose of this paper is to offer an analysis of the data on criminal offences committed by juvenile delinquents in the Republic of Serbia in the period between 2010 and 2012 and to compare this data with the data pertaining to the number of criminal offences committed by adult perpetrators. In addition, this paper will give a brief overview of juvenile delinquency situation in different cities and towns throughout the Republic of Serbia, so as to analyze this security issue by different regions in our country. The presented data will be elaborated and the main objective is to explain what is the current situation regarding

juvenile delinquency and to provide a reference point for future theoretical and practical researches and discussions.

3. JUVENILE DELINQUENCY IN THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE PERIOD BETWEEN 2010 AND 2012

In their paper dealing with juvenile delinquency in the Republic of Serbia, authors Đurđević, Bošković and Senić (2013), analyzed data on the number of criminal offences committed by juveniles and adults in the period between 2006 and 2009. The results of their study indicated the following:

- (1) The number of crimes committed by children in the period between 2006 and 2009 did not vary much and was between 9.87% and 9.14% of the total number of criminal offences committed.
- (2) Regarding the type of criminal offences committed by children they mostly concern offences against *property, public order, life and causing bodily harm*;
- (3) As for the criminal offences concerning offences against life and causing bodily harm, children have mostly committed offences such as *occasioning light bodily harm or grievous bodily harm and participation in a brawl*¹⁹⁾.

As the purpose of this paper is to analyze the number and structure as well as the regional character of juvenile delinquency in the Republic of Serbia in the period between 2010 and 2012, while at the same time taking into consideration the above stated study and its analysis, in this part of the paper statistical data received from the MoI will be presented followed by the resulting observations and conclusions.

As the first step, we analyzed the total number of committed criminal offences of general criminal nature and the number of juveniles who committed criminal offences of general criminal nature for the period between 2010 and 2012 to the entire territory of the Republic of Serbia as well as for certain cities belonging to different regions within our country. The data on the total number of committed criminal offences and juvenile delinquents as well as the data on certain types of criminal offences committed by juveniles, has been analyzed for the following cities: Belgrade (capital city of the Republic of Serbia), Novi Sad and Zrenjanin (cities located in the North part of the country),

19) Шире видети: Đurđević Zoran, Bošković Goran and Senić, D, "Characteristics of Criminal Offences Committed by Children and Juveniles Involving Elements of Violence", *Collection of Papers – Peer Violence*, Laktaši, 2013.

Kragujevac (central part of Serbia), Zaječar (East part of Serbia), Niš (South part of Serbia) and Užice (West part of Serbia). Criminal offences of general criminal nature include among other, manslaughter, murder, offences occasioning light bodily harm or grievous bodily harm, robbery, rape, domestic violence, drug offences. Those data indicate that the share of juveniles expressed in percentages is as follows: a) 5.12% in 2010; b) 4.99% in 2011; and c) 4.61 in 2012, of total number of committed criminal offences of general criminal nature, making it 4.9% on the average. This percentage of juveniles as perpetrators of the total number of criminal offences of general criminal nature has dropped almost by half when compared to the period between 2006 and 2009 when it was between 9.87% and 9.14%²⁰⁾. For the past three years the share of juvenile delinquents as perpetrators in the total number of criminal offences has been decreasing steadily. This trend reflects the situation not only on the whole territory of our country but also in cities and towns which have been selected for analysis (with minor variations in each city or town, the number of juvenile delinquents is certainly lower in 2012 than it was in 2010 and 2011).

The structure of juveniles who have committed criminal offences of general criminal nature in our country for the period between 2010 and 2012 was done according to legal classification which groups juvenile delinquents into older minors/juveniles, younger minors/juveniles and children. The downturn in the number of juvenile delinquents is most certainly reflected when juvenile delinquents are classified into the previously mentioned three age groups. The data indicates that older juveniles constitute the highest percentage in the structure of juvenile delinquents (55% - 59.76%), while the number of children i.e. persons younger than 14 years of age is considerably lower, but is not negligible in terms of sociological, psychological and security analysis (this percentage is between 12% and 8.97%). The percentage of older juveniles who have committed criminal offences when compared to the total number of criminal offences committed by juveniles was on the rise over the period between 2010 and 2012, while the percentage of crimes committed by younger juveniles and children, varied slightly. It should also be noted that the number of children who have committed criminal offences in 2011 and 2012 is lower than in 2010.

Regarding concrete criminal offences, juvenile delinquents have a tendency to commit the following criminal offences: theft and robbery; causing grievous bodily harm; causing minor body injury; drug related offences. The average number of previously mentioned criminal acts for period year 2010-2012 at Serbia are: theft and robbery 4.461;

20) Juvenile delinquency in the period between 2006 and 2009 was analyzed in a paper presented by Đurđević, Bošković and Senić, 2013.

causing grievous bodily harm 346; drug related offences 305; murder and manslaughter 20 and domestic violence 61.

Criminal offences most frequently committed by juveniles were theft and robbery, followed by offences such as causing grievous bodily harm or causing minor body injury. The number of juvenile perpetrators who committed drug related offences is lower when compared to two previous criminal offences, but in view of the fact how serious and grave drug related offences are, this data should not be neglected, particularly in Belgrade and in Novi Sad which are two cities where the incidence of drug related criminal offences is higher than elsewhere.

The number of juvenile delinquents, in terms of all three analyzed criminal offences (theft and robbery; causing grievous bodily harm; drug related offences) is highest in Belgrade (the largest city in the Republic of Serbia), followed by Novi Sad. According to the number of juvenile delinquents, towns of Zrenjanin and Niš are more or less the same, while towns in Central, East and West Serbia have the lowest number of juvenile delinquents. This data does not automatically mean that the number of juvenile delinquents in these parts of Serbia is necessarily lower, but rather that these are the towns with smaller population which does impact the overall picture of juvenile delinquency.

When compared to the previously mentioned criminal offences, the number of juvenile perpetrators of criminal offences such as domestic violence and murder is considerably lower, but due to the serious nature of these two types of criminal offences as well as the fact that juveniles tend to commit domestic violence related crimes, we think it would be important to include this data in the present paper.

We have already mentioned that the number of juveniles who have committed criminal offences of murder and domestic violence is far lower when compared to other types of criminal offences previously analyzed. However, the very fact that a certain number of juvenile delinquents have decided to commit murder or domestic violence against their family members, speaks volumes of how important this is. Violence perpetrated against close family members may in many cases be a stepping stone to committing other crimes and exhibiting aggression against other people.

In comparison to the total number of criminal offences as well as certain criminal offences that were committed mainly by juvenile offenders, the number of murders and manslaughters is significantly lower. However, we will compare data on the number of murders and manslaughters committed by juveniles with the total number of these criminal offences that were committed, which will enable us to see what is the percentage of juvenile delinquents who commit these serious types of criminal offences.

The analysis of these data indicates that the number of criminal offences committed by juvenile delinquents as compared to the total number of committed criminal offences such as murder and manslaughter can be expressed in following percentages:

- a) Out of the total number of murders and manslaughters committed in 2010, 20% were committed by juvenile offenders.
- b) Out of the total number of murders and manslaughters committed in 2011, 14% were committed by juvenile offenders.
- c) Out of the total number of murders and manslaughter committed in 2012, 11% were committed by juvenile offenders.

The number of juvenile delinquents who have committed serious criminal offences such as murder and manslaughter is decreasing but the figure that hovers around 15% gives cause for concern. These observations indicate that certain phenomena and data cannot be viewed in a vacuum, without taking into consideration other security issues and without making a more comprehensive analysis of the data.

Violence at sporting events, particularly at soccer games, continues to plague all European countries. This type of violence comes in many shapes and there is an increasing tendency for this violence to have a spill over effect and to spread beyond the soccer stadium and into urban areas. Our country too has not been spared from this ugly phenomenon. Republic of Serbia has every reason not only to be concerned but also terrified by the amount of violence at sporting events or sporting events related violence in the past ten years that has claimed nine young lives, thus ranking Serbia the first country in Europe. Bearing in mind the fact that violence at sporting events is a permanent and serious security risk to Serbia, we have analyzed the data on young persons who have engaged in violent behavior at sporting events and committing other criminal offences linked to sporting events.

Sports related criminal offences (at sporting events, including different sports competitions) have been defined by the Criminal Code of the Republic of Serbia (Article 344/a) and by the Law on the Prevention of Violence and Inappropriate Behavior at Sporting Events (Article 20). Some of the criminal offences defined by the above mentioned Code and Law include unauthorized entry into the sports stadium and instigation of violence, physically assaulting the participants of a sporting event, bringing pyrotechnics to sporting events, causing damage to sports facilities or equipment (hereinafter referred to as a criminal offence: *sports related violence*). In the period between 2010 and 2012 a total of 1,117 criminal offences defined by the Criminal Code and the Law on the Prevention of Violence and Inappropriate Behavior at Sporting Events have been committed in the Republic of Serbia. The total

number of perpetrators of these criminal offences is 1,840 out of which 211 are juveniles. This data indicates that the percentage of juveniles who have committed criminal offence of sports related violence is as follows: 9.93% in 2010, 16,05% in 2011, and 10,25% in 2012. Unlike the decrease in the number of juveniles and criminal offences committed which was shown previously in this paper, the incidence of sports related violence and associated crimes has been steadily on the rise in the past three years.

The share of juvenile offenders in the total number of offenders was at 6.02% in 2010, 6.89% in 2011 and 12.84% in 2012.

4. CONCLUSION FOR FURTHER RESEARCH AND DISCUSSION

Regardless of the number or age structure of juveniles who have committed criminal offences, juvenile delinquency is not only a security but also a social, psychological and educational problem and a challenge each country and its society faces. Bearing in mind the fact that juveniles and children perpetrate different criminal offences, this phenomenon is a solid indicator of the structure, dynamics and values shared in the family, local community and a society as a whole in one particular country. The repression or sanctioning of juvenile delinquents is a necessary measure, but its educational potential and prevention are equally important. By promoting socially and legally accepted values and human rights, by strengthening local communities, social services and education institutions as well as by extending increased assistance and support to families, it is possible to make a difference as these elements constitute the basic steps in preempting bad habits from taking root, preventing the adoption of flawed values and the destruction of juvenile's personality as well as counteracting their violent and criminal behavior.

This paper analyzes different data pertaining to juvenile delinquency in the Republic of Serbia in the period between 2010 and 2012. Our analysis and comparisons partially rely on the study by the group of authors, namely Đurđević, Bošković and Senić (2013) who analyzed juvenile delinquency in our country in the period between 2006 and 2009.

Following the analysis of the presented data we have come to the following conclusions and results:

a) When compared to the period between 2006 and 2009, the percentage of juvenile delinquents perpetrating criminal offences has

dropped almost by half in the period between 2010 and 2012, while in 2012 the number of juvenile delinquents decreased.

b) Similarly to the period between 2006 and 2009, in the period between 2010 and 2012 (the period which was the subject of our analysis) juvenile delinquents mostly committed offences such as causing grievous bodily harm, inflicting minor body injury, theft and robbery.

c) When analyzed from the aspect of age structure of juveniles (as defined by the law), it would be safe to say that the highest percent of delinquents are older minors/juveniles (55% - 59.76%);

d) In the past three years juvenile delinquents perpetrated drug related criminal offences, but also murders, manslaughters, domestic violence and sports related violence;

e) As for the analysis by regions of our country, the highest number of juvenile delinquents has been registered in Belgrade, our capital city, followed by other cities in the North and South of our country;

f) When viewed as an individual type of criminal behavior, the number of murders committed by juveniles is by far lower than other criminal offences committed by delinquents; however, when comparing the number of murders committed by juveniles with the total number of committed murders, we can say that in the overall number of committed murders, those committed by juvenile are not insignificant;

g) The juvenile delinquency is on the rise in respect of crimes such as sports related violence. In view of the fact that this type of criminal offence is on the rise in our country in general, special attention should be attached to this.

In light of the fact that juvenile offenders are sentenced to prison sentences in juvenile correctional facilities only if they have committed serious crimes such as murder or manslaughter, we must ask ourselves whether the existing criminal and legal sanctions have been adequately defined, do they have sufficient preemptive capacity, correctional and educational effect. All of these questions require further study and analysis, but at the same time we hope that the presented data might serve as a basis and encouragement for further engagement and discussions of experts.

REFERENCES

- Banović, Božidar and Joksić Ivan, "Diversion Concept of Reactions Juvenile Crime in Serbia: Legislation and Practice", *Themes*, Vol. 35, No. 2, 2011.
- Boehnke Klaus and Bergs-Winkels Dagmar, "Juvenile Delinquency under Conditions of Rapid Social Change", *Sociological Forum*, Vol. 17, No. 1, 2002.

- Blau JR and Blau Peter M, "The Cost of Inequality: Metropolitan Structure and Violent Crime", *American Sociological Review*, 47, 1982
- Campbell, Angus and Converse, Philip E, *The Human Meaning of Social Change*, New York: Russell Sage, 1972
- Criminal Code of the Republic of Serbia, Official Gazette of the Republic of Serbia Nos. 85/2005, 88/2005 - correction 107/2005 - correction 72/2009, 111/2009 and 121/2012.
- De Li, Spencer, "Social Control, Delinquency, and Youth Status Achievement: A Developmental Approach", *Sociological Perspectives*, Vol. 42, No. 2, 1999.
- Dorđević, Ivica, *Security Architecture in the Globalization Environment*. Faculty for Security Studies and PE Official Gazette, Belgrade, 2007.
- Durđević Zoran, Bošković Goran and Senić, D, "Characteristics of Criminal Offences Committed by Children and Juveniles Involving Elements of Violence", *Collection of Papers – Peer Violence*, Laktaši, 2013.
- Durđević, Nenad, "Criminal Accountability for Violence and Inappropriate Behavior at Sporting Events in the Republic of Serbia", *Collection of Papers of the Law School in Split*, Vol. 47, No. 2., 2010.
- Durdjevic Zoran and Radovic Nenad, "Determinants and Trends in Juvenile Violence", *Kultura polisa 1*, Novi Sad, 2012.
- Gojković Vesna and Vukičević Leposava, 2011, "Peer Violence: Bullying among High School Students", *Collection of Papers by the Institute for Criminology and Social Studies*, Vol. 30, No. 1-2, 2011.
- Jovašević Dragan, "Position of Juveniles in the New Criminal Justice System of the Republic of Serbia", *Collection of Papers of Law School in Split*, 45, 3/2008, 2008
- Kovačević Milica, "The responsibility of juvenile delinquents", *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, Vol. 84, No. 6, 2012a.
- Kovačević Milica, "Diversion Orders in the Republic of Serbia", *Law, Theory and Practice*, Vol. 29, No. 4-6, 2012b.
- Lacourse Eric, et al., "Developmental Trajectories of Boys' Delinquent Group Membership and Facilitation of Violent Behavior During Adolescence", *Development and Psychopathology*, 15, 2003.
- Law on Juvenile Offenders and Criminal and Legal Protection of Juveniles, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85/2005
- Law on the Prevention of Violence and Inappropriate Behavior at Sporting Events, Official Gazette of the Republic of Serbia Nos. 67/2003 and 90/2007.
- Lipsey Mark W and Derzon James H, *Predictors of Violent or Serious Delinquency in Adolescence and Early Childhood: A Synthesis of Longitudinal Research*. In: Loeber, R. and Farrington, D. P. (Eds.), *Serious and Violent Juvenile Offenders: Risk Factors and Successful Interventions* (pp.313-345). Thousand Oaks, CA: Sage, 1998
- Ljubičić Stanko, "Juvenile Crime", *Kultura polisa 8-9-10*, Novi Sad, 2008
- Loeber Ralf and Farrington David P, 2000, "Young Children Who Commit Crime: Epidemiology, Developmental Origins, Risk Factors, Early Interventions, and Policy Implications", *Development and Psychopathology* 12, 2002
- Loeber Ralf and Dishion TJ, "Early Predictors of Male Delinquency: A Review", *Psychological Bulletin*, 94, 1983

- Lynam Donald et al, "The Interaction Between Impulsivity and Neighborhood Context On Offending: The Effects of Impulsivity Are Stronger in Poorer Neighborhoods", *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 2000
- Nikolovski Marjan, "Crimes Committed by Juvenile Offenders in Groups", *Collection of Papers – Peer Violence*, Laktaši, 2013
- Mead Margaret, *Culture and Commitment: A Study of Generation Gap*. Garden City, NY: Natural History Press, 1970.
- Ozen Sakir et al, "Juvenile Delinquency in a Developing Country: A Province Example in Turkey", *International Journal of Law and Psychiatry*, 28, 2005
- Patterson Gerald R et al, "A Developmental Perspective on Antisocial Behavior", *American Psychologist*, 44, 1989
- Popović Daliborka, "Partnership between Family and School as a Factor of Preventing Aggressive Behavior among Peers", *Pedagoška stvarnost*, Vol. 56, No. 1-2, 2010
- Putnik Nenad, Milošević Mladen and Bošković Milica, "Electronic Violence – New Type of Peer Violence", *Collection of Papers – Peer Violence*, Laktaši, 2013
- Robbins Michael S et al, "Disrupting Defensive Family Interactions in Family Therapy with Delinquent Adolescents", *Journal of Family Psychology*, 14, 2000
- Rutter Michael et al, *Antisocial Behavior by young people*, Chap. 3. Cambridge: CUP, 1998
- Stevanović Ivana, "Trends in the number of imposed educational measures of special obligations by the type of offense, age and gender of juvenile offenders for the period 2007-2011", *Criminology and Criminal Justice Journal*, Vol. 50, No. 1-2, 2012
- Sutherland Edvard, *White Collar Crime*. New York: Dryden, 1949
- Snyder Howard N and Sickmund Melissa, *Juvenile Offenders and Victims: 1999 National Report*, Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Juvenile and Justice and Delinquency Prevention, 1999
- Wolfgang Marvin E et al, *The Subculture of Violence*, Tavistock, 1967
- Yarvis Richard M, *Homicide: Causative Factors and Roots*, New York, Lexington Books, 1991

Милица С. Бошковић

Бранкица Б. Јанковић

**МАЛОЛЕТНИЧКА ДЕЛИКВЕНЦИЈА
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ:
ТРЕНДОВИ И ИНДИКАТОРИ**

Резиме

Разноврсност и број почињених дела из области малолетничке деликвенције нису одраз само тренутног безбедносног и социо-

патолошког стања у друштву, већ могу послужити и као индикатор ближе или даље будућности овог (млађег) дела једне заједнице. Мада непријатно, стављање појмова деца и криминал у исту реченицу, малолетничка деликвенција ипак је један од највећих проблема у многим земљама. У теорији и практичном истраживању малолетничке деликвенције, постоје различите дефиниције како овог феномена, тако и правног оквира старосног лимита којим се детерминишу млади. У Србији, законски се препознају 4 групе малолетних лица, у зависности од старосне доби и та, условно речено подела, поштована је и у овом Раду, у смислу анализе почињених криминалних аката малолетника различитог узраста. Циљ овог Рада био је да пружи разноврсне податке о броју и врсти почињених дела из области малолетничке деликвенције, а имајући у виду да је слично истраживање спроведено од стране групе домаћих аутора и то за период 2006-2006. година; у том смислу, овај Рад пружа и анализира податке за период 2010-2012. година. Сви подаци о врсти и броју почињених дела малолетничке деликвенције добијени су од стране Министарства унутрашњих послова Републике Србије. У Раду је извршена анализа наведене врсте података и њихово поређење са подацима објављеним у научном раду групе аутора, а који се односе за период 2009-2012. година. Анализа и поређење података довели су до неколико закључака, између осталих и да је број почињених криминалних аката од стране малолетника значајније опао у анализираном периоду у односу на период 2006-2009. година, као и да су акти које малолетници чине у највећем броју наносење телесних повреда, плачке и дела из области поседовања или продаје наркотика. Анализе података, поређења и изнети закључци имали су за циљ не само да пруже увид у стање и трендове у области малолетничке деликвенције, већ и да буду референтна основа за будућа истраживања и дискусије о овој проблематици.

Кључне речи: малолетници; деликвенција; криминал; трендови; Србија

* Овај рад је примљен 27. септембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Драган Јовашевић

Правни факултет, Универзитет у Нишу

ПОЛИТИЧКО-ПРАВНЕ ДИЛЕМЕ О ЗЛОЧИНУ АГРЕСИЈЕ

Сажетак

Међународно кривично право као систем правних прописа садржаних у актима међународне заједнице, али и у националном (интерном) кривичном законодавству појединих држава предвиђа кривичну одговорност и кажњивост за већи број међународних кривичних дела (међу којима се издваја злочин агресије). То су дела којима се крше ратни закони и обичаји рата (међународно хуманитарно право) и којима се повређује или угрожава мир међу народима и безбедност човечанства. За ова кривична дела су у међународном, али и у националном кривичном праву прописане најтеже врсте и мере казни које уопште познаје кривично законодавство данас. За учиниоце кривичног дела агресије у одређеним случајевима је примарна надлежност међународних судских (наднационалних) органа као што је Међународни суд у Хагу. У овом раду се анализирају појам и карактеристике злочина агресије у политичком и правном смислу као међународног кривичног дела.

Кључне речи: међународно кривично право, агресија, одговорност, држава, Међународни суд, казна

Међународни злочини (или међународна кривична дела) представљају делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције и нарушава или угрожава мир међу народима, безбедност човечанства, односно друге међународним правом заштићене вредности, или којим се крше ратна правила о понашању зараћених страна према ратним заробљеницима, рањеницима, болесницима и цивилном становништву. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених

страна у погледу започињања и вођења рата.¹⁾ Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаних сукоба између народа и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова.²⁾

У случају када државе не могу да разреше тренутне или од раније настале међусобне политичке несугласице (нпр. које се односе граничне спорове, спорове о положају своје националне мањине у другој држави, историјске "неправде" итд.), у крајњој линији прибегавају ванправним средствима – рату, односно агресији која се јавља као продужено и крајње средство политике. Ово се посебно односи на схватање агресије као последњег средства за остварење спољне политике одређене државе или њених појединих циљева.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зарађених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Политичко право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела. Прихватајући међународне обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у законодавству Републике Србије је предвиђено више кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Ова кривична дела, дакле, настају кршењем правила садржаних у међународним конвенцијама. Њихов је извор у постојању забрана у актима међународног права. А ти акти представљају највиши израз политичке воље међународне заједнице оличене у међународним организацијама (ОУН). Дакле, политички разлози дефинишу појам и садржину најтежих међународних злочина, у које спада и злочин агресије.

Злочин агресије као међународно кривично дело је у савременом свету све актуелније с обзиром на чињеницу да данас на више континента (Европа, Азија, Африка...) бесне различити оружани сукоби већег или мањег интензитета са учешћем две или више држава. Стога ћемо у наредним излагањима указати на појам,

1) Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Ниш, 2010. године, стр. 145.

2) В. Казић, Имплементација споразума међународног хуманитарног права у Босни и Херцеговини, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, број 16/2003. године, стр. 163-175.

елементе и карактеристике злочина агресије у праву Републике Србије и у релевантним међународним документима.

ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ У ЗАКОНОДАВСТВУ СРБИЈЕ

Злочин агресије је у правном систему Републике Србије предвиђено у Кривичном законнику, у глави тридесет четвртој, под називом: „Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом“.³⁾ Ово кривично дело, заправо, представља делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције⁴⁾ и нарушава или угрожава мир међу народима и безбедност човечанства. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених страна у погледу започињања и вођења рата.⁵⁾ Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаних сукоба између народа и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зараћених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела.⁶⁾ Прихватајући међународне обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у кривичном законодавству Републике Србије је предвиђено између осталих и кривично дело агресије које носи назив: агресивни рат. Ово кривично дело је прописано у одредби члана 386. Кривичног законика Србије.

- 3) С. Задник, Казнена дјела против вриједности заштићених међународним правом и новине у законодавству у свези са тим дјелима, Хрватска правна ревија, Загреб, број 12/2003. године, стр. 83-86.
- 4) З. Томић, Осврт на настанак и развој међународног кривичног права, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1999. године, стр. 337-360.
- 5) Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011. године, стр. 345.
- 6) З. Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски летопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379.

Основно кривично дело против мира се састоји у позивању, подстицању или наређивању вођења агресивног рата.⁷⁾ Објект заштите је међународни мир и безбедност човечанства. Рат је забрањен низом међународних правних аката: Женевским протоколом о мирном решавању спорова из 1924. године (којим је агресивни рат проглашен злочином), Бријан-Келоговим или Париским пактом из 1928. године (којим су се државе одрекле рата као средства за решавање међусобних спорова) и Резолуцијом Генералне скупштине ОУН од 14. децембра 1974. године. Према овој Резолуцији агресија је употреба оружане силе једне државе против суверенитета, територијалне целовитости и политичке независности друге државе или употреба оружане силе на било који начин који је неспојив са Повељом ОУН.

Радња извршења овог дела је позивање или подстицање на агресивни, тј. нападачки рат. То су радње подстрекавања које су овде добиле карактер самосталне радње извршења. Радња се састоји у стварању или учвршћивању одлуке код другог лица да предузме агресивни рат. Дело је свршено самим позивањем, подстицањем или наређивањем као психолошким делатностима које су упућене другом лицу без обзира да ли је оно под утицајем такве радње донело одлуку, односно приступило радњи започињања рата. Извршилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. За ово је дело прописана казна затвора од две до дванаест година.

Тежи облик дела постоји када се нареди вођење агресивног рата. Овде је радња извршења одређена као издавање наређења. Наређивање да се води агресивни рат представља посебан облик подстрекавања које је овде добило карактер самосталне радње извршења. Дело је свршено самим издавањем таквог наређења. За ово је дело прописана казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година.

ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ У НИРНБЕРШКОЈ И ТОКИЈСКОЈ ПРЕСУДИ

Незапамћени злочини извршени од стране нациста и фашиста широм света за време Другог светског рата довели су до организовања наднационалних судских органа који су у спроведеном кривичном поступку изrekli пресуде највишим немачким и

7) Д. Ловашевић, Коментар Кривичног закона СР Југославије, Београд, 2002. године, стр. 292-293.

јапанским политичким и војним руководиоцима, а које су потом и извршене. Наиме, савезничке силе су још 1942. године потписале споразум у палати Сент Џејмс у Лондону којим су установиле Комисију УН за ратне злочине састављену од седамнаест представника својих држава. Ова је Комисија сачинила 8.178 предмета (досијеа) о лицима која су осумњичена за најтеже међународне злочине извршене у овом рату, али и листу од 750 италијанских ратних злочинаца који су осумњичени за извршене злочине употребом забрањених гасова, убиства цивила и заробљеника у Етиопији за време краткотрајног рата почев 1935. године.

Потом су савезничке силе донеле одлуку у виду „Декларације“ на Московској конференцији која је одржана 30. октобра 1943. године да после окончања рата пред суд изведу немачке ратне злочинце чији злочини немају посебну географску одређеност, док је за остале злочинце договорено да им се суди у државама где су та дела и извршена. Касније, на конференцијама „велике тројице“ (председника САД, премијера Велике Британије и председника владе СССР) у Техерану од 28. новембра до 1. децембра 1943. године, на Јалти од 4. до 11. фебруара 1945. године и у Потстдаму од 17. јула до 2. августа 1945. године усаглашени су ставови о потреби суђења главним немачким ратним злочинцима.⁸⁾ Следећи те идеје савезничке силе су Лондонским споразумом о гоњењу и кажњавању главних ратних злочинаца Европске осовине од 8. августа 1945. године усвојиле Статут Међународног војног суда.⁹⁾ Овај суд су сачињавале четири судије и четири заменика које су именовале владе: САД, СССР, Велике Британије и Француске. Председник суда је биран наизменично по државама. Пресуде су доношене већином гласова, а у случају једнаког броја гласова одлучивао је глас председника суда. Свака од ових држава је такође именovala и по једног јавног тужиоца.¹⁰⁾

8) E. Smit, *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945.*, Stanford, 1982. године, стр. 118-155.

9) У литератури се оправдано истиче да Нирнбершки суд и није био међународни суд, већ више „међусавезнички“ суд јер су га чиниле судије које су били представници победничких држава: САД, СССР, Велике Британије и Француске. Такође, то није био „војни“ суд јер су све судије и њихови заменици, осим совјетских представника, били цивилна лица. Војни карактер ових судова је доведен у сумњу и са аспекта окривљених лица којима је суђено пред овим судом. Наиме, бројна окривљена лица нису имала својство војног лица. Такође ни кривична дела за која је утврђивана кривична одговорност пред овим судом, нису била претежно војног карактера, односно војне природе. (В. Ђ. Деган, Б. Павишић, *Међународно казнено право*, Загреб, 2005. године, стр. 10-11).

10) P. Calvocaressi, *Nuremberg – the facts and the consequences*, London, 1947. године, стр. 78-96.

Пред Међународни војни суд који је заседао у Нирнбергу су изведена 22 оптужена немачка ратна злочинца.¹¹⁾ На судском процесу који је трајао дуже од девет месеци 1. октобра 1946. године од 22 оптужена лица, пресудом је њих дванаест осуђено на смрт вешањем, три лица на доживотни затвор, а четири ратна злочинца су осуђена на временске казне затвора у трајању од 10 до 20 година. Тројица оптужених (Шахт – министар финансија, Папен – дипломата и Фриче – новинар) су ослобођена од оптужбе. Осуђени су казне затвора издржавали у затвору Шпандау над којим су заједничку управу имале све четири силе победнице.

Овај суд је у донетој пресуди осудио не само највише политичке и војне руководиоце Трећег Рајха,¹²⁾ већ је као злочиначке осудио и следеће организације (правна лица) и то: а) водство Националсоцијалистичке партије, б) Гестапо – Тајну државну полицију, в) СС јединице – независне јединице нацистичке партије и г) СД – обавештајну организацију Трећег рајха. Иако је било упорних захтева, Нирнбершки суд није прогласио злочиначким следећа правна лица и то: а) СА одреде – ударне одреде нацистичке партије, б) Владу Трећег Рајха и в) Генералштаб и Врховну команду немачке армије.¹³⁾

Статут међународног војног суда у Нирнбергу, усвојен на основу Лондонског споразума савезничких сила 8. августа 1945. године,¹⁴⁾ у члану 6. одређује међународна кривична дела чији ће учиниоци као појединци или као чланови организације бити суђени од стране овог суда. То су: 1) злочин против мира, 2) ратни злочини и 3) злочин против човечности. Поред непосредних извршилаца ових међународних кривичних дела (злочина), кривично су одговорна и лица која се јављају у својству вође, организатора, подстрекача или другог саучесника, а која су учествовала у састављању или извршењу неког заједничког плана или завере ради извршења неког од напред наведених злочина. Овде се, заправо, ради о одговорности и кажњавању саучесника за извршена дела по

11) Интересантно је да из политичких разлога већ у то време није било иницијативе победничких сила да на исти начин суде најодговорнијим лицима у фашистичкој Италији, било пред међународним, било пред националним судовима и поред истакнутих захтева Етиопије, Грчке и Југославије.

12) В. Василијевић, Суђење пред међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног права, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 3/1971. године, стр. 305-334.

13) Љ. Прљета, Злочини против човечности и међународног права, Београд, 1992. године, стр. 14-19.

14) Нирнбершка пресуда, Београд, 1948. године, стр. 13-19.

принципу субјективне акцесорне кривичне одговорности. Учиниоцу ових кривичних дела у смислу одредбе чл. 27. и 28. Статута, могу се изрећи следеће врсте казни: 1) смртна казна, 2) друга врста казне (затвора) коју суд нађе за праведну и 3) конфискација (одузимање сваке украдене) имовине.

Злочин против мира (члан 6. став 2. тачка а. Статута) представља међународно кривично дело које се састоји у планирању, припремању, започињању или вођењу агресорског рата или рата којим се крше међународни уговори, споразуми или гаранције, као и у учествовању у неком заједничком плану или завери за извршење неког од ових дела.¹⁵⁾ Овде се ради о кривичном делу које је управљено против међународног мира, а којим се изазива, планира, започиње или води нападачки или агресивни рат (који је иначе забрањен одредбама међународног ратног права – Бријан-Келоговим пактом или Париским пактом из 1928. године).¹⁶⁾ Према овој одредби самостално кривично дело представљају и припремне радње, као и само започињање (покушај) овог дела.

На другом крају света, на Далеком истоку је одлука о кажњавању¹⁷⁾ највиших јапанских војних и политичких руководилаца за вођење агресивног рата и извршене бројне злочине донета још 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру којој су присуствовали представници САД, Велике Британије и Кине. Све појединости о токијском суду, биле су прецизиране и у акту о капитулацији који је Јапан потписао 2. септембра 1945. године. Нешто пре тога, 26. јула 1945. године савезничке силе су донеле Потсдамску декларацију на основу које је потом основан Токијски трибунал. Овај суд је на процесу који је вођен од 3. маја 1946. године до 14. новембра 1948. године (када је изречена пресуда) од оптужених 25 лица, седам лица осудио на казну смрти, шеснаест лица на казну доживотног затвора, а два лица су осуђена на казну затвора у трајању од 7 од 20 година. Ниједан од оптужених није ослобођен оптужбе.

15) М. Сукијасовић, Међународна кривична одговорност за агресију, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 3/1957. године, стр. 380-392.

16) М. Радојковић, Рат и међународно право, Београд, 1947. године, стр. 41-49.

17) Одлука о кажњавању јапанске агресије донета је 1. децембра 1943. године на конференцији у Каиру на којој су учествовали амерички председник Рузвелт, кинески председник Чанг Кај Шек и британски премијер Черчил, а појединости су прецизиране у акту о капитулацији Јапана од 2. септембра 1945. године.

Токијски суд је формиран на основу Статута Међународног војног суда за Далеки исток.¹⁸⁾ Овај Статут у члану 5. одређује међународна кривична дела чији ће учиниоци као појединци или као чланови организације бити суђени од стране овог суда. То су:¹⁹⁾ 1) злочин против мира, 2) конвенционални ратни злочини и 3) злочин против човечности. Суд је овлашћен у смислу члана 5. да суди и кажњава ратне злочинце са Далеког истока који се као појединци или чланови организације терете за наведена међународна кривична дела. Учиниоцу ових кривичних дела у смислу одредбе члана 16. Статута, могу се изрећи следеће врсте казни: 1) смртна казна и 2) друга врста казне (затвора) коју суд нађе за праведну.

Злочин против мира (члан 5. став 2. тачка а. Статута) представља планирање, припремање, иницирање или вођење објављене или необјављене ратне агресије или рата чиме се крши међународно право, повеље, споразуми или гаранције или учествовање у заједничком плану или завери у сврху остваривања било ког од наведених дела.

ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ ПРЕМА ЗАКОНУ БРОЈ 10. КОНТРОЛНОГ САВЕТА ЗА НЕМАЧКУ

Иста међународна кривична дела познаје и Закон број 10. Контролног савета за кажњавање лица одговорних за ратне злочине, злочине против мира и злочине против човечности у члану 2. с тим што поред наведене три врсте злочина познаје и посебно дело које се састоји у самом чланству у злочиначкој групи или организацији које су од стране Међународног војног суда проглашене злочиначким. Учиниоцу неког од ових кривичних дела се према одредби става 3. овог члана могу изрећи следеће казне: 1) смртна казна, 2) доживотни затвор или затвор на одређени број година са принудним радом или без принудног рада, 3) новчана казна и затвор са или без принудног рада у случају неплаћања новчане казне, 4) конфискација имовине, 5) повраћај неправилно стечене имовине и 6) одузимање појединих или свих грађанских права.

Злочин против мира је одређен у члану 2. став 1. овог Закона. Ово дело чини покретање инвазије на другу земљу и ратова који су у супротности са међународним законима и споразумима

18) Б. Петровић, М. Бисић, В. Перић, Међународно казнено судовање, Сарајево, 2011. године, стр. 306-308.

19) М. Merle, Le proces de Nuremberg et le chatiment des criminels de guerre, Paris, 1949. godine, str. 56.

укључујући, али не ограничавајући се на планирање, припремање, покретање или вођење ратне агресије или рата чиме се крше међународне повеље, споразуми или гаранције или учествовање у заједничком плану или завери у сврху остваривања неког од наведених дела.

ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ ПРЕМА СТАТУТИМА AD NOS ТРИБУНАЛА

Резолуцијом Савета безбедности Организације уједињених нација број 827 од 25. маја 1993. године усвојен је Статут Међународног трибунала за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на територији бивше СФР Југославије почев од 1991. године. Овај Статут (познат као Статут „Хашког трибунала“²⁰⁾ познаје четири врсте међународних кривичних дела.²¹⁾ То су: 1) тешке повреде Женевских конвенција од 1949. године, 2) кршење закона и обичаја ратовања, 3) геноцид и 4) злочини против човечности.²²⁾ Учиниоцу ових кривичних дела од стране Трибунала се може према члану 24. изрећи само једна врста казне и то казна затвора у трајању према општој пракси суда у Југославији при чему је судско веће обавезно да узме у обзир тежину извршеног кривичног дела (објективне околности) и лична својства оптуженог (субјективне околности). Уз казну се учиниоцу међународног кривичног дела могу изрећи и следеће санкције: 1) повраћај имовине њиховим правим власницима (реституција) и 2) одузимање добити која је прибављена криминалном делатношћу.

Интересантно је да Статут Хашког трибунала не познаје кривично дело агресије. У основи овог решења се налази политички став држава које су заговарале доношење овог међународног документа према коме се у ратним збивањима на територији бивше СФР Југославије није десила агресија, па стога нема ни потребе за инкриминацијом која је управљена против мира. Слично решење заступа и Статут трибунала за Руанду. Наиме, иста међународна

20) Б.Петровић, Д.Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2011. године, стр. 87-98.

21) И. Јосиповић, Правни и политички аспекти настанка Међународног казног суда за бившу Југославију, Зборник радова, Хрватска и Уједињени народи, Загреб, 1996. године, стр. 183-196.

22) Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2014. године, стр. 248.

кривична дела,²³⁾ као и Статут Хашког трибунала, са идентичним обележјима и карактеристикама познаје и Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду.

Резолуцијом Савета безбедности Организације уједињених нација број 955 од 8. новембра 1994. године усвојен је Статут Међународног кривичног трибунала за Руанду. Овај Трибунал је надлежан за кажњавање лица која су одговорна за геноцид и друга тешка кршења међународног хуманитарног права која су извршена на подручју Руанде, као и њених грађана која су извршила таква дела на подручју суседних држава у току 1994. године.²⁴⁾ С обзиром да се према правној квалификацији Савета безбедности ОУН овде није радило о међународном оружаном сукобу, то овај Трибунал и није надлежан за кривично дело које се састоји у „тешком кршењу Женевских конвенција из 1949. године“, као ни за „кршење закона и обичаја рата“, нити за кривично дело агресије.

Наиме, овај Статут (познат и као Статут трибунала за Руанду) познаје три врсте међународних кривичних дела. То су: 1) геноцид (члан 2.), 2) злочин против човечности (члан 3.) и 3) злочин који се састоји у тешком кршењу члана 3. Женевских конвенција и Другог допунског протокола из 1977. године (члан 4.). Учиниоцу ових кривичних дела од стране Трибунала се може изрећи само једна врста кривичне санкције, и то казна затвора која се може јавити у два облика и то као: 1) казна доживотног затвора и 2) казна затвора у временски одређеном трајању. При одмеравању казне учиниоцу међународног кривичног дела судско веће Трибунала за Руанду је обавезно да узме у обзир тежину извршеног кривичног дела (објективне околности) и лична својства оптуженог (субјективне околности). Уз казну се учиниоцу дела могу изрећи и две мере и то: а) повраћај имовине њиховим правим власницима (реституција) и б) одузимање добити која је прибављена криминалном делатношћу.

23) J. E. Alvarez, Crimes of States /Crimes of Hate, Lessons from Rwanda, The Yale Journal of International Law, број 24/1999. године, стр. 365-392.

24) С. Фабијанић Гагро, Заштита особа у немеђународном оружаном сукобу, Правни вјесник, Осиек, број 2/2008. године, стр. 115-135.

ЗЛОЧИН АГРЕСИЈЕ ПРЕМА РИМСКОМ СТАТУТУ

Римски Статут сталног Међународног кривичног суда²⁵⁾ усвојен на Дипломатској конференцији ОУН у Риму 17. јула 1998. године прописује да ће се пред овим судом водити кривични поступак, утврђивати кривична одговорност и изрицати кривична санкција лицима која су учинила најозбиљније злочине признате од стране међународне заједнице као целине. У члану 5. овог Статута проглашена је надлежност суда за следећа међународна кривична дела:²⁶⁾ 1) злочин геноцида, 2) злочин против човечности, 3) ратне злочине и 4) злочин агресије. Према члану 77. учиниоцу неког од ових међународних кривичних дела суд може изрећи следеће казне: 1) затвор у одређеном трајању који не може да пређе максимум од 30 година, 2) доживотни затвор када је та казна оправдана екстремном тежином злочина и индивидуалним околностима везаним за учиниоца дела, 3) новчану казну према критеријуму који је одређен у Правилима доказивања и процедуре и 4) конфискацију прихода, власништва и добара који су директно или индиректно прибављени извршеним злочином.

У међународном кривичном праву, злочин агресије је први пут дефинисан као злочин против мира у Лондонском споразуму којим је основан Међународни војни суд у Нирнбергу. У члану 6. Статута Међународног војног суда који је додат уз Лондонски споразум су одређени појам и елементи агресије.²⁷⁾ Потом је Комисија за међународно право ОУН 1996. године у Нацрту Кодекса злочина против мира и безбедности човечанства у члану 16. одредила дело агресије. Оно постоји када „појединац као вођа или организатор активно суделује или нареди планирање, припремање, отпочињање или вођење агресивног рата који предузме нека држава“. Међународно кривично дело агресије које је иначе наведено у члану 5. Римског статута из 1998. године није ближе описано по садржини, карактеристикама и обележјима бића.²⁸⁾ Но, у погледу квалифика-

25) М. Сјекавица, Стални међународни казни суд, Правник, Загреб, број 1/2002. године, стр. 73-87.

26) М. Старчевић, Извори међународног хуманитарног права, Београд, 2002. године, стр. 590-608.

27) Д. Јовашевић, Систем међународних кривичних дела, Политичка ревија, Београд, број 2/2010. године, стр. 123-146.

28) Посебна радна група за злочин агресије која је основана при Скупштини држава чланица Римског статута сваке године заседа на Универзитету Принстон у САД у покушају да одреди појам, елементе и карактеристике овог међународног кривичног дела. Највећи проблем у његовом дефинисању представља однос међународног тужиоца при Међу-

ције овог дела Статут Међународног кривичног суда је упућивао на одговарајућу примену Резолуције Генералне скупштине ОУН број 3314 из 1974. године. Наиме, у члану 3. ове Резолуције је прецизирано шта представља акт агресије без обзира да ли је рат објављен или не.²⁹⁾

Према овој одредби дело агресије представљају следећи акти:³⁰⁾ 1) инвазија или напад оружаних снага једне државе на територију друге државе, као и свака војна окупација, макар и привремена која произађе из такве инвазије или напада или анексија територије или дела територије друге државе употребом силе, 2) бомбардовање територије неке државе од стране оружаних снага друге државе или употреба било ког оружја од стране једне државе против територије друге државе, 3) блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе, 4) напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздухопловне снаге, поморску или ваздушну флоту друге државе, 5) употреба оружаних снага једне државе које се с пристанком државе пријема налазе на њеној територији противно условима предвиђеним у споразуму, односно остајање тих снага на територији државе пријема и после истека споразума, 6) радња једне државе која своју територију стави на располагање другој држави да би је ова искористила за извршење акта агресије против неке треће државе и 7) упућивање од стране, односно у име једне државе оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника који против друге државе врше акте оружане силе толико озбиљно да се они изједначују са напред наведеним актима, односно представљају значајно учешће једне државе у томе. Из наведене дефиниције произилази да појам и садржина злочина агресије зависе од политичке оцене међународне заједнице, односно њених органа.

Но, интересантно је решење према коме је у Резолуцији изричито наведено да поред наведених аката који су одређени као

народном кривичном суду и Савета безбедности у погледу оцене да ли је у конкретном случају извршена агресија једне државе на другу државу. Наиме, међународни тужилац не би требало да буде везан за одлуку ниједног политичког органа, па чак ни таквог органа као што је Савет безбедности, јер то може да буде противно интересима правде. С друге стране, највеће светске силе, као сталне чланице Савета безбедности не желе да се одрекну доношења тако важне одлуке од значаја за питања међународног мира и безбедности – да ли је извршена агресија и да такву одлуку препусте инокосном органу – међународном тужиоцу. (В. Димитријевић, О. Рачић, В. Ђерић, Т. Папић, В. Петровић, С. Обрадовић, Основи међународног јавног права, Београд, 2007. године, стр. 243).

29) К. А. Багињан, Агресија – тјагчајшее междунородное преступление к вопросу об определении агресси, Москва, 1955. године, стр. 75-92.

30) Ј. Лазаревић, Кривично право, Посебни део, Београд, 1995. године, стр. 80-82.

дело агресије, Савет безбедности ОУН у складу са Повељом Организације уједињених нација може одлучити да се под овај појам подведу и неки други акти не остављајући критеријум за ово одређивање.³¹⁾ При томе је у члану 5. Резолуције изричито наведено да никакав разлог било које природе, политичке, економске, војне или друге врсте не може оправдати агресију. Агресивни рат је злочин против међународног мира и свака агресија повлачи не само политичку и правну, већ и међународну одговорност.

На Првој ревизионој конференцији Римског статута која је одржана у Кампали јуна 2010. године консензусом свих држава чланица усвојена је резолуција³²⁾ којом се Римски статут у форми амандмана допуњује дефиницијом злочина против човечности (чиме се избегава основни приговор који се односи на кршење принципа законитости – да се кажњава за кривично дело чија обележја бића нису прописана у одговарајућем правном акту пре него што је учињено). Међутим, као слабост овог решења, у правној теорији се истиче, да се надлежност сталног Међународног кривичног суда за злочин агресије успоставља тек од 2017. године, те да за ово дело не могу и даље да одговарају грађани држава које нису чланице – дакле потписнице Римског статута (као што је то случај са САД, Руском федерацијом и Кином). Према одредбама ове резолуције, у Римском статуту је додат члан 8. бис који као злочин агресије сматра: планирање, припремање, отпочињање или вршење неког акта агресије који по својој природи, тежини и обиму представља очигледно кршење Повеље ОУН од стране лица које је у позицији да наређује (усмерава) политичке или војне операције неке државе или да врши стварну контролу над њима. А дефиниција самог чина агресије своди се на употребу оружане силе од стране једне државе према некој другој држави којом се повређује суверенитет, територијални интегритет или политичка независност те друге државе или се то чини на било који други начин који није у сагласности са Повељом ОУН. Но, да би се радило о акту агресије (дакле о међународном кривичном делу) не сме да се ради о акту који је предузет на основу права на самоодбрану или по одобрењу Савета безбедности.³³⁾ И ова дефиниција представља политички компромис воље најзначајнијих држава данас.

31) O. Triffterer, Acts of violence and international criminal law, Хрватски летопис за казнено право и праксум, Загреб, број 2/1997. године, стр. 811-881.

32) Resolution RC/Res 6 from June, 11.2010.

33) В. Ђ. Деган Б. Павишић, В. Беширевић, Међународно и транснационално кривично право, Београд, 2012. године, стр. 203-204.

Тако према одредби члана 8. бис Римског Статута из 2010. године дело агресије представљају следећи акти без обзира да ли им је претходила објава рата или не: 1) инвазија или напад оружаних снага једне државе на територију друге државе, као и свака војна окупација, макар и привремена која произађе из такве инвазије или напада или анексија територије или дела територије друге државе употребом силе, 2) бомбардовање територије неке државе од стране оружаних снага друге државе или употреба било ког оружја од стране једне државе против територије друге државе, 3) блокада лука или обала једне државе од стране оружаних снага друге државе, 4) напад оружаних снага једне државе на копнене, поморске или ваздухопловне снаге, поморску или ваздушну флоту друге државе, 5) употреба оружаних снага једне државе које се с пристанком државе пријема налазе на њеној територији противно условима предвиђеним у споразуму, односно остајање тих снага на територији државе пријема и после истека споразума, 6) радња једне државе која своју територију стави на располагање другој држави да би је ова искористила за извршење акта агресије против неке треће државе и 7) упућивање од стране, односно у име једне државе оружаних банди, група, нерегуларних војника или најамника који против друге државе врше акте оружане силе толико озбиљно да се они изједначају са напред наведеним актима, односно представљају значајно учешће једне државе у томе.

Иако је било и таквих предлога на скупу у Кампали, ипак у појам злочина агресије сем напред изричито наведених поступака није прихваћено да се одлуком Савета безбедности могу оквалити као ово кривично дело и други акти у складу са одредбама Повеље ОУН. То је логично јер би овај највиши орган ОУН могао сам по вољи својих сталних чланица руковођен политичким разлозима или „симпатијама“ да акте појединих држава квалификује као агресију, а у другим сличним случајевима не.

ЗАКЉУЧАК

Међународно кривично право као систем правних прописа садржаних у актима међународне заједнице, али и у националном (интерном) кривичном законодавству појединих држава предвиђа кривичну одговорност и кажњивост за већи број међународних кривичних дела. То су дела којима се крше ратни закони и обичаји рата (међународно ратно право или право оружаних сукоба) и којима се повређује или угрожава мир међу народима и безбедност

човечанства. За ова дела прописане су најтеже врсте и мере казни које уопште познаје кривично законодавство данас.

За учиниоце ових дела у одређеним случајевима примарна је надлежност међународних судских (наднационалних) органа као што су нпр. токијски и нирнбершки суд, Хашки трибунал, Римски суд итд. Код ових кривичних дела су у примени два изузетка од иначе стандардних института општег дела кривичног дела. То су: 1) кривична одговорност и кажњивост учинилаца ових кривичних дела уопште не може да застари и 2) код ових кривичних дела на учиниоце се под одређеним условима примењују одступања од субјективне одговорности засноване на кривици – командна одговорност политички и војно надређених лица и заједнички злочиначки подухват.

Међу међународним кривичним делима се по свом значају, природи и карактеру издваја злочин против мира или агресија. То је дело којим се крше ратни закони и обичаји рата (међународно ратно право или право оружаних сукоба) и којима се повређује или угрожава мир међу народима и безбедност човечанства. Ово кривично дело познаје и право Републике Србије, али и међународно кривично право о чијим правним и политичким димензијама говори овај рад.

ЛИТЕРАТУРА

- Alvarez, J.E., „Crimes of States /Crimes of Hate, Lessons from Rwanda“, *The Yale Journal of International Law*, br. 24/1999.
- Багињан, К.А., *Агресија – тјачајшије междунaродное преступление к вопросу об определении агресси*, Москва, 1955.
- Василијевић, В., „Суђење пред међународним војним судом у Нирнбергу и развој међународног кривичног права“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 3/1971.
- Деган, В.Ђ., Павишић, Б., *Међународно казнено право*, Загреб, 2005.
- Деган, В.Ђ., Павишић, Б., Беширевић, В., *Међународно и транснационално кривично право*, Београд, 2012.
- Димитријевић, В., Рачић, О., Ђерић, В., Папић, Т., Петровић, В., Обрадовић, С., *Основи међународног јавног права*, Београд, 2007.
- Задник, С., „Казнена дјела против вриједности заштићених међународним правом и новине у законодавству у свези са тим дјелима“, *Хрватска правна ревија*, Загреб, бр. 12/2003.
- Јовашевић, Д., *Коментар Кривичног закона СР Југославије*, Београд, 2002.
- Јовашевић, Д., „Систем међународних кривичних дела“, *Политичка ревија*, Београд, бр. 2/2010.
- Јовашевић, Д., *Лексикон кривичног права*, Београд, 2011.

- Јовашевић, Д., *Међународно кривично право*, Ниш, 2010.
- Јовашевић, Д., *Кривично право, Посебни део*, Београд, 2014.
- Јосиповић, И., „Правни и политички аспекти настанка Међународног казненог суда за бившу Југославију“, *Зборник радова, Хрватска и Уједњени народи*, Загреб, 1996.
- Казизић, В., „Имплементација споразума међународног хуманитарног права у Босни и Херцеговини“, *Зборник радова Правног факултета у Мостару*, Мостар, бр. 16/2003.
- Лазаревић, Љ., *Кривично право, Посебни део*, Београд, 1995.
- Merle, M., *Le proces de Nuremberg et le chatiment des criminels de guerre*, Paris, 1949.
- Нирнбершка пресуда, Београд, 1948.
- Петровић, Б., Јовашевић, Д., *Међународно кривично право*, Сарајево, 2011.
- Петровић, Б., Бисић, М., Перић, В., *Међународно казнено судовање*, Сарајево, 2011.
- Прљета, Љ., *Злочини против човечности и међународног права*, Београд, 1992.
- Радојковић, М., *Рат и међународно право*, Београд, 1947.
- Resolution RC/Res 6 from June, 11.2010.
- Сјекавица, М., „Стални међународни казнени суд“, *Правник*, Загреб, бр. 1/2002.
- Smit, E., *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945.*, Stanford, 1982.
- Старчевић, М., *Извори међународног хуманитарног права*, Београд, 2002.
- Сукијасовић, М., „Међународна кривична одговорност за агресију“, *Југословенска ревија за међународно право*, Београд, бр. 3/1957.
- Томић, З., „Осврт на настанак и развој међународног кривичног права“, *Годишњак Правног факултета у Сарајеву*, Сарајево, 1999.
- Triffterer, O., „Acts of violence and international criminal law“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 2/1997.
- Фабијанић Гагро, С., „Заштита особа у немеђународном оружаном сукобу“, *Правни вјесник*, Осиејек, бр. 2/2008.
- Calvocaressi, P., *Nuremberg – the facts and the consequences*, London, 1947.
- Шепаровић, З., „Заштита жртва рата у међународном хуманитарном праву“, *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, Загреб, бр. 2/1997.

Dragan Jovasevic**THE DEFINITION OF AGGRESSION:
POLITICAL AND LEGAL CONCERNS****Resume**

International criminal law as a system of legal rules contained in the documents of international community and in the documents of national (internal) criminal law provides for criminal liability and punishment for a great number of international crimes (as a aggression crime). These crimes are acts of breaking war laws and rules of warfare (international humanitarian law) and also they are the acts of harming or imperiling the peace among nations and the security of mankind. For these acts there are provided most severe penalties and measures of punishment known in the criminal law today. Penalties prescribed for these criminal offences stand for the most severe penalties in contemporary criminal legislation.

For perpetrators of these aggression crimes in certain cases the primary jurisdiction is the one of international criminal court (supra-national) authorities, such as International courts in Nuremberg, Tokyo, Hague, Roma. Due to its significance, nature and character, the crime above all crimes stands out among all the crimes against international law. It is the crime of aggression. This crime is act of breaking war laws and rules of warfare (international humanitarian law or international war law) and also they are the acts of harming or imperiling the peace among nations and the security of mankind. This criminal offence has provided criminal law of the Republic of Serbia and international criminal law. In this paper the author has analysed theoretical and practical aspects about this criminal offence in domestic and international law.

Key words: international criminal law, aggression, responsibility, state, International court, penalty

* Овај рад је примљен 12. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Бојан М. Милисављевић

Правни факултет, Универзитет у Београду

УЛОГА ОБИЧАЈА У МОДЕРНОМ МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ И ЗНАЧАЈ ЗА МЕЂУНАРОДНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Предмет истраживања у овом раду је обичајна правна правила, процедура доказивања обичаја, инструменти за њихово доказивање, анализа настајања обичаја. У том правцу је посебно анализирана пракса држава, али и рад Комисије за међународно право Уједињених нација. Као незаобилазни материјал за истраживање коришћене су пресуде Међународног суда правде које су практични показатељ важне улоге коју обичаји имају у модерном међународном праву. Један од основних циљева рада јесте доказивање да обичаји данас имају веома значајно место и играју велику улогу у примени правних правила међународног права. Посебна пажња је усмерена на утврђивању објективизираних правила у вези идентификације обичаја чија је сврха да се сви актери који примењују обичаје упознају са детектованим правилима. Нарочита корист од правила које је утврдила Комисија за међународно право могла би бити за рад унутрашњих државних органа свих држава, а посебно Републике Србије. Поштовање општеприхваћених правила је неопходни услов за међународне интеграције наше државе, а рад свих органа мора пратити позитивна правила међународног права.

Кључне речи: обичајна правна правила, идентификација међународних обичаја, Комисија за међународно право, Међународни суд правде, међународне интеграције Републике Србије;

Обичајна правна правила су *sui generis* правни извори међународног права. Још од класичног поретка обичаји су се наметнули

као једини извор општих правила у међународном праву. Временом, међутим, са развојем модерне међународне заједнице, појављују се и мултилателарни уговори који преузимају примат у смислу креирања општег правног поретка.¹⁾ То је поготово приметно у оквиру Уједињених нација где је дошло до опсежних кодификација низа области које су затим ступиле на снагу. Због таквих догађаја бројни аутори склони су да тврде како су обичаји само реликт класичног међународног права и како је њихова ера окончана.²⁾ Овај рад је покушај да се укаже на велики значај који обичаји имају и у модерном међународном праву што се може видети кроз рад Комисије за међународно право, али посебно и кроз праксу Међународног суда правде³⁾ који веома често примењује обичајна правила за решавање спорова држава.

Обичајна правила су регулисана чланом 38. Статута Међународног суда правде као „доказ опште праксе прихваћене као право“. Пошто се ради о неписаним изворима права они своју објективизацију добијају преко одлука суда или путем кодификације када се заправо преливају у уговоре. Због тога је увек било важно који су инструменти за доказивање обичаја. Као први пример да су на један целовитији начин наведени инструменти за доказивање обичаја наводи се извештај који је изнео Специјални извештач у Комисији за међународно право Манли Хадсон.⁴⁾ Тада је извештач Хадсон навео да су елементи који конституишу доказе међународног обичајног права текстови међународних уговора, одлуке међународних судова, одлуке националних судова, национално законодавство, дипломатска кореспонденција, мишљења националних правних саветника, пракса међународних организаци-

1) Za takve stavove videti: Patrick Kelly, „The twilight of customary international law“, 40 *Virginia Journal of International Law*, 1999-2000, str. 450 – 492;

2) Видети социолошку анализу засновану на поређењу обичаја из међународног права са обичајима у унутрашњем праву: Eugene Kontorovich, „Inefficient Customs in International Law“, *Wm & Mary. L. Rev.*, 2006 – 2007, str. 859;

3) Phosphates in Morocco, Judgment, 1938, P.C.I.J., Series A/B, No. 74, p. 10, at p. 28. Видети и S.S. „Wimbledon“, 1923, P.C.I.J., Series A, No. 1, p. 15, at p. 30; Factory at Chorzów, Jurisdiction, Judgment No. 8, 1927, P.C.I.J., Series A, No. 9, p. 21; and *ibid.*, Merits, Judgment No. 13, 1928, P.C.I.J., Series A, No. 17, p. 29, Corfu Channel, Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1949, p. 4, at p. 23, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1986, p. 14, at p. 142, para. 283, and p. 149, para. 292, Gabčíkovo-Nagymaros Project, at p. 38, para. 47, Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1949, p. 174, at p. 184, Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, Second Phase, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1950, p. 221;

4) Видети: Doc. A/CN.4/16;

ја.⁵⁾ Постоје и други аутори који наводе инструменте за доказивање обичаја, али између њих постоји очигледна сличност. Као средства за доказивање опште праксе код обичаја Бакстер наводи следеће: „дипломатску кореспонденцију, одлуке унутрашњих судова, резолуције међународних организација, одлуке арбитража, заједничка саопштења или коминике.“⁶⁾ Исти аутор наводи да пракса код формирања обичаја може да потекне и од репрезентативне групе држава, на пример пет или десет држава. Са друге стране у издвојеном мишљењу судије Рида у случају око рибарења између Норвешке и Велике Британије каже се: „Обичајно право је уопштавање праксе држава. Она се не може извести из појединачног поступка државе, то може бити само почетна тачка у процени постојања обичаја.“⁷⁾

Колики је значај обичаја у међународном праву показује и чињеница да је Комисија за међународно право у општем таласу кодификације непосредно по свом формирању нашла времена да се бави и обичајним правилима. Тако је у овом смислу незаобилазно место сам почетак рада Комисије за међународно право када је још 1950. године у свој рад уврстила тему „Доступни начини и средства настајања међународног обичајног права“.⁸⁾ Као резултат овог подухвата Комисије дошло је до препорука које је она упутила самим Уједињеним нацијама, али и другим међународним организацијама и државама. Указала је на потребу да се објављују изводи из праксе држава, њихове кореспонденције, пракса.. како би се олакшало доказивање обичаја. Такви подухвати, уколико долазе од стране стручних служби било на универзалном или регионалном плану, веома су драгоцени.

1. РАД КОМИСИЈЕ ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО

Као један од аргумената да долази до све веће улоге обичаја у међународном праву може се навести чињеница да је Комисија за међународно право одлучила да уврсти питање везано за обичаје у свој дневни ред. Тако је дошло до стављања овог питања на дневни ред Комисије за међународно право 2012. године и то под називом

5) Погледати коментар овог извештаја: Anthony D'Amato, "Wanted: A Comprehensive Theory of Custom in International Law", *Texas International Law Forum* 4/1968, str. 39-40;

6) Richard R. Baxter, „Multilateral Treaties as evidence of customary international law“, 41 *British Yearbook of International Law*, 1965 – 1966, str. 1;

7) Mark Villager, *Customary International law and treaties*, Martinus Nijhoff Publishers, 1985, str.5;

8) *Yearbook of the International Law Commission 1950*, vol. II, Report of the ILC for 1950, str. 367-374;

„Формирање и докази међународног обичајног права“.⁹⁾ Тада је за специјалног известиоца одређен Мајкл Вуд.¹⁰⁾

Рад на овом питању је постављен на добрим основама јер се није покушало да се изврши кодификација обичајних правила, већ да се идентификују инструменти који служе за детектовање обичаја и да се објасни процедура њиховог конституисања. Сваки покушај да се питање обичаја уреди у потпуности било би неприкладан јер се ради о веома широком питању које задире у сваку пору међународне заједнице. Комисија за међународно право се фокусира на усвајање водича поводом обичаја који би био од користи свим актерима на међународном, а посебно на унутрашњем плану. Као незаобилазни правац за рад Комисије коришћена је пракса судских и уговорних тела, како на универзалном тако и на регионалном плану, али од највеће користи свакако била је пракса Међународног суда правде. Уједно, Међународни суд правде је заслужан у највећој мери и за очување егзистенције обичаја у међународном поретку јер их је перманентно примењивао. Постоје разне ситуације када је овај Суд из практичних разлога посезао за обичајним правилима. Као један од њих може се навести ситуација поводом примене правила о одговорности држава која су садржана у Нацрту правила о међународном противправном акту. Пошто се ради о нацрту правила који је усвојила Комисија за међународно право јасно је да правну обавезност није могуће пронаћи у уговорној основи. Због тога Међународни суд правде закључује да се ради о обичајним правилима о одговорности држава које је онда могуће применити на решење било ког спора између држава.¹¹⁾

Приликом подношења првог извештаја Комисији¹²⁾ специјални извештај је закључио да је питање обичаја од фундамен-

9) First report on formation and evidence of customary international law by Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-fifth session Geneva, 2013, str. 2;

10) Мајкл Вуд је био први правни саветник Министарства спољних послова Комонвелта од 1999 до 2006. године;

11) Claudia Annacker, „Part Two of the ILC’s Draft Articles on State Responsibility“, 37 *German Yearbook of International Law*, 1994, str. 206, H.P. Aust, „Through the Prism of Diversity: the Articles on State Responsibility in the Light of the ILC Fragmentation Report“⁴⁹, *German Yearbook of International Law*, 2006, str.165, J Crawford, *The ILC Articles on State Responsibility*, Cambridge, 2002, James Crawford, „Revising the Draft Articles on State Responsibility“, 10 *European Journal of International Law*, 1999, str. 435; Бојан Милисављевић, „Приписивост као услов одговорности државе у међународном праву“, *Анали Правног факултета Универзитета у Београду*, број 2 из 2012, стр. 185 – 207; Alain Pellet, *The ILC’s Articles on State Responsibility for Internationally Wrongfull Acts and Related Texts*, www.alainpellet.eu/.../PELLET%20-%202010%20-%20ILC’s%20Article, Бојан Милисављевић, „Одговорност држава за међународне противправне акте – општи осврт“, *Harmonius, Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*, број 1, 2013, стр. 204–218;

12) First report on formation and evidence of customary international law, by Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-fifth session Geneva, 2013;

талног значаја за читаво међународно право и подсетио на ране радове овог органа.¹³⁾ Први извештај конципиран је на обради неких уводних питања и постављање општих оквира за разраду теме. Због тога су присутни следећи делови: генерални осврт Комисије, утврђивање општих оквира праксе, указивање на смернице у квалитативном елементу обичајног правила, улога међународних организација, улога праксе судских тела и неки основни трендови у доктрини. Нека од ових питања ће бити детаљније обрађивана у даљем раду Комисије, а први извештај је само поставио оквире за истраживање правила. Пошто је питање обичаја веома широко тиме се отварају и бочна питања која су од значаја за утврђивање обичаја. Нека од њих су: правила *erga omnes* у међународном праву, однос обичаја и когентних норми, односи универзалних обичаја и мултилателарних уговора.

Као једно од централних питања приликом израде Првог извештаја наметнуло се питање фрагментације обичаја у међународном праву. Постоје релативно заокружени системи правила као што су област људских права, међународно хуманитарно право где неки аутори сматрају обичаји имају специфично значење и правно дејство.¹⁴⁾ На тај начин ови указују да се ради о посебним правним режимима који делују по другачијим принципима.¹⁵⁾ Са друге стране су и заговорници аутономних режима на регионалној основи као што је комунитарни систем правила. Специјални извештај је стао на исправно становиште да се свако издвајање из општих режима обичаја не уклапа у правну природу општих обичајних правила и да самим тим штети универзалном поретку. Нема сумње да је неопходно уважити специфичности које постоје поводом обичаја у појединим областима, али то никако не би смело да значи стварање аутономних и независних правних режима.

Други важан сегмент расправе поводом првог извештаја био је везан за однос обичаја и когентних норми.¹⁶⁾ Међународно право је настајало преко обичајних правила и готово све општепризнате когентне норме данас имају своје порекло у обичајима. Данас је важно какав је однос обичаја и когентних норми у позитивном ме-

13) Овде се мисли на рад Комисије за међународно право на теми под називом „Доступни начини и средства настајања међународног обичајног права“ из 1950. године, *Yearbook of the International Law Commission 1950*, vol. II, 367-374 Report of the ILC for 1950;

14) Видети: Theodor Meron, *Human Rights and Humanitarian Norms as customary law*, Clarendon Press, Oxford, 1989;

15) Приказ нових теоријских приступа: Christiana Ochoa, „The Individual and Customary International Law Formation“, *Va. J. Int'l L.*, 2007 – 2008, str. 121 – 145;

16) Члан 53. дефинише когентне норме на следећи начин: Уговори који су супротни императивној норми општег међународног права “*ius cogens*”;

ђународном праву. Иако нема сумње да су везе ових правила јаке и значајне, ипак је оправдано заузет став да ово питање не улази у будући нацрт правила поводом обичаја јер превазилази оквире теме која је постављена пред Комисију за међународно право „Формирање и докази обичаја у међународном праву.“

Други извештај специјалног известиоца довео је до промене назива теме која је на дневном реду Комисије. Тако је уместо „Формирање и докази обичаја у међународном праву“, дошло до увођења назива „Идентификација обичаја у међународном праву“. ¹⁷⁾ То је свођење рада Комисије само да инструменте којима се идентификују обичаји, а без претензија да се уводе правила о процедури формирања обичаја. Оваква одлука је добра јер ради на решавању највећег проблема код обичаја, а то је њихово установљење и покушава да створи објективне критеријуме за идентификацију обичаја.

Тежиште активности Комисије за међународно право и специјалног известиоца поводом презентовања другог извештаја били су на детаљној анализи основних елемената обичаја – праксе и *opinio iuris*. Пракса је квантитативни елемент обичаја и његово препознатљиво обележје. Ипак, пракса мора да задовољи неке елементе да би била релевантна у смислу настанка обичаја. Тако она углавном потиче од држава и то је уједно и заједнички елемент традиционалних и модерних обичаја. У данашње време честе су ситуације да пракса држава није презентована директно већ преко њених активности у међународним организацијама. То ипак не значи да су креатори такве праксе организације, већ оне само представљају место за испољавање воље држава. Када је реч о пракси она се мора довести у везу са односом државом па се овде према аналогiji могу примењивати слична правила као код приписивања противправног акта код одговорности држава. ¹⁸⁾ У том смислу релевантни су акти државних органа, законодавних, судских и из-

17) Second report on Identification of customary international law, Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-sixth session, 2014;

18) Ian Brownlie, *System of the Law of Nations, State Responsibility*, Part I. Oxford: Oxford University Press, 1983, Crawford, James, Alain Pellet, and Simon Olleson, eds. *The Law of International Responsibility*, Oxford: Oxford University Press, 2010, René Provost, ed. *State Responsibility in International Law*, Aldershot, UK: Ashgate, 2002, Ragazzi, Maurizio, ed. *International Responsibility Today: Essays in Memory of Oscar Schachter*, Leiden, The Netherlands: Martinus Nijhoff, 2005, Commission's *Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, 2001, Part One, Chapter II, J. Crawford, *State Responsibility. The General Part* (Cambridge University Press, 2013), Part II (Attribution to the state), especially str. 113-126, Бојан Милисављевић, op. cit., *Harmonius*, Journal of Legal and Social Studies in South East Europe, број 1, 2013, стр. 204 – 218, Бојан Милисављевић, op. cit., *Анали Правног факултета Универзитета у Београду*, број 2 из 2012, стр. 185 – 207;

вршних. Поред тога приписују се у смислу праксе код обичаја и иступи чланова дипломатских мисија, деловање овлашћених представника у међународним организацијама, сви остали иступи лица која су пуномоћјем овлашћена да делују у име државе, као што су државни агенти пред судовима, овлашћени преговарачи на конференцијама и слично.

Пракса државе не мора бити нужно иста, већ је неопходно да буде усмерена у истом смеру.¹⁹⁾ Поред тога приликом тумачења и идентификације обичаја релевантна је свака пракса државе и у том погледу не постоје правила хијерархије између различитих аката који су предузети.²⁰⁾ Међународни суд правде у случају у вези Азила закључио: „обичајно правило мора бити засновано на сталној и униформној пракси.“²¹⁾ У неким случајевима одступање од исте праксе држава не мора да значи негацију тог обичаја већ само чињеницу да се ради о специфичном случају. Тако се овде може узети пример забране интервенције који је несумњиво опште обичајно право, и пракса држава и Уједињених нација која је управо ишла на промовисање интервенција у случајевима процеса деколонизације. Међународни суд правде је у случају Никарагва закључио да иако је то јасан пример за праксу супротну уздржавању од интервенције да се ради о потпуно другим околностима.²²⁾

Посебно значајно питање везано за праксу код обичаја јесте општа пракса која се карактеристична за овај извор права. Највећи број обичаја управо јесте општи обичај. Овде је конзумирање праксе релативне природе јер је тешко пронаћи релевантну праксу поводом сваке државе, у неким случајевима је то посебно изражено. Тако Акехурст закључује: „Пракса може бити општа чак иако није универзално прихваћена, не постоји прецизна формула која објашњава како се утврђује распрострањеност праксе, али пракса мора да показује ширину прихваћености држава које су директно укључене у релевантне активности.“²³⁾

19) Видети: Second report on Identification of customary international law, Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-sixth session, 2014, стр. 32;

20) Second report on formation and evidence of customary international law, by Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission, Sixty-fifth session, Draft Conclusion 8, Weighing evidence of practice, стр. 33;

21) Asylum Case, ICJ Reports, 1950, стр. 277;

22) Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Merits, 1986, ICJ Reports, стр. 108;

23) Akehursts – Peter Malanczuk, *Modern Introduction to International Law*, 7th Revised Edition, 1997, стр. 42;

Други елеменат обичаја – *opinio iuris* - захтева посебну пажњу. Увођење субјективног елемента у односе између држава које су правне личности захтева посебно образложење. Квалитативни елеменат је *differentia specifica* између простих обичаја и правних обичаја у међународном праву. Проблем је, међутим, како утврдити да постоји субјективни однос државе са актима које предузима. Ту се смернице могу извући на основу праксе, пре свих, Међународног суда правде. Овај суд је током своје дуге праксе успоставио неке основне стандарде у доказивању обичаја и они се могу представити кроз три етапе. Прво је неопходно доказати да обичај постоји, затим је потребно доказати да он везује државу. У оквиру другог извештаја специјалног известиоца може се пронаћи теза да овај субјективни елемент почива на интересима држава да предузимају одређене радње.²⁴⁾ Потврде за овакав закључак извештај је пронашао у ставовима доктрине где се, између осталог, тврди да је *opinio iuris* за сваку државу субјективни моменат у разумевању сопствене радње која се предузима у одређеном случају.²⁵⁾ Са друге стране, иако је незаобилазна за разумевање обичаја пракса Међународног суда правде, она није била увек доследна и понекад је превазилазила оквири конкретног поступка.²⁶⁾ У доктрини постоје интересантни закључци поводом овог елемента обичаја. Један од њих је став Дамата који поводом критике одлуке Међународног суда правде у случају Никарагва против САД – а²⁷⁾ констатује да је суд превише пажње посветио резолуцијама Генералне скупштине, те да се пракса држава формира чешће на друге начине. Поводом *opinio iuris-a* он закључује да се ради о психолошком елементу који је повезан са процесом формирања обичајног правила као обележја опште праксе држава.²⁸⁾

24) Видети: Second report on formation and evidence of customary international law, by Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission, Sixty-fifth session, Draft Conclusion 8 Weighing evidence of practice, str. 42 и даље;

25) Martti Koskeniemi, *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*, Cambridge University Press, 2005, str. 386;

26) Видети: Lazare Kopelmanas, "Custom as a Means of the Creation of International Law", *British Yearbook of International Law*, 18/1937, str. 129,

27) Видети: Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Merits, 1986, ICJ Reports, str. 98 и даље;

28) Anthony D'Amato, „Trashing Customary International Law“, *American Journal of International Law*, Vol. 81, num. 1, 1987, str. 102;

2. ОДНОС ТРАДИЦИОНАЛНИХ И МОДЕРНИХ ОБИЧАЈА

Да би се објаснила улога обичаја у модерном међународном праву неопходно је указати и на однос традиционалних обичаја и модерних обичаја. Код традиционалних обичаја искључиви креатори праксе биле су државе, и то преко својих појединачних деловања на међународном плану. У данашњим условима приликом формирања обичаја значајну улогу имају међународне организације. Њихова улога не огледа се у томе да оне самостално учествују у стварању обичаја, већ да се кроз њихов унутрашњи живот може манифестовати како пракса државе у смислу првог елемента обичаја, тако и *opinio iuris*, у смислу субјективног или квалитативног елемента код обичаја. Традиционални обичаји су настајали у амбијенту чврстог суверенитета држава па је било неопходно да воља државе буде неспорно изражена, док је код модерних обичаја могуће да само неколико држава створи општи обичај који везује читаву међународну заједницу, као што је то случај са космичким правом. Улога међународних организација код модерних обичаја огледа се и у томе што пленарни органи организације могу донети акт који садржи обичајна правила и тиме помогне стварању општег универзалног режима, као што је то био случај са Генералном скупштином Уједињених нација више пута, а поготово на примеру Декларације о пријатељским односима и сарадњи држава из 1970. године.²⁹⁾

Као један од очигледних показатеља разлика традиционалних обичаја и модерних обичаја намећу се другачији инструменти којима се они могу доказивати. Услед динамизације међународних односа појавили су се различити инструменти за доказивање обичаја, па се тако наводе неки потпуно редовни, али и неки потпуно атипични: новински чланци, изјаве посланика у националним парламентима, изјаве на међународним конференцијама, изјаве представника држава у оквиру међународних организација, судске одлуке, закони...³⁰⁾ Код традиционалних обичаја као акти који се приписују држави у смислу обичаја били су формализовани само на директне акте државних органа.

Обележје модерних међународних обичаја су свакако и инстант обичаји. Њихово постојање је било незамисливо у класичном

29) Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/25/2625;

30) Akehursts – Peter Malanczuk, op. cit., str. 40;

међународном праву. Незаобилазни фактор у њиховом настајању јесу и међународне организације.³¹⁾ Примери за инстант обичаје углавном се везују за космичко право, али и формирање посебног правног режима поводом међународне зоне. Резолуције Генералне скупштине, које саме по себи не би са формалне стране могле бити обавезне, усвојене великом већином држава постају општи обичај који моментално настаје и везује све државе чланице међународне заједнице. Неопходни услов је да таква резолуција буде оперативна, то јест да носи у себи прецизна правна правила која су примењива у пракси. Јасно је да су у овим случајевима међународне организације потребни форум за изражавање воље држава, али слична ситуација би могла бити и на неким конференцијама држава са великим учешћем. Код инстант обичаја *opinio iuris* је посебно изражен јер обичај настаје моментално, дакле без захтева за посебном претходном праксом. Зато се са формално правне стране они не уклапају у класичну дефиницију обичаја према члану 38. Статута суда. Због тога ова врста обичаја редефинише правно ткиво дефиниције.

Као једна од системских разлика традиционалних обичаја и модерних обичаја може се навести и акценат на његовим формалним елементима. Може се рећи да је код традиционалних обичаја израженија пракса држава, док се код модерних обичаја инсистира на *opinio iuris*. Код модерних обичаја потенцира се вредносни моменат и заштитно добро, на уштрб строгих захтева доказивања једнообразне праксе држава што је био незаобилазни моменат код традиционалних обичаја.³²⁾ Поготово је то изражено инстант обичаја где је у смислу настанка обичаја пракса држава у потпуности гурнута у страну. Оно што је код ове врсте обичаја битно јесте пракса која следи после увођења инстант обичаја, а која га конституише у потпуности. Може се зато закључити да је код ове врсте обичаја редослед формалних и конститутивних елемената потпуно изокренут јер код традиционалних обичаја прво се јавља пракса коју временом почиње да прати *opinio iuris*, док је код инстант обичаја то потпуно у другом смеру постављено. Оваква еволуција обичаја потврђује давно изречени закључак да обичаји нису статична категорија³³⁾ и да се као такви временом мењају и могу добити и другачије појавне облике.

31) Видети: Bin Cheng, United Nations Resolutions on Outer Space: Instant International Customary Law, *Indian JIL*, 1965, стр. 23;

32) Anthea Elizabeth Roberts, op. cit., стр. 790;

33) Anthony D'Amato, op. cit., стр. 104;

3. ЗНАЧАЈ ОБИЧАЈНОГ ПРАВА ЗА МЕЂУНАРОДНЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Приликом израде правила у вези идентификације међународног обичајног права посебна пажња је усмерена на крајње адресате тих правила, а то су државе. То значи да је неопходно да сви државни органи, како унутрашњи, тако и спољашњи буду упознати са позитивним правилима међународног обичајног права како би могли да поступају у складу са њима. Неопходност поштовања тих правила је очигледна јер би свако супротно поступање могло да проузрокује одговорност државе на међународном плану. Ово је од посебне важности за органе Републике Србије који приликом својих активности морају да имају у виду правила обичајног права и да поступају у складу са њима. Поготово је то важно за процес међународних интеграција Републике Србије, јер се од нас захтева прихватање међународних стандарда и унапређење у погледу примене правила међународног права. Спољни органи Републике Србије посебно морају познавати сва правила обичајног права, али и унутрашњи органи. Примера ради судски органи морају примењивати и имати у виду обичајна правила међународног права како би се избегла потенцијална одговорност Републике Србије за повреде таквих правила. Због тога су правила која уобличава Комисија за међународно право од велике важности за Републику Србију. Поред њих сви државни органи би морали имати у виду и праксу Међународног суда правде будући да је он најважнији орган који примењује правила обичајног права на решавање спорова између држава.

ЛИТЕРАТУРА

- Bedjaoui, Mohammed, *Toward a new international economic order*, 1979, Holmes & Meier, 1979;
- Brownlie, Ian, *System of the Law of Nations, State Responsibility*, Part I. Oxford: Oxford University Press, 1983;
- Crawford, James, Alain Pellet, and Simon Olleson, eds. *The Law of International Responsibility*, Oxford: Oxford University Press, 2010;
- Crawford, James, *State Responsibility, The General Part*, Cambridge University Press, 2013, Part II;
- Crawford, James, *The ILC Articles on State Responsibility*, Cambridge, 2002;
- Friedmann, Wolfgang, *The changing structure of international law*, Columbia University Press, 1964;

- Koskenniemi, Martti, *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*, Cambridge University Press, 2005;
- Malanczuk, Akehursts – Peter, *Modern Introduction to International Law*, 7th Revised Edition, 1997;
- Meron, Theodor, *Human Rights and Humanitarian Norms as customary law*, Clarendon Press, Oxford, 1989;
- Pellet, Alain, *The ILC's Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts and Related Texts*, www.alainpellet.eu/.../PELLET%20-%202010%20-%20ILC's%20Article;
- Provost, René, ed. *State Responsibility in International Law*, Aldershot, UK: Ashgate, 2002;
- Ragazzi, Maurizio, ed. *International Responsibility Today: Essays in Memory of Oscar Schachter*, Leiden, The Netherlands: Martinus Nijhoff, 2005;
- Villiger, Mark, *Customary International law and treaties*, Martinus Nijhoff Publishers, 1985;
- “Wimbledon Case”, 1923, P.C.I.J., Series A, No. 1;
- Advisory Opinion, Legality of Nuclear Weapons, Dissenting Opinion of Judge Schwebel;
- Asylum Case, ICJ Reports, 1950;
- Corfu Channel, Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1949;
- Factory at Chorzów, Jurisdiction, Judgment No. 8, 1927, P.C.I.J., Series A, No. 9; Merits, Judgment No. 13, 1928, P.C.I.J., Series A, No. 17;
- Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, Second Phase, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1950;
- Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1986;
- Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, Merits, 1986, ICJ Reports;
- Phosphates in Morocco, Judgment, 1938, P.C.I.J., Series A/B, No. 74;
- Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1949;
- Commission's *Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, 2001, Part One, Chapter II,
- Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/25/2625;
- First report on formation and evidence of customary international law, by Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-fifth session Geneva, 2013;
- Second report on Identification of customary international law, Michael Wood, Special Rapporteur, International Law Commission Sixty-sixth session, 2014;
- Yearbook of the International Law Commission 1950, vol. II, 367-374, Report of the ILC for 1950;
- Akehurst, Michael, „Custom as a source of International Law“, *British Journal of International Law*, br. 1, 1975;

- Annacker, Claudia, „Part Two of the ILC’s Draft Articles on Stare Responsibility“, 37 *German Yearbook of International Law*, 1994;
- Anthony D’Amato, „Trashing Customary International Law“, *American Journal of International Law*, Vol. 81, num. 1, 1987;
- Aust, H.P., „Through the Prism of Diversity: the Articles on Stare Responsibility in the Light of the ILC Fragmentation Report“49, *German Yearbook of International Law*, 2006;
- Baxter, Richard R., „Multilateral Treaties as evidence of customary international law“, 41 *British Yearbook of International Law*, 1965 – 1966;
- Cheng, Bin, United Nations Resolutions on Outer Space: Instant International Customary Law, *Indian JIL*, 1965;
- Crawford, James, „Revising the Draft Articles on Stare Responsibility“, 10 *European Journal of International Law*, 1999;
- D’Amato, Anthony, “Wanted: A Comprehensive Theory of Custom in International Law“, *Texas International Law Forum* 4/1968;
- Kelly, Patrick, „The twilight of customary international law“, 40 *Virginia Journal of International Law*, 1999-2000;
- Kontorovich, Eugene, „Inefficient Customs in International Law“, *Wm & Mary. L. Rev.*, 2006 – 2007;
- Kopelmanas, Lazare, “Custom as a Means of the Creation of International Law”, *British Yearbook of International Law*, 18/1937;
- Ochoa, Christiana, „The Individual and Customary International Law Formation“, *Va. J. Int’l L.*, 2007 – 2008;
- Reisman, Michael, „The Cult of Custom in the late 20th Century“, *Cal. W. Int. L. J.*, 1987;
- Roberts, Anthea Elizabeth, „Traditional and Modern Approaches to Customary International Law: A Reconciliation“, *The American Journal of International Law*, Vol. 95, No. 4, Oct., 2001;
- Милисављевић, Бојан „Одговорност држава за међународне противправне акте – општи осврт“, *Harmonius, Journal of Legal and Social Studies in South East Europe*, број 1, 2013;
- Милисављевић, Бојан, „Приписивост као услов одговорности државе у међународном праву“, *Анали Правног факултета Универзитета у Београду*, број 2 из 2012;

Bojan Milisavljevic

THE ROLE OF CUSTOMS IN MODERN INTERNATIONAL LAW AND SIGNIFICANCE FOR INTERNATIONAL INTEGRATIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

On the basis of the research, we can present some basic conclusions about the status of customary rules in the modern international

community. The role and importance of customary rules for the functioning of the international system today is very high. Although the customs marked the early period of international law and, as such, played a significant role they have not lost their importance. As a testament to their importance may be mentioned the recent work of the International Law Commission, the first on the subject of the formation and evidences of customary rules, and after that on the identification of international customary rules. In addition, the practice of the International Court of Justice constantly confirms the important role played by the customary rules of international law.

It can be said that the International Court of Justice contributed to the customary rules serve as a resilient means for the application of law in situations where the legal obligation can not be provided through contracts that are in force. Customs in the modern international community unavoidable legal source and because through them, formed the basic norms of international law *jus cogens* rules. Role played by customs today can best be seen if the points to the differences that exist in terms of traditional and modern customs. Although the formal side of custom as a source of rights suffered by the changes, they still retain the basic elements that were characterized in the previous period.

Particular attention to the work of the International Law Commission Dedicated to the end-users of the rules related to customs, such as the state. To ensure the application of customary rules necessary for the internal organs of each State acting in accordance with the applicable customary law. This is especially important for Serbia, where all the authorities, both internal and external, have to know the rules to identify practices and to act in accordance with the customs of international law. This is important in the process of international integration of the Republic of Serbia for the observance of customary rules contribute to the development of our country.

Keywords: customary legal rules, identification of international customs, the International Law Commission, the International Court of Justice, international integration of Republic of Serbia;

* Овај рад је примљен 09. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

АКТУЕЛНО

УДК 323.1:316.647-057.875(497.115-17)

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 247-265.

Оригинални
научни рад

Урош В. Шуваковић

*Филозофски факултет, Катедра за социологију,
Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици*

Јасмина С. Петровић

*Филозофски факултет, Департман за социологију,
Универзитет у Нишу*

ЕТНИЧКА УДАЉЕНОСТ СТУДЕНАТА НА СЕВЕРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ЛОНГИТУДИНАЛНОМ ПРЕСЕКУ*

Сажетак

Рад је заснован на емпиријском истраживању етничке дистанце, применом класичног инструмента мерења – Богардусове скале, у четворогодишњем периоду у три временске тачке: 2009, 2012. и 2013. године, на квотном узорку студената Приштинског Универзитета са седиштем у Косовској Митровици.

На основу ових мерења, несумњиво је утврђено да поред релативне трајности утврђених диспозиција, ставови студената према

* Рад је резултат сарадње аутора на спровођењу научно-истраживачких пројеката III 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* и пројекта ОИ 179013 *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије*, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

пожељности сарадње са појединим народима показују осцилације које је могуће довести у везу са повећавањем политичких тензија, нестабилности и неизвесности даљег живота на овом подручју. На то упућују резултати према којима студенти традиционално исказују велику дистанцираност према албанском народу, као и према припадницима више етноса који су некада чинили конститутивне народе Југославије (СФРЈ). Такође, забележени су високи скоро-ви етничке удаљености студената према припадницима појединих европских народа чије државе имају кључну улогу у покушају наметања решења статуса Косова и Метохије.

Кључне речи: етничка дистанца, студенти, север Косова и Метохије, 2009-2013.

1. О ЗНАЧАЈУ МЕРЕЊА ЕТНИЧКЕ ДИСТАНАЦЕ КОД СТУДЕНАТА, ПОСЕБНО НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Питање етничке дистанце припадника једне друштвене заједнице је више него значајно. Кроз одговор на то питање, могуће је утврдити да ли су њени припадници спремни на заједнички живот, суживот, паралелан живот или су уопште неспремни на односе са припадницима друге етничке заједнице¹⁾. Осим тога, у срединама у којима су последице последњег од низа конфликта још увек свеже, подручју које данас има све одлике „друштва замрзнутог конфликта“ и „подељеног друштва“ – што је све случај са Аутономном покрајином Косово и Метохија²⁾ – тензија у етничким односима постоји као трајна чињеница³⁾. При том, није реч само о познавању чињеница из друштвене историје⁴⁾, већ и о врло живом

1) Појам „етничка заједница“ овде користимо у социолошком, а не у међународно-правном смислу. Дакле, под овим појмом разумемо и оне друштвене групе које имају статус народа и статус националне мањине (народности, што је био термин у бившој Југославији) и етничке групе (посебни етницитет који немају своју међународну признату државу, нпр. Роми).

2) У даљем тексту: Косово и Метохија, Космет или КиМ.

3) Јасмина Петровић, „Међуетнички односи на Косову и Метохији посматрани кроз призмину етничке дистанце“, у *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 4 *Социологија и друге друштвене науке* (гл. и одг. ур Драги Маликовић, ур. књ. 4 Урош Шуваковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, косовска Митровица, 2010, стр. 707-724); Урош Шуваковић „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912-2012)“, у *Политичко насиље* (ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић, Обрад Стевановић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2011, стр. 143-166).

4) Види Јован Базић, „Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2012, стр. 253-27.

сећању становништва на велике тегобе које су их задесиле, па чак и које им се свакодневно дешавају⁵⁾. Овакво искуство, које има све одлике трауматског, и ратно-трауматског, свакако да обликује ставове укупне популације у погледу могућности заједничког живота са припадницима других етничких заједница. С тога је више него корисно, с времена на време, проверавати како се креће етничка дистанца на оваквим подручјима што је један од начина да се прецизније сазна о капацитетима неке заједнице за интегративне и развојне процесе⁶⁾, али и да се на време уоче манифестне и латентне друштвене и политичке релације које воде у правцу повећавања дистанце и заостравању/распламсавању конфликта⁷⁾. При свему томе, треба увек имати у виду постојање етничких и/или верских предрасуда, заснованих на негативним стереотипима и стигматизацији⁸⁾ неке од националних заједница. Премда се, дакле, ради о релативно трајним диспозицијама/ставовима који сабиру мноштво културних, историјских, политичких и социјалних утицаја, налази других истраживања сведоче да критеријуми за не/прихватање припадника других етничких група показују одређени степен осцилације сходно снази актуелних социјалних турбуленција.⁹⁾

Определељујући се за мерење етнички дистанце, претпоставили смо следеће: 1) она је добар индикатор конфликтног потенцијала, односно потенцијала за сарадњу међу етничким заједницама које живе на истом простору, посебно уколико су у скорије време биле у директном сукобу, б) она је показатељ је развијености демократске политичке културе, односно свести о Другој и Другости, в) да је етничка идентификација у Србији и даље централни елемент идентитетских структура већине појединаца, г) да без

-
- 5) Види Vladislav B. Sotirović, „Kosovo&Metohija: Ten Years After `March Pogrom 2004““, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2014, стр. 267-283.
 - 6) Слободан Миладиновић, „Национални идентитет у зони највеће дистанце“, у *Идентитети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана* (ур. Љубиша Митровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу - Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2007, стр. 117).
 - 7) Uros Suvakovic, Obrad Stevanovic, “Self-Proclamation of So-Called Independence of Republic of Kosovo and Actions of International Community in This Regard - Key Problems of Regional Safety in South-East Europe” in *Проблеми на националната и меѓународната сигурност*, (ред Вихрен Бузов, Издателство ИВИС, Велико Търново, 2012, том 3, с. 53-69).
 - 8) Види Erving Gofman, *Stigma: zabeleške o ophodjenju sa narušenim identitetom*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2009.
 - 9) Јасмина Иванов, „Меѓуетнички односи на Балкану у светлу етничке и конфесионалне дистанце“, у *Квалитет меѓуетничких односа и култура мира на Балкану* (ур. Драгољуб Ђорђевић, Драган Тодоровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу - Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2008, стр. 59-75

обзира на релативну трајност диспозиције ставова, постоје одређене осцилације у дистанци које су везане за актуелна збивања¹⁰⁾, д) одабир студентске популације за мерење етничке дистанце није случајан. Они представљају најобразованији део друштва (и у блиској будућности) који треба да буде носилац друштвеног развоја, ширења демократског културног обрасца и идеја толеранције, те њихова (не)спремност на сарадњу са другим народима представља темељ будућег конфликта или сарадње на испитиваном подручју.

2. МЕТОДОЛОГИЈА И РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА

Примењено је лонгитудинално испитивање. Разлог томе је што се етничка дистанца може успешно мерити, и на основу мерења извучити поуздани закључци, само уколико се то чини обухватом више временских интервала¹¹⁾. Ово стога што етничка дистанца представља живу форму друштвености и да бисмо уочили њене тенденције важно је да обухватимо већи број временских интервала. Проучавајући добијене налазе у тим интервалима у одређеном социјалном контексту, у светлу важних друштвених догађаја релевантних и за међуетничке релације, могуће је јасно закључити који су то фактори који су утицали на повећање, односно смањење дистанце. Исто тако, то је прилика да се уочи (не)колебљивост, чврстина те релативно трајне диспозиције.

У овом истраживању, сондажа студентске популације обављена је у три временска интервала: 2009, 2012. и 2013. године. За прикупљање података примењен је метод испитивања, техника теренске анкете¹²⁾, на репрезентативном квотном узорку¹³⁾ 5% укупне студентске популације. Узорком је било обухваћено свих 10 факултета у саставу Универзитета у Приштини, док су квоте одређиване у односу на факултете на којима испитаници студирају, пол и годину студија. За мерење саме етничке дистанце коришћен је класичан инструмент – Богардусова скала, концептуално осмишљен

10) Вишекратно је доказано да је највећа етничка дистанца међу оним народима који трепутно воде рат, а да се она смањује са успостављањем мира, мирнодопских веза међу људима, отвореношћу за сарадњу итд.

11) Види Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 61

12) Цевад Термиз, Славомир Милосављевић, *Аналитика I*. НИК Графит, Лукавац, 2010, стр. 161-192; Урош Шуваковић, *Испитивање политичких ставова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 113-120

13) Rudi Supek, *Ispitivanje javnog mnijenja*, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 210-212

тако да „мери“ осећање блискости /удаљености у односу на етничку групу према којој се испитује однос у одређеном друштвеном миљеу. Оригинални инструмент¹⁴⁾ је за ову прилику модификован према специфичностима студентске популације, којој су понуђени социјални односи о којима постоји реално искуство испитаника. У инструменту је било предвиђено седам социјалних односа са припадницима других нација: да стално живи у мојој земљи, да живи у мом граду, да живи у мом суседству, да студира на истом факултету, да ми буде професор/ асистент на факултету, да ми буде пријатељ и да се забављам/ будем у браку с њим/њом. Испитиван је однос према 21 нацији, укључујући и све оне које су биле конститутивне у некадашњој заједничкој држави СФР Југославији. Сваки од предложених односа било је могуће прихватити или одбацити, а укупан скор дистанце за испитивану популацију је рачунат као просечна вредност скорова за сваког испитаника насталих сабирањем броја одбијених релација понуђених у инструменту.

Претпоставка на којој је темељено истраживање јесте постојање високе етничке дистанце, нарочито у односу на оне етничке групе које су непосредно биле инволвиране у конфликт на Косову и Метохији (првенствено у односу на Албанце, Бошњаке/ Муслимане, Хрвате, али и странце, нпр. Американце). Та чињеница, наравно, индицира јак конфликтни потенцијал на испитиваном простору. Очекивана је и висока дистанца према Ромима, која се константно исказује у истраживањима етничке удаљености у региону¹⁵⁾.

Важно је подвући да је теренска анкета 2013. окончана 15. априла, значи неколико дана пре постизања тзв. Бриселског споразума, те према томе ефекти његовог постизања овде нису мерени нити су исказани. То ће се утврдити у истраживању 2014. године.

14) Emory. S. Bogardus, "Measuring Social Distances", *Journal of Applied Sociology* 9/1925, pp 216-226.

15) Види нпр. Александра Митровић, „Положај Рома у друштву – могући приступ истраживању ромске популације“, у *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (ур. Милош Мачура, Војислав Становчић, САНУ, Београд, 1996, стр. 807-818); Жолт Лазар, Драган Коковић, Етничка дистанца у Војводини - резултати истраживања, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Институт друштвених наука, институт за социолошка и криминиолошка истраживања, Београд, 3/2005, стр. 251-264; Јасмина Иванов, *op. cit.*; Слободан Миладиновић, „Етничка и социјална дистанца према Ромима“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Институт друштвених наука, институт за социолошка и криминиолошка истраживања, Београд, 3/2008, стр. 417-437

Табела 1:
Упоредни приказ средње вредности скорова
етничке дистанце према етничким групама у
истраживању 2009, 2012. и 2013. године спроведеном на
популацији студената Приштинског универзитета

2009. Народ / етничка заједница	Просечна вредност етничке дистанце	2012. Народ / етничка заједница	Просеч- на вред- ност етничке дис- танце	2013. Народ / етничка заједница	Просеч- на вред- ност етничке дис- танце
1. Албанци	5.85	1. Албанци	6.09	Албанци	5.53
2. Турци	4.91	2. Турци	5.48	Хрвати	5.07
3. Хрвати	4.55	3. Хрвати	5.22	Турци	4.94
4. Американци	4.50	4. Немци	5.19	Американци	4.78
5. Немци	4.29	5. Бошњаци (Муслимани)	5.16	Роми	4.70
6. Кинези	4.25	6. Американци	4.97	Мађари	4.53
7. Роми	4.04	7. Мађари	4.86	Немци	4.48
8. Бошњаци (Муслимани)	4.04	8. Бугари	4.78	Холанђани	4.47
9. Холанђани	3.90	9. Холанђани	4.78	Енглези	4.37
10. Енглези	3.82	10. Пољаци	4.74	Бошњаци (Муслимани)	4.27
11. Мађари	3.77	11. Румуни	4.65	Бугари	4.24
12. Бугари	3.69	12. Кинези	4.53	Кинези	4.21
13. Румуни	3.64	13. Енглези	4.46	Пољаци	4.20
14. Пољаци	3.61	14. Роми	4.28	Румуни	4.11
15. Французи	3.45	15. Французи	4.07	Французи	4.00
16. Словенци	3.16	16. Словенци	3.95	Словенци	3.92
17. Македонци	2.32	17. Македонци	2.76	Македонци	3.03
18. Црногорци	2.00	18. Грци	2.68	Грци	2.90
19. Грци	1.82	19. Црногорци	1.92	Руси	1.95
20. Руси	1.76	20. Руси	1.37	Црногорци	1.94
21. Срби	0.16	21. Срби	0.27	Срби	0.31

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА МЕРЕЊА ЕТНИЧКЕ ДИСТАНЦЕ

Добијени резултати на свим ајтемима на основу којих су срачунати просечни скорови на скали етничке дистанце показују да су студенти Универзитета у Косовској Митровици највећу дистанцираност показали према албанском народу (скор је у границама

од 5,53 до чак 6.09) – Табела 1. Као што се из Табеле 1 може уочити, етничка дистанца студената са севера Косова и Метохије је у посматраном четворогодишњем периоду осцилирала, при чему, генерално гледајући, највиша просечна вредност износила 2012, а најнижа прошле, 2013. године, при том су те најниже просечне вредности и даље изразито високе. Ипак, треба уочити чињеницу да је етничка дистанца у односу на Албанце – која је и кључни показатељ међуетничких односа када се ради о мерењима на Косову и Метохији будући да је реч о бројчано доминантној нацији – смањена за 0,56.

У сва три интервала у којима је мерење спроведено, три нације у односу на које је исказана највећа етничка дистанца су Албанци, у односу на које је сваки пут дистанца била највећа, Турци (друга највећа дистанца 2009. и 2012, а трећа 2013) и Хрвати (трећа највећа дистанца 2009. и 2012, а друга 2013), при чему је код свих просечна вредност у 2013. најнижа.

Када се, према скору, посматра етничка дистанца у односу на друге нације, уочљиво је да је она изразито висока и даље према Американцима (у односу на које се одбија пет од седам понуђених социјалних контаката), Немцима и Холанђанима (прихватају се две социјалне релације, а половина испитаника би прихватила и трећу). Имајући у виду политичке утицаје поменутих земаља, као и састав међународних снага уплетених у расплет косметске кризе, овакви налази нису неочекивани.

Када смо истакли да је генерално социјална дистанца смањена, онда тај закључак има и своје изузетке. Она је значајно повећана у односу на Роме, где је 2013. највећа измерена у односу на сва три интервала (одбија се пет од седам социјалних односа). У односу према Бошњацима/Муслиманима, постоји осцилација: најнижа дистанца је била 2009. (када су одбијана четири од седам понуђених односа), највиша је била 2012. (одбијано пет од седам односа), док је 2013. она опала у односу на 2012, али је виша за 0,23 у односу на 2009.

Налаз који је упадљив: етничка дистанца расте у односу на оне нације према којима су студенти исказали највећу блискост: у односу на Македонце и Грке они одбијају три од седам понуђених релација, а у односу на Русе и Црногорце одбијају две од седам релација (у оба случаја се вредности крећу у оквирима мале дистанце), при чему се етничка дистанца студената у односу према Русима и Црногорцима у 2013. не разликује (разлика је на трећој децимали, што је занемарљиво). И ово је значајан податак, с обзиром на то да су приликом мерења 2009. и 2012. студенти показива-

ли већу етничку блискост са Русима, него са Црногорцима. Такође, етничка дистанца у односу на Србе је у 2013. удвостручена у односу на 2009, иако ту заправо постоји идентификација. Такође је важно подвући и следећи налаз: када је реч о нацијама, у односу на које постоји највећа блискост, он корелира у сва три интервала са конфесијом: Руси, Црногорци, Грци и Македонци су православци. Међутим, Бугари и Румуни су такође православци, али је у односу на њих исказана средња етничка дистанца, која је у оба случаја повећана у односу на 2009. и смањена у односу на 2012.

На добијене резултате, могуће је дати неколико коментара:

Мерење етничке дистанце 2012. године одвијало се у условима повишене етничке напетости на северу Косова и Метохије, којој су битно допринеле и парамилитарне јединице тзв. „независног Косова“ покушавајући да изведу одређене акције на овом подручју, што је био повод локалним Србима да поставе барикаде по путевима, да се самоорганизују и да демонстрирају различите облике грађанске непослушности (осим барикада и блокада путева, то су били митинзи, исписивање парола, многа окупљања различитим поводима и сл). Уопште наглашено етничко дистанцирање међу овим народима, када је реч о презентираним налазима у сва три таласа, могуће је протумачити чињеницом да су истраживања обављена током крајње деликатног периода отварања и решавања статусног питања Косова и Метохије, тешких питања слободног кретања људи, управљања прелазима на административним линијама итд. Додатну тежину актуелним политичким превирањима представљала је и чињеница да су исходи наведених и многобројних других догађаја стављани у контекст разрешавања „европске судбине Србије“, односно отпочињања преговора о прикључивању Србије Европској унији.¹⁶⁾

Све скупа је утицало да дистанца у 2012. буде изразито висока, посебно у односу на оне нације које се сматрају непријатељским. Ако се пажљивије погледа Табела 1, јасно се уочава да се као такве нације од стране студената не доживљавају само Албанци – премда су пре свих означени као непожељни за сваки вид социјалних контаката, при чему је у односу на њих традиционално исказивана висока етничка дистанца и у ранијим истраживањима

16) Јасмина, Петровић, Слободан Миладиновић „Профил етничког дистанцирања студената Универзитета у Нишу“, у *тематски зборник радова [са трећег Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет. Ниш. 2013.]*. [Том 1], *Историографија и савремени универзитет* (Бојана Димитријевић, ур, Филозофски факултет, Ниш, 2014, стр. 248-264); Ognjen Pribicevic, „Serbian-Albanian Negotiations About Kosovo and Metohija 2011-2013“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2013, pp. 311-326.

(изведених на популацији младих као и на општој популацији, у Србији и у некадашњој Југославији и државама насталим након њеног растурања), нарочито од осамдесетих година и касније.¹⁷⁾ То је уједно и највећи степен узајамног дистанцирања међу припадницима ових националних група¹⁸⁾ од када се мери етничка удаљеност у Србији и шире у региону. Као такве нације се перципирају и оне нације које су биле на супротним странама у односу на већинско, српско становништво у непосредном ратном конфликту, у скоријој, па и даљој прошлости (Хрвати, Турци, Американци, Немци, Бошњаци/Муслимани). Са смиривањем ситуације, постепеним опадањем тензија, и вредност етничке дистанце је опадала.

Када је реч о социјалној удаљености према хрватском народу, на пример, треба рећи да узајамно дистанцирање и стереотипно означавање забележено и у неким другим истраживањима¹⁹⁾ има своју историјску позадину у не тако давним догађајима на југословенском простору. Изражена међусобна етничка дистанца (Срба и Хрвата) није била својствена у међусобним етничким релацијама током живота у заједничкој држави (Југославији). Штавише, била је веома ниска, готово све до њеног распада у предвечерје грађанског рата²⁰⁾. До тог периода, током живота у заједничкој држави, подаци о етничкој удаљености упућивали су на чињеницу да, нарочито међу младим људима, влада уверење да је национални оквир

17) Dragomir Pantić, „Nacionalna distanca građana Jugoslavije”, у *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (Ljiljana Bačević et al., Institut društvenih nauka-Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 1991, str. 187-196); Љиљана Баћевић, „Национална свест омладине“, у *Деца кризе – Омладина Југославије крајем осамдесетих* (Срећко Михаиловић и др. Институт друштвених наука, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење, Београд, 1990, стр. 147-172); Боро Кузмановић, „Социјална дистанца према појединим нацијама“, у *Разарање друштва* (Младен Лазић ур, Филип Вишњић, Београд, 1994); Слободан Миладновић, *op.cit* (2007); Слободан Миладновић, *op.cit* (2008); Јасмина Иванов, *op.cit*; Маја Кандидо-Јакшић, „Social Distance and Attitudes Towards Ethnically Mixed Marriages”, *Psihologija*, Друштво психолога Србије, Београд, 2/2008, pp. 149-162; Dragan Popadić, „Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“, у *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (Srećko Mihailović, ur, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010, str. 105-121); Јасмина Петровић, Слободан Миладновић, *op.cit*. Видети такође Petre Georgijevski, „Etnička distanca u Makedoniji“, у *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (Lj. Mitrović, D. B. Đorđević, D. Todorović pr, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2006, стр. 177-198).

18) На овом месту је поменут само занемарљив део истраживања у којима се констатује наведена правилност.

19) Видети, на пример, Турђачанин, Vladimir. „Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini“, *Psihologija*, Beograd, 3/2004, 357-374; Popadić, Dragan, Biro, Mikloš. „Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje: *Etnički stereotipi*. Beograd, 2002, стр. 33-56; Jasmina Petrovic, Uros Suvakovic, „‘We’ and ‘others’ – Stereotype attitudes of serbian student youth“, *Вестник РУДН, серия Социология, РУДН Университет, Москва, 4/2013*, pp. 52-65.

20) Маја Кандидо-Јакшић, *op.cit*.

преузак за идентификацију²¹). Не задуго потом, након избијања рата етничка дистанца је изразито порасла међу припадницима свих националности. Томе су допринели не само политички догађаји, него и њихова медијска слика, која је у дужем временском периоду била у функцији систематске пропаганде. Како резултати бројних студија показују, након разбијања Југославије, на читавој територији заједничке државе, појављују се изразито негативне представе и етничко дистанцирање према свим *ex*-југословенским народима, изузев властитог. Етничке предрасуде и дистанца, видљиве између осталог, кроз негативни наратив о другима и избегавање било каквих социјалних контаката са другима су тек први корак у једном низу последица које може произвести нарушавање етничких односа. Оно што следи јесте ограничавање или ускраћивање разних права, потом физички напад или драстичније последице²²). Последице негативних представа о другом и етничког дистанцирања бивши југословенски народи искусили су током и након трагичног растурања заједничке државе који је резултирао грађанским ратом.

Налаз који указује на изразит пораст етничке дистанце у односу на Роме се не може једноставно објаснити. Роми не само да су у ратовима већински били на страни српског народа, већ су делили (и деле) његову судбину: 1999. су протерани са Косова и Метохије, скупа са Србима и већином других неалбанаца. Међутим, дистанцирање у односу на њих је постојало и раније, па чак и оно „исказано и у отвореној агресивности“²³). Чини нам се да објашњење овде не треба тражити у специфично косметским нити у ратним узроцима. Та „константа у одлучном дистанцирању, један је од најстабилнијих налаза у испитивању међуетничке удаљености и то не само у Србији већ и шире, на подручју Балкана“²⁴), а што потврђују резултати до којих су дошли и други истраживачи²⁵). Нама

21) Види Rudi Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973; Nikola Rot, Nenad Havelka, *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Institut za psihologiju, Institut društvenih nauka, Beograd, 1973; Dragomir Pantić, *op. cit.*

22) Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice*, Reading MA Ltd, Addison-Wesley, New York, London, Amsterdam, Sydney, 1954, p. 8.

23) Александра Митровић, *op.cit.* стр. 815.

24) Урош Шуваковић, Јасмина Петровић, „Етничка удаљеност студената Универзитета у Београду и Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Пале, 5/2010, стр. 213-228; Јасмина Иванов, *op.cit.*; Petre Georgijevski, *op.cit.*

25) Види такође Александра Митровић, *op.cit.*; Жолт Лазар, Драган Коковић, *op.cit.*; Ana Matarova, Mariana Zakharieva, „Ethnic Tolerance in Bulgarian Society“, у *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana* (Lj. Mitrović ur, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2007, стр. 265-275); Слободан Миладиновић, „Етничка и социјална дистанца према Ромима“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво,

изгледају као разумна и солидно аргументована она објашњења која узроке ове дистанцираности траже у друштвеној искључености и маргинализованости ове етничка заједнице, њиховом „субкласном“, „субпролетерском“ положају²⁶⁾, чињеници да Роми „остају изван могућности коришћења канала социјалне покретљивости и озбиљнијег социјалног организовања у циљу промене властитог социјалног положаја“²⁷⁾, дакле, она аргументација која указује на социјалну искљученост, сиромаштво (тачније: беду) као разлог дистанцирања. Међутим, ако се овим аргументима може указати на могуће основе на којима почива велика етничка дистанца у односу на њих, њима се не може образложити њено значајно повећање у истраживању чије резултате представљамо (за 0.65 2013. у односу на 2009), и то у тренутку када дистанце према другим етничким заједницама опадају. У тумачењу пораста дистанце према овој етничкој групи социолози не би смели да занемаре ни оно што се у јавности неретко чује као глас шире популације. Наиме, често је могуће чути приговор „обичног“ човека о томе да залагање за поправљање социјалног положаја Рома, постојеће мере „позитивне дискриминације“²⁸⁾, те напори које власт чини да помогне социјалну интеграцију Рома након враћања у Србију по споразуму са ЕУ о реадмисији, као и сличне акције интензивирани нарочито у декади Рома, доводи већински народ, али и друге етничке заједнице које живе у Србији, у неравноправну позицију. Свакако да је овакав став контекстуално подупрт: светска економска криза и транзиција у којој се Србија годинама налази, довели су у сличан, готово на ивици апсолутне беде, и велики део становника Србије других националности, али се о њиховим социјалним проблемима не говори често, и што је још битније, оне нису предмет систематског и планског програма и мера које доносе надлежни органи, а о „позитивној дискриминацији“ посебно угрожених група већинског становништва нема ни речи. Дакле, идеја „помоћи Ромима“, племенита са хуманистичког аспекта, социјално и правно потпуно исправна,

Институт друштвених наука, Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 3/2008, стр. 417-437.

- 26) Александра Митровић, *На дну: Роми на границама сиромаштва*, Научна књига, Београд, 1990.
- 27) Драган Тодоровић, *Друштвена удаљеност од Рома*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш; STYLOS, Нови Сад, 2007, стр. 97.
- 28) На пример, кандидат за упис на студије који се национално изјасни као Ром бива по аутоматизму примљен на студије, мимо свих квота које су утврђене. Ово је, у пракси, водило и апсурдним ситуацијама да се многа деца - Срби, изјасне на шалтерима студентске службе факултета који желе да упишу као Роми, како би били „позитивно дискриминисани“.

у таквој ситуацији је произвела свој контраефекат, када је реч о ставу већинског становништва исцрпљеног дугорочном економском кризом. За претпоставити је да наведено може бити један од праваца у коме треба трагати за разлозима пораста дистанце према Ромима, при чему наравно не треба запоставити ни ланац социјалног искључивања у који је уплетена ромска популација који тешко може бити прекинут постојећим палијативним мерама социјалне подршке. Наравно, тек нова и са другачијим фокусом постављена истраживања, могу дати поузданије одговоре на питање о томе зашто се повећава социјална удаљеност у односу на Роме, с којима вековима Срби деле исти социјални простор и сличне проблеме.

Резултат мерења који је установио повећање дистанце у односу на нације које се традиционално перципирају као најближе, може се посматрати као резултат одређене „разочараности“ у погледу њиховог односа према Косову и Метохији, иако се та дистанца креће у границама мале. Тај резултат вероватно може бити објашњен релативно малом разликом у саставу узорка, када је реч о етничкој структури испитаних студената, која је могла направити ефекат мањег пораста дистанце према поменутиим етничким групама. Наиме, 2013. године узорак испитиване популације обухватио је 91,3% студената који су се изјаснили као Срби и 6,1% студената бошњачке/муслиманске националности, док је у удео оних који се изјашњавају као Срби 2012. био 96,7% (односно 95% 2009. године), а студената Муслимана/Бошњака 1,4% (односно 3,6% 2009. године). У претходним интервалима етничка дистанца је била мања у односу на Русе (2009. и 2012) и Грке (2009), него у односу на Црногорце. Извесно је да је однос Срба и Црногораца последњих деценија претрпео трансформације, што потврђују не само размотрени налази, него и чињеница да су крупни политички „догађаји“ ишли у правцу узајамног удаљавања и смањивања сарадње и узајамне упућености припадника наведених етничких група. Међутим, и тада је дистанца у односу на Црногорце била најмања у поређењу са другим југословенским народима и националним мањинама. Ако смо то образлагали чињеницом отцепљења Црне Горе из Државне заједнице Србија и Црна Гора (2006) и њиховим признавањем проглашења тзв. „независности Косова“ 2008.²⁹⁾ (Шуваковић, 2010), те расправе око аутентичности црногорског језика, аутокефалности цркве итд, онда би се, судећи према најновијим налазима, могло констатовати да се дистанца враћа у неке очекиване оквире, иако је по нашем мишљењу, управо из разлога које смо навели, она још

29) Урош Шуваковић, „Ескиз етнополитеских суждений сербских студентов из Косова“, *СоцИс*, Институт социологији Российской академии наук, Москва, но. 3/2010, с. 72-76.

увек већа него што би се очекивало. С друге стране, укупна политика Русије, лична залагања њених челника и у вези са Косовом и Метохијом и уопште у политичким односима на релацији Русија-Србија, као и стално изражавање солидарности руског са српским народом, усталили су ову етничку дистанцу као најнижу у односу на све друге етничке заједнице према којима је спровођено истраживање.

3. ЕТНИЧКА ДИСТАНЦА ТЕЖИ КА СМАЊЕЊУ, ПРИ ЧЕМУ ЈЕ И ДАЉЕ ИЗРАЗИТО ВИСОКА

Истражујући етничку дистанцу студената на северу Косова и Метохије у лонгитудиналном пресеку (2009, 2012. и 2013), дошли смо до више закључака који потврђују неке од наших хипотеза на којима је темељено истраживање:

1. Иако се генерално може констатовати да је етничка дистанца нижа у 2013. него у претходним интервалима, она је и даље веома висока. То што је опала за 0.56 у односу на Албанце је, свакако, позитивно, али није ни близу оној дистанци код које би се могао искључити потенцијални конфликт. Напротив, висока етничка дистанца према Албанцима, је јасан индикатор подељености косовског друштва и 15 година од окончања ратних сукоба и неспремности на успостављање ближих социјалних веза. За претпоставити је да један од разлога за овакав налаз јесте и положај српског народа јужно од Ибра, који је обесправљен у сваком смислу те речи, у шта студенти са севера Косова, од којих многи имају куће и родбину у јужном делу те српске покрајине, имају непосредни увид. Сваки, и најмањи инцидент, за који би се могло претпоставити да је етнички мотивисан, могао би да отопа „замрзнути косовски конфликт“;
2. Очигледно је да конкретни друштвено-политички догађаји утичу на раст или опадање етничке дистанце. Она је била највиша онда када су биле постављене барикаде на северу Косова и Метохије, као мера самоодбране од парамилитарних снага тзв. „независног Косова“, и она је опала онда када су барикаде уклоњене, а напетост и осећај животне угрожености почео да сплашњава. Пошто је истраживање 2013. окончано свега неколико дана пре потписивања тзв. Бриселског споразума, у истражива-

- њу које треба да буде изведено 2014. утврдићемо његове ефекте на етничку дистанцу;
3. Континуитет политике влада појединих држава у односу на питање Косова и Метохије најдиректније утиче на етничку дистанцу према тим нацијама. У односу на оне конститутивне нације оних држава које су ратовале у ближој или даљој прошлости против Срба (нпр. Американци, Немци, Турци, Хрвати, Бошњаци/Муслимани, Холанђани) и признале или лобирале за признавање његове самопрокламоване „независности“, та дистанца је висока; насупрот томе, у односу на оне нације које признају да је Косово део Србије етничка дистанца је мала, при чему се ту још ради и о православним нацијама. Дистанца је висока и у односу на оне нације са којима готово да не постоји никакво непосредно искуство (страх од непознатог?) какав је случај са Кинезима, иако су се они као држава увек пријатељски односили према Србији;
 4. Потврђена је и наша претпоставка о израженој дистанци у односу на Роме, која је једна од ретких која је забележила раст у 2013. што би се могло покушати да објасни делом и негативним дејством кампање за инклузију Рома и њихову „позитивну дискриминацију“, која код одређеног броја испитаника са сличним социјалним положајем изазива незадовољство: зашто држава посебно брине само о њима, а не бар једнако и о другима који су једнако угрожени?
 5. Раст етничке дистанце у односу према оним нацијама које су студентима најближе (културолошки, језички, историјски), са којима у ближој и даљој прошлости није било већих политичких конфликта и даље се креће у оквирима мале дистанце, што би се можда могло објаснити порастом сензитивности на другост која је последица живота у неизвесности и страху услед притиска насталог у решавању хроничне косметске кризе с другим трајањем, делом и разликом у етничком саставу узорка у три испитиване временске тачке.

ЛИТЕРАТУРА

Allport, Gordon.W, *The Nature of Prejudice*, Reading MA Ltd, Addison-Wesley, New York, London, Amsterdam, Sydney, 1954.

- Базић, Јован, „Улога косовског мита у обликовању српског националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2012. Ваћевић, Лјилјана, „Nacionalna svest omladine“, у *Deca krize – Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih* (Srećko Mihailović i dr, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Београд, 1990).
- Bogardus, Emory. S, „Measuring Social Distances“, *Journal of Applied Sociology* 9/1925.
- Petre Georgijevski, „Етничка дистанца у Мекедонији“, у *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (Lj. Mitrović, D. B. Dorđević, D. Todorović pr, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2006).
- Gofman, Erving, *Stigma: zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*, Mediterranean publishing, Novi Sad, 2009.
- Иванов, Јасмина, „Међуетнички односи на Балкану у светлу етничке и професионалне дистанце“, у *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану* (ур. Драгољуб Ђорђевић, Драган Тодоровић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу - Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2008).
- Kandido-Jakšić, Маја, „Social Distance and Attitudes Towards Ethnically Mixed Marriages“, *Psihologija*, Друштво психолога Србије, Београд, 2/2008.
- Kuzmanović, Bora, „Сocijalna дистанца према појединим нацијамa“, у *Razaranje društva* (ур. Mladen Lazić, „Filip Višnjić“, Београд, 1994).
- Лазар, Жолт, Коковић, Драган, „Етничка дистанца у Војводини - резултати истраживања“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Институт друштвених наука, Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 3/2005.
- Mantarova, Ana, Zakharijeva, Mariana, „Ethnic Tolerance in Bulgarian Society“ у *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana* (ур. Ljubiša Mitrović, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2007).
- Miladinović, Slobodan, „Nacionalni identitet u zoni najveće distance“, у *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana* (ур. Ljubiša Mitrović, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2007).
- Миладиновић, Слободан, „Етничка и социјална дистанца према Ромима“, *Социолошки преглед*, Српско социолошко друштво, Институт друштвених наука, Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд, 3/2008.
- Милосављевић, Славомир, Радосављевић, Иван, *Основи методологије политичких наука*. Службени гласник, Београд, 2000.
- Митровић, Александра, *На дну: Роми на границама сиромаштва*, Научна књига, Београд, 1990.
- Митровић, Александра, „Положај Рома у друштву – Могући приступ истраживању ромске популације“, у *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (ур. Милош Маџура, Војислав Становчић, САНУ, Београд, 1996).
- Pantić, Dragomir, „Društvena дистанца“, у *Jugosloveni o društvenoj krizi* (прir. Stojan Obradović, IC Komunist, Београд, 1989).

- Pantić, Dragomir, „Nacionalna distanca građana Jugoslavije“, у *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (Ljiljana Vačević et al. Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje, Beograd, 1991).
- Петровић, Јасмина, “Међуетнички односи на Косову и Метохији посматрани кроз призму етничке дистанце”, у *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* (гл. и одг. ур. Драги Маликовић) књ. 4 *Социологија и друге друштвене науке* (ур. Урош Шуваковић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2010).
- Петровић, Јасмина, Миладиновић, Слободан (2014). „Профил етничког дистанцирања студената Универзитета у Нишу“, у *тематски зборник радова [са прећег Међународног научног скупа Наука и савремени универзитет. Ниш. 2013.]. [Том I], Историографија и савремени универзитет* (ур. Бојана Димитријевић). Ниш: Филозофски факултет
- Petrovic, Jasmina., Suvakovic, Uros. „`We` and `others` – Stereotype Attitudes of Serbian Student Youth“, *Вестник РУДН, серија Социологија*, РУДН Университет, Москва, 4/2013
- Popadić, Dragan, „Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“, у *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (ur. Srećko Mihailović, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010).
- Pribicevic, Ognjen, „Serbian-Albanian Negotiations About Kosovo and Metohija 2011-2013“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2013.
- Rot, Nikola, Havelka, Nenad, *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju, Institut društvenih nauka, Beograd, 1973.
- Sotirović, Vladislav, B, „Kosovo&Metohija: Ten Years After `March Pogrom 2004`“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2014.
- Supek, Rudi, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
- Supek, Rudi, *Ispitivanje javnog mnjenja*. Naprijed, Zagreb, 1968.
- Turjačanin, Vladimir. „Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini“. *Psihologija*, Vol. 37, 3/2004, 357-374.
- Термиз, Цевад, Милосављевић Славомир, *Аналитика I*. НИК Графит, Лукавац, 2008.
- Тодоровић, Драган, *Друштвена удаљеност од Рома*. Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш; STYLOS, Нови Сад, 2007.
- Шуваковић, Урош, *Испитивање политичких ставова*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.
- Шувакович, Урош, „Ескиз етнополитеских суждений сербских студенатов из Косово“, *СоцИс*, Институт социологије Росийской академије наук, Москва, но. 3/2010.
- Шуваковић, Урош, Петровић, Јасмина, „Етничка удаљеност студената Универзитета у Београду и Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици“, *Социолошки годишњак*, Социолошко друштво Републике Српске, Пале, 5/2010.
- Шуваковић, Урош, „Век сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912-2012)“ у *Политичко насиље* (ур. Драги Маликовић, Урош Шуваковић, Обрад Сте-

вановић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2011).

Suvakovic, Uros, Stevanovic, Obrad, „Self-Proclamation of So-Called Independence of Republic of Kosovo and Actions of International Community in This Regard - Key Problems of Regional Safety in South-East Europe“, in *Проблеми на националната и меѓународната сигурност*, том 3 (ред. Вихрен Бузов, Издателство ИВИС, Велико Търново, 2012).

Uros V. Suvakovic, Jasmina S. Petrovic

**ETHNIC DISTANCE EXPRESSED
BY STUDENTS IN NORTHERN KOSOVO AND
METOHİJA IN A LONGITUDINAL CROSS-SECTION**

Resume

The paper is based on an empirical study of ethnic distance, using the conventional instrument of measurement – the Bogardus scale, during a four-year period at three time points: 2009, 2012 and 2013, on a quota sample of students of the University of Pristina in Kosovska Mitrovica.

Based on these measurements, it is undoubtedly confirmed that in addition to a relative durability of the established dispositions, students' attitudes toward the desirability of cooperation with some nations show fluctuations that can be linked to increasing political tensions, instability and uncertainty of further life in this area. This is indicated by the results showing that students traditionally expressed great aloofness towards the Albanian people, as well as towards the members of several ethnic groups that once formed the constituent nations of Yugoslavia (SFRY). Also, there were high ethnic distance scores expressed towards the members of certain European nations, whose countries played a key role in resolving the status of Kosovo.

Exploring ethnic distance of students in the north of Kosovo and Metohija in a longitudinal cross-section (2009, 2012 and 2013), we came to several conclusions that confirm some of our hypotheses on which is based the research:

1. Although it can be generally concluded that ethnic distance is lower in 2013 than in previous intervals, it is still very high. The fact that it fell 0.56 in relation to the Albanians is certainly positive, but not even close to the distance at which potential conflict could be excluded as a possibility. On the contrary, high ethnic distance towards the Albanians is a clear indicator of the division of Kosovo society 15 years after

the end of the war and the unwillingness to establish closer social ties. It can be assumed that one reason for this finding is the position of the Serbian people south of the Ibar river, who are disempowered in every sense of the word, into which the students in northern Kosovo, many of whom have a home and family in the southern part of the southern Serbian province, have an immediate insight. Even a slightest incident, assumed to be ethnically motivated, could dissolve the «frozen Kosovo conflict»;

2. It is obvious that specific socio-political events affect the growth or decline of ethnic distance. It was the highest when the barricades in northern Kosovo and Metohija were set up, as a measure of self-defense against the so-called paramilitary forces of „Independent Kosovo“, and it declined when the barricades were removed, so the tension and the sense of threat to life began to wear thin. Since the study ended in 2013, just a few days before the signing of the so-called Brussels Treaty, the survey expected in 2014 will determine its effect on ethnic distance;
3. The continuity of government policies of individual countries on the issue of Kosovo and Metohija has a most direct impact on ethnic distance towards these nations. The distance is high in relation to the constituent nations of the countries that were at war against Serbia in the near or distant past (eg. the Americans, Germans, Turks, Croats, Bosniaks / Muslims, Dutch) and recognized or lobbied for the recognition of the self-proclaimed „independence“; in contrast, ethnic distance is small in relation to those nations that recognize Kosovo as a part of Serbia, and these nations are also of the Orthodox faith. Distance is high in relation to those nations not linked with almost any direct experience (fear of the unknown?) as is the case with the Chinese, although their country always had a friendly attitude toward Serbia;
4. The assumption about the distance expressed in relation to Romani people has been confirmed, and is one of the few that recorded growth in 2013, which could possibly be explained as a negative effect of the campaign for the inclusion of Romani people and their „positive discrimination“ that causes frustration in a number of respondents who are in a similar social position: why the state is particularly concerned about them, and not about others who are equally at risk?

5. The growth of ethnic distance in relation to those nations that are closest to the students (culturally, linguistically, historically), with whom there were no major political conflicts in the recent and distant past, continue to stay within the frame of a small distance, which could perhaps be explained by the increased sensitivity to otherness, a consequence of living in uncertainty and fear due to the pressure regarding the resolution of the chronic and excessively long Kosovo crisis, and partly by the difference in the ethnic composition of the samples at three time points.

Key words: ethnic distance, students, northern Kosovo and Metohija, 2009-2013.

* Овај рад је примљен 15. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Мирољуб Јевтић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

УТИЦАЈ ИСЛАМА НА ПОЛИТИКУ ТУРСКЕ НА ПРОСТОРИМА БИВШЕ СФРЈ*

Сажетак

Утицај Турске на политику земаља бивше Југославије је трајна чињеница од момента распад СФРЈ. У анализама турске политике, које не мањкају, преовладава став да је та политика секуларна и изазвана националним и националистичким интересима Турске. Како је улога Турске тако представљена и у историјским уџбеницима, логично би било да она данас наилази на подједнак отпор и у Београду и Сарајеву или Приштини. Јер све ове земље још увек уче да их је Турска у прошлости противно њиховој вољи освојила и укључила у своју државу. Али није тако. Ни муслимани из Босне нити муслимански Албанци из Призрена не виде Турску као окупатора. Напротив они је доживљавају као пријатеља и брата и позивају да се опет врати на ове просторе. Разлог због кога то чине јесте ислам.

Кључне речи: Турска, ислам, неоосманизам, утицај, политикологија религије

Од 2010. године¹⁾ развила се веома интересантна дискусија о утицају Турске на политичка збивања на просторима бивше СФРЈ али и читавог нетурског дела Балкана. Радило се о публикацијама Дарка Танасковића и Зорана Милошевића Од самог почетка јавност је скоро потпуно занемарила монографију Зорана Милошеви-

* Овај рад је рађен је у оквиру пројекта 179008. Пројекат подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Тада су се појавиле књиге др Дарка Танасковића, *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*, Службени гласник, Београд и Службени гласник Републике Српске и др Зорана Милошевића, *Турска и неоосманизам*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево

ћа коју данас скоро нико не помиње²⁾. Милошевићева књига је скоро потпуно отишла у заборав, Сам податак да је само два приказа о њој објављено довољно говори. Ми не можемо да претендујемо да је то све што је о овој књизи речено, али ако се у каталогу Народне и Универзитетске библиотеке у Бања Луци упише као кључна реч “неоосманизам” то се као једина три поготка појављују ове две монографије и један од приказа о коме говоримо. Осим овог појавио се још један приказ Милошевићеве књиге у Србији и то је све³⁾. Иста је ситуација у каталогу Народне библиотеке Србије. Мада се види да је та књига имала два издања. Као да неко намерно жели да избегне да говори да она уопште и постоји⁴⁾

Дискусија која се поводом наглашене улоге Турске, као смо рекли, веома развила утицала је да се о овој појави говори доста широко. И то је заиста веома корисна последица појаве ових двеју књига. Са друге стране јасно је да је, са обзиром на позитиван пријем и широко присуство Танасковићеве књиге јер за Милошевићеву скоро нико не зна, све то последица појаве књиге др Дарка Танасковића. Значи позитивна је чињеница да се око утицаја Турске развила веома широка расправа.

Међутим као свака појава, тако и ова, ова поред добрих има и своје мање добре стране. О добрима смо већ говорили а мање добра има две димензије. Прва се односи на актуелност теме. Мало је чудно да су скори сви, говор о неоосманизаму доживели као неко велико откриће и као упозорење да се нешто мора предузети да би се на изазов неоосманизма одговорило. Просто је невероватно како се овако уверење могло стећи с обзиром на чињеницу да су појам и политика неоосманизма отприлике 36 година старији од поменутих књига⁵⁾. И више су него ноторна чињеница. Тако да данашњи говор о неоосманизму звучи како кад би неко рекао “Гледајте како сунце греје” и очекивао да то изазове неке велике расправе. А код

- 2) Једино смо нашли податак да је ту књигу приказао Слободан Наградић. Већ сам наслов приказ указује на рецепцију коју је Милошевићева књига у неким круговима доживела. Тај наслов гласи: Симплификовано о савременој Турској. Зоран Милошевић, Турска и неоосманизам, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2010, стр. 176 / Слободан Наградић, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске, Бања Лука*, 2013
- 3) Момчило Суботић, Турска и неоосманизам : Зоран Милошевић, Турска и османизам, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2010. , *Политичка ревија, бр. 2/2011.*
- 4) <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id=0856179188395404> уписати појам неоосманизам
- 5) Више о томе у Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays*, стр.524, Лејден, Бостон, Брил 2002.

нас десило управо то. Расправе о неоосманizmu као о појави која би мога да се деси не јењавају од појаве књиге Дарка Танасковића.

Дакле политика која је именована неоосманском родила се отприлике са инвазијом Кипра од стране Турске и од тада фигурира као једна од компоненти наступа Анкаре према Балкану и према земљама Блиског истока. Дакле ако је требало упозоравати да ће нас таласи неоосманизма заплъуснути требало је то чинити од 1974. Да се то тада радило историја би могла бити друкчија. Свој врхунац у вербалном смислу неоосманизам је добио изјавом једног посланика СДА у парламенту БИХ пред верски рат 1992. године када је изјавио “Плови патка плови гуска - ова земља биће Турска” . Дакле тада су босански муслимани отворено рекли шта хоће и ни за кога неоосманизам није више био никаква новост. У конкретном политичком смислу то се показало турским признањем независности БИХ. Турска је међу првима признала БИХ 6.2.1992.⁶⁾ То је био један о тежих удараца неоосманизма који је Србија претрпела. Слободан Милошевић јаки човек Србије је непосредно пре признања посетио Турску и замолио турску администрацију да не признаје независност БИХ. За време и одмах после посете београдска штампа нпр “Политика” је помпезно најављивала изјаве турских званичника, о томе како је Србија срце Балкана. Све то је требало да покаже српској јавности како је Милошевић моћан политичар који је снагом свога ауторитета убедио Турску да не признаје БИХ. Али десило се, да се Милошевић није ни одморио од пута а из Анкаре је стигло признање независности Босне. Тако је Турска фигуративно речено речено забрала нож у балканско срце⁷⁾.

Дакле указивање да ће неоосманизам за нас бити проблем, имало је је смисла до увођења вишестраначја у БИХ и јавно прокламоване политике СДА и Алије Изетбеговића. А у међународном смислу до признања БИХ од стране Анкаре. После тога све је постало јавно. Никаква упозоравајућа књига о неоосманizmu није

6) http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/bilateralni_odnosi/datumi_priznanja_i_uspostave_diplomatskih_odnosa/?id=6 (Доступно 29.6.2014.)

7) Непосредно после турског признања на Првом програму РТС, у најгледанијем термину после ДНЕВНИКА У 19.30. била је емисија уживо у којој је аутор ових редова учествовао са једним од најистакнутијих Милошевићевих дипломата Владиславом Јовановићем. На наше питање у програму који је гледала цела земља ”Са ким су се саветовали о пут у Турску и на основу чега су се надали да ће Турска изабрати Србију уместо Алије Изетбеговића”, Јовановић нам је одговорио да су отишли у Турску очекујући да ће нам она вратити услугу коју смо јој учинили после Првог светског рата, када је краљевина СХС одбила позив Грчке да јој се придружи у рату са Турском и да се Турска тако једном за свагда докусури. Турска нам је то вратила тако што је потапшала Милошевића по леђима и одмах после тога изабрала босанске муслимане. а заборавила немерљиву српску услугу

била потребна јер он је деловао топовима по српским главама и покољима Срба по градовима и селима БИХ. Нормално, истине ради, треба рећи да су и Срби одговарали на то. Али је тачно да је свака упозоравајућа прича о неоосманизму изгубила сваки смисао.

Дарко Танасковић није упозоравао на неоосманизма када је требало, а имао је за то 16 године од 1974 до 1990. Тада су одржани први вишестраначки избори у БиХ и неоосманска политика дошла до сасвим отвореног изражаја и тријумфа⁸⁾. Посебно је важно да је, када је политика СДА која је тежила јединству са Турском и потирању свих резултата борбе Срба за независну државу постала државна, др Танасковић писао да проблем неоосманизма не постоји. Нормално он тада није много употребљавао тај појам, али је непрекидно говорио и писао о политици босанско-херцеговачких муслимана и муслиманских Албанаца, који су грађевински материјал од кога се на нашим просторима неоосманизам једино може да гради. Треба знати да његово писање, да опасности неоосманизма нема, није било изузетак него дуга пракса.

Говорећи нпр. о Албанцима и могућности да њихова идеологија буде повезана с исламом, а то је једина веза Албанаца и неоосманизма Танасковић је у ауторском тексту написао "Дају ли нам чињенице, ако их свестрано и објективно одмеримо, право да југословенство наших муслимана прогласимо за неку врсту кетмана, из којег они сада, проценивши да је куцнуо час, излазе отворено и ступају у борбу на Алаховом путу и то опет на Косову? Потписник ових редова убеђен је да не и такво своје убеђење је сваком погодном приликом истицао..."⁹⁾. Како видимо ради се ауторском тексту и јасно изнетом ставу. Из њега произилази да ислам не може имати никакве везе са албанским бунтом против државе Србије. Самим тим не може бити основа за албанско укључивање у неоосманска гибања.

Да се види колико је то трајан приступ исламском проблему у то време наводимо веома значајан интервју који је др Танасковић дао после годину дана. Овога пута радило се о Босни. То је октобар 1991. година, дакле непосредно пред избијање рата у БИХ, време у којем је политика СДА кондензована у поменутој формули "Плови патка плови гуска оба земља биће Турска". У то време Танасковић даје интервју у коме овако описује политику вође СДА "Из Изетбеговићевог понашања и ставова политике за коју се залаже не би

8) <https://www.parlament.ba/istorija/Default.aspx?id=27926&langTag=bs-BA&pril=b> (Доступно 26.6.2014.)

9) Дарко Танасковић, Наша тема ислам и Косово- Радикали против Југославије, НИИ. 8. 4. 1990, стр. 10-14

требало праволинијски закључивати да је он против Југославије. Он, је заправо извесно за Југославију"¹⁰⁾. Значи мада је чуо и причу и гуски и Турској, која се преносила од уста до уста, Танасковић вели да је Алија Изтебеговић југословенски опредељен.

Оно што нам се чини јако карактеристично јесте да се данашња прича о неоосманизму Дарка Танасковића узима као упозорење да нам ова појава и њени носиоци прете. Међутим Танасковић је 90- тих година говорећи и евентуалној претњи истакао управо супротан став, да не само да неоосманизам односно муслимани, не прете никоме у Босни него да се они угрожени. А како су им у том тренутку Хрвати били савезници то се закључује да Срби прете муслиманима, који су од српског национализма угрожени. То је иста слика која се о Босни ширила од стране београдских "грађанских" кругова и центара светске политике. Зато је Србија из ратова 90- тих изашла овако осакаћена. Јер је представљена као агресор. Ево шта Танасковић на питање, како поред сукоба у Хрватској, у БИХ још увек нема рата, одговара" И поред свих насртаја на интегритет Муслимана и њихов однос према свету, као позитивна константа траје жеља да се живи мирно и чињеница да већина не види свој интерес у било каквом драстичном сукобљавању са комшијама"¹¹⁾. Да се види да то нису случајно изнети ставови који одударају од трајних показује следећи податак. Кумановским споразумом је Србији отет КиМ, што ствара претпоставке за несметано деловање Турске и остваривање њене неоосманске политике, а што се дешава и сви то виде. Поводом тога у једном интервју питају Танасковића да ли је то губитак Космета а он каже "Мислим да не... много тога зависи од спремности да се прихвати одређена нужна мера релативизирања класичне концепције државног и националног суверенитета...».¹²⁾

Посебно важно за учење и политику неоосманизма јесте његова веза са исламом, а то је друга мана везана за представљање ове појаве. Неоосманизам је само остваривање политике османизма у складу са савременим тренутком. А османизам је политика османске државе. Данас се османска држава генерално представља као Турска и политика те државе се доживљава као остваривање турске националне политике на нашим просторима и свугде друге. Отуда је Косовски бој сукоб Срба и Турака. Први Српски

10) Далеко је цамахирија –интервју са др Дарком Танасковићем, НИИ, 25. 10. 1991. стр. 18, Београд

11) Исто

12) *Глас Јавности* 8. 7. 2001. стр. 7

устанак је устанак Срба против најсуровијег тлачења којем су их излагали Турци итд. Тако да се то доживљава као сукоб два секуларна национализма. А уопште није тако. Османски султанат је не, преваходно, него искључиво идеолошка исламска држава. Турска етничка нација у њој не постоји као релевантна чињеница ни данас, а камоли у време султана. Дакле османизам једнако ислам у османској варијанти. А неоосманизам је остваривање те политике у савременом тренутку. А то се из анализе коју даје Танасковић само наслућује. Дакле не негира се веза неоосманизма са исламом. Али се истицањем неоосманизма ислам некако потискује и не види као основа те приче.

Управо супротно. Истицањем неоосманизма, без досадног понављања, баш тако досадног понављања, да се ради о исламу, стиче се утисак да сада формално секуларна Турска шири свој секуларни национализма на просторе Балкана. Колико је то погрешно види се из чињенице да сама Турска признаје да не постоји турска етничка нација. То пише у уставу Турске. Члан 66 устава Турске јасно дефинише ко је Турчин "Свако ко је повезан са турском државом путем држављанства јесте Турчин"¹³. Дакле Турчин је и етнички Србин који прихвати и добије турско држављанство. Све до скоро та маса коју ми називамо Турцима, себе је видела искључиво као муслимане. Текин Алп (1883-1961.) Јеврејин који је због ислама постао Турчин говорећи о Турцима вели "До пре три године османски Туци сматрали су сами себе просто као муслимане и никад нису сматрали своју нацију као нацију са посебним постојањем. Анадолски сељаци су сматрали реч Турчин као синоним са Кизилбаши, то јест као појам који означава не нацију, већ човека који носи црвени фес тј. црвеноглави"¹⁴. То је основно осећање које је карактерисало Османлије све до распада те државе 1918. године. А како видимо ни данас Турци немају везе са етничком нацијом. Дакле неоосманизам има за циљ да поново, све оно што је у међувремену створено под појмом турске неетничке нације, утопи у неетничку у ненационалну масу муслимана. Чак и када се то не истиче као јасан циљ, резултат је управо то. Будућност би требало да буде нестанак турског језика и лингвистичка арабизација становника данашње Турске, али свих оних региона који су некада припадали османској држави, под условом да се она врати на те просторе. Османски султани су од 1516. године легитимно

13) Constitution of the Republic of Turkey, стр. 29 http://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf (Доступно 29.6.2014.)

14) Tekin Alp, *The Turkish and Pan/Turkish ideal*, Liberty press, стр. 7, недатирано

носили титулу халифа, поглавара читавог сунитског света¹⁵⁾. Како шеријатска теорија подразумева да халиф треба да, у најмању руку, буде Арапин ако већ није из Мухамедовог племена Курејш, то су османски султани о себи раширили причу да су и они пореклом Арапи из племена Вади- л. Сафа¹⁶⁾.

Дакле суштина неоосманизма је исламска. А неоосманизам је само карика у ширењу политичког ислама. Истицањем неоосманизма без потенцирања да је у питању ислам, индиректно се прикрива одакле долази проблем који је суштина неоосманизма. Како људи на нашим просторима, фигуративно речено, у генима носе опрезност у односу на панисламизам који је суштини неоосманизма, то се потенцирањем неоосманизма задовољава потреба за том опрезношћу. А онда се главни носиоци ислама-Арапи занемарују као носиоци ислама, ако их представљамо као Арапе, без потенцирања да се ради муслиманима. Тако да ником не пада напамет да размишља о Арапима ко носиоцима враћања исламског политичког поретка на ове просторе, јер је све то у себе упио неоосманизам. А Арапи могу лакше да остваре идеју исламизације ових простора. Јер се на њих, као муслимане, сада не обраћа пажња.

Као карактеристичан пример се могу узети везе са УАЕ (Уједињеним арапским емиратима)са којима се развија снажна економска сарадња. Што је добро. Али није добро заборавити да главни финансијери најрадикалнијих исламских организација каква је новорођена Исламска држава Сирије и Ирака која прокламује повратак у Беч преко освојеног Београда¹⁷⁾, јесу управо људи из УАЕ, Катара и Саудијске Арабије¹⁸⁾. И да су они главни финансијери уништавања Републике Српске, отцепљења Рашке области и утврђивања независности Космета. Управо то се дешава потенцирањем неоосманизма, без истицања да је он само карика у ланцу наступања радикално политизованог ислама. Радикално политизованог ислама који би на крају требало да прогута и сам неоосманизам на задовољство и срећу Неоосманлија. Јер је то суштина ислама на који се они позивају. Исти човек кога нам представљају као вели-

15) Иванов Н. А, *Османское завоевание арабских стран*, Москва 1984., стр. 30. Али та титула је званично донета у Цариград тек 1517, после повратка са похода Селима сада халифе; О томе Филип Хити, *Историја Арапа*, Веселин Маслеша, Сарајево. 1983. стр 179.

16) Иванов, исто, стр. 24

17) <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/06/isis-declares-new-islamic-caliphate-201462917326669749.html> (Доступно 29.6.2014.)

18) <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/isis-declaration-islamic-caliphate-means-3790570> (Доступно 29.6.2014.)

ког донатора Србије шеик Мухамед бин Зајед ал Нахјани је примио председницу самозване државе Косово Атифету Јахјагу. Она му се захвалила за помоћ у борби за отцепљење Космета од Србије¹⁹⁾

Тако смо дошли до централне тачке турске политике на Балкану а то је ислам. Дакле основни разлог за турско уплитање у савремене балканске односе јесте ислам. Нормално има у целој тој причи свега онога што је везано за мотиве било које земље за одржавање политичких и економских односа са суседима. Али оно што је специфично за овакву политику Турске на балканским просторима јесте ислам. Турска је, како смо рекли од Кемала Ататурка покушавала да се профилира као модерна секуларна држава. Али тај турски секуларизам никада није могао да занемари османску прошлост. А она је неодвојива од ислама. Није могао из простог разлога, што овакве Турске каква је данас не би било без ислама односно османске прошлости. Уствари уопште је незамисливо постојање било какве друге Турске на просторима на којима се сада налази. Дакле основни разлог зашто се Турска оволико интересује за Балкан јесте чињеница да је она муслиманска земља, да има владу која се инспирише блажом варијантом исламске идеологије, него што је нпр. идеологија Муслиманске браће, Али блажом идеологијом за сада! Јер шта ће бити сутра показаше време. Али много ствари су већ сада видљиве. Египтска влада председника Сисија је свргла с власти легитимно изабраног председника Мухамеда Мурсија, представника Муслиманске браће. Мурсија је Сиси свргао под оптужбом да су Муслиманска браћа терористичка организација. И након тога је у Египту забрањено јавно деловање овог покрета²⁰⁾.

Однос према Муслиманској браћи показује какав је став садашње турске владе, према таквој врсти ислама, коју високо рангирани муслимани, какав је маршал Сиси, сматрају терористичким. А садашња турска влада премијера Реџепа Таипа Ердогана, дакле и владајућа АКП партија подржавају свргнутог египатског председника и представника Муслиманске браће Мохамеда Мурсија.²¹⁾ Нормално Ердоган своју подршку Мурсију оправдава одбраном легитимитета, јер је Мурси власт добио на изборима. Али је јасно да се иза тога крије идеолошка симпатија. Симпатија која је легитимна али нам показује какву политику води Турска. Турска

19) <http://www.president-ksgov.net/?page=3,6,2717> (Доступно 29.6.2014.)

20) <http://www.foxnews.com/world/2013/12/25/egypt-declares-muslim-brotherhood-terrorist-group> (Доступно 29.6.2014.)

21) <http://www.todayzaman.com/news-320830-my-president-is-morsi-says-turkish-pm-erdogan.html> (Доступно 29.6.2014.)

се дакле враћа на политику Муслиманске браће. А она се може свести на речи оснивача тога покрета Хасана ал Бане, који је изговорио "Свака земља где је речено нема Бога осим Алаха, део је наше отаџбине. Она је света и за њу се мора водити свети рат"²²⁾. Мислимо да свако, ко мало прати ситуацију после овог става схвата где леже корени изјаве Ердогана "Косово је Турска и Турска је Косово"²³⁾. Шта може да утиче на такву изјаву, осим ислама? Какве везе имају Албанци, народ индоевропског порекла са Туркофонима који лингвистички припадају урало-алтајској групи језика, која припада монголоидним народима Азије? Ништа осим ислама не повезује Албанце и босанске муслимане са Турцима.

И ту се крије још једна важна тачка нашег рада. До сада се у принципу говорило о Турској и њеним покушајима да се врати на ове просторе и при томе су Турци због такве политике оптужују. Занемаривана је чињеница да се Турци тако понашају, не само због своје прошлости и ислама коме се све више враћају, него и због позива који им долазе од балканских муслимана. Што је посебно важно, види се, да се у турској политици према овим просторима налази тежња да се помогне муслиманима који Турску зову. И да се за панисламски и османски сан подједнако боре и Турци и балкански муслимани. Чак се и чини да балкански муслимани више него Турци испољавају идеју обнове политичког јединства са Цариградом. Односно да је тежња балканских муслимана да се Турци нађу поново у Сарајеву или Призрену више последица жеље локалних муслимана, него што је то, тренутна, жеља Турске. Задатак овог рада ће бити да осветли и ту страну проблема.

Мислимо да би зато било посебно значајно истаћи неколико факата. Ти факти ће објаснити да се Турска, понаша сасвим природно. Зато што она добија абере са Балканског полуострва Њена је политика дакле одговор на позиве из Сарајева, Приштине, Новог Пазара, Подгорице, Тетова и Тиране Немогуће нам је зато да замислимо, да би се неко други, друкчије односио према тим позивима. Можемо да закључимо да Анкара води овакву политику јер је охрабрују поједине власти на простору Балкана .

Чини нам се да је упутно кренути од поруке Давутоглуа, турског министра иностраних послова. Давутоглу је стално у медијима Србије, Бих, Албаније и Македоније Једном је у Сарајеву, говорећи о турској спољној политици рекао следећу ствар: „Имамо

22) Bizir Bawad D, Introduction a l'etude des mouvements islamsistes sounnites au Liban, теза на Ecole pratique des hautes etudes en sciences sociales, Париз, 1984. стр. 115

23) <http://www.kurir-info.rs/osmanlija-erdogan-rekao-da-je-kosovo-njegova-druga-zemlja-clanak-1050847> (Доступно 29.6.2014.)

више Босанаца који живе у Турској него у Босни! Више Албанаца који живе у Турској, него у Албанији! Више Чечена који живе у Турској него у Чеченији! Више Абхаза у Турској него у Абхазији... За све ове различите нације на Балкану, Средњем истоку и Кавказу, Турска је сигурно уточиште, њихова домовина... Ми смо сигурни да је Сарајево наше! ...Ми желимо да будете сигурни овдје као власници Сарајева и БиХ... Оно што се дешава у БиХ је наша одговорност. За нас је територијални интегритет БиХ једнако важан као и територијални интегритет Турске. За Турску је сигурност Сарајева једнако важна као сигурност и просперитет Истанбула."²⁴⁾ Он је то изрекао у Сарајеву и сви су га слушали и аплаудирали му са одобравањем., Дакле нико од присутних Сарајлија није имао ниште против Давутоглуове изјаве да је Сарајево "наше" дакле турско. Овога пута турско у смислу припадности страни држави. И тој су изјави сви аплаудирали. Некад се говорило како је то политика муслиманских верских странака из БиХ, каква је СДА и друге, при томе се сматрало да секуларизовани босански муслимани тако не мисле. Сада се и то променило. Данас социјалистичка и секуларна СДП говори исто. Извештај о томе даје турска агенција Анадолија која је објавила интервју са Златком Лагумџијом. Наслов интервјуа говори све "Лагумџија: Турска је и наш дом"²⁵⁾ Оваквим ставом председника једне формално секуларне партије који исламску политику Анкаре прихвата, показује се да Турска заиста има основа да се меша у унутрашње ствари БиХ, јер је на то позива један конститутивни народ те заједнице. Кад кажемо народ онда мислимо практично на све муслимане из Босне. Јер ако је и СДП на истим позицијама на којима је и СДА, онда разлике у политици према Турској међу босанским муслиманима нема.

Ако подсетимо на изјаву да је "Косово Турска а Турска Косово", изречену у Призрену у присуству највиших званичника самопроглашене државе Косово исто као и огромне масе Албанаца који су френетично аплаудирали у знак одобравања, јасно је колико се Албанци слажу са њима. Према томе, што се Давутоглу и Ердоган не би понашали тако како се понашају? Њих позивају сами балкански муслимани.

Како се балкански муслимани полако шире и у оне балканске просторе у којима су тренутно мањина, са намером да постану већина, јасно је да се са њиховим ширењем враћа и Турска. Већ се на ободима Београда, али на Старом Сајмишту у центру града

24) Милорад Вучелић, Пијанство на капији Кавказа *Печат*, 29. 10. 2010. <http://www.pecatmagazin.com/2009/10/1-38> (Доступно 30.7.2014)

25) <http://www.trt.net.tr/bosanski/news/detail/bosna-i-hercegovina/101/lagumdzija-turska-je-i-nas-dom/24298> (Доступно 30.7.2014)

насељеним Циганима који су дошли са Космета виђају забрађене жене и вахабити . Сви они јавно показују да то тло доживљавају као своје. Тако се може десити да и Ниш и Београд постану Турска. Нормално и Софија и Скопље. То су очекивани демографски процеси, на које нико, у поменутих деловима Балкана, где су немуслимански још увек већина, и не покушава да да одговоре. Када кажемо нико онда мислимо на оне који имају формалне одговорности. А не мислимо на појединачне иступе појединаца који никога не обавезују.

Важна чињеница у прилог проосманског односно протурског расположења босанских муслиманских маса јесте изјава једног од најистакнутијих посленика на стварању модерног муслиманског политичког пројекта међу муслиманима Босне Адила Зулфикарпашића. Она посебно показује колико Турци нису незвани гости, већ напротив неко, ко према мишљењу босанских муслимана није никада ни требало да оде са ових простора. То је истовремено доказ да су највећи противници Босне као независне државе босански муслимани који је наводно бране и и боре се за њу. Говорећи на једној манифестацији у Новом Пазару он је муслиманима из тога града рекао: „Познато је да је на овим просторима до Балканских ратова била Турска држава... То је била наша држава. Држава која је испуњавала наше интересе... Дакле ми смо своју еманципацију, свој просперитет, своју будућност везивали за ту турску државу и настојали да је ојачамо... Када се Турска империја повукла... Срби су у дубини душе остали наши противници, рушитељи наше земље...”²⁶⁾

Овакви ставови најбоље сублимирају размишљање муслимана било у БиХ, било у Рашкој области, било на КиМ. Из речи Адила Зулфикарпашића види се да муслимани односно Срби који су прихватили ислам, преко вере прихватају окупаторску и непријатељску државу за своју. Логична последица јесте да су новопечени муслимани своје дојучерашње једновернике и блиске рођаке који су остали у православљу или римокатолицизму доживљавали као непријатеље и тако су се према њима и понашали.

Узмимо само пример Стјепана Херцеговића, сина господара Херцеговине херцега Стјепана по коме је добио име. Он 1474. прелази на ислам и добија име Ахмет. Постаје османски паша и главни и смртни непријатељ свога рођеног брата и свога народа које уништава у име ислама²⁷⁾

26) *Став*, Нови Сад, 21.2.1992, стр. 21.

27) Владимир Ћоровић, *Историја Босне, Глас Српски*, Бања Лука и Арс либри, Београд, 1999. стр. 598.

Дакле Зулфикарпашић је само сублимирао оно што је била историјска истина. Да ли је онда чудно што је маса која га је слушала аплаузима прихватила те ставове као своје? Да ли је онда чудно, све ово што се види сада широм Рашке области и Босне. Где маса муслиманске омладине на стадионима носи турске заставе и кличе Турској. И што је посебно важно што прете да ће и цела Србија једног дана поново постати Турска. Као што се ту скоро десило на утакмици у Крушевцу²⁸⁾. Питамо и себе и евентуалног читаоца ових редова ”какову сврху има књига о неоосманizmu 18 година после изјаве Зулфикарпашића”?

Ти ставови изнети на трибинама и на стадионима током утакмица су официјелно изречени речима посланика СДА у првом после комунистичком вишестраначком парламенту БиХ. Он је, како смо већ рекли, изговорио :“Плови патка, плови гуска, ова земља биће турска.“ Та изјава је била увод у верски рат који је у БИХ избио 1992 . године.

Видимо каква осећања владају код наших муслимана према садашњој Турској. Било би, зато, непоштено рећи да се Турска без икаквог повода меша у наше унутрашње односе. Управо супротно. Турска се меша јер је на то позивају муслимани. А њима легитимитет даје и читава међународна заједница, која је Босну скројила по вољи муслимана, онолико колико је те 1995. било могуће. Дакле мислимо на Дејтонски мировни споразум, чија је садашња БИХ производ. Нормално нису муслимани волели овакву Босну. Они су хтели унитарну. Али због отпора Срба и Хрвата и због заустављања крвопролића настала је оваква држава. А без Дејтона муслимани би били војнички поражени и не би имали ништа. Овако су добили велики део Босне са кога теже да потпуно униште Републику Српску и хрватски ентитет у оквиру федерације БИХ

Оно што се може потврдити јесте велика љубав муслимана БИХ и Рашке области према Турској. То су чињенице које би сваки објективни истраживач могао да потврди. Турска је на политику какву води наведена пре свега жељама муслимана, чији је циљ да се једног дана уједине са осталим исламским светом и да Босна као независна држава нестане.

За неуважавање ових факата одговорни су најпре српски истраживачи. Разлог томе је да се скоро нико не бави феноменом религије као извора политике. Истовремено то није само став српских истраживача. То је заблуда политиколога уопште.

28) <http://037ks.com/2014/04/direktor-lige-o-incidentu-u-krusevcu-sigurno-necemo-tolerisatinasilje> (доступно 1.8.2014.)

У политичким наукама важи још увек став да се религија и политика не требају мешати, па кад се већ не треба да мешају онда их не треба ни проучавати. Истине ради овај став треба релативизовати. Јер већ крећу и озбиљна истраживања утицаја религије политику. Али она су у огромном заостатку. И то констатује Стивен Кетл са чувеног универзитета Ворик и потврђује оно што је аутор овог текста рекао. Кетл у једном свом чланку вели ‘‘Јевтић, на пример сматра да је однос религије и политике тек од скоро избио као нова наука у оквиру политичких наука’’²⁹⁾. Ако професор са више него угледног британског универзитета Ворик, у часопису који се налази на толико жељеној ИСИ листи, а који штампају Америчка асоцијација за политичке науке(АПСА), најстарије и најмоћније светско удружење за политикологију и кембрицка универзитетска штампа, нема кога другог да цитира него професора из слабе Србије, онда је јасно колико је политичка наука занемарила овај феномен.

Дакле ни српски се научници нису бавили овом појавом, а они који су се бавили, су то радили на погрешан или противуречан начин, који не дозвољава да се види суштина проблема. Ту је најкарактеристичнији поменути Дарко Танасковић. Што је посебно важно то је доминантан став у светској политици и данас. Став да се религија и политика не смеју мешати. А политика рађа политичку науку. Ако је политика погрешна онда то оставља одраз и на науку

Као карактеристичан пример наводимо демонстрације које су се у Паризу одиграле у јулу 2014. Те демонстрације организовали су француски муслимани незадовољни великим бројем цивилних жртава које су пале због израелске војне операције у Гази у Палестини. Дакле муслимани су на париским улицама протествовали због, како они мисле, пројеврејске политике односно произраелске политике Париза, коју су доживели као дубоку антимуслиманску. Демонстрације биле неспорно верски мотивисане. У име религије дошло је до нереди и разбијања делова Париза. Дакле политика и религија су се неизбежно помешале. Наука и јавност би морале да то само потврде. Јер се то десило. Дакле да констатују да се то не може избећи. Уместо тога један од два најутицајнија француска дневника ‘‘Фигаро’’ на другој страници крупним словима, као изузетно важно пише ‘‘Провокатори и разбијачи који мешају религију и политику прете националној слози заснованој на принципу

29) Steven Kettell, Has political science ignored religion?, PS: *Political Science & Politics* 1/2012. стр. 3 *Cambridge Journals Online [PDF] from warwick.ac.uk Has political science ignored religion?*

лаицитета”³⁰⁾ Ова реакција била би равна реакцији лекара који би пацијенту који би му донео своје одсечено уво и уз болне крике молио за помоћ рекао ”Али медицина не признаје да уво може бити одсечено”.

Али дешава се управо тако политиколози реагују онако, како на срећу лекар никада не би реаговао. Јер из разлога политичке коректности и погрешних претпоставки не желе да виде оно што се дешава. Тако је настала огромна празнина у политичкој и друштвеној науци која је омогућила да се политикологија религије оформи по први пут у свету у Србији на ФПН у Београду и да та чињеница буде међународно верификована³¹⁾

Наши научници, као ни светски, нису проучавали утицај религије на политику, зато је тај фактор изостао у анализирању утицаја Турске на Балкану. Јер шта може да повезује садашње Турке из Турске са муслиманима из Тузле или Тутина, који говоре српски као матерњи језик? Шта може да повеже Турке из Цариграда и Албанце из Тетова и Призрена када Албанци говоре албански као свој родни језик? Не постоји ниједна друга веза осим ислама. Јер су Турци муслимани исто као што су сви Албанци из Тетова и скоро сви из Призрена.

А ислам тражи политички поредак, нема ислама без државе. И то јединствене државе у којој се морају наћи сви муслимани. Дакле и они из Цариграда и Смирне и они из Гостивара, Пећи и Сјенице. Ислам је ту јасан. То је прегнантно изразила исламска теологија и политичка пракса. Као карактеристичан став за теолошки дискурс наводимо текст из једног од најзначајнијих теолошких публикација Исламске заједнице (ИЗ)БИХ ”Таквима”. Тамо стоји: ”Ислам тежи да уништи све државе и владе било гдје на лицу земље које су супротстављене идеологији и програму ислама... Сврха ислама је да успостави државу на темељу своје идеологије и програма, без обзира која нација постаје носилац ислама или пак која нација је поткопана у процесу оснивања идеолошке исламске државе. Ислам тражи Земљу - не само њен дио, него цијелу планету...”³²⁾. За став политике и политичке праксе узећемо као доказ цитат из публикације Алије Изетбеговића који је творац водеће

30) *Le Figaro*, 21. 7. 2014. стр. 2. Париз

31) Steven Kettell, исто погледати и стр. 17 и 18; Погледати и <http://omjuwa.com/2013/11/anambas-night-of-desecration-by-mobolaji-sanusi> (Доступно 3.8.2014); http://www.academia.edu/6554654/Philosophy_Religion_and_Politics_Contributions_and_Perspectives_of_Politology_of_Religion (Доступно 3.8.2014); <http://www.chester.ac.uk/sites/files/chester/Philosophy,%20Religion%20and%20Public%20Policy%20-%20final%20programme.pdf> (Доступно 3.8.2014);

32) *Таквим*, 1992, стр. 68. Председништво Удружења илммије. Сарајево 1992.

странке босанских муслимана СДА. Он вели "У једној од теза за исламски поредак данашњице навели смо да је природна функција исламског поретка тежња за окупљањем свих муслимана и исламских заједница у свијету. У данашњим приликама ова тежња значи борбу за стварањем велике исламске федерације од Марока до Индонезије, од тропске Африке до Централне Азије"³³⁾

Наши научници нису томе посвећивали пажњу. За њих су Турци етнички народ, још уз то, данас, због Ататурка секуларни. Тако да онда ислам на њих скоро не утиче. Није баш да се ислам не спомиње, али али је увек другоразредни чинилац Истовремено и о Албанцима се говори, да су због тежње да се етнички хомогенизују, потиснули веру у име јединства на основу језика. Босански муслимани су формирали такође секуларну нацију која се базира на предисламским коренима који чак нису ни словенски. И за то нуде све више нетачних доказа. Истовремено тврде и да говоре и посебан етнички језик - босански. И то им је признала и српска држава уводећи тај језик у школе. Према томе ту за ислам места има мало, са тачке гледишта науке и политике. Зато га наука није ни проучавала. И када је третирала исламско питање кроз разне научне приступе онда је он био у другом плану. Зато се могла формирати идеја Вука Караџића о Србима сва три закона. Караџић је мислио на три вере, којима је јединство засновано на истом језику било важнији чинилац од религије и да ће се верске разлике превазићи. Показало се то као трагична заблуда.

Али оно што нису хтели, или нису смели или нису могли да виде научници, пре свега историчари, лингвисти, а касније политиколози и социолози видела је књижевност Најкарактеристичнији пример је Иво Андрић. Брижљив проучавалац Андрићевих књига може да у њима нађе податке значајније од проучавања повести. У својој чувеној књизи "На Дрини ћуприји" Андрић слика како муслимани из Вишеграда гледају своју веру, „Ни у сновима се не помичу границе тако брзо и тако лако... Све што је дремало у људима... сад је одједном оживело... На капији седе дању потиштени варошки муслимани, старији људи, по десетак њих око једног младића који им чита новине, тумачи стране изразе и необична имена и објашњава географију... Ко ме би допао Ушћуп? - пита један старац, привидно равнодушно, младића који чита Србији.

- Ух!...

Нису то гласна ни жаловита отхукивања, као код жена и слабића, него мукли дубоки уздаси, који се губе заједно са дуванским димом... Многи од тих старца је прешао седамдесету. У њихо-

33)) Алија Изетбеговић, *Исламска декларација*, Сарајево, 1991. стр. 46.

вом детињству турска власт се пружала од Лике и Кордуна па до Стамбола, а од Стамбола све до неодређених пустињских граница далеког и непроходног Арабистана (А Турска власт то је велика, недељива и неуништива заједница Мухамедове вере, сав онај део земног шара где езан учи). Они то добро памте, али памте и то како се после, у току њиховог живота, турска власт повлачила из Србије, па из Босне у Санџак. И сада, ево су доживели да је та власт као нека фантастична морска осека одједном отпласнула и повукла се негде у недоглед, а они су остали овде, као водно биље на копну, преварени и угрожени, препуштени сами себи и својој злој судбини. Све је бојје давање и све је то, несумњиво, обухваћено одредбама бојјег промисла, али је тешко човеку да схвати све ово, дах му стаје и свест се мути, а једнако осећа и како границе које би требало да су трајно и чврсте постају течне и променљиве, померају се, удаљују, и губе као ћудљиви пролетњи потоци³⁴).

Десило се с тога да наша деца нису учила праву историју. Њима се предаје да су нас од 1344 од битке код Стефанијане стално нападали Турци и да је то тако трајало до завршетка Првог балканског рата. Деца су то схватала као етнички односно национални сукоб Срба и Турака. Зато им није јасно да, и кад су одлично научили Мишарску битку из 1806., да Турци који су из Босне нападали рају која је само желела слободу, на коју ваљда има право као у сваки други народ, нису никакви Турци. . Значи професори историје их нису научили да они који су нападали њихове прадедове нису Турци, већ прадедови данашњих муслимана: Диздаревићи, Поздерци, Изетбеговићи, Бехмени, Церићи. Казазовићи итд. Па чак и Марковићи, Рајковићи, Драшковићи и Поповићи али са именима Мујо. Хасан, Ибрахим итд.

Посебно је важно да су таквим погрешкама доприносили наши највећи интелектуалци, какав је нпр. Јован Цвијић. Он се, не желећи да схвати праву природу религије, што је свакако могао захваљујући својој великој памет, чудило што се муслимани исељавају из Босне после 1878., сматрајући то грешком. Цвијић вели да се муслимани исељавају са заблудама "са заблудама да су Турци, са једном од највећих заблуда што их је икада један народ имао"³⁵). Не желећи да схвати да су они стварно били Турци. Јер бити Турчин, ни за њих ни за султана под чије су скуте журили, није подразумевало етничку него верску припадност. Те су они у томе смислу били несумњиво Турци исто онолико колико султан сам.

34) Овде цитирано према Мирољуб Јевтић, *Исламска визија света код Иве Андрића*, , Центар за проучавање религије и верску толеранцију, стр. 28., Београд, 2013.

35) Јован Цвијић, О исељавању босанских мухамеданаца, *Књижевни гласник*, 16.6.1991. овде цитирано према *Епоха*, Београд 29. 10. 1991. стр. 20.

Када из ове позиције размишљамо о томе можемо се питати, да ли би Југославија уопште била створена да су Вук Караџић, Јован Цвијић, Јован Скерлић и многи други знали колики је утицај религије на свест и самим тим и на политику. Те да језичко јединство неће бити узрок уједињавања већ узрок раздора. Можда тада Југославије не би ни било. И ко зна каква би судбина пратила ове просторе и народе. Сигурно се може рећи да барем не би смо имали братоубилачке ратове да смо живели у посебним државама. Ратове би смо можда имали. Али би они били сасвим друкчији и са друкчијим и повољнијим последицама. Јер само унутрашњи ратови дају основ за овакве злочине какви су се дешавали на просторима бивше Југославије.

Због свега тога за сам крај текста ваља закључити следеће. Више је него јасно да политика Турске према просторима Србије, Македоније, Црне Горе и БИХ није нешто што се овим државама свиђа. Али је исто тако тачно да Турска не би могла да буде овако важан чинилац међубалканских односа да нису муслимани Балкана ти, који стално траже све већу улогу Турске. Чак би се могло рећи да је потстрек много већи од стране балканских муслимана да се Турска меша, него што је то иницијатива Турске која је неспорна.

Дакле када не би било балканских муслимана, односно када не би било њихових позива ни Турска не би могла да се меша на овакав начин. А као круну свега ваља истаћи да је основни разлог за такву политику Турске ислам. И да се без ислама Турска не би тако понашала. Уосталом она оваква каква је, да није ислама не би ни постојала, као што не би постојали овакви Албанци какви су данас, нити овакви босански, србијански нити црногорски муслимани .

Тако се види да је политикологија религије суштински најважнија наука за разумевање улоге Турске на овим просторима³⁶⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Алија Изетбеговић, *Исламска декларација*, Сарајево, 1991.
Bizir Bawad D, *Introduction a l'etude des mouvemnets islamsistes sounnites au Liban*, теза на Ecole pratique des hautes etudes en sciences sociales, Париз, 1984.
Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, Глас Српски, Бања Лука и Арс либри, Београд 1999.
Глас Јавности, 8. 7. 2001. Београд

36) Miroljub Jevtic, Political science and Religion, Политикологија *религије*, бр. 1/2007. Година 1, Београд

- Далеко је цамахирија – интервју са др Дарком Танасковићем, *НИН*, 25.10.1991.
- Дарко Танасковић, *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*, Службени гласник Београд и Службени гласник Републике Српске, Бања Лука 2010.
- Дарко Танасковић, *Наша тема ислам и Косово - Радикали против Југославије*, *НИН*. 8. 4. 1990.
- Епоха*, Београд 29.10.1991.
- Зоран Милошевић, *Турска и неоосманизам*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2010.
- Constitution of the Republic of Turkey, http://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf
- Kemal N. Karpat, *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays* Лејден, Бостон, Брил 2002.
- Le Figaro*, 21.7.2014. Париз
- Милорад Вучелић, Пијанство на капији Кавказа *Печат*, 29. 10. 2010.
- Мирољуб Јевтић, *Исламска визија света код Иве Андрића*, , Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2013.
- Miroљub Jevtic, *Political science and Religion*, Политикологија *религије*, бр. 1/2007. Година 1. Београд
- Момчило Суботић, *Турска и неоосманизам* : Зоран Милошевић, *Турска и османизам*,
- Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2010. , *Политичка ревија*, бр. 2/2011.
- Н. А Иванов, *Османское завоевание арабских стран*, Москва 1984.
- Слободан Наградић, *Симплификовано о савременој Турској*. Зоран Милошевић, *Турска и неоосманизам*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево 2010, стр. 176
- Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука, 2013
- Став*, Нови Сад, 21.2.1992.
- Steven Kettell, *Has political science ignored religion?*, PS: *Political Science & Politics*” 1/2012.
- Таквим*, 1992. *Председништво* Удружења илмије. Сарајево 1992.
- Tekin Alp, *The Turkish and Pan/Turkish ideal*, Liberty press, недатирано
- Филип Хити, *Историја Арана*, Веселин Маслеша, Сарајево. 1983.
- <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id=0856179188395404>
- http://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/bilateralni_odnosi/datumi_priznanja_i_uspostave_diplomatskih_odnosa?id=6
- <https://www.parlament.ba/istorija/Default.aspx?id=27926&langTag=bs-BA&pril=b>
- <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/06/isis-declares-new-islamic-caliphate201462917326669749.html>
- <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/isis-declaration-islamic-caliphate-meatans-3790570>
- <http://www.president-ksgov.net/?page=3,6,2717>

<http://www.foxnews.com/world/2013/12/25/egypt-declares-muslim-brotherhood-terrorist-group>

<http://www.todayzaman.com/news-320830-my-president-is-morsi-says-turkish-pm-erdogan.html>

<http://www.kurir-info.rs/osmanlija-erdogan-rekao-da-je-kosovo-njegova-druga-zemlja-clanak-1050847>

<http://www.trt.net.tr/bosanski/news/detail/bosna-i-hercegovina/101/lagumdzija-turska-je-i-nas-dom/24298>

<http://037ks.com/2014/04/direktor-lige-o-incidentu-u-krusevcu-sigurno-necemo-tolerisati-nasilje>

<http://omokuwa.com/2013/11/anambas-night-of-desecration-by-mobolaji-sanusi>

http://www.academia.edu/6554654/Philosophy_Religion_and_Politics_Contributions_and_Perspectives_of_Politology_of_Religion

<http://www.chester.ac.uk/sites/files/chester/Philosophy.%20Religion%20and%20Public%20Policy%20-%20final%20programme.pdf>

Miroljub Jevtic

THE INFLUENCE OF TURKEY ON THE POLITICS ON THE FORMER YUGOSLAVIA TERRITORY

Resume

From 2010. very interesting discussion was developed dedicated to influence of the Turkey on the Balkans politics.

For example Turkey's influence in the politics of countries of former Yugoslavia is a permanent fact from the moment of breakup of this state. Into analysis of Turkish politics, which are not small, the prevailing view is that the Turkish policy is secular and its roots are national and nationalist interests of Turkey. Having in mind that the Turkey is negatively presented in our historical books It would be logic that its politics encounter equal resistance in Belgrade, Sarajevo and Pristina. Because these countries are still learning that Turkey in the past, against their will, occupied their states. But it is not so. Neither Muslims from Bosnia or Muslim Albanians from Prizren do not see Turkey as occupier. Instead they experience it as a friend and brother, and invited it to come back again into Sarajevo and Pristina. Motive for this is just Islam

This policy has caused great impact on the relations into Balkans and in Europe. Because Europe is very interested for the politics of this part of the continent. Because the three EU member states are: Cyprus, Greece and Bulgaria. So Turkey's policy which aims to influence on those countries which were once constituent parts of the Ottoman Empire is now flooded over borders of the EU. This Turkey's policy, which

many people call Neo-Ottomanism is seen by Cyprus, Greece, Bulgaria, Serbia, Macedonia and Montenegro as an attempt to restore the Ottoman Empire. And that means jeopardize the borders of the EU and the occupation of part of its territory. But also the countries of former Yugoslavia and Albania.

The main supporters of the Turkey in these countries but also in BiH, Montenegro, Macedonia and Serbia are Muslims citizens of these countries. Muslims who do not belong to the Turkish nation because they are separate nations Slavs and Albanians. So the answer to the question which connects them with a formal secular Turkey is Islam. What we have said above. Due to the fact that they accepted Islam during Ottoman Empire those residents of mentioned countries feel very close to the Turks, who are ethnically different from them completely. This is because Islam does not recognize the term nation, but all Muslims are treated as brothers and one nation (umma/arabic notion) who have to live in the territory of the same State which is managed according to Islamic law. Clergy of the Islamic communities in the mentioned territories openly preach this. Because it's their job and that is the basis of Islamic theology. And Islam does not separate the state from religion. So Islamic clergy preach unity of all Muslims. Therefore, they search power that will be able to achieve this goal. Modern Turkey shows interest to be this power in the Balkans. It meets the support of a large number of muslim-citizens of Serbia, Macedonia, Albania, Montenegro and Bosnia and Hercegovine. This is especially seen during football matches where Muslim supporters wave Turkish flags.

What we must know is that the goal of those Muslim is not restoration of Ottoman Empire but the unification of all Muslims of the world. A Neo-Ottoman empire is only a step towards the final goal.

Key words: Turkey, Influence, Politics, Former Yugoslavia, Neottomanism, Politology of religion

* Овај рад је примљен 18. септембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Марко Б. Тмушић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ОСНОВЕ НОВОГ МОДЕЛА ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ*

Сажетак

Вишедеценијска реформска пракса економије у Србији намеће неопходност истраживања и анализе реформи из једног другачијег угла. Више се не може кривити сам процес транзиције који предуго траје, већ се мора поставити питање, због чега је тако? Поред свих недаћа које су задесиле Србију у последњих две и по деценије, ипак се стиче утисак да је протекло и више него довољно времена да се политички систем стабилизује, а да се економија опорави. Посебно ако имамо у виду скромне економске потенцијале Србије. У раду ћемо понудити један нови приступ анализе економских реформи у Србији, који ће нагласити улогу и значај институција за ефикасно спровођење истих. Ниједна земља, па ни Србија, свој привредни раст и развој, на средњи и дуги рок, не може остварити без квалитетних институција. Покушаћемо да одговоримо на питања зашто Србија заостаје у економским реформама, те да на основу добијених одговора понудимо један нови приступ будућим економским реформама, који ће се базирати на адекватним институционалним променама полазећи од материјалних и политичких реалности и могућности. Из ових фундаменталних промена може произаћи оптимални модел привредног развоја Србије.

Кључне речи: институције, економске реформе, привредни развој, Србија

* Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду – Факултета политичких наука, *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту* (евиденциони број 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Адекватан институционални оквир јесте основни услов новог модела привредног развоја Србије. За већину земаља у транзицији, па и за Србију, сматра се да је најподеснији и најуспешнији концепт институционалне политике: модел социјално – тржишне привреде. Овај модел подразумева такву институционалну структуру која ће подстицати тржишне принципе, али то укључује и одређене механизме државне интервенције који ће управљати конкуренцијом на начин да се право власништва, као једна од институционалних детерминанти привредног развоја, не може ниједног тренутка угрозити. Реч је о економском систему чија је основна интенција да створи правила која ће регулисати тржишне активности привредних субјеката, те да потом контролише њихову примену. Акцент тако дефинисане конститутивне правне државе почива на властитој одговорности њених грађана. Конститутивна држава настоји да у оквиру политике правног поретка створи и осигура елементе моделирања економског и социјалног система.¹⁾

Намеће се као нужност и неопходност активна и одговарајућа државна институционална политика, са циљем изградње адекватних, квалитетних институција. Институционална политика за основни циљ мора имати обезбеђење социјално – економске стабилности, као и покретање свих потенцијала друштва и њихово стављање у функцију привредног раста и развоја. Институционалне основе новог модела привредног развоја Србије морају бити усмерене у два правца: један је исправљање несавршености на тржишту (асиметричност информација, неефикасна алокација ресурса, и сл.), а други јесте исправљање неуспеха државе (нова институционална политика нужно значи и нову политичку структуру – власт, изградњу одговарајуће законске регулативе, и сл.). Тиме ће се допринети изградњи квалитетнијих институција које постају окосница њеног привредног развоја. Као такве, оне су гаранција политичке, правне и економске стабилности, а то су основни критеријуми којима се управљају инвеститори приликом разматрања где ће инвестирати свој капитал.

Морамо уважити неколико виталних смерница приликом изградње квалитетнијег институционалног оквира Србије. Прво, морају се обезбедити сви нормативни предуслови који ће гарантовати економске слободе, а то значи да је потребно повећати степен дерегулације. Тиме ће се подстаћи конкуренција. Затим, неопходно

1) Хасе Х. Р., Шнајдер Х., Вајгелт К., *Лексикон социјалне тржишне привреде*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Београд, 2005., стр. 358 – 366.

је извршити реформу јавног сектора, полазећи првенствено од чињенице да сама природа својинске структуре није узрок неефикасности јавног сектора, већ начин на који се њиме управља. Потом, неопходно је извршити ревизију актуелних законских решења, посебно у области радног законодавства и извршити неопходне измене којима ће се подстаћи запосленост. У сфери пореске политике, потребно је размотрити могућност смањења пореза, чиме ће се стимулисати привредне активности. Ове реформе морају бити праћене адекватном монетарном и фискалном политиком, као и ефикасним банкарским сектором. Збрињавање и обезбеђење одређених облика социјалне помоћи најугроженијим слојевима становништва, тзв. „губитницима транзиције“, јесте један од приоритета. Посебна пажња се мора посветити ревитализацији јавне управе и локалне самоуправе, у циљу повећања њихове ефикасности. Хитно се мора спровести одлучна борба против корупције на свим институционалним нивоима. Реформисати правосудни систем, тако да се повећа ефикасност судова у раду, као и њихова независност у обављању основних делатности. У том правцу, долази до изражаја питање права власништва и осигурања његове заштите. Реформа судства је, једним делом, веома значајна и због овог разлога.

Изградња квалитетних институција, на основу наведеног, представља један системски преображај на свим нивоима власти, те један потпуно другачији приступ у концепцији стратегије привредног развоја Србије. Стога, неопходно је радити и на развијању свести у друштву о неопходности, али и комплексности наведених промена. На тај начин ће се обезбедити потпуна подршка и један општи, друштвени консензус око овог питања.

Поред наведених смерница за изградњу квалитетних институција, те посебног значаја конкуренције и децентрализације процеса доношења одлука за ефикасно функционисање истих, Даглас Норт сматра да је од есенцијалне важности да постоје правила која ће подједнако елиминисати како неуспешне економске организације, тако и неуспешне политичке организације. Основна интенција јесте потпора ефикасних правила која награђују успешност организација, са једне стране, док онемогућавају, односно ликвидирају могућност настанка неуспешних организација, како политичких, тако и економских, са друге стране.²⁾ Дакле, изградња ефикасних политичких институција јесте *conditio sine qua non* за обликовање квалитетнијег институционалног оквира за успешно функционисање економских институција и организација. Само оне дру-

2) Douglass C. North, *Институције, институционална промена и економска успешност*, Masmedia, Заргеб, 2003., стр. 113.

штвене институције, како истиче Сретен Сокић, које непосредно доприносе заједничком економском ефекту, чије функционисање доприноси позитивним економским процесима можемо сврстати у економске институције.³⁾ Ово није нимало лак и једноставан процес. Напротив. Али је, свакако, одређујући по исход економског раста и развоја.

1. КА НОВОМ МОДЕЛУ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ – ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРЕДУСЛОВИ

Приликом разматрања које су то најподесније институције као основа за ефикасан економски раст и развој у земљама у транзицији, морамо најпре утврдити досадашње недостатке у функционисању постојећих. Анализа мора обухватити све нивое и гране државне власти. Основни критеријум од кога морамо поћи приликом препоруке за формирање новог институционалног оквира јесте сагледавање у којој мери ће нове институције бити у могућности да обезбеде подстицајне услове за ефикасну економију, те самим тим и да утичу на повећање општег благостања у друштву.

Полазимо од питања које су то институције које гарантују дугорочно одржив привредни развој? Како створити такве институције? Дени Родрик сматра да се у свакој земљи која тендира ка дугорочно одрживом привредном развоју мора радити на развијању следећих институција: институције заштите права власништва, регулаторне институције, институције макроекономске стабилности, институције социјалне сигурности, као и институције управљања конфликтима. Подводећи их скупа под демократским поретком Родрик истиче да је свака земља специфична и, сходно томе, почива на себи својственим институцијама, те се залаже за неговање институционалног диверсифицитета.⁴⁾ На овом закључку је морао почивати целокупан процес транзиције у бившим социјалистичким земљама. Интензитет институционалне трансформације и институционално прилагођавање новим економским захтевима је детерминисао њен успех. Међутим, у реформама се пошло од истих претпоставки, али са различитим исходима детерминисаним различитим квалитетом институција.

3) Сретен Сокић, „Економија и економске институције“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Година (XXV) XII, vol. 36, бр. 2., Београд, 2013., стр. 185 – 206., стр. 190.

4) Dani Rodrik, “Institutions for high-quality growth: what are they and how to acquire them”, working paper, National Bureau of Economic Research, Cambridge, February 2000., pp. 1 – 48.

С обзиром да је процес транзиције захватио у највећој мери бивше социјалистичке земље, отворио се простор за одређену компаративну анализу квалитета институција и институционалних реформи у тим земљама. Пружила се могућност да на примерима других усвајамо добре, а елиминишемо лоше реформске подухвате, уз одређену дозу резерве која је последица одређених специфичности и посебности карактеристичних за сваку земљу понаособ. Међутим, основни моменат на коме треба засновати компаративну анализу јесте ефикасност институција. Преиспитујући ефикасност институција (доношење и имплементација законских решења, ефикасност и независност у раду, доследност у спровођењу одлука, и сл.), откривамо који су то недостаци нашег институционалног оквира. Новим и квалитетнијим институционалним реформама чинимо први корак ка успостављању квалитетне институционалне основе макроекономске стабилности, тј. стварамо институционални амбијент погодан за подстицање економских активности на тржишту. Тиме држава стимулише раст економских трансакција, гарантује стабилан економски систем, односно битно утиче на смањење било каквог ризика у економским трансакцијама, што је посебно важно за земље у транзицији. У том погледу, од пресудне важности је улога политичких и економских институција.⁵⁾

Деловање државе у земљама у транзицији се одвија у два правца. Први јесте стварање институционалног амбијента за нови економски систем, из кога, као други правац, проистиче низ конкретних мера економске политике. Тренутно је у Србији актуелна изградња низа примарних елемената институционалног система економије у сфери предузетничког организовања и понашања. У том низу доминира стратегија реформисања државних, тј. јавних предузећа, односно њиховог све већег усмеравања ка принципима тржишне економије, с тим што су она и даље у власништву државе – циљ јесте да се, руководећи се принципима тржишта, утиче да та предузећа постану ефикасна искључиво на основу свог рада, а не да буду „продужена рука“ политичких партија и државних функционера који су на власти. То је пут којим ће ова предузећа изаћи из вишедеценијске „лажне ушушканости“ у државне статистичке показатеље. Пооштравање државног односа према овим предузећима (редукција државних субвенција, оштрија буџетска политика, и сл.), уз реформу система управљања овим предузећима јесте пут ка њиховој истинској трансформацији, уз задржавање постојећег

5) О утицају политичких и економских институција на привредни раст видети: Acemoglu Daron, *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, New Jersey and Woodstock Oxfordshire, 2009.

својинског облика. На ову стратегију се, као не мање важно, надовезује питање реформи институција које гарантују заштиту својинских права и поштовање уговора и уговорних обавеза. Заштита својинских права и уговора јесте један од кључних институционалних предуслова за подстицање привредног раста, а посебно за повећање инвестиција (страних директних инвестиција) у земљама у транзицији, на чему, у већини случајева услед слабе домаће акумулације, оне и базирају свој привредни развој.

За Србију је битно да изградња новог институционалног окружења подразумева целовитост - у смислу врста институција, њихових компетенција и међуутицаја, али и са функционалним карактеристикама. Овакве институције – квалитетне и ефикасне, а опет независне и одговорне – доприносе стварању истинских претпоставки за убрзан привредни развој. Зашто је ово значајно питање? Дарон Асемоглу и Џејмс Робинсон нам нуде одговор: „Институције утичу на понашање и подстицаје у стварном животу и тиме доприносе успешности или неуспешности народа. Појединачна обдареност битна је на свим друштвеним нивоима, али и њој је, да би постала позитивна сила, *потребан институционални амбијент* (подвукао МТ).“⁶⁾

За остварење привредног раста у свакој земљи, а посебно у земљама у транзицији, јесу неопходне управо инвестиције. У зависности од извора привредног раста, то могу бити инвестиције којима се повећава количина ангажованих фактора производње, али то могу, такође, бити и инвестиције у образовање, којима се повећава количина људског капитала. То могу бити и разне инвестиције усмерене у истраживање и развој, на којима се заснива технолошки развој и прогрес. На тај начин ће се поспешити производни процес, омогућиће се разни облици пословних иновација, чиме ће се значајно повећати економска ефикасност. Сви ови инвестициони подухвати почивају на одлуци коју треба да донесе власник капитала, а која се односи на то где ће, на који начин и под којим условима он инвестирати свој капитал. Посматрано у чисто економском смислу, власник капитала се у доношењу одлуке управља јасно утврђеним и прецизним критеријима, а то јесу, пре свега, очекивани приноси од инвестиција. Ако су већи очекивани приноси, он ће се одлучити да инвестира у тај одређени пословни подухват. Међутим, уколико су приноси ниски, он неће пласирати, тј. инвестирати свој капитал.

6) Дарон Асемоглу, Џејмс А. Робинсон, *Зашто народи пропадају – порекло моћи, просперитета и сиромаштва*, Clío, Београд, 2014., стр. 54.

У том погледу, улога институција и јесте да обезбеди власнику капитала растуће очекиване приносе, тј. да посредством адекватних институционалних механизма гарантује несметано одвијање свих његових економских активности. Издвојићемо као најважније заштиту својинских права и односа, са једне стране, као и сигурност и реализацију преузетих уговорних обавеза, са друге стране. Будуће стратегије и концепт квалитетнијег институционалног оквира Србије морају уважити наведене предуслове. Поред њих, сматрамо значајним још неке од корака, које одговорни у Србији морају предузети у правцу изградње истински квалитетних и независних институција. Властимир Лековић истиче неколико значајних мера, од којих бисмо посебно истакли заштиту права власништва и јачање корпоративног управљања, развијање институције стечаја и заштиту права кредитора, ефикасну антимонополску политику, као и повећање ефикасности у управљању државним власништвом.⁷⁾

Неопходно је, дакле, извршити корените реформе и радикалан „заокрет“ у институционалним реформама у Србији, које и онако трају предуго. Нисмо искористили предности које су нам се нудиле из позитивних примера других постсоцијалистичких земаља које су процес транзиције успешно окончале. Мноштво је и других разлога (као што су нестабилна монетарна политика – нереалан девизни курс, пребрза и, чини се, неконтролисана либерализација трговине, политичка нестабилност, итд.) за лоше стање привреде у Србији, али се ипак непостојање стабилних и адекватних институција може означити „главним кривцем“. Успех реформи се мерио само брзином којом су спровођене, а никако залажењем у њихову суштину. Хтели смо, што би Џозеф Стиглиц рекао, да уведемо тржишну економију без постојања тржишних институција. Сходно томе, досадашњи резултати транзиције у Србији су поражавајући: приватизација са деструктивним економским последицама, појава монополских структура (посебно у трговини), није дошло до побољшања услова пословања, а што се тиче међународне позиције, Србија је и даље према свим међународним стандардима у огромном заостатку, а на свим међународним мерним лествицама „суверено влада зачелима колона“.

Из наведеног, закључујемо да они које спроводе промене, најпре сами треба да се промене. Ту првенствено мислимо на политичке представнике и њихов однос према држави, власти и институцијама, затим према државном власништву (које се често по-

7) Властимир Лековић, *Институционална економија*, Економски факултет, Крагујевац, 2010., стр. 260 – 261.

смагра као некакав приватни посед), и др. Изградња новог система вредности, заснованог на критеријумима дугорочности и стабилности, биће неминовно испраћена и изградњом стабилних, квалитетних и на дуги рок одрживих институција.

Посебну пажњу скрећемо на улогу и значај владавине права, као веома значајног предуслова стабилног амбијента економије, раста и развоја, а у оквиру тога, посебно ефикасне заштите својинских права у погледу успостављања основа за дугорочно одрживи привредни развој. Борис Беговић указује да уколико не постоји ефикасна заштита приватних својинских права, што неминовно води ка обарању очекиване стопе приноса, власници капитала ће се одлучити да повуку свој капитал са нашег тржишта и пресумериће га у оне земље које су на вишем ступњу владавине права у односу на нашу земљу. Он истиче да, уколико не постоји заштита својинских права, тј. оних очекиваних стопа приноса, од стране државе, власник капитала се одлучује на алтернативну, односно сопствену заштиту свог капитала у таквим условима: „Један од механизма за такву заштиту заснива се на томе да производни фактори, пре свих капитал, беже у оне облике у којима их је лакше чувати као ресурс сопственим снагама: на пример у некретнине или готовину.“⁽⁸⁾ Тиме држава негативно утиче на привредни раст, јер не стимулише „оплођавање“ капитала, већ га усмерава у оне привредне гране и секторе који се карактеришу нижом стопом приноса.

У прилог наведеном истичемо и тврдњу Џефрија Сакса, који је све до недавно био један од највећих заговорника „редукције“ државне улоге у економији, а који сада посебно инсистира на „владавини права“ и сигурности својинских односа: „Држава игра кључну улогу и у владавини права. Када не би постојала држава, владали би анархија и насиље. Ако је држава у великој мери корумпирана, друге институције, као што је банкарски сектор, функционисаће у неправном окружењу и биће осуђене на пропаст... Ко ће моћи да послује ако уговори не могу да се изврше, ако судови не функционишу?“⁽⁹⁾ Сигурност својинских права је, у том правцу, императив институционалних реформи у Србији: „Сигурност својинских права од кључног је значаја јер једино се од оних с таквим правима може очекивати да инвестирају и увећавају производњу.“⁽¹⁰⁾

8) Борис Беговић, *Институционални аспекти привредног раста*, Службени гласник, Београд, 2011., стр. 199.

9) Џефри Д. Сакс, *Доба одрживог развоја*, ЦИРСД и Службени гласник, Београд, 2014., стр. 119.

10) Дарон Асемоглу, Џејмс А. Робинсон, *Зашто народи пропадају – порекло моћи, просперитета и сиромаштва*, Clío, Београд, 2014., стр. 87.

Дакле, услед немогућности заштите својинских права и уговора, капитал бежи у оне инвестиционе подухвате који нису од неког великог економског значаја за државу, тј. немају неки значајнији утицај на стопу привредног раста. Индикативно је поменути да је ово показатељ недостатака институционалних механизма државе, чији се негативан утицај посебно може приметити на примеру приватизације. Неуспех институционалног уређења процеса приватизације у Србији, од које се много више очекивало, преусмерио је целокупан економски ток и развој Србије у сектор услуга.

Низ је системских промена које условљавају нови и неопходан модел економских и системских реформи у Србији. Ове промене треба да искажу такво „миље“ институционалног организовања и њиховог деловања који би се изразио као целина новог модела привредног развоја Србије.

2. МОДЕЛ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ – КАКО ДО ПУТА КА УСПЕХУ?

Будући модел привредног развоја Србије мора превазићи неке основне проблеме и недостатке досадашње реалности, негативних процеса и тенденција који су се испољили као потпуни развојни неуспех. Манифестује се као готово трагично заостајање и осиромашење целокупног друштва. Изградња новог модела подразумева да се у самом почетку критички сагледају основе системске, односно институционалне реалности. Тек након тога је могуће засновати реформске, системско – институционалне оквире будућег успешног развоја.

Основни проблем привредног заостајања је, свакако системске природе, због чега морамо најпре дијагностификовати на прави начин најважније узроке досадашње, можемо слободно рећи, лоше концепције привредног развоја Србије. Последња светска економска криза је додатно погоршала већ ионако довољно тешко економско стање у Србији. Могу се издвојити неки проблеми који су, како истиче М. Увалић, „...карактеристични за већину земаља источне Европе, пре свега модел раста заснован на потрошњи уместо на инвестицијама, на снажном порасту кредита и задуживања, и на огромној зависности од прилива страног капитала...“.¹¹⁾ Међутим, постоје и неки проблеми који су специфични само за Србију.

11) Милица Увалић, „Проблеми досадашњег модела развоја Србије“, у: *Нова стратегија развоја привреде Србије – изазови економске политике у 2011. години*, ред. Јуриј Бајец и

Укажимо само на део најбитнијих. Системске промене су често касиле, биле неадекватне и парцијалне. Институционалне промене такође. Сам садржај и компетенције институција су били поражавајући. Економска политика Србије се „лелујаво“ кретала пратећи политичке афинитете и аспирације које су се веома често мењале. Због тога, није се могло никако говорити о неком дугорочно одрживом моделу привредног развоја Србије. Међутим, сматра се да су „...учињене (су) три грешке које су битно утицале на економске реформе примењене од 2001. наовамо. Као прво, стање привреде Србије није довољно објективно процењено; друго, оваква првобитна оцена ситуације предодредила је избор приоритета; и треће, такав избор приоритета довео је до запостављања неких других области које су подједнако важне за постизање бржих промена економског система.“¹²⁾ Од почетка транзиције у Србији па све до данас, циљеви економске политике су били одраз немогућности носилаца политичке власти да се „ухвате у коштац“ са економским проблемима са којима се суочавају.¹³⁾ Следствено томе, економска политика је била „у судару“ са реалним стањем, а њена главна одлика је била необјективност, због чега је изгубила легитимитет у Србији.¹⁴⁾ Као „продужена рука“ политике, економска политика и њене мере су служиле искључиво слабљењу економских потенцијала, о чему најбоље сведочи разбијање реалног, односно индустријског сектора, као полуге привредног развоја, чему је највише допринела институционално неутемељена приватизација. Ови процеси су, наравно, допринели бујању сиве економије и повећању њеног утицаја у скоро свим институционалним и друштвеним механизмима интеракције. Све је већи број незапослених у Србији. Пензионери, као најугроженија категорија становништва, јесу можда и највећи „губитници транзиције“. Сиромаштво поприма алармантне размере. Низ је националних стратегија са истакнутим принципима социјалне политике који остају само „мртво слово на папиру“. Парадоксална је чињеница да се сива економија у Србији може посматрати и као фактор смањења социјалних тензија, јер омогућава какав – такав вид обезбеђења основних, егзи-

Миомир Јакшић, Научно друштво економиста Србије са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду, 2011., стр. 61 – 77., стр. 61.

12) Ibid., стр. 62.

13) Погледати занимљив рад на ову тему: Драгана Петраковић, „Ризици успешног завршетка транзиције у Србији“, *Индустрија*, Vol. 32, iss. 1-2, Економски институт, Београд, 2004., стр. 119 – 129.

14) О проблемима економске политике у Србији видети више у: Љубомир Маџар, *Искушења економске политике у Србији*, Службени гласник, Београд, 2011.

стенцијалних потреба великог броја становника у Србији. Шта је са корупцијом? Докле се стигло у процесу реструктурирања најзначајнијих предузећа у Србији? Колики је допринос приватизације овом процесу?

Говорећи о моделу привредног раста и развоја у Србији, важно је да се осврнемо и на неке опште оцене и карактеристике модела раста у земљама у транзицији. Божидар Церовић сматра да постоје и многи други чиниоци који утичу на привредни раст земаља у транзицији, а не само они који се односе стриктно на економске реформе. Ове привреде у одређеном тренутку достижу тзв. преломну тачку у реформама, тј. дођу до нивоа када треба да дефинишу одговарајући модел и њему адекватну политику раста. У супротном, свако инсистирање на самом унапређивању реформи и њиховим спонтаним ефектима може бити контрапродуктивно. Церовић даље истиче да је за привредни раст земаља у транзицији важна и структура привреде, а најзначајније јесте да се води одговарајућа „... индустријска политика и политика раста... (чији) резултати сугеришу да се развојна политика која треба да подстиче индустријску производњу и извоз мора бити повезана са конкретним условима сваке земље, односно *утемељена у њено институционално и развојно наслеђе* (подвукао, М.Т.)...“¹⁵⁾

Ефикасан институционални оквир и институционално утемељени реформски преображаји „иду руку под руку“ у правцу привредног раста и развоја. Квалитативне промене у основама привредног развоја Србије, с обзиром да задиру у скоро све области производње, раста и развоја, су морале бити испраћене и одговарајућом индустријском политиком. То се није десило. Институционално неутемељена, те самим тим, неуспела приватизација је довела индустрију Србије у тешко стање, стање све дубље кризе. Истовремено, недовољна продуктивност, застарела технологија, праћени затварањем великог броја предузећа, те све већим бројем незапослених и други негативни трендови довели су до колапса индустријске производње и одсуства адекватног коришћења расположивих производних могућности. С обзиром да је за даљи привредни развој Србије, као и за успостављање економских и социјалних предуслова њене политичке и економске стабилности, како на међународном, тако и на унутрашњем плану, веома важна индустријска политика, будући модел привредног раста мора уважити постојање адекватног институционалног оквира који ће подстицати оне индустријске привредне гране, са компаративним

15) Божидар Церовић, *Транзиција – замисли и остварења*, ЦИД Економски факултет, Београд, 2012., стр. 469 – 470.

предностима, које ће представљати оваплоћење реалног, са једне, као и најефективнијег привредног раста и развоја Србије, са друге стране.

У правцу заснивања нове стратегије привредног развоја Србије, потребно је уважити неколико кључних карактеристика. Сретен Сокић наводи неколико: 1) престанак осавремењивања и усавршавања српске индустрије датира готово читаву деценију пре сецесије, 2) приватизација је наметнула индустрији немерљиве, скоро бесповратне губитке, 3) реструктурирање је вођено принципом одвајања „оних целина“ које су имале највећу вредност на тржишту, те су се тако могле боље продати, затим реструктурирање које је усмерено ка државном преузимању, или ликвидацији, 4) потребно је уважити скроман, али ипак значајан допринос малих и средњих предузећа као будућих носилаца индустријског развоја, 5) преиспитивање и прецизирање компаративних предности структуре српских предузећа јесте неминовност, подстичући извозну оријентисаност српске привреде.¹⁶⁾

У том контексту, потребно је извршити радикалне институционалне реформе које ће најпре створити услове за ревитализацију индустријског сектора и његовог усклађивања са европским стандардима – то значи хитно започети са модернизацијом овог сектора. Не може се привреда једне земље као што је Србија базирати само на услугама. То чак ни неке од најразвијенијих економија не могу приуштити. Индустрија, односно реални сектор мора бити окосница привредног развоја Србије и на томе се мора градити нова развојна концепција. Поред јавних предузећа, која представљају „кичму“ српске привреде, потребно је знатно више дати простора приватном сектору. Све више се говори о малим и средњим предузећима која могу знатно допринети подизању скромних потенцијала српске привреде.

Неопходно је стварање једног новог модела привредног развоја који ће уважити и даље прогресивно развијати потенцијале индустрије као његове основе. Стога, потребно је радити на развоју нове индустријске политике – нове индустријализације. Разлози су очигледни. „Деиндустријализација у Србији има следеће последице: 1) ограничавање улоге спољно – економских односа у обнављању развојне пропульсије због немогућности да се у кратком року интензивира извозна понуда индустријских производа са већом датом вредности; 2) наставак пада запослености у реалном сектору привреде; 3) спора супституција живог рада, јер је највећи део рад-

16) Сретен Сокић, *Економија Србије*, С-print, Београд, 2011., стр. 458.

не снаге ангажован у предузећима са веома ниским степеном механизације и аутоматизације кључних производних процеса и пословних активности; док 4) ограничења у реалном сектору почињу да гуше и развојну пропусију пратећих делатности (саобраћаја, пословних услуга, консалтинга, трговине, банкарства).¹⁷⁾ Дакле, потребно је радити на промоцији оних циљева индустријске политике који ће бити усмерени ка споља, односно који ће подстаћи српски извоз, побољшати његову структуру. Истовремено убрзано развијати оне гране индустрије које имају оптималне могућности у убрзаном привредном развоју. Основни принцип тако конципиране индустријске политике би се морао базирати на компаративним предностима, праћеним постепеним фазама модернизације, тј. технолошког осавремењивања индустрије и њеног реструктурирања у том правцу. Тиме ће се створити нови, а додатно ојачати већ постојећи реални предуслови будућег привредног раста Србије.

Модел привредног развоја Србије се мора базирати на институционалном оквиру који ће бити интегративни део једног ширег друштвеног институционалног оквира целокупне економије Србије, под којим бисмо сврстали регулативне обрасце понашања као и механизме који управљају свеукупним економским активностима. Тај институционални преображај, или „институционално реструктурирање“, како га назива Светозар Пејовић, подразумева „...прописивање нових формалних правила. Ново формално правило генерише нове опције за људске интеракције или модификује већ постојеће. У сваком случају оно мења скуп доступних могућности (*the opportunity set*) унутар кога се игра одвија. Утицај новог правила на економски учинак мора стога да зависи од тога како појединци перципирају и субјективно вреднују нове супстанционалне односе (*tradeoffs*).“¹⁸⁾

Говорећи о неком еволутивном путу институционалног развоја у Србији, посебно бисмо истакли чињеницу да је низ историјских околности, али и првенствено политичке нестабилности узрок лошег институционалног оквира у Србији. Ако бисмо се фокусирали само на неке од економских активности, као што су, рецимо, извоз и спољнотрговинска позиција Србије, али и низ дру-

17) Софија Аџић, „Институционални оквир за повећање ефикасности индустријске политике у Србији“, у: *Контроверзе економског развоја у транзицији – Србија и Западни Балкан*, ред. Божидар Церовић и Милица Увалић, Научно друштво економиста са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду, 2011., стр. 195 – 209., стр. 203.

18) Светозар Пејовић, „Диференцијација резултата институционалних промена у Централној и Источној Европи: улога културе“, *Економски анали*, бр. 163., Економски факултет, Београд, октобар 2004., стр. 7 – 30., стр. 12.

гих економских активности, увидели бисмо да је проблем лошег модела привредног развоја Србије настао услед низа унутрашњих чинилаца – лоше економске политике која је у служби „политичке“ политике, али и других чинилаца као што је немогућност домаћих привредних субјеката да се модернизују, те све већа њихова преоријентисаност на делатности као што је производња робе за широку потрошњу, али и одређене друге, услужне делатности.

Поставља се питање, да ли Србија са постојећим моделом привредног развоја има будућност? Да ли се може испунити циљ свих циљева српске спољне политике, а то је укључење Србије у Европску Унију? Мноштво је, веома ригорозних и прецизних предуслова које морамо задовољити.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У Србији већ дужи временски период доминира велики раскорак између политичке аритметике и економске рачунице. Економска политика је у функцији реализације политичких циљева, због чега се веома често доносе одлуке које су политички рентабилне, али економски веома штетне. Мора се радити на стварању институционалних предуслова који ће подстаћи предузетнике да раде, јер и у самом пословању постоји ионако већ довољно ризика и без постојања оних институционалних, политичко – економских ризика који се тичу политичког деловања. Ништа не шкоди привредном животу неке земље колико сама неизвесност и неодређеност. Услед континуелне, тако рећи „хроничне“, политичке неизвесности у Србији, поставља се питање да ли се може говорити о пројектовању дугорочних циљева економске политике? Мишљења смо да може. Неопходно је да се спроведу дугорочно одрживе институционалне реформе. Само се на тим основама и могу пројектовати дугорочно одрживи циљеви привредног развоја Србије. Наводимо неколико најзначајнијих.

Намеће се као нужност и неопходност изградња новог институционалног оквира који ће представљати основу за ефикасно функционисање свих сектора српске привреде, а посебно индустрије. У том погледу, потребно је одлучно, у складу са економским законитостима, до краја спровести реструктурирање и ревитализацију одређеног броја јавних предузећа, полазећи првенствено од критеријума смањивања политичког утицаја, као и одређених економских и социјалних препрека, а не само наводити да је проблем ефикасности у својинској структури тих предузећа – због тога што

су то државна предузећа. Институционалне реформе морају обухватити и усклађивање административних и законских процедура и њихово стављање у функцију повећања ефикасности пословања у Србији, чиме се подиже ниво квалитета пословног амбијента и привлачи страни капитал. Ту посебно желимо да нагласимо значај ефикасне заштите права власништва и, следствено томе, обезбеђење свих институционалних предуслова за поштовање уговора и преузетих уговорних обавеза.

У овом правцу, додали бисмо и неколико препорука из Беле књиге страних инвеститора¹⁹⁾, у којима се посебно истиче убрзање транзиционих реформи са двојним циљем побољшања пословне и инвестиционе климе, са једне, и приближавања Србије ЕУ, са друге стране. Неопходно је убрзати и процес макроекономске консолидације, као и промовисати извоз као кључни фактор привредног развоја.

Потребно је подједнако подстицати и домаће и стране инвеститоре. У „трци“ за страним инвеститорима, неоправдано занемарујемо домаће инвеститоре и инвестиције. Стога, неопходно је направити једну „општу“ стратегију привредног развоја, која ће подједнако третирати и домаће и стране инвеститоре, јер када се обезбеде институционални предуслови и подстицајни услови за домаће инвеститоре, страни ће сигурно доћи.

ЛИТЕРАТУРА

- Асемоглу Дарон, Робинсон Џејмс А., *Зашто народи пропадају – порекло моћи, просперитета и сиромаштва*, Слио, Београд, 2014.
- Ацић Софија, «Институционални оквир за повећање ефикасности индустријске политике у Србији», у: *Контроверзе економског развоја у транзицији – Србија и Западни Балкан*, ред. Божидар Церовић и Милица Увалић, Научно друштво економиста са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду, 2011.
- Асемоглу Дарон, *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, New Jersey and Woodstock Oxfordshire, 2009.
- Беговић Борис, *Институционални аспекти привредног раста*, Службени гласник, Београд, 2011.
- Бела књига – предлози за побољшање пословног окружења у Србији*, редактори: Михаило Црнобрња и Савет страних инвеститора, Београд, 2014.
- Церовић Божидар, *Транзиција – замисли и остварења*, ЦИД Економски факултет, Београд, 2012.

19) *Бела књига – предлози за побољшање пословног окружења у Србији*, редактори: Михаило Црнобрња и Савет страних инвеститора, Београд, 2014., стр. 7.

- Хасе Х. Р., Шнајдер Х., Вајгелт К., *Лексикон социјалне тржишне привреде*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Београд, 2005.
- Лековић Властимир, *Институционална економија*, Економски факултет, Крагујевац, 2010.
- Маџар Љубомир, *Искушења економске политике у Србији*, Службени гласник, Београд, 2011.
- North С. Douglass, *Институције, институционална промена и економска успјешност*, Masmedia, Загреб, 2003.
- Пејовић Светозар, „Диференцијација резултата институционалних промена у Централној и Источној Европи: улога културе“, *Економски анали*, бр. 163., Економски факултет, Београд, октобар 2004., стр. 7 – 30.
- Петраковић Драгана, „Ризици успешног завршетка транзиције у Србији“, *Индустија*, Vol. 32, iss. 1-2, Економски институт, Београд, 2004., стр. 119 – 129.
- Rodrik Dani, “Institutions for high-quality growth: what are they and how to acquire them”, working paper, National Bureau of Economic Research, Cambridge, February 2000., pp. 1 – 48.
- Сакс Д. Цефри, *Доба одрживог развоја*, ЦИРСД и Службени гласник, Београд, 2014.
- Сокић Сретен, *Економија Србије*, С-рprint, Београд, 2011.
- Сокић Сретен, „Економија и економске институције“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Година (XXV) XII, vol. 36, бр. 2., Београд, 2013., стр. 185 – 206.
- Шумпетер Јозеф, *Теорија привредног развоја*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Увалић Милица, „Проблеми досадашњег модела развоја Србије“, у: *Нова стратегија развоја привреде Србије – изазови економске политике у 2011. години*, ред. Јуриј Бајец и Миомир Јакшић, Научно друштво економиста Србије са Академијом економских наука и Економски факултет у Београду, 2011.

Marko B. Tmusic

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF A NEW MODEL OF SERBIAN ECONOMIC DEVELOPMENT

Resume

An adequate institutional framework is the basic requirement of a new model of economic development of Serbia. It is necessary for state to lead an adequate institutional policy, with the aim of building adequate, high-quality institutions. Institutional policy for the main purpose must provide a social - economic stability, as well as run all the potential of society and their placement in function of economic growth and development. When we consider the most appropriate institutions

as a basis for effective economic growth and development in countries in transition, we must first determine the current shortcomings in the functioning of existing institutions. Since that the transition process affecting mostly former socialist countries, a space opens up for some comparative analysis of the quality of institutions and institutional reforms in these countries. It provides the possibility to adopt other examples of good reforms and eliminate the bad reform action, with a certain amount of reserves as a consequence of certain specificities and peculiarities characteristic for each country. However, the basic momentum of comparative analysis is the efficiency of institutions. Future model of economic development of Serbia must take into consideration some basic problems and defects of previous models. The basic problem of economic lagging is certainly systemic, which is why we must first diagnose properly the most important causes of the current, we can say, poor conception of economic development of Serbia. The last world economic crisis has further deteriorated an already difficult enough economic situation in Serbia. It is necessary to carry out radical reforms and make a radical “twist” in institutional reforms in Serbia, which already are taking too long. We did not take advantage of the benefits that are offered to us from the positive examples of other post-communist countries that have successfully completed the transition process. Although there are a multitude of other reasons (such as unstable monetary policy - an unrealistic exchange rate, too fast and seems to uncontrolled trade liberalization, political instability, etc.) for the bad situation of the economy in Serbia, but privatization can still be labeled as “main culprit”. We anticipated too much from privatization, but the results were devastating. The success of reforms is measured only by the speed with which they carried out, and not going into their essence. A new model of economic development of Serbia must take into account a few basic guidelines: 1. it is necessary to build a new institutional framework that will serve the economic development of Serbia, which will connect all sectors of the Serbian economy, 2. it is necessary to reform the public sector and to restructure and revitalize a number of public companies, but based primarily on the criteria of reducing political influence, as well as certain economic and social barriers, not just mention that the problem of efficiency is in the ownership structure of these companies, 3. administrative and legal procedures must be in function of increasing business efficiency in Serbia, 4. ensure an adequate protection of property rights, ownership and respect for contracts and already undertaken contractual commitments, which is the basis of business culture in each country, 5. suppress the asymmetry of information - information on the market must be complete, accurate and precise, and accessible to every partici-

pant in the market at any time. What is seems to be the most important condition is to harmonize the political goals and the economic possibilities of Serbia, at all levels of its territorial organization.

Key words: institutions, economic reform, economic development, Serbia

* Овај рад је примљен 17. октобра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Ivan Radosavljevic

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Vladimir Dzamic

Singidunum University

PROCESS OF GLOBALIZATION AND ITS CONTROVERSIES

Сажетак

У овом тексту, аутори анализирају процес глобализације као феномен савременог друштва који има пресудан утицај на промене структуре друштва, друштвених група, појединаца и друштва у целини. Иако је релативно нов појам познат модерној социологији, чињеница је да је праћен бројним контроверзама и истовремено изједначаван са глобализмом као савременом политичком идеологијом. Аутори посебно посвећују пажњу теоријским аспектима глобализације, као и теоријским контроверзама, противречности-ма глобализације и њеним даљим могућим тенденцијама. Такође, аутори указују на озбиљност произведених ризика у савременом глобалном ризичном друштву.

Кључне речи: глобализација, глобализам, противречности глобализације, друштвена промена, међузависност

GLOBALIZATION: TERMINOLOGICAL DETERMINATION

Thanks to scientific and technical-technological progress since the period of industrialization up to now, different forms of globalization are being discussed. From scientific perspective, globalization is a relatively young notion. Term *globalization* is mentioned for the first time in the English language dictionary compiled by Dirk Messner for

the first time in 1961. Certainly, use of the term in scientific sense does not coincide with phenomenon of different forms of globalization for which it may be claimed that in its rudimentary form exists since earliest stages of human civilization.

In laymen, but often also in academic discussions, globalization is often co-equated with globalism or interdependency although these are similar but essentially different notions of science and modern society. Therefore we think it is necessary to indicate the clear scientific distinction: primarily between globalization and globalism, i.e. globalization and interdependency.

Interdependency means existence of mutual dependency of states, phenomenon, processes and relations within them on one or several levels (economic, political, cultural, etc.). In earlier stages of history, interdependencies of neighbouring states were predominant, where economic order of one state conditioned order of the other either in positive or negative context. If such interdependency exists at the same time on several different levels, we talk about so-called: multilevel interdependency.

In other words, interdependency can be observed as one of prerequisites or presumptions of globalization, but never as synonym for globalization.

It is difficult to define globalization at least for two reasons. Primarily, it is a societal process which functions by the principle of *perpetuum mobile* and, if described in Heraclitus words: a process which continuously changes and up to certain extent transforms. And secondly, having in mind there are different *dimensions of globalization*, definitions are different depending which key dimensions of it is highlighted with their integral components. Therefore, each definition of globalization is very relative and conditional making scientific analysis of this notion additionally difficult.

Globalization is a „process of multilateral world connectivity and its establishment as equal and pluralistic community of free individuals“; but, globalization can also be determined as „process and system of world conflict connectivity“ content of which is primarily determined by „planetarization of capital, interests and influence of big corporations and above all United States“¹⁾. It is rather difficult to dispute against such concrete observation of globalization by arguments. Anthony Giddens who gave his immeasurable contribution to the subject of modernity and globalization in contemporary sociology says as fol-

1) Z. Vidojević, Kuda vodi globalizacija (Where to Globalization Leads), Filip Višnjić, Beograd, 2005, p.15

lows: „Globalization can be defined as intensification of social relations on a global plan which connects distant places in such a way that local events are formulated by events happening kilometres far away and *vice versa*“, indicating dialectic character of globalization process²⁾. One of the most famous understandings of globalization is certainly the one highlighted by Nobel Prize winner for economy in 2001 – Joseph Stiglitz. In his famous book „Globalization and its Discontent“, Stiglitz says that globalization is „more compact integration of countries and nations of the world happening by (...) breaking down artificial barriers to commodities, services, capital, know-how and (in lesser extent) people flows across borders“³⁾.

Having in mind previous considerations, the question is imposed: where are earliest beginnings of globalization and did this process exist from time immemorial or it just appeared after the fall of Berlin wall in 1989 as some authors think? In its rudimental form, globalization appeared already in the earliest stages of human history. Dissemination of different ideas, values, and religions in states which are not neighbouring can be considered as primary, rudimentary form of globalization. Of course: dissemination of knowledge, ideas, values, life-style or religious beliefs, was more slowly in the time of hydraulic societies of Orient or antic Greek polis than today – in the era of modern communications and information technologies. Anyhow, we must not disregard the fact that first dimensions of globalization are primarily environmental and military dimensions arising from first environment pollution and spreading of armed conflicts in certain continents among states of that time.

If, yet, we want to stay within the scope of modern centuries history and analysis of globalization, understanding of globalization where some authors recognize three eras of globalization and some of them name them exactly like that: globalization I, II and III seems very appropriate⁴⁾. First globalization era is linked to famous transatlantic cable laid in early 1860s and discovery of steamboat and steam machine. This great era lasted until IWW in 1914. Mentioned discoveries certainly had crucial impact on it – thanks to them movement of people and commodities in further distances was facilitated. Second era of globalization starts in last century's mid-80s thanks to technological

-
- 2) A. Giddens, *Posledice modernosti (The Consequences of Modernity)*. Filip Višnjić, Beograd, 1998, p.69
 - 3) J. Stiglitz, *Protivrečnosti globalizacije (Globalization and its Discontent)*. SBM-x, Beograd, 2002, p.23
 - 4) B. Milanović, *Dva lica globalizacije (Two faces of Globalization)*. Arhipelag, Beograd, 2007, p.13

revolution, development of international trade, integration of the People's Republic of China into world's economy, but certainly also thanks to fall of communism and fall of the Berlin wall marking the end of division into blocks and beginning of integration of former communist states into global economy.

At the beginning of 21st century, as indicated by David Held, „writing epitaph to globalization“ is more and more often⁵⁾. Yet, globalization did not simmer down and there are no hints it will do so in sooner period of time. So it may be said that we live in third era of globalization primarily characterized by dissemination of information and communication technologies, significant decrease of telecommunication prices (above all, mobile telephony) and computer equipment, dissemination of multinational companies and their dominance in global economy.

SCIENTIFIC DISTINCTION BETWEEN GLOBALIZATION AND GLOBALISM

When Stiglitz writes about globalization as its prominent critic, he recognizes very important moment: Stiglitz stresses that it may not be said that process of globalization is either good or bad, because process itself is *neutral* from the perspective of its values, but method of *globalization management* can be determined in respect of its values⁶⁾. Exactly this globalization management extends scope of the notion of globalization and it breaks into the notion of *globalism as a system and modern political-economic ideology*.

Significant theoretical approach to globalization which could explain transformation of globalization into globalism is *theory of international relations*. Researches of international relations theoreticians are based on analysis of creation and development of national states, as well their spreading all over the European continent. For representatives of this way of thinking, national state is the key subject in all relations in the international community, both politically and economically.

These relations are based on interaction of several states and their interaction with inter-governmental, i.e. international organizations. Basic theoretical arrangement is that process of globalization conditions changes on the level of national states, and *vice versa*. Namely,

5) D. Held, A. Mc Grew, *Globalization Theory – Approaches and Controversies*. Polity Press, Cambridge, 2007, p.1

6) J. Stiglitz, *Globalization and Discontents it causes*, Algoritam, Zagreb, 2004, p.40.

key characteristic of modern (national) state is sovereignty – highest, single, indivisible and non-transferable rule, as it was defined earlier by Jean Bodin in his famous work „Six Books of the Republic“. Modern national state is, in other words, based on complete and effective rule within its own borders over its own population. Such theoretical and practical arrangement was taken and it is still taken today as prove of statehood. However, complexity of international relations led to the state where European system of states, as representatives of this theory claim, become globalized and complex. In practice this meant increased political, economical, and other forms of interdependencies among existing national states on European soil. Therefore, it is not rare some say that exactly this school of thinking was insisting on the idea of „moving towards single world“⁷⁾. Such movement is mostly reflected in the fact that sovereignty of states started weakening in its effect, and state becomes less and less the only controller over its' own political, economical and other affairs.

Theory of international relations opens an important question. If it may be said that globalization made European system of national states so complex that sovereignty ceased being dominant or at least obvious feature of the state; then, question is raised: does this mean that today, in modern times, we live in a world where political and even economical sovereignty of a state does not exist any longer. In other words, did political and economical sovereignty become „worn-out“ term surmounted by modernity. Existence of growing number of international organizations having extreme supra-national elements, like United Nations or European Union, only additionally makes mentioned question more actual.

Yet, theory of international relations has particular relevance to make distinction between globalization and globalism. By highlighting categories of sovereignty, statehood, international organizing and international relations (i.e. international politics), globalization got its own new ideology thread. Even Giddens listing reasons of enlarging globalization, listed as the first one breakdown of communism, dissolution of Soviet Union and fall of Berlin wall which will be by Francis Fukoyama referred to as „end of history and beginning of dreams“, actually meaning full domination of liberal democracy over autocratic regime.

In ideological sense – thanks also to the theory of international relations, globalization is most often connected to classic liberalism, i.e. neoliberalism in the modern context. The fact that democracy was spreading in waves of democratization makes: codification of human rights and civic freedoms, establishment of the principle of free move-

7) Giddens, op.cit., p.71.

ment of goods, people, services and capital, and *laissez-faire* economy main reasons why even today, in factual sense, globalization is co-equated with (neo)liberalism as ideology, i.e. liberal capitalism as form of socio-economic order. Finally, globalization in a way led to „end of society as territorial notion“ as it was excellently noticed by Miroslav Pečujlić⁸⁾ – among other reasons exactly because internationalization of phenomenon, processes and relations was insisted.

Exactly thanks to geopolitical stakeholders, to development of global economy, but also thanks to creation of so-called new world order, globalization survived light and unnoticeable transformation into globalism.

Globalization as a comprehensive process needs to be distinguished also from the notion of globalism which is usually, in a layman manner, co-equated with the notion of globalization. We may freely underline, that under terms of new world order, globalism is political and economic system which highlights relevance of diminished state sovereignty in areas of political, economic and legal orders; idea on erasure of borders between states and creation of so-called global world order based on „common values, ideas or interest“, as it is often stressed.

Globalism has *all characteristics of political ideologies*, and for this it was exactly classified as modern political ideology. Having integrating effect on those following it, globalism is having capacity to mobilize large number of significant subjects (people, social groups, organizations or states), with clear proclaimed economic, social and political interests. Basic characteristics of globalism as an ideology are: dominance of Western values (Westernization) in the fields of social, economic and political orders; promotion of economic liberalism and spreading of economic freedoms in all parts of the world; dominance of Western type of culture and dominance of most powerful world states' interest.

Resistance to establishment of such domination appeared in 1999, in Seattle, US, as *anti-globalism movement*. As it can be noticed from the etymology of its name: the movement itself is not named anti-globalization, but anti-globalism.

DUAL CHARACTER OF GLOBALIZATION

Based on previously presented theoretical considerations of the process of globalization, a question is necessarily raised: by its values,

8) M. Pečujlić, *Globalizacija - dva lika sveta (Globalization – Two images of the World)*. Gutembergova galaksija, Beograd, 2002, p.7

is globalization positive or negative process? Can we say that thanks to globalization life of a modern man and his actions in all areas of society and social life became better and improved in relation to periods before such a prominent globalization?

Did globalization bring with itself equality in all rights and duties of citizens all over the world, and relative economic equality to states? Is there a universal model of economic order which could guarantee to all states within international community welfare, prosperity and continuous progress? These are just some questions imposing the need to pay special attention to *pro et contra* arguments of globalization, i.e. to try to establish is globalization extremely positive or negative phenomenon.

Which are positive consequences of globalization visible today more than clearly? Firstly, globalization brought with itself grand opening of international trade and beyond all doubts by this contributed to economic increase and improvement of economic standard of numerous countries of modern era, above all those considered to be countries of the „third world“. Secondly, human life expectancy extended⁹⁾ exactly thanks to globalization, particularly having in mind demographic indicators for developing countries. Thirdly, if individual periods of human history could be marked as filled with isolationism and seclusion among states, third great era of globalization we live in is certainly characterized by increase of multilevel interdependencies between countries, phenomenon, processes and relations within them. Fourthly, globalization was often contributing to the feeling of concomitance within the world order. Examples of global humanitarian aid to most endangered parts of the world are numerous. Fifthly, globalization contributed to dissemination of values on which contemporary political order is founded – rule of law, legal state (Rechtstaat), human and civil rights and freedoms, free market, democracy, etc. All these elements are undisputable elements of (post)neoliberal new world order we are living in, and for who many will say that in economic sense beaten by newest global economic crisis, biggest world remembers in modern economic and political history.

However, given parameters have their *averse* and *reverse*. Although based on economic indicators it could be determined did economic globalization contributed to increase of standard and economic growth of numerous countries of the world, it cannot be said that globalization caused establishment of economic equality and that economies of scope which appeared with globalization are exactly the most responsible

9) According to official OUN data, live expectancy was extended from about 50 years in XIX century to around or even over 80 years in certain parts of the world.

for economic growth and development. If globalization only brought positive economic effects, how it is possible that gross national product in developed states differs than GDP in most undeveloped states more than several tens of time. On the other side, if standard of people became better, how it happened that around one seventh of global population has no access to drinking water, making this problem one of the dominant environmental, economic and political problems of the modern era. Lastly, if globalization brought only good in economic context, how was it possible for global economy crisis to appear in such an unforeseeable scope – crisis from which states and global world institutions still recover.

If it is claimed that life expectancy extended, it needs to be clearly mentioned that such claim is not necessarily true, particularly having in mind undeveloped states of the world where people still die of bacteriological infections treated by simple antibiotics. Is it not an ideal that new world order should provide to everyone equal right to life and equal quality of social and health protection? If it is so, we have to say that this mission failed, at least for now; yet, if it is not the case, we have to say that above presented claim of longer life expectancy is to generalized and widened.

There is no doubt interdependency exist today. However, is it only about interdependency, or also about Westernization of the whole world and harmonization of existing values with values of the West and Western lifestyle. If it is about domination of the West, can we talk about (mutual) interdependency or about some sort of latent imperialism? This question stays completely opened for different answers and different arguments.

Globalization did not bring only common, global humanitarian aid to those parts of the world endangered by natural disasters or some other scourges. On the contrary, those situations where collective use of force in the name of common values led to large scale humanitarian catastrophes must not be forgotten. Exactly for these numerous examples from modern political history of the mankind, it is difficult to say that globalization was only creating humanitarian aid, but also humanitarian catastrophes. Beside, unlike periods when modern state was created as the only entity having monopoly over means of force, authors like American thinker Joseph Nye say that exactly globalization led to democratization of violence by making violent methods available not only to states, but also to groups and individuals.

Lastly, democracy did go through expansion in waves, as Huntington says. It is not a matter of dispute that it was born in ancient Helas a couple of centuries BC and was then extended to other parts of the

planet. Spreading the idea of democracy was crucial and one of the key components of socio-political globalization. All this, yet, is not enough to make unambiguous conclusion that globalization is a democratic process and it necessarily guarantees democracy. The fact that The People's Republic of China accepted some of the rules of free market economy and becomes a global rival to United States, European Union and Japan does not mean it accepted all features of Western democracy. On the other side, not even all states having their democratic constitutions for several centuries were always leaders of liberal-democratic ideas, but sometimes also leaders in ideas of racial segregation and apartheid, even when they were matchless global economic players (ex. United States at the beginning of second half of the last century).

Such comparative analysis clearly shows that it is difficult to characterize globalization in one word as positive or negative process. Therefore, it is wrong to observe globalization as compact totality, exactly for existence of large number of different dimensions and dual character each of dimensions, and globalization as a whole, has; but it is even more wrong to identify globalization as globalism since that would be material and fundamental mistake.

FURTHER TENDENCIES OF GLOBALIZATION

Before industrial revolution and great discoveries, it was unimaginable to reach one part of the state from another with no large expenditures: in time and money. No one then could surely know that two hundred years latter it will be possible to travel across the whole world map in just one day. At the time when people were hallooing to communicate from one hill to another, it was equally difficult to believe that today we will be able to communicate with anyone in any part of the world; that it will be possible to communicate with business partners in Washington, Beijing or New Delhi not even seeing them live; that important decisions will be made in big companies in a meeting held by video-link or via satellite telephone sessions. All these are just some of social changes and changes of the society globalization brought.

Although we have identified that globalization has its positive and negative consequences (or better said: effects), question of future tendencies and trends is also raised when comes to this comprehensive phenomenon. In economic context, there are four most significant tendencies, i.e. trends of globalization. First: global economy becomes more and more linked because irrespective of numerous differences between states and nations money naturally imposes as common langu-

age of all of us¹⁰). Second: chances in life dramatically differ for people depending of the state they live in. Third: the planet becomes more and more populated. Over seven billion of people on it represent global environmental risk and growing economic problem having in mind that resources on the planet are lesser than those exploiting them. Last: increase in anti-globalism movements is noticed becoming louder in opposing to global economic and political order¹¹).

It is also important to note the intensification of the so-called produced risks in a risk society. These risks are unpredictable, with huge negative consequences of global proportions, but with very little ability to be prevented and eradicated. This is one of the biggest challenges in the century ahead. The global environmental crisis, the negative effects of global warming and intensifying demands for the respect of the principles of the green economy, could become a new paradigm of the new world order.

Theoretical operationalization of globalization opened numerous questions regarding character, terms of duration or nature of globalization itself and their aspects, i.e. dimensions. There is an extremely small number of answers given with certainty exactly because nothing else can certainly be claimed regarding globalization but that it exist and crucially impacts lives of people, functioning of the state, society and all social groups and organizations.

Globalization and globalism are affined notions which became particularly relevant in the second half of 20th century and became key stakeholders importantly determining social changes, but also changes in modern society. Although etymology is similar indicating importance of intercontinental influences of different social events and changes, these are completely opposite notions. Globalization is a modern process, and globalism is ideology or form of (the new world) order. Thanks to globalization, human life expectancy is longer, higher degree of democratization of political order all over the planet has been achieved; fundamental economic freedoms were established; global impacts to positive changes in the process of education were made, etc. These positive effects, certainly, do not diminish all contradictions of globalization and its negative effects we highlighted earlier.

Globalism was created on similar ideas as globalization, but with clear political and economic mechanisms of management and attempts of certain most developed countries to dominate over averagely and less developed states and societies. This domination has its manifestati-

10) J. Naisbiit, *Global paradox*, William Morrow, New York, 1994.

11) T. Fridman, *Svet je ravan (The World is Flat)*. Dan graf, Beograd, 2007, p.488

ons like domination in international organizations, but also sophisticated latent forms like: imposing certain pro-Western values and cultural patterns denying identity of states, even in those parts of the world where such values are completely artificial and non-typical.

Negative effects of this ideology, but also negative effects of globalization are clearly visible and main reason for having today global society becoming more and more risky society with more and more prominent weakness of individuals and social groups to resist to domination of pro-Western values, ideas and ideals, simultaneous to weakness of societies all over the world to fight for its inalienable right to establish its own values, social norms and living standards.

BIBLIOGRAPHY

- Vidojević, Z. (2005). *Kuda vodi globalizacija (Where to Globalization Leads)*. Beograd: Filip Višnjić
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti (The Consequences of Modernity)*. Beograd: Filip Višnjić
- Stiglic, Dž. (2002). *Protivrečnosti globalizacije (Globalization and its Discontent)*. Beograd: SBM-x
- Stiglitz, J. (2004). *Globalizacija i dvojbe koje izaziva (Globalization and Discontent it causes)*. Zagreb: Algoritam
- Pečujlić, M. (2002). *Globalizacija - dva lika sveta (Globalization – Two images of the World)*. Beograd: Gutembergova galaksija
- Milanović, B. (2007). *Dva lica globalizacije (Two faces of Globalization)*. Beograd: Arhipelag
- Fridman, T. (2007). *Svet je ravan (The World is Flat)*. Beograd: Dan graf
- Naisbitt, J. (1994). *Global paradox*. New York: William Morrow
- Held, D., Mc Grew, A. (2007). *Globalization Theory – Approaches and Controversies*. Cambridge: Polity Press
- Hirst, P., Thompson, G. (1996). *Globalization – A necessary myth?* in: „*Globalization in Question: The International Economy and Possibilities of Governance*”. Cambridge: Polity Press

Иван Радосављевић, Владимир Цамић

ПРОЦЕС ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ЊЕГОВЕ КОНТРОВЕРЗЕ

Резиме

Глобализација је појам од огромног значаја за савремену политичку социологију и политикологију у целини. Овај свеобухватни друштвени процес, често неправедно изједначен са глоба-

лизмом као савременом политичком идеологијом, бива посматран као један од извора нестабилности и неравнотеже у такозваном новом светском поретку. Иако је сам појам настао половином двадесетог века, сама глобализација, додуше у рудиментарним облицима, датира из времена антике и првих освајачких похода Александра Македонског, који је вредности ондашњег запада пронео до средњег и далеког истока. У свом пуном обиму и капацитету, глобализација се интензивира у другој половини двадесетог века, захваљујући великим техничко-технолошким проналасцима, који су омогућили вишестепену међузависност држава, појава, процеса и односа у њима, а потом и стварањ такозваног хиперглобализованог друштва.

Теоријске контраверзе које прате процес глобализације су бројне. Оне се односе, не само на време настанка глобализације, већ и на њене основне појавне облике и димензије, а истовремено и на њен вредносни карактер. Док једни наглашавају да је глобализација вредносно неутралан друштвени процес, други истичу да је управо глобализација отворила пут глобализму као политичкој идеологији заснованој на доминацији једне државе запада или, више моћних држава западне хемисфере, на уштрб слабије и средње развијених држава, које се неретко називају „трећим светом“. Ове недоумице праћене су врло интензивном академском полемиком о томе да ли је глобализација с почетка трећег миленијума доживела својеврсни крах кроз светску економску кризу, те да ли нам предстоји стварање неког новог – постглобалног новог светског поретка, уравнотеженијег но пређашњег.

Најзад, важно питање за разумевање суштине глобализације јесте управо јасно дефинисање где престаје глобализација као процес, а почиње глобализам као систем, односно глобализам као политичка идеологија. Ово питање остаје отворено за даље стручне и академске расправе.

Кључне речи: глобализација, глобализам, противречности глобализације, друштвена промена, међузависност

* Овај рад је примљен 19. октобра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

УДК 324(497.11)“2014“:316.774

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21, vol. 46.
стр. 317-330.

Адријана Грмуша

Институт за политичке студије, Београд

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

МЕДИЈСКО ИЗВЕШТАВАЊЕ ТОКОМ ПРЕДИЗБОРНЕ КАМПАЊЕ: ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У СРБИЈИ 2014. ГОДИНЕ*

Сажетак

Медији чине важан елемент савременог демократског друштва. Они имају ту моћ да обликују савремено друштво и да утичу на све аспекте друштвеног живота. Значај медија се огледа у томе што они представљају главни извор информисања грађана. Њихова улога је нарочито видљива за време предизборне кампање, када медији постају значајно средство помоћу кога политичке партије теже да привуку што већи број гласова. Аутори у овом раду анализирају начин на који су дневне новине извештавале за време предизборне кампање за ванредне парламентарне изборе у Србији 2014. године, фокусирајући се том приликом пре свега на значај који су медији придавале различитим темама. Главне методе које аутори користе у овом раду су метод анализе садржаја и компаративни метод.

Кључне речи: медији, дневне новине, предизборна кампања, ванредни парламентарни избори, политичке партије, Србија.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

* * *

Медији су у последњих неколико деценија доживели праву експанзију. Развој технологије је са собом отворио многобројне могућности које су медијима омогућиле драстично повећање ауди-торијума. То је довело до тога да су медији јавни живот унели у породицу при чему су и најспектакуларнији политички догађаји постали део свакодневице. О томе колики је утицај медија на свакодневни живот можда најбоље говори коментар Абрахама Мола [Abraham Mole] да данас медији, а посебно телевизија, постају нека врста славине за културу коју појединац отвара и чији садржај конзумира по својој вољи, будући да у свако време, на сваком месту, за све, и уз умерену цену, сваки догађај може бити ускладиштен у сефове, а касније извађен и пуштен у експлоатацију.¹⁾ Медији као један од главних извора информисања грађана добијају веома значајну улогу посредника између демократске власти и народа. „Све оно што ми сазнајемо, али и већ знамо, а везано је за политичка, социјална, економска и друга питања, сазнали смо путем медија.“²⁾ У вези са тим Муган [Anthony Mughan] и Гунтер [Richard Gunther] истичу да медији представљају основно ткиво демократских система, јер они представљају средство помоћу кога грађани и њихови изабрани представници комуницирају у реципрочном напору да информишу и утичу.³⁾ Како би смо на најбољи могући начин приказали извештавање медија за време предизборне кампањи ми ћемо се у нашем раду руководити дефиницијом Дениса Меквејла [Denis McQuail] који масовне медије одређује на следећи начин: они су разлучив скуп активности (стварање медијског садржаја); укључују посебне технолошке конфигурације (радио, телевизија, новине...); везани су за формално конституисане институције или медијске канале (системи, станице, публикације); оперишу у складу са одређеним законима, правилима и схватањима (професионални кодекси и пракса, друштвена очекивања и навике); продукт су лица која се заузимају за извесне улоге (власници, регулатори,

- 1) Цитирано према: Миша Стојадиновић, „Медији, демократија и избори“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/ 2012, стр. 65-84.
- 2) Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Медији, јавно мњење и политика*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 64.
- 3) Anthony Mughan, Richard Gunther, „The Media in Democratic and Nondemocratic Regimes: A Multilevel Perspective“, *Democracy and the Media*, Cambridge University Press, 2000, стр. 1.

продуценти, дистрибутери, оглашивачи, чланови публике); преносе информације, забаву, слике и симболе до масовне публике.⁴⁾

МЕДИЈИ У ПРЕДИЗБОРНОЈ КАМПАЊИ

Политичке партије су итекако свесне снаге коју медији поседују и обилато их користе. „Утицај медија на свакодневни живот савременог друштва више је него позната чињеница. Медији су ти који значајно учествују у конструисању, али и сублимисању јавног мњења, постајући тако врста интерактивног прозора друштвене комуникације и продукције доминантних културних образаца. Због тога они представљају моћно средство политичке пропаганде и манипулације.“⁵⁾ Ово постаје нарочито видљиво за време предизборне кампање. „Масовни медији су незаобилазни у изборном процесу, јер својој публици преносе информације које ће им помоћи да се одреде на изборима за одређену политичку партију. Због тога је важно да медији имају непристрасан став према странкама, да објективно информишу и представљају кандидате.“⁶⁾ То је уједно и разлог због чега предмет истраживања овог рада представља управо извештавање медија за време предизборне кампање за време ванредних парламентарних избора у Србији одржаних 16. марта 2014. године.

Избори чине само средиште демократије јер представљају извор и темељ легитимитета државне власти. Такмичење више самосталних партија на слободним и равноправним изборима представља једно од основних конститутивних обележја представничке демократије. Колики је значај избора може се најбоље видети према Валдимеру Кију [Valdimer Orlando Key] који каже: „Када је партијски процес уобличен, установљено је деловање организованих ненасилних конфликта за контролу над владом. Организована критика и концентрисани напори да се замене они на власти постали су рутина. Једном када је власт постала предмет таквих изазова, и једном када је низ избора остварен, партијска влада је пустила своје корене. Институционализација партијског рата означила је

4) Цитирано према: Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Медији, јавно мњење и политика*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 92.

5) Александра Павићевић, „Смрт у медијима“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LVIII (1), Етнографски институт САНУ, 2010, стр. 39.

6) Весна Миленковић, „Партије и медији у предизборној кампањи“, *Часопис за управљање комуникацијом*, Протокол Нови Сад и Факултет политичких наука Београд, бр. 14/2010, стр. 109.

највећу иновацију – или откриће – у уметности владања. Ритуали, церемоније и правила игре развијени су да усмеравају домаћа непријатељства која су у ранијим данима могла да буду вођена на барикадама.⁷⁾ Медији морају да покривају сва дешавања у друштву објективно и неутрално. Ово је, међутим, лакше рећи него урадити. Када се ради о медијима на нашим просторима они се суочавају са многобројним изазовима. „Генерално, Србија има превише медија ако се погледа број и платежна моћ грађана. Услед комерцијалне неодрживости долази до промене функције медија. Медији од некога ко се бави информисањем, анализом и контролом (власти) постају супротност – средство за економску и политичку промоцију и проганду која су контролисана путем куповине рекламног простора и нетранспарентног и дискреционог одлучивања о додели јавног новца. Све ово нас води ка закључку да у Србији постоји латентна цензура медија у чијем средишту није формална забрана рада медија, већ се цензура спроводи кроз контролу финансијског преживљавања медија и новинара који нажалост својим, пре свега синдикалним, неорганизовањем доприносе оваквом стању.“⁸⁾

Иако су претходни редовни парламентарни избори у Србији одржани 2012 године, интересовање грађана за ванредне парламентарне изборе 2014. године је било велико. То је уједно и разлог због кога су ови избори имали велику медијску покривеност. Овај рад у свој фокус истраживања ставља пре свега извештавање штампаних медија. Овде желимо да покажемо не само какву су важност штампани медији придавали вестима које су у вези са изборима већ и какве су теме биле заступљене на насловним странама штампаних медија током предизборне кампање.

Насловна страна представља веома значајан део штампаних медија. То је страна коју потенцијални читаоци прво виде и на основу које углавном одлучују о томе да ли ће купити новине. „Она је та која продаје новине готово на исти начин на који излози у продавници продају робу пролазницима. Уредници новина су веома свесни значаја насловне стране и они бирају и уређују веома пажљиво вести које заузимају насловне стране.“⁹⁾ На насловним странама се налазе вести које се сматрају најважнијим вестима тог

7) Цитирано према: Владимир Гоати, *Политичке партије и партијски системи*, Центар за мониторинг – ЦЕМИ, Подгорица, 2007, стр. 85.

8) Зоран Гавриловић, „Медијски (дез)интегритет“, *Медији у изборима – Мониторинг медија – изборна кампања 2012*, Биро за друштвена истраживања – БИРОДИ, 2012, стр. 53.

9) Mohammad Reza Shams, *Newspapers in the ELT Classroom – A Guide to the English newspaper for ESL/EFL Students*, University of Kashan, 2013, стр. 8.

дана. У вези са тим је изашао и један текст у вези са Вашингтон постом у коме се наводи да насловна страна у новинама представља пандан главном улазу на кући. „Приче које се појављују на насловним странама су приче о којима ће се причати током целог дана. Вест на насловној страни мора бити важна као што су на пример одлуке председника, избијање ратова или рушење авиона. Добра насловна страна, међутим, мора садржати и вести које се тичу спорта, медицинских открића или нечега необичног што је неки обични грађанин учинио. Фотографије које привлаче пажњу читаоца су такође важан део насловне стране.“¹⁰⁾

Поред различитог избора вести насловне стране су уједно и различито дизајниране. Насловном страном новине истичу своју индивидуалност у односу на остале. Међутим и поред великог броја специфичности насловне стране свих новина деле и одређене заједничке особине: „Прво, насловна страна нуди сажет приказ вести који се налазе унутар новина. Овај приказ углавном садржи само део приче, док се веома ретко на насловној страни налази цела вест. Разлог овоме је што на насловним странама нема довољно простора за све главне вести. Заједничка пракса је да се на насловним странама само започне вест како би привукла читаоце, да би се она наставила даље унутар новина. Друго, скоро све насловне стране имају главну вест. За уреднике новина једна вест на насловним странама је увек важнија од осталих. Та главна вест се веома често одликује већим, упечатљивијим насловом од осталих и углавном садржи слику. Треће, фотографије представљају веома моћно средство помоћу којег новине привлаче пажњу. Због тога се на насловним странама углавном налази неколико фотографија које су у вези са вестима унутар новина, а нарочито које су у вези са главном вешћу. Четврто, насловна страна углавном садржи најексклузивније и најзвучније вести које су се десиле између два броја.“¹¹⁾ Анализом насловних страна се може много тога сазнати о култури, интересима и вредностима земље унутар које новине излазе. На основу насловне стране се уједно може наслутити и друштвена и политичка орјентација новина.

10) *The Front Page*, Newseum Funded by the Freedom Forum, The Washington Post, 18.11.2014. доступно на: http://www.newseum.org/wp-content/uploads/2014/08/education_resources_frontpageposter.pdf

11) Mohammad Reza Shams, *Newspapers in the ELT Classroom – A Guide to the English newspaper for ESL/EFL Students*, University of Kashan, 2013, стр. 8.

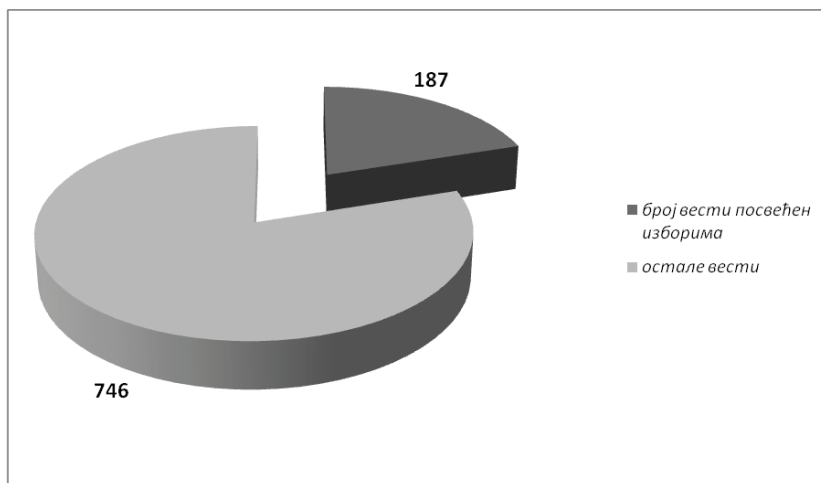
ИЗВЕШТАВАЊЕ ДНЕВНИХ НОВИНА ТОКОМ ПРЕДИЗБОРНЕ КАМПАЊЕ ЗА ВАНРЕДНЕ ПАРЛАМЕНТАРНЕ ИЗБОРЕ У СРБИЈИ 2014. ГОДИНЕ

Како би анализирали извештавање штампаних медија током предизборне кампање истраживање смо ограничили на анализу дневних новина у периоду од датума расписивања избора (29. јануар 2014.) па све до 15 марта (дана пре одржавања избора) 2014. године. Имајући у виду да се ради о дневним новинама и да период посматрања траје 46 дана истраживањем смо обухватили четири дневне новине: Блиц, Политика, Вечерње новости и Данас. У том периоду су изашла 45 броја Политике, 45 броја Вечерњих новости, 45 броја Блица и 37 броја дневних новина Данас. Разлика у броју издатих дневних новина Данас и осталих се јавља због тога што Данас током викенда издаје двоброј.

Током посматраног периода на насловним странама дневних новина нашло се укупно 933 вести. Од тога је 187 вести било посвећено изборима док је осталим темама било посвећено 746 вести. Број вести које су се тицале избора износи негде око 1/5 од укупног броја вести на насловним странама дневних новина.

Убедљиво највећи број вести на насловној страни посвећених изборима налази се у дневним новинама Данас (91 вест), на другом месту се налази Политика (36 вести), на трећем је Блиц (31 вест), док се на четвртном налазе Вечерње новости (29 вести). Оно што је интересантно истаћи је да се на насловној страни дневних новина Данас истовремено налази и најмањи број вести које су посвећене темама које нису у вези са изборима (192 вести), док највећи број вести на насловним странама имају Вечерње новости (272 вести). Просечно се на насловни странама дневних новина Данас налазило 2.45 вести дневно посвећених изборима (тј. 47% од укупног броја вести) и 2.73 вести које се баве другим темама. У осталим дневним новинама број вести на насловним странама посвећеним другим темама је много већи. Дакле, дневне новине Данас су се на својој насловној страни у највећој мери у односу на све остале посматране дневне новине током предизборне кампање посветиле темама које су се тицале избора.

Графикон бр. 1:
Вести посвећене изборима и осталим темама
на насловним странама дневних новина

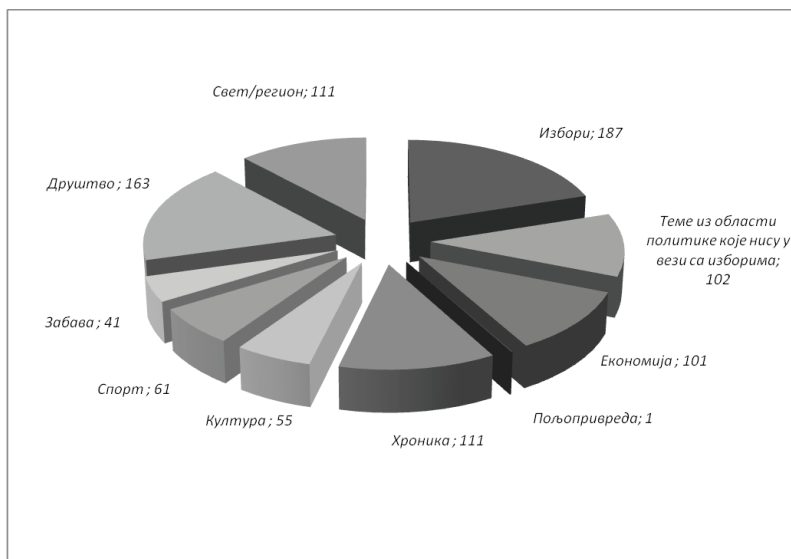
Табела бр. 1:
Вести посвећене изборима на насловним странама раз-
врстане према посматраним дневним новинама

	Број вести посвећен изборима	Остале вести	Укупан број вести
Блиц	31	186	217
%	14%	86%	100%
Политика	36	216	249
%	14%	86%	100%
Данас	91	101	192
%	47%	53%	100%
Вечерње новости	29	243	272
%	11%	89%	100%

Када се ради о темама које су доминирале на насловним странама за време предизборне кампање убедљиво највећи број вести се бавио изборима, на другом месту је друштво, затим хроника, свет/регион, економија, спорт култура, забава и пољопривреда. Оно што је разочаравајуће је да се пољопривреда налази убедљиво на последњем месту са само једном вешћу на насловним странама посматраних дневних новина за време трајања читаве предизборне кампање. Новине су на својим насловним странама убедљиво нај-

више посветиле пажњу (поред избора) вестима из области политике, економије, хронике, друштва и свет/регион. Укупан број вести из ових области је 588, тј. 63% од укупног броја вести.

Графикон бр. 2:
Теме заступљене на насловним странама новина за време предизборне кампање

Табела бр. 2:
Теме заступљене на насловним странама новина за време предизборне кампање разврстане према посматраним дневним новинама

	Блиц	Политика	Данас	Вечерње новости
Избори	31	36	91	29
Теме из области политике које нису у вези са изборима	13	46	18	25
Економија	13	28	20	40
Пољопривреда	0	0	1	0
Хроника	34	15	0	62
Култура	14	15	6	20
Спорт	28	8	19	6
Забава	37	2	0	2
Друштво	33	52	9	69
Свет/регион	14	50	28	19
Укупно	217	252	192	272

Блиц је на својим насловним странама током предизборне кампање имао највише вести из области забаве (37 вести), хронике (34 вести) и друштва (33 вести). Политика је имала највише вести из области друштва, свет/ регион, као и вести из сфере политике које нису у вези са изборима. Вечерње новости су највише пажње посветиле друштву (69 вести), хроници (62 вести) и економији (40 вести), док су се дневне новине Данас највише бавиле изборима (187 вести) и друштвом (163 вести).

Најмањи број вести намењених промоцији и пропаганди за време предизборне кампање се налазио у Блици (11), док се највећи број налазио у дневним новинама Данас (35). На насловним странама Политике и Вечерњих новости се налазио отприлике подједнак број вести намењених информисању и пропаганди. Имајући у виду да се у Данасу на насловним странама налазио највећи број вести посвећених изборима очекивано је се у овим дневним новинама налазио и највећи број вести који се тиче неутралног информисања о изборима, као и највећи део намењен промоцији и пропаганди.

Табела бр. 3:
Карактер вести посвећених изборима на насловним странама дневних новина

	Информисање медија о изборима	Промоција/пропаганда политичких партија*
Блиц	24	11
Политика	26	17
Данас	62	35
Вечерње новости	21	20

* овде треба напоменути да је унутар ове колоне укључен поред интервјуа и вести у сврхе промоције и пропаганде и закупљени рекламни део на насловним странама у сврхе предизборне кампање

Највећу заступљеност на насловним странама посматраних дневних новина имала је изборна листа коалиције под називом АЛЕКСАНДАР ВУЧИЋ – СНС, СДПС, НС, СПО, ПС са 63 вести. На другом месту је ИВИЦА ДАЧИЋ – СПС, ПУПС ЈС са 30 вести, затим на трећем месту се налази ЧЕДОМИР ЈОВАНОВИЋ – ЛДП, БДСЗ, СДУ са 21 вешћу. Четврта је БОРИС ТАДИЋ - НДС, ЛСВ, ЗС, VMDK, ЗЗВ, ДЛР којој је било посвећено 20 вести, а на петом месту се налази СА ДЕМОКРАТСКОМ СТРАНКОМ ЗА ДЕМОКРАТСКУ СРБИЈУ са 18 вести. Изборна листа коалиције окупљене око СНС је имала готово подједнаку заступљеност на наслов-

ним странама свих дневних новина. Са друге стране, коалиција ИВИЦА ДАЧИЋ – СПС, ПУП је имала нешто већу заступљеност у дневним новинама Данас и Блицу у односу на Политику и Вечерње новости, док су изборне листе ЧЕДОМИР ЈОВАНОВИЋ - ЛДП, БДЗС, СДУ, БОРИС ТАДИЋ - НДС, ЛСВ, ЗЗС, VMDK, ЗЗВ, ДЛР и СА ДЕМОКРАТСКОМ СТРАНКОМ ЗА ДЕМОКРАТСКУ СРБИЈУ имале најмању заступљеност у Блицу и Вечерњим новостима.

Табела бр. 4:

Заступљеност политичких партија на насловним странама дневних новина за време предизборне кампање

Назив изборне листе према редоследу пријављивања*	Блиц	Поли-тика	Данас	Вечерње новости	Укупно
АЛЕКСАНДАР ВУЧИЋ - СНС, СДПС, НС, СПО, ПС	14	17	19	13	63
ИВИЦА ДАЧИЋ -СПС, ПУПС, ЈС	9	6	10	5	30
Демократска странка Србије	0	1	4	3	8
ЧЕДОМИР ЈОВАНОВИЋ - ЛДП, БДЗС, СДУ	2	7	12	0	21
Савез војвођанских Мађара - Иштван Пастор	0	1	2	0	3
СРПСКА РАДИКАЛНА СТРАНКА - ДР ВОЛИСЛАВ ШЕШЕЉ	0	0	0	0	0
УЈЕДИЊЕНИ РЕГИОНИ СРБИЈЕ - МЛАЂАН ДИНКИЋ	0	2	4	2	8
СА ДЕМОКРАТСКОМ СТРАНКОМ ЗА ДЕМОКРАТСКУ СРБИЈУ	5	2	11	0	18
ДВЕРИ - БОШКО ОБРАДОВИЋ	0	0	1	0	1
СДА Санџака - др Сулејман Угљанин	0	0	0	0	0
БОРИС ТАДИЋ - НДС, ЛСВ, ЗЗС, VMDK, ЗЗВ, ДЛР	3	5	10	2	20
ТРЕЋА СРБИЈА - ЗА СВЕ ВРЕДНЕ ЉУДЕ	0	0	2	0	2

ЦРНОГОРСКА ПАРТИЈА - Јосип Броз	0	0	0	0	0
ЛИСТА НАЦИОНАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА - Емир Елфић	0	0	0	0	0
ДОСТА ЈЕ БИЛО - САША РАДУЛОВИЋ	0	0	2	0	2
“КОАЛИЦИЈА ГРАЂАНА СВИХ НАРОДА И НАРОДНОСТИ”	0	0	0	0	0
ГГ “ПАТРИОТСКИ ФРОНТ - ДР Борислав ПЕЛЕВИЋ “	0	0	0	0	0
Руска странка - Слободан Николић	0	0	0	0	0
ПАРТИЈА ЗА ДЕМОКРАТСКО ДЕЛОВАЊЕ - РИЗА ХАЛИМИ	0	0	0	0	0

* редослед пријављивања изборних листи је преузет из резултата избора за народне посланике Народне скупштине Републике Србије које је обрадио Републички завод за статистику, 18. 11. 2014. доступно на http://www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/Rezultati/Izbori%202014%20Tabela1_konasna.pdf

Изборне коалиције ДСС и УЈЕДИЊЕНИ РЕГИОНИ СРБИЈЕ - МЛАЂАН ДИНКИЋ су добиле укупно по 8 вести на насловним странама. Остале изборне листе су имале релативно малу заступљеност или нису биле уопште присутне на насловним странама посматраних дневних новина. Интересантно је напоменути да је изборна листа АЛЕКСАНДАР ВУЧИЋ - СНС, СДПС, НС, СПО, ПС имала највећи број закупљених реклама на насловним странама дневних новина у сврхе предизборне кампање, укупно 24 и то: четири у Блицу, седам у Политици, пет у Данасу и осам у Вечерњим новостима.

* * *

На основу свега претходно реченог може се извести генерални закључак да су дневне новине придавале велику пажњу предизборној кампањи. Чак 20% од укупног броја вести на насловним странама дневних новина се односио на изборе. Од тога највећу заступљеност су имале коалиције које су на крају оствариле и најбољи успех на изборима: АЛЕКСАНДАР ВУЧИЋ – СНС, СДПС, НС, СПО, ПС (63 вести) и ИВИЦА ДАЧИЋ –СПС, ПУПС, ЈС (30 вести). Ово говори у прилог томе да су дневне новине руководећи се резултатима који су остварени на редовним парламентарним

изборима 2012. године као и многобројним истраживањима која су извршена у циљу предвиђања коначног изборног резултата желеле да тиме што су своје насловне стране посветиле управо фаворитима привуку што већи број читаоца. Оно што такође треба напоменути јесте да је изборна листа ЧЕДОМИР ЈОВАНОВИЋ - ЛДП, БДЗС, СДУ имала поприлично добру медијску покривеност на насловним странама дневних новина која јој се на крају није исплатила с обзиром на изборни неуспех. Дневне новине Данас су убедљиво највише простора на насловним странама у односу на остале посветиле дешавањима у вези са изборима док је у осталим новинама тај простор готово подједнако расподељен.

Када се ради о покривености осталих тема на насловним странама су се током предизборне кампање, не рачунајући вести које се односе на свет/ регион, најчешће налазиле вести из области друштва, политике, економије и хронике. На насловним странама неретко доминирају вести које се тичу одређених политичких афера или скандала. Такође интересантно је да дешавања из области хронике заузимају велики део насловних страна. Култура је и када је присутна на насловним странама углавном стављена у други план. Наслови који су у вези са културом најешће заузимају најмањи простор у односу на остале. Што се тиче вести које се односе на свет њих углавном чине вести које покривају дешавања у Украјини, и у вези са тим захлађење односа између Москве и Вашингтона. Чињеница да је вестима које су у вези са пољопривредом посвећена само једна вест на насловним странама свих дневних новина током читаве предизборне кампање је разочаравајућа.

Све ово говори у прилог томе да су дневне новине желеле да интригантним насловима привуку велики број читаоца. Разочаравајуће је то што насловне стране дневних новина говоре о томе да је читаоце могуће привући пре упечатљивим вестима из црне хронике него културним дешавањима. Скандалозне фотографије и разноврсне афере ће увек представљати прави магнет за читаоце. Новине иако би и желеле да такво стање промене ризикују да буду кажњене губитком читаоца. То је нешто о чему треба водити рачуна и на чему треба радити. Медији са своје стране носе велики део одговорности јер они поседују огромну моћ да обликују савремено друштво и да утичу на све аспекте друштвеног живота. Снага медија лежи пре свега у њиховој свеприсутности. Они информишу, они забављају... и тиме постају кључни оквир за интерпретирања догађаја изван нашег окружења.¹²⁾

12) Миша Стојадиновић, „Значај медија за развој културе мира”, *Медији и култура мира на Балкану* (приредили: Бранислав Стевановић, Александра Костић, Љубиша Митровић), Филозофски факултет – универзитет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2010.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић Зоран, „Медијски (дез)интегритет“, *Медији у изборима – Мониторинг медија – изборна кампања 2012*, Биро за друштвена истраживања – БИРОДИ, 2012.
- Гоати Владимир, *Политичке партије и партијски системи*, Центар за мониторинг – ЦЕМИ, Подгорица, 2007
- Ђурић Живојин, Суботић Драган, *Медији, јавно мњење и политика*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Миленковић Весна, „Партије и медији у предизборној кампањи“, *Часопис за управљање комуницирањем*, Протокол Нови Сад и Факултет политичких наука Београд, бр. 14/2010.
- Mughan Anthony, Gunther Richard, „The Media in Democratic and Nondemocratic Regimes: A Multilevel Perspective“, *Democracy and the Media*, Cambridge University Press, 2000.
- Павићевић Александра, „Смрт у медијима“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LVIII (1), Етнографски институт САНУ, 2010.
- РЕЗУЛТАТИ ИЗБОРА ЗА НАРОДНЕ ПОСЛАНИКЕ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ, 18. 11. 2014, доступно на: http://www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/Rezultati/_Izbori%202014%20Tabela1_konacna.pdf
- Стојадиновић Миша, „Значај медија за развој културе мира“, *Медији и култура мира на Балкану* (приредили: Бранислав Стевановић, Александра Костић, Љубиша Митровић), Филозофски факултет – универзитет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2010.
- Стојадиновић Миша, „Медији, демократија и избори“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/ 2012.
- Shams Reza Mohammad, *Newspapers in the ELT Classroom – A Guide to the English newspaper for ESL/EFL Students*, University of Kashan, 2013.
- The Front Page*, Newseum Funded by the Freedom Forum, The Washington Post, 18.11.2014. доступно на: http://www.newseum.org/wp-content/uploads/2014/08/education_resources_frontpageposter.pdf

Adrijana Grmusa, Misa Stojadinovic

MEDIA REPORTING DURING ELECTION CAMPAIGN: THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN SERBIA IN 2014

Resume

Media have experienced grate expansion in past several decades. Technological development opened numerous possibilities for extending the auditorium. Media became present in everyday life, and they become important element of modern democratic society. Media have the power to reshape contemporary society and to influence on all spheres of social life. Their power rests on the fact that they represent the main source of citizens' information.

The authors in this paper analyze media reporting of printed media during election campaign for parliamentary elections in Serbia in 2014. In their research they focused on analyzing of front pages of four daily newspapers: Blic, Politika, Vecernje novosti i Danas. Their analysis includes not only news related to election campaign but also the articles that deals with other topics. The front page represents the most important part of newspapers. Readers very often make their decisions whether or not to buy newspapers according to the front page that they see. Editors are very aware of this fact and they chose news for front pages very carefully. The main conclusion of this research is that daily newspapers in Serbia devoted great deal of theirs front-pages to the news that are related to the election campaign. Almost 20 percent of all news on front pages deals with election campaign. It is disappointed that only one news during whole election campaign deals with agricultural problem. The rest of topics on front pages deal with news from social sphere, chronicle, economy etc. News related to a cultural sphere is not present on the front pages in a way that it supposed to be, and these news are very often placed on a very small space. On the other side the news related to scandals and affairs became quite powerful mechanism to attract the readers. Media have a lot of responsibility because of their power to influence on all social spheres. They became the main mechanism of interpretation of events that are out of ours personal environment. That is why political parties often using their power to promote themselves. This is especially visible during election campaign. Because of that it is very important to develop mechanisms that will ensure that media are reporting on an objective and neutral way.

Key words: media, daily newspapers, election campaign, parliamentary elections, political parties, Serbia.

* Овај рад је примљен 13. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

Срђан Словић

Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

ФУКУЈАМИН КОНЦЕПТ ДРЖАВЕ, ДРУШТВА И МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА*

Сажетак

Фукујамина теза о „крају историје“ није чисто његов изум, већ позајмљен од Хегела и интерпретатора његових мисли Александра Кожева. На његово теоретско стваралаштво су утицали и Арон, Вебер, Маркс и Токвил. Базирајући се на Хегелу, Фукујама је закључио да је историјски развој водио ослобођењу човечанства, а економски и политички развој су омогућили стварање универзалног друштва заснованог на принципима либералне демократије, што је омогућило човечанству да досегне „крај историје“. Тај крај се инкарнира у универзалној и хомогеној држави, која је добила своје признање јер је однос господара и слуге подигла на универзални ниво. Ова оптимистичка визија је ублажена Ничевим појмом „последњег човека“, јер и сам појам „крај историје“ не значи крај у дословном смислу, већ се узима као камен-међаш између хладноратовског и послехладноратовског периода људске историје. Фукујама је свестан чињенице да демократија може имати и теже последице по човека, јер је савремени човек спутан да покаже своју вредност у политичко-правном систему који је створио.

Марксови ставови су му помогли да схвати значај економског развитка и његов утицај на друштвене односе, а Вебер и Арон су му помогли да схвати значај рационалних поступака и идеологије у међународним односима. Однос између господара и слуге заједно са економском рационализацијом света утиче и на преображај односа између држава.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178028, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Најзад, Фукујамина теорија је подложна критици због своје контроверзности, али и површног тумачења од стране самих критичара. У критици се посебно истакао Хантингтон својом теоријом о сукобу цивилизација.

Кључне речи: филозофија историје, признање, тимос, мегалотимија, „крај историје“ „последњи човек“, међународни односи.

ФУКУЈАМИНА ФИЛОЗОФИЈА ИСТОРИЈЕ

Фукујамине (Fukuyama Francis) тезе о „крају историје“ и „последњем човеку“ почивају на Хегеловим и Ничеовим постулатима. Међутим, ограничити Фукујамину мисао само на ове две премисе је у најмању руку некомплетно, јер се у обзир мора узети и Фукујамино указивање на економски аспект одређених појава и процеса. Ове појаве и процеси воде ка капитализму, а не ка социјализму у Марксовој верзији. Фукујама одмах у старту своје анализе тежи да избегне детерминистичко тумачење историје, а посебно оно које у основи свих односа узима економске. Овакве интерпретације историје су некомплетне и незадовољавајуће, јер човек није само економско биће. Дакле, Фукујама узима економски аспект али га не сматра једино пресудним за тумачење токова људске историје. У том контексту и сâм Фукујама истиче да „крај историје може бити посматран као онај који почива на два стуба: економији и жељи за признањем“.¹⁾ Фукујама историју не тумачи метафизички.

Да би се боље схватили односи у друштву неопходно је усредсредити се на Хегелово нематеријалистичко тумачење историје засновано на поменутој „борби за признање“. То је неумитна потреба човека, која се надограђује на ону за задовољење основних потреба. Човек жели да његови поступци буду признати од стране других, јер он као људско биће представља биће одређене вредности и достојанства. Штавише, човек је спреман и на борбу за пуки престиж и да у тој борби ризикује и свој живот.²⁾ Ово је исправно тумачење, јер пренесено на раван међународних односа значи да ће се мало која држава која претендује да буде велика сила задовољити само опстанком. То је, за Арона, само циљ малих држава. Престиж се не јавља у модерном периоду људске историје,

1) Francis Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion, 1992, p. 238.

2) Рејмон Арон престиж сматра једним од циљева спољнополитичке оријентације држава и сврстава га у апстрактну серију, поред постојања конкретних (простор, становништво и материјални ресурси). Престиж (prêtige) је након Другог светског рата, периода колонизације и деколонизације био веома важан циљ држава, јер је указивао на постојање тзв. „меке моћи“ држава у хладноратовском периоду.

већ га можемо наћи и у почетним стадијумима историје. Хегел га већ глорификује као почетни стадијум људске слободе. Само признање током историје постаје и саставни део људске личности.

Још је Платон (Plato) у својој „Републици“, вршећи деобу људске душе на чулни и разумски део, придодао и трећи, свесни и сврсисходни део. У комбинацији жеље и разума развија се пут ка остварењу нечега што је ван њиховог домаћаја. Разум је од кључног значаја јер показује прави пут до остварења жеља. Човек за свој крајњи циљ има стицање одређених вредности, које могу бити и нематеријалне природе. Једна од тих је и „сасмопоштовање“ (self-esteem). Фукујама ће овај део људске личности назвати *thymos-ом*. Тимос је урођени људски смисао за правду. Уколико се човек не схвати онако како он сматра да треба да буде схваћен, онда се тимос манифестује кроз љутњу, стид и агресивност, а у обрнутом смислу се јавља осећање поноса. Арон овакво стање у међународним односима назива односом између задовољства и политике очувања *status quo-a* и незадовољства и експанзивне политике.

Фукујамине интерпретације *тимоса* се могу објаснити категоријом индустријског друштва и његовог развоја.³⁾ Фукујама употребљава овај термин и указује на његов значај, али никако не жели да му да круцијалну улогу у схватању феномена демократије. Вебер (Weber) је Фукујама помогао да схвати да је са индустријским друштвом компатибилно више облика владавине. Једном речју, модерно индустријско друштво *a priori* не производи политичке слободе. Из историје се добро зна да је стабилна демократија постојала и у преиндустријским друштвима, као што је био случај са САД-ом 1776. године. Насупрот овоме, постоје многи примери где

3) Ова чињеница нам одмах указује да су одређени утицај на Фукујама извршили Вебер и Арон. Своја схватања није могао да у потпуности изложи без узимања у обзир Веберове методе разумевања и Аронове концепције индустријског друштва (*société industrielle*). Економски развој и хегелијанска борба за признање су идеја водила демократских процеса у свету. Интерпретирајући Арона и Вебера, Фукујама је закључио да је развој људског друштва до 1945. године представљао фузију традиционалног поретка који је био при крају, и модерног, који је био *in statu nascendi*. Период након Другог светског рата означава нестајање друштва традиционалног типа, јер друштво постаје све рационалније, а још увек не разочаравајуће. Ескалацијом Хладног рата идеологија почиње да добија на све већем значају. Различити блокови или режими имали су различите идеје о циљевима, вредностима и концепцијама друштвених поредака. С друге стране, различити порци су имали и одређене заједничке црте: обе велике силе, САД и СССР, су желеле свом народу висок ниво материјалног благостања. Разлог овоме лежи у чињеници да су обе суперсиле желеле да себе прикажу надмоћнијим у односу на другог у очима сопственог народа. Победу је на крају однео западни блок, јер је основна слабост источног била у економији. У осталим параметрима су били приближне једнакости. Када додамо и чињеницу да су економски системи неумитно повезани са облицима владавине, где су појединци потчињени државној власти која је одговорна за планску привреду уз напуштање колективизма, онда смо се „удаљили од историјске фазе рационализације“, што је довело до преображаја аналогним политичким.

технолошки напредак није за собом повлачио развој демократије, већ се заснивао на ауторитарним принципима владавине (Јапан у једном делу своје историје, Бизмаркова Немачка, сада Сингапур и Тајланд).

Фукујама преузима Аронов термин „разочарање у свет“ (*désenchantment du monde*), који заједно са Веберовом феноменологијом даје могућност утврђивања добити коју нуде механизми тржишта у оквиру таквог начина производње где држава апсолутно доминира економијом. Према Веберу, разочарање у свет је присутно због растуће бирократије и рационализације, где духовност уступа место „специјалистима без духа и сензуалистима без срца“.⁴⁾ Овакву ситуацију најбоље илуструје концепт кинеске економије пре и после реформи Денксијаопинга (*Deng Xiaoping*). Економска ефикасност коју нуди капитализам не објашњава због чега би она давала универзалну предност демократији и либерализму. Превелико мешање државе у економију подрива неутралност вредносних судова, за које се залагао и сâм Вебер. За Фукујаму „суштина политичког живота је потпуно неекономична“.⁵⁾ Развој индустријског друштва не објашњава потпун развој демократије и демократских институција, не одбацујући одређени значај економије. Употребом нематеријалистичке дијалектике Фукујама жели да дâ подједнаки значај економском, технолошком и политичко-културном развоју у креирању политичких институција базираних на демократији и слободи.

Перманентна борба за признање и престиж доводи до поделе на господаре (*masters*) и слуге (*slaves*). Господари су спремни да жртвују и свој живот зарад престижа, а слуге попуштају услед страха за сопствени живот. У недемократским друштвима, однос између господара и слуге није успео да задовољи жељу за признањем ни код једног ни код другог. Разлог лежи у чињеници да слуга није себе доживео као достојанствено биће, док господар није признат од другог господара. Услед овога долази до појаве антагонистичних односа и неизбежних сукоба. Овакво стање се превазилази револуцијом. Фукујама алудира на француску и америчку револуцију. Ове револуције од некадашњих слугу праве господаре, па су тиме успеле да успоставе принципе народног суверенитета и владавину права.

Дијалектика односа између господара и слуге усмерена је више на људско биће него на историјске системе као што су дру-

4) Max weber, *Essays in Sociology*, New York, Oxford University press, 1946, p. 143.

5) Francis Fukujama, *La fin de l'histoire et le dernier homme ...* op. cit., p. 175.

штвене класе, географија или економија. Хегел је, пратећи однос господара и слуге кроз историју, желео да укаже да човечанство треба схватити путем физичког или анималног индетерминизма, а Фукујама се на ово надовезује истичући специфичност људске природе у „способности преошћавања или уклањања анималног из човекове природе“.⁶⁾ Преображај анималних елемената почиње да се врши у оном тренутку када људска јединка почиње да преговара са својом сопственом анималношћу. Хегел, способност одређене индивидуе да вољно преузме ризик смрти, сматра једним од кључних чинилаца настанка друштвених класа. Господар је слободан и жели да очува ту слободу, док је слуга у сталном страху од смрти. Управо од овог тренутка живот у иницијалним фазама људске историје постаје борба за престиж. Кроз борбу је потребно пронаћи начин на који ће се „и господар и слуга задовољити у исто време у својим жељама за признањем на бази једнакости и реципрочности; овим се историја завршава победом друштвеног поретка који је остварио свој циљ“.⁷⁾

И господар и слуга желе да њихово достојанство буде признато од стране других налик жељи новостворене државе да буде призната као равноправан члан међународне заједнице. Управо та жеља за признањем достојанства омогућава напредак историјског процеса, онако како је код Маркса капиталистичка експлоатација била *primus motor* капиталистичке производње. Код слугу се јавља тежња да изађе из система алијенације. Они су „принуђени да раде јер нису задовољни актуелним стањем. Развој индустријског друштва им омогућава да увиде да су у могућности да промене не само природу друштва, већ, у исто време, и своју сопствену природу“.⁸⁾ Рад је услов схватања свог положаја и одатле се јавља тежња за његовом променом. Оног тренутка када постану свесни своје ситуације, слуге теже освајању политичке власти у којој прихватају чак и могућност насилне смрти зарад признања достојанства. Фукујама овакву ситуацију објашњава чињеницом да сви желе позицију господара. Дијалектиком односа господара и слугу долази до револуције и стварања новог поретка. Овде се види очигледан утицај Маркса и његова теорија о друштвеним променама на Фукујаму. Економски посматрано, долази до сукоба између производних снага и производних односа, након чега наступа ера социјалне револуције, чији је исход нови друштвени поредак. Новостворени

6) Исто, стр. 180.

7) Исто, стр. 183.

8) Исто, стр. 227.

поредак је несавршен, али он, стремећи републиканском друштвеном уређењу, полако почиње да тежи универзалним признањем господара и слугу где сваки грађанин признаје достојанство оног другог, а заузврат, држава то достојанство признаје дајући им одређена права. Републикански облик владавине је праћен либералном демократијом, која је универзална и хомогена и која је успела да дефинитивно реши однос господара и слуге универзалним и једнаким признањем. Управо се са њоме и историја завршава, да би се признање поставило на државни, а касније и на међудржавни ниво. Историја се ближи свом крају јер је мотив, који је био погон историјског процеса у виду борбе за признање, задовољен у друштву у коме је остварено универзално и реципрочност признање.

Термин „крај историје“ није оригинално Фукујамин, већ га је он, како је речено, позајмио од Хегела и његовог најбољег интерпретатора Кожева. Он се заснива на идеалистичком схватању да разумевање историјских процеса захтева разумевање прогреса у сфери свести и идеја, јер ће сама свест преобразити материјални свет у својој сопственој представи. Рећи да се историја завршава француском револуцијом значи да је идеолошка еволуција људске врсте завршена у идејама саме француске револуције. Одређени режими нису у стању да у потпуности примене ове идеје, јер је њихова истина апсолутна и не може бити унапређена. Овим се долази до краја идеолошког напредовања у коме хомогенизована држава односи превагу над материјалним светом.⁹⁾ Уколико желимо да ову тезу схватимо материјалистички, довољно је позвати се на Марксову критику Хегела где он истиче да „Хегелову филозофију треба окренути на тумбе, да би се у том мистичном омотачу открило њено рационално језгро“.

ФУКУЈАМИН „ПОСЛЕДЊИ ЧОВЕК“

Исто као претходни, и овај термин је Фукујама позајмио. То није његов оригинални изум, већ позајмљен о чувеног немачког филозофа Ничеа (Nietzsche). И Ниче у својим разматрањима предвиђа тренутак када ће доћи до тријумфа универзалног признања, али је више осуђивао него глорификовао ову категорију. Фукујама је истицао да је Ниче веровао да „ниједна извршност, ниједна величина нити племство нису били могући изван аристократског дру-

9) Детаљније видети у: Alexandre Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel*, Augora Paperback Edition, Cornell University Press, London, 1980.

штвеног уређења“.¹⁰⁾ Оваквом тврдњом у старту доводимо у питање претходно потврђен став Фукујамае да је либерална демократија најсавршенији облик владавине за цео људски род. Штавише, Фукујама се приписују недоследност и контрадикторност уз одређене провизорне интерпретације. Ниче, у складу са својом нихилистичком филозофијом, истиче да човек жели да буде признат као неко ко ће бити на вишем нивоу од оног другог. Тиме доводи у питање и сâм концепт егалитаризма у модерним демократијама.

Одређено решење Фукујама покушава да нађе увођењем термина *thymos*. И ово није Фукујамин оригинални термин, већ га је позајмио од Платона. Битно је истаћи да се термин тимос мењао кроз историју у терминолошком смислу, али је суштински имао слично значење. Макијавели (Machiavelli) га повезује са жељом за славом (*glory*), Хобс (Hobbes) са жељом за поносом (*pride*). Русо (Rousseau)¹¹⁾ га повезује са самољубљем (*self-love*), а Ниче га назива „животињом са црвеним образом“. *Тимос* означава жељу за признањем. То је део људске личности који је основни извор емоција поноса, беса или стида, а не своди се само на жељу или разум. Његово увођење Фукујама оправдава чињеницом да су жеља и разум довољни да објасне процес индустријализације и економски живот. С друге стране, нису довољни да објасне борбу за либералну демократију, која је производ самог тимоса, оног дела душе који тражи признање. Економски развој је тај који их нагони ка вишим циљевима и признањима више врсте.

Када је реч о универзалној и хомогеној држави, она заговара реципрочно признање, али није у стању да у потпуности задовољи све људе. У том контексту и Адам Смит (Smith) истиче да ће „богат човек наставити да своју славу црпе из свог богатства, док ће сиромашан човек наставити да се стиди свог сиромаштва и имати

10) Francis Fukujama, *La fin de l'histoire et le dernier homme ...* op. cit., p. 328.

11) Русоово схватање *тимоса* је веома интересантно и биће објашњено у кратким цртама. Жеља за признањем је основни узрок зла у човековом друштвеном животу. *Тимос* је за Русоа самољубље (*l'amour propre, self-love*) што је било особена црта природног човека, пре него што га је цивилизација заробила. Човек је у природном стању живео усамљеничким али неагресивним животом. То је била љубав човека према себи, али онда када је човек ушао у друштвене односе и почео да се такмичи са другим људима, јављају се друштвена неједнакост, зло и нечовечност; све ово је било услов приватне својине и неједнакости. Решење налази у свом *Друштвеном уговору*, где истиче да сврха легитимне владе није у заштити приватних права и приватних економских интереса, већ стварање аналогије природној слободи у условима друштвености. То је општа воља (*volonté générale*). Човек који је успео да стекне природну слободу неће бити одбачен од државе, већ ће активно учествовати у друштвеном животу мале и кохезивне демократске заједнице. Детаљније видети у: Jean-Jacques Rousseau, *Oeuvres complètes*, vol. 3, Paris, Gallimard, 1964, pp. 364-365.

осећај невидљивости у рукама оних који га окружују“.¹²⁾ Чак и под претпоставком постојања „надегалитаризма“ који заговарају Ниче и Токвил (Tocqueville), Фукујама није склон да верује да модерна демократска друштва могу бити потпуно егалитарна. Код Ничеа постоји слобода за једног, а то је господар. Слуга би и даље само радио, јер би победа демократске државе за Ничеа значила победу у којој слуга не би могао да поставља услове.

Упркос универзалности грађанства и побољшаним условима живота, код друштвених класа увек постоји одређена побуда, јер неки грађани нису задовољни постојећим и желе више. Оно што је обележје демократског друштва је да је индивидуа у сталном сукобу са самим собом. Да би помиро Ничеов нихилизам и Хегелову жељу за признањем, Фукујама уводи термин *megalothymia*. То је жеља да јединка буде призната као надмоћна у односу на друге. Мегалотимија има одређени уплив у модерним демократијама, јер у условима модерне демократије и конкуренције економских интереса, јединка је принуђена да се упоређује са другима и усаглашава своје вредности са њима. У том контексту Фукујама „види капиталистичког предузетника онаквим каквим га описује Шумпетер (Schumpeter) – радикално другачијег од Ничеовог ‘последњег човека’“.¹³⁾ Ниче демократију као облик владавине види као победу слуге, па је, стога, типичан грађанин либералне демократије „последњи човек“ који је престао да верује у своју надмоћну вредност зарад самоодржања. Дакле, Ниче субјекта грађанског либералног друштва у немогућности да постане надмоћни човек са надмоћним вредностима, враћа на ниво пуког самоодржања. У поређењу са Ароновом теоријом међународних односа, то би значило опстанак у анархичном систему међународних односа налик оном у природном стању. Надаље, Ниче сматра да либерална демократија производи „човека без груди“ састављеног од жеље и разума, коме недостаје тимос способан да пронађе начине задовољења жеља. Последњи човек нема жељу да буде признат као већи од осталих, а без такве жеље ниједно постигнуће нити изузетност нису могући.

Фукујама даје једну оптимистичнију визију „последњег човека“ у односу на Ничеа, јер сматра да упркос чињеници што демократија не може да задовољи све потребе људи, она ипак има одређену позитивну вредност: слугама омогућава да сачувају одређени ниво достојанства, а господарима да поново истражују своју извршност. Либерална демократија је неизоставни чинилац дијалектике

12) Исто, стр. 338. Детаљније видети у: Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, Liberty Classics, 1982.

13) Francis Fukujama, *La fin de l'histoire et le dernier homme ...* op. cit., p. 359.

преображаја режима. Без стриктног одбацивања или прихватања Ничеових радикалних идеја, Фукујама једноставно њега интерпретира користећи Веберову феноменологију, истичући радикалне промене које су се десиле у XX веку. Напред наведена тврдња значи да су се облици испољавања и донети тимоса и мегалотимије током историје мењали. Мегалотимија владоца замењена је нацијом-државом, а ова се замењује мирољубивом мегалотимијом великих модерних индустрија. Јављају се нове околности у једном још увек разочаравајућем свету, који се завршава модификацијом жеље за признањем. Овде Фукујама помало пада у контрадицију, јер је већ био лансирао тезу о либералној демократији као савршеној форми владавине. Заснивајући своја схватања на Ароновим постулатима о рационализацији света, Фукујама сматра да су вредности аристократског поретка уздрмане модерним развојем. Ово је тачно, јер масовно увећање продукционих капацитета и њихова деструкција као и боље схватање закона економије учинили су да територијална освајања буду застарели начин експанзије. Другим речима, империјалистичке авантуре постају прескупе у погледу онога шта могу донети као крајњи циљ. У таквим околностима „људи једину сатисфакцију за борбу налазе у чистом престижу“.¹⁴⁾ Вредности су такође променљива категорија: ако за пример узмемо савремени рат, онда он полако ништи одређене вредности као што су храброст и пожртвованост, а генерише неке друге невредности као што су отуђење и његове жртве. Бити жртва рата више не води признању, већ значи обичну смрт.

На крају овог дела, треба истаћи и чињеницу да се Фукујама залагао и за јачање транснационалних веза међу државама. Либерализација међународне трговине је омогућила јачање међузависности између индустријски развијених држава. Овакве везе ће ризике избијања ратова свести на најмању могућу меру. Ради се о чувеној тези заговорника теорија демократског мира да демократије не ратују међу собом. Дошло се до стадијума усмеравања историје ка ери транснационализма хомогенизацијом начина производње и повећањем учешћа развијених земаља у деоби светског тржишта. Модерну економију је немогуће замислити окованом политиком аутархичности. Самом хомогенизацијом производње „рађа се култура универзалне потрошње“.¹⁵⁾ Независно од тога да ли се ради о високоразвијеној земљи, или оној која пледира да то буде, њени грађани теже ка високом нивоу материјалног развоја.

14) Исто, стр. 351.

15) Исто, стр. 15.

Стога ће и основна карактеристика економије XX века бити тежња ка већем богатству или „буржоазирање“. Привредник или велепоседник су заузети својим сопственим богаћењем, тако да немају времена да се посвете људској заједници која их окружује. Управо ће овакво схватање либералне демократије бити предмет критике левице. Припадници левице истичу да је признање либералне демократије недовољно, јер је капитализам створио неједнаке услове једнакости, а захтева поделу рада која *ipso facto* намеће неједнако признање. Либерална демократија наставља да једнаке људе признаје неједнако.

Фукујама се у одређеним елементима приближава и Лењину, истичући да је међународна политика једне државе одређена природом политичког режима који је води – империјализам је био плод тежњи средњовековних политичких мислилаца у којој је потрага за славом заузимала централно место.¹⁶⁾ Сама класа господара производи аристократске принципе које жели да пренесе на терен међудржавних односа. Сама државна заједница жели да буде призната у односу на другу као надмоћна (*мегалотимија*). Овим се Фукујама, иако је либерални теоретичар, приближава америчким реалистима: Нибуру (Nihur) и Кисинџеру (Kissinger), јер они инсистирају на људској жељи за доминацијом. У овом контексту ће и евентуални сукоби у XX веку и касније бити национална адаптација *мегалотимије*.

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ФУКУЈАМИНЕ ТЕЗЕ О „КРАЈУ ИСТОРИЈЕ“

Фукујама је своје анализе вршио на двоструки начин: људску природу је истраживао филозофски, а људску историју нормативном логиком. Све ово је било употпуњавано дескриптивном анализом послехладноратовског поретка уз узимање у обзир емпиријске реалности. Одмах се мора признати да је Фукујама себи задао веома тежак задатак. Покушао је да научно фундаира друштво које се ближило свом „историјском крају“ стапајући сва знања до којих је дошао интерпретирајући велика имена светске науке на један свестран начин – Хегел, Маркс, Арон, Кант, Вебер и Ниче укључујући и њихове интерпретаторе. Његове филозофске и емпиријско-политичке компоненте су суптилно и дубоко испреплетене

16) Арон је слави (*gloire*) давао посебно место као апстрактном циљу спољне политике држава. Поред славе, ту су спадали безбедност и моћ. Детаљније видети у: Срђан Словић, „Традиционални концепт односа између силе, моћи и националног интереса“, *Политичка ревија* 3/2010, ИПС, Београд, стр. 103-126.

те их је немогуће тумачити изоловано. Управо у овоме греше његови критичари, јер га тумаче парцијално а не свеобухватно. Желео је да споји Хегелов идеализам и Кантову моралну филозофију, тако да је и сâм „крај историје“ идеализиран и нормативно детерминисан. Иако за „крај историје“ не сматра комунистичко друштво Марксовог типа, Фукујама преузима Марксову антимеритократичку и материјалистичку методологију, што је научно коректно јер историја нема метафизичку основу. Нормативне идеје је подвргавао емпиријској потврди.

Многи критичари су тенденциозно тумачили Фукујамау јер су се позивали само на филозофски или емпиријски аспект његове анализе. Да би критика била објективнија, морали су да узму у обзир Фукујамину дуалну методу филозофског идеализма и емпиризма. Фукујама својом дуалном методом успева да доведе у везу жељу за благодњањем са технолошким развојем и, у крајњој линији, ефикасношћу економије. Ефикасност економије се побољшава на претком науке, јер сам напредак намеће државама усвајање нових технологија како би биле у стању да се надмећу у свим сферама са конкурентима. Пример овакве интерпретације дуалне методе су реформе у Отоманском царству и перестројка у Совјетском Савезу.¹⁷⁾ Технолошка модернизација, заузврат, захтева хомогенизацију друштва модерних земаља, тражи централизовану државу, урбанизацију, замену традиционалних економских организација новим као што су финансијске корпорације, универзално образовање, друштвену покретљивост и много тога модерног.

Фукујамине тезе имају своју историјску позадину, јер је технолошка модернизација успела да код оних који су је усвојили изврши преображај друштава, који није ишао ка комунизму, већ ка капитализму либералне економије. Централистичке економије су добро радиле у ери индустријске масовне производње, али су заостајале за децентрализованим економијама у послеиндустријској ери информационих и комуникационих технологија. Економски либерализам је боље задовољавао потребе људи од централистичке економије.

Критичари му замерају да лоше интерпретира Хегела, који „крај историје“ није видео у либералној демократији, већ у уставној монархији. Критикују га такође и што је покушао да интегрише Платонов објективни идеализам са Хегеловим субјективним, јер је

17) Francis Fukuyama, „On the Possibility of Writing a Universal History“ in: *History and the Idea of Progress*, Arthur Melzer, Jerry Weinberger, Cornell University Press, Ithaca, 1995, p. 16.

“просто било немогуће помирити Платонов објективистички поглед на свет са интерсубјективним концептом признања“.¹⁸⁾ Мартин Грифит у наведеном делу истиче да Хегел није никада предвидео крај историје. Чини се да Фукујамини критичари нису узели у обзир чињеницу да он велике мислиоце не тумачи изворно, већ инструментално желећи да их стави у контекст политике XX века.

Један од критичара Фукујаме је и његов учитељ Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington). Светску историју покрећу, мимо нација и идеологија и сучељавања култура. Хантингтон сугерише теорију о сукобу цивилизације тако што крај Хладног рата примарно указује на крај сукоба у оквиру западне цивилизације, али ће почети ера међуцивилизацијских сукоба. Догађаји од 11. септембра 2001. године, јачање исламског фундаментализма и Арапско пролеће помало подривају Фукујамину теорију. Фукујама на ове критике одговара да проблем сукоба цивилизација посматра дијалектички, а не културно-историјски.

Посматрајући дијалектику односа господара и слуге назире се и Фукујамин концепт међународних односа. Тај концепт се заснива на критици реалистичких и неореалистичких теорија. Фукујама одлучно одбацује схватања реалиста према којима државе у својим односима теже да повећају своју моћ, па је стога суштина реализма у добитку једне стране на уштрб друге. Дакле, игра чији је збир нула. Још већу критику им Фукујама упућује са аспекта историје. Замера им занемаривање промена до којих је у међународним односима дошло, јер би, у супротном, међународни односи били на истом нивоу као у време Пелопонеског рата. Како и сâм Фукујама истиче „реализам представља један особен концептуални оквир односа међу државама како би се разумела међународна политика дотичне епохе, јер је и сâм свет функционисао на реалистичким основама“.¹⁹⁾ Свет је био такав не због чињенице што је одражавао ванвременске истине, већ због тога што је био дубоко подељен између држава дијаметрално супротних идеологија. Ови ставови Фукујаме нам указују на то да је он под великим утицајем Арона и његовог дела „Мир и рат међу народима“ (*Paix et guerre entre les nations*), па га је, као и Арона, тешко сврстати у један правац или школу. Он гравитира негде између либерализма и реализма.

18) Shadia Drury, „The End of History and the New World Order“, *International Journal* 48, 1992-93, p. 95 in: Martin Griffiths, *Fifty key Thinkers in International Relations*, London/ New York, 1999, Routledge, p. 71.

19) Francis Fukujama, *La fin de l'histoire et le dernier homme ...* op. cit., p. 287.

Говорећи о државама у међународним односима, Фукујама истиче да оне нису у природном стању налик појединцу пре настанка државног стања, па оне и немају разлога да се плаше моћи других. Овде Фукујама бежи у чист либерализам уз једну ограду да ово не важи за она друштва која су по природи агресивна. Дакле, Фукујама прави разлику између већ створеног стања тзв. „краја историје“ и оног које треба да досегне тај ниво. Пошто господари више нису на власти, пренешено на раван државе то значи да оне међусобно немају разлога да се плаше и сумњају у намере друге, а „претња која долази споља је више идеолошке него суштинске природе“.²⁰⁾ Свет се хомогенизује под утицајем либералне демократије, чему су највећи допринос дали пад Берлинског зида и демократизација источног блока. Стога, Фукујама, када годину 1991. сматра „крајем историје“ не мисли дословно, већ је одређује као камен-међаш у односу на претходни хладноратовски период. Сукоба неће бити у послеисторијском друштву, али ће их бити у историјском, које још није досегло тај ниво развоја где ће се сви спорови и евентуални сукоби решавати мирним путем. Свет још није дошао до степена вечног мира у Кантовом смислу речи, јер уставни свих држава нису досегли републикански систем уређења на бази либералне демократије. Са тог аспекта Фукујама критикује систем колективне безбедности УН, а глорификује систем регионалних интеграција у виду ЕУ и НАТО, јер су оне предуслов виших степена интегрисаности.

Из наведене критичке анализе Фукујаминих теза јасно се види да он не уводи оригиналне нове појмове и термине, већ их преузима од других теоретичара. Његов теоријски опус се може оквалификовати као однос јежа и лисице: јеж зна само једну битну ствар, а лисица зна много ствари, док Фукујама припада у исто време и јежу и лисици.

И поред одређеног нивоа контроверзе и недоследности, да би се опсег његовог писања добро разумео, неопходно га је темељно студирати. Језик и стил су му лаки и читљиви, што може да завара. Његова свестраност помало отежава раздвајање битног од споредног, базичних трендова од случајних појава. Неспорно је да су му опсег и амбиција писања велики, уз способност илустрације апстрактних филозофских принципа са широким опсегом савремених емпиријских чињеница, који су на завидном нивоу.

20) Исто, стр. 300.

ЛИТЕРАТУРА

- Aron Raymond, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris, 1962.
- Burns Timothy, *After History?*, Francis Fukuyama and His Critics, Lanham, Rauman & Littfield, 1994.
- Fukuyama Francis, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion, 1992.
- Fukuyama Francis, „On the Possibility of Writing a Universal History“ in: *History and the Idea of Progress*, Arthur Melzer, Jerry Weinberger, Corell University Press, Ithaca, 1995.
- Fukuyama Francis, *America at the Crossroads*, New heaven, Yale University Press, 2006.
- Huntington Samuel, „Will Countries Become Democratic“?, *Political Sciences Quaterly*, 1999, No 2 (Summer).
- Kojève Alexandre, *Introduction to the Reading of Hegel*, Augora Paperback Edition, Cornell University Press, London, 1980.
- Lévesque Pierre-Luc, *L'influence de la phénoménologie Wébérienne de Raymond Aron sur la pensée de Francis Fukuyama*, Université de Québec à montreal, 2011.
- Smith Adam, *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, Liberty Classics, 1982.
- Tocqueville Alexis, *The Old Regime and the French Revolution*, Doubleday Anchor, new York, 1955.
- Walth Kenneth, „Kant, Liberalism, and War“, *American Political Science Review*, 56 (June), 1962.

Srdjan Slovic

FUKUYAMA'S CONCEPT OF STATE, SOCIETY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Resume

Crucial terms of his related to the comprehension of society, state, and international relations Fukuyama borrows from the greatest thinkers in the history: Plato, Hegel, Nietzsche, Aron, and Weber, but interpreted them excellently. He sought to explain human history in an indeterministic and idealistic manner. Economic base is necessary for the progress of humanity, but it must be combined with man's desire for recognition. Man is seeking that his acts and deeds be recognized by others. It is a need or a pure prestige. He tried and managed to avoid a direct liaison between industrial society and political freedoms, since democracy had existed even in non-industrial societies. Moreover, industrial society in Aron's interpretation represented disenchantment of the world due to a great impact of the state in economy.

The struggle for recognition is explained through the relationship between master and slave. In non-democratic societies this relationship could not satisfy the desire for recognition with both of them. It was indispensable to eliminate that animal in man, establish relationships of class competition and seeking for prestige in order to achieve recognition which will be realized in liberal democracy based upon republican way of governing. The history is coming to its end because the motive being the drive of the historical process in the struggle for recognition was fulfilled.

The term „the last man“ was borrowed by Nietzsche, and in this way Fukuyama puts in question his thesis of „the end of history“. The reason lies in Nietzsche’s nihilistic thesis on Superman, which requires the recognition at higher level, and not at the level of egalitarianism. Fukuyama will attempt at overcoming this dilemma by introducing the term of thymos, self-esteem and sense of justice. Reason and desire are sufficient only to explain the process of industrialization and economic life, but liberal democracy can be explained only by the part of the soul wishing the recognition. It is the third part of the soul interpreted by Plato.

Fukuyama is well aware of the fact that liberal democracy is not capable of all people satisfying, since there is a need among citizens for something higher – megalothymia. The man is the „last“ since democracy means the victory of the slave, so that that man does not believe in his supremacy any longer.

Fukuyama’s theory is subject to critics due to some inconsistencies and controversies. Regarding his theses of international relations, he criticizes realistic and neorealist schools and their theories of craving for power, and at the same time, he is approaching them stating that states are striving for supremacy. On the other hand, he states that states are not in the state of nature, and do not have the reason to fear other countries, which has proven to be a liberal attitude on the „end of history“ since democratic states achieved this „end“ and do not fight each other. The ones which did not achieve the mentioned „end“ might go to war.

Fukuyama is reproached not to interpret Hegel originally, since Hegel did not think the end of history would be realized in liberal democracy, but in constitutional monarchy. Fukuyama responds that he does not interpret Hegel originally, but instrumentally. Special critics are coming from the thinkers of the ideas of clash of civilizations, who believe that the clashes will exist due to the rising nationalisms and religions (Islam). Fukuyama responds that he does not contemplate such clashes historico-culturally, but dialectically.

Finally, some criticized him by taking into account only parts of his studies, not in the whole. They did not take into account his dual methodology consisting of technological modernization and homogenization of society. In general, his scope of analysis was versatile, and combination of philosophic and empirical one at advanced level.

Key words: philosophy of history, recognition, thymos, megalothymia 'the end of history' 'the last man', international relations.

* Овај рад је примљен 21. новембра 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 27. новембра 2014. године.

РАСПРАВА

УДК
341.24(497.11:497.115)“2013“:342.4(497.11)

Српска политичка мисао
број 4/2014.
год. 21. vol. 46.
стр. 347-353.

Ратко Марковић

УСТАВНОМ СУДУ СРБИЈЕ

**Стручно мишљење изложено на
јавној расправи од 24. јуна 2014.**

I

Два су уставноправна питања од значаја за решавање уставног спора о уставности и законитости „Првог споразума о принципима који регулишу нормализацију односа“ (у даљем тексту „Споразум“) од стране Уставног суда. Прво такво питање је својство Споразума као акта. Оно друго је да ли је Споразум исту материју коју су уредили Устав и закони уредио друкчије или је само ради уопштене одредбе Устава и закона, односно утврдио политичке и правне оквире за посебан закон о суштинској аутономији Косова и Метохије, који се доноси по поступку предвиђеном за промену Устава, а на чије се доношење Република Србија обавезала важећим Уставом од 2006.

II

У вези с питањем својства Споразума, тј. питањем шта је Споразум, какав је то акт, може се приметити следеће. Но, пре што се буде изложило мишљење о томе шта Споразум јесте, да се, у циљу избегавања лутања, укаже на то шта Споразум није.

Споразум није међународни уговор у смислу Устава Србије и важећег матичног закона. Он није закључен са једном или више држава или са једном или више међународних организација, после чега би га Народна скупштина потврдиле својим законом, будући да својом садржином Споразум „одступа од постојећих законских решења“ (члан 14, став 1. Закона о закључивању и извршавању међународних уговора). Додуше, Србија је Споразум закључила с једном међународном организацијом – ЕУ, али предмет Споразума нису односи између Србије и ЕУ, него односи између Србије и Косова. Њиме Србија омогућује Републици Косово да успостави државне функције на читавој територији Косова и Метохије, а за узврат Република Косово гарантује српској националној мањини на Косову повезивање општина с већинским српским становништвом и представљеност Срба из општина на северу Косова у Косовској полицији и судству тога региона. Да ЕУ стварно није уговорна страна него је то Косово, произлази из изричитих одредаба тачака 13, 14. и 15. Споразума, у којима се наводе „две стране“, од којих је једна, свакако, Србија, док друга, свакако, није ЕУ, јер не може ЕУ сама себи блокирати напредак ка ЕУ, као што логички није могуће да ЕУ, уз помоћ ЕУ оснује Одбор за имплементацију Споразума. Дакле и кад би се узело да две стране чији су представници парафирали Споразум имају уговорну способност за закључивање међународног уговора, Споразум би био симуловани међународни уговор. Из садржине и духа Споразума произлази да су Република Србија и Република Косово две једнакоправне стране уговорнице тог симулованог уговора.

Споразум није ни политички акт, иако му је садржина чисто политичка, јер он није појединачни акт. У теорији се узима да су политички акти или „акти владе“ појединачни акти које највиши носиоци власти доносе слободно, невезани правом, водећи се државним разлогом или разлогом политичке умесности. Ти акти због тога не подлежу оцени законитости у управном спору. У систему одређивања управног спора на основу генералне клаузуле, навођењем генусних својстава акта против којег се тај спор може водити, политички акти обично се таксативно набрајају, системом тзв. негативне енумерације.

Споразум је настао као неформални писани политички договор учесника дијалога у Бриселу – Дачић, Ештон, Тачи, а онда је његова садржина добила спољашњу форму општег акта Владе, под именом „закључак“ и општег акта Народне скупштине, под именом „одлука“. Тако је Споразум постао саставни део ова два општа акта из номенклатуре општих аката позитивног права, а то значи да

је Споразум постао општи акт позитивног права Републике Србије, који има опште дејство. Јер, да нема опште дејство, по њему не би требало ни поступати, тј. не би га уопште требало примењивати у неодређеном броју случајева. Једнократном применом, престало би његово важење. Чим се примењује у множини случајева, а примењивао се, Споразум самим тим има опште дејство. Из њега „извире“ право, тачније неправо.

Споразум садржан у актима под другим именом није акт председника Владе, јер овај нема овлашћење за доношење општих аката, нити високе представнице ЕУ за спољну политику и безбедност, јер она није орган државе Србије. Споразум – то је општи акт Владе (закључак), који је својим општим актом потврдила и прихватила Народна скупштина (одлука). А прихватити значи „усвојити“, „одобрити“. Посредством тих аката првобитно парафирани споразум од стране поменутих званичника је уведен („прихваћен“) као општа норма у правни поредак Републике Србије. Тек тада је он постао општа правна норма с општим правним дејством. Друкчије, он не би могао обавезати правно, него само политички, јер правотворци у смислу Устава нису председник Владе, који није посебан државни орган, нити међународни високи званичник.

Овако заобилазна и увијена форма увођења Споразума у правни поредак Србије примењена је из два разлога. Најпре, није се хтела следити методологија инкорпорисања међународног уговора у унутрашњи правни поредак, како се тиме Споразуму не би дало својство међународног уговора и тиме „другој страни“ сувише провидно признало својство државе. Уз то, тако би се Споразум изложио опасности уставносудске контроле са сасвим предвидљивим исходом. С друге стране, да би Србију могао правно обавезивати, Споразум је правно прокријумчарен у акту Владе и акту Народне скупштине, од којих први, како би се сакрило својство Споразума као општег акта, уопште није објављен, док у другом није објављен текст у којем је садржан Споразум. Тиме је на прикривен начин Србија омогућила да се на територији њене Аутономне покрајине Косово и Метохија конституише Република Косово. Ипак, Народна скупштина је прихватањем извештаја Владе својим општим актом који је објављен у „Службеном гласнику Републике Србије“ на посредан начин објавила садржину тог извештаја, чији је саставни део Споразум објављен „у оригиналу на енглеском језику и у преводу на српски језик“ (стр. 23). Тако је заокружено својство Споразума као општег акта, који производи општа правна дејства. Република Србија је донела неколико општих и појединачних правних аката у циљу „имплементације“ Споразума, а на

правне обавезе из Споразума позивају се и ЕУ и Република Косово, стране државе и међународне организације. Споразум није, дакле, тајна конвенција чију садржину знају само њени уговорачи, него општи акт унутрашњег права доступан уставној контроли.

Суштина, иначе кратког текста Споразума, је у одрицању Србије од свих функција државне власти на територији своје Аутономне покрајине Косово и Метохија у корист самопроглашене Републике Косово и тиме у прећутном прихватању једностране сецесије те покрајине. Да замагли овакву суштину, политички чинилац је прибегла многим лукавствима. Да не би изгледало да преговарају два равноправна партнера који имају једнако својство државе, преговори у Бриселу се, по именима главних градова преговарача, називају „преговори између Београда и Приштине“, да би се прикрило формално својство Хашима Тачија, говори се о дијалогу „са Привременим институцијама самоуправе у Приштини“, да би се сакрила садржина Споразума, он се „прихвата“ закључком Владе и постаје његов саставни део, али се тај закључак не објављује. Народна скупштина, пак, „прихвата“ извештај Владе с маратонским насловом, срачунатим на то да опсени простоту, у којем је и текст Споразума, али се сам текст извештаја Владе не објављује у „Службеном гласнику Републике Србије“ као прилог објављеној одлуци. Не треба бити једнак правни лисац па разумети смисао ове вербалне акробатике – да Споразум избегне гиљотину уставној контроли. Сва та настојања, ипак, нису ниуколико променила правну природу Споразума – он је општи акт с непосредним правним дејством. Саставни део правног режима општих аката је да сви они подлежу уставној контроли.

III

Друго уставноправно питање је да ли Споразум својом садржином одступа од Устава и закона. Споразум је у правни систем Републике Србије уведен подзаконским актима и већ због тога он не би могао односе уређене Уставом и законима уредити друкчије од Устава и закона. Ипак, Споразум је у четири питања односе уредио супротно Уставу и закону. Та питања су следећа: Заједница српских општина на Косову, постојање јединствених полицијских снага на Косову, подвођење организације и функционисање судова на Косову и Метохији под јединствени судски и правни систем Косова и организовање локалних избора на северу Косова у складу са косовским законима.

Заједницу општина формирају општине на Косову у којима су Срби већинско становништво. Надлежности су јој оне исте које има локална самоуправа у складу с Европском повељом о локалној самоуправи и матичним законом Косова и оне не иду изнад тог нивоа. Централна власт, а то је власт државе Косово, може јој пренети и друге надлежности. Заједница је представљена у централним властима, конкретно у саветодавном већу заједница општина. Гарант Заједнице српских општина је „меродавно право“ и „уставно право“ – јасно је чије, оно Републике Косово. Заједница је категорија правног система Републике Косово, а Република Србија, будући да је реч о институцији у туђој држави нема никакве надлежности у вези са Заједницом. Заједница је облик изражавања и заштите права српске националне мањине у Републици Косово. Као таква, она је облик заштите српског становништва у туђој држави. У Србији, с обзиром на уставну дефиницију те државе, таква Заједница би била неумесна, јер су, са становишта српског Устава, све општине у Србији српске. Да Споразум сматра да је Косово и Метохија у Србији, еквивалент Заједници српских општина била би заједница албанских општина. А да је, опет, Косово аутономна покрајина, Заједница српских општина била би аутономија у аутономији.

Као све државе у свету, Република Косово ће на основу Споразума имати јединствене полицијске снаге, под називом „Косовска полиција“. Четири општине на северу Косова, у којима већинско становништво чине Срби, имају регионалног команданта полиције који ће бити „косовски Србин“, што значи Србин из државе Косово, тј. грађанин Косова, дакле, Србин у расејању, јер да је Косово у Србији довољно би било рећи „Србин“. Њега именује Министарство унутрашњих послова Косова са списка који сачине градоначелници четири општине у име Заједнице српских општина. Састав Косовске полиције на северу Косова одговараће националном саставу становништва четири општине са српском већином. Све су то начини мањинске заштите неалбанског становништва у односу на већинско албанско, без обзира на сву гиздавост одредбе косовског Устава од 2008. о Републици Косово као „држави својих држављана“ (члан 1. став 2).

Као и полиција, и судска власт ће на основу Споразума бити обједињена и функционисаће у оквиру јединственог правног система Косова. Ради мањинске заштите српске националне заједнице, Апелациони суд у Приштини успоставиће веће у којем ће већину судија чинити „косовски Срби“, које ће бити надлежно за све општине у којима су Срби већинско становништво. Једно одељење

Апелационог суда имаће сталну канцеларију у северној Митровици, а у сваком већу тог одељења већину судија чиниће „косовски Срби“. Да је Република Косово стварно држава својих држављана, као што се то каже у њеном Уставу, облици мањинске заштите „косовских Срба“ не би били уопште потребни.

Доминијум Републике Косово на територији српске Аутономне покрајине Косово и Метохије заокружен је одредбом Споразума (тачка 11) према којој ће се у северним општинама избори организовати 2013, у складу са законом Косова и опет, гиздавости ради, „међународним стандардима“. А Устав Србије каже да је правни поредак у држави јединствен и да не постоји други законодавац осим Народне скупштине.

Смисао Споразума је да омогући да Република Косово на читавој територији некадашње српске Аутономне покрајине Косово и Метохија неометано врши све државне функције. То значи да престаје важење правног система Србије на северу Косова и сваки облик институционалног постојања државе Србије на Косову и Метохији. Споразумом Србија је трајно абдицирала од поседовања и вршења свих функција државне власти на територији која је, уставноправно гледано, њена аутономна покрајина. Као накнаду и уздарје, Република Косово даје „косовским Србима“ Заједницу српских општина, обезбеђује подударност састава Косовске полиције на северу Косова с националним саставом становништва и канцеларију одељења Апелационог суда у Северној Митровици. Све су то гаранције мањинском српском народу у туђој држави. Европа је, са своје стране, гарантовала Србији отпочињање преговора са њом за чланство у ЕУ. Тако је Србија трампила Косово и Метохију за Европу, тј. за евентуално чланство у ЕУ.

Уставни правници би рекли да је Споразумом промењен Устав Србије супротно уставним одредбама о промени Устава. Политичари кажу да је то довођење Устава у сагласност са стварношћу, која је, када је реч о Косову и Метохији, с ону страну Устава. Тиме се уместо уставности и законитости уводи нови параметар за оцену ваљаности правних аката и права уопште – сагласност са стварношћу. Та замена мерила ваљаности права води у неуставност и лабави правну свест грађана – свест да право обавезује. Обезвређивање Устава је кад се каже да само у Уставу Србије пише да је Косово у Србији. Подсмевати се браниоцима устава и уставности у стилу Томе Вучића Перишића – да с Уставом под мишку пробају да несметано оду на Косово и Метохију – значи подсмевати се Србији као уставној и правној држави. Та досетка губи од духовитости и

постаје цинизам најгоре врсте кад се зна да онај ко је изговара стоји на челу државног органа који је по Уставу овлашћени предлагач за промену Устава.

Споразум је изишао из уставних оквира и кад би се узело да је он „материјал“ и „грађа“ за израду уставног закона о суштинској аутономији на Косову и Метохији, на чије се доношење Република Србија обавезала чланом 182. став 2. свог Устава. Споразумом је Косову и Метохији дато много више од суштинске аутономије – тој покрајини Србије дата је пуна и, бар што се Србије тиче, ничим умањена државност. После Споразума некадашња Аутономна покрајина Косово и Метохија употпуњује сва три спољашња елемента државности – територију, становништво и највишу власт над њима, па с пуним формалноправним покрићем може својим актом променити име у „Република Косово“.

IV

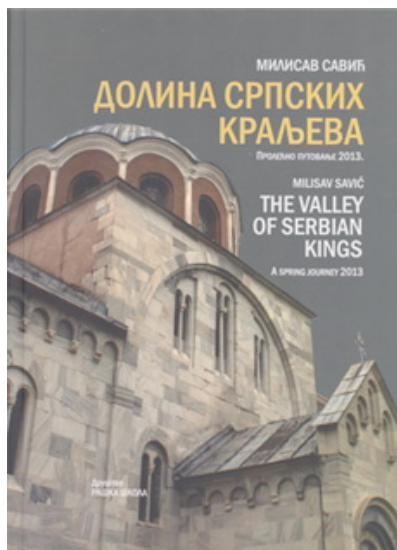
Да закључимо мишљење о два споменута спорна уставно-правна питања у овом уставном спору. Споразум је на противустан начин променио Устав Србије. Споразум је општи акт, који се састоји од правних норми с непосредним правним дејством. Његова правна природа је из политичких разлога замагљена, али не и недокучива. Форме као што су „закључак“ и „извештај“ Владе и „одлука“ Народне скупштине употребљене су само да би навеле на погрешан траг и суд о томе шта је Споразум са становишта права и да ли он правно уопште постоји. Намерно се настојало да се Споразум изгуби у лавиринту правних смицалица, па да се потом, што би рекао Слободан Јовановић, „адвокатском мајсторијом“, која се састоји у „окретању и извртању параграфа“ покаже, кад то буде затребало, да Споразум и не постоји у правном поретку државе Србије. Уставни суд не би требало да дозволи да политичари, по ко зна који пут, доскоче правницима, унапред рачунајући на њихов формализам, који их, не ретко, спречава да виде истину. У овом уставном спору Уставни суд не брани само начело уставности којим се успоставља поредак у држави, него и углед и част правничке професије.

ПРИКАЗИ

УДК 271.22(497.11)-523.4-09(049.3)

Сања Шулагић

*Институт за
политичке студије*

**Милисав Савић,
Долина српских краљева:
Пролећно путовање
2013., Друштво Рашка
школа, Београд, 2014.**

У пролеће 2014. године у Србији је Друштво *Рашка школа* објавило значајну књигу писца Милисава Савића под насловом *Долина српских краљева*, са поднасловом *Про-*

лећно путовање 2013. Књига је објављена двојезично, на српском и енглеском језику, уз помоћ преводиоца покојног Тимоти Ђон Бајфорда (Timothy John Byford), на 404 странице на којима су текстови и живописне фотографије српских манастира и цркава у долини река Ибар и Рашка, односно у средњем и јужном делу Србије. Фотографије је писац Савић сам снимео на свом својервном ходочашћу по познатим и мање познатим српским средњовековним духовним и материјалним светињама на подручју Србије од манастира Жиче до цркве у Тутину. Књига *Долина српских краљева* је значајна за српску и светску историју и културу не само са историјског, уметничког, геополитичког и социолошког аспекта, него и са политичког аспекта, премда то очигледно није била намера њеног аутора. Књига је значајна са политичког аспекта, јер ова књига представља не само 65 кратких путописних репортажа о значајним српским манастирима и мањим сеоским црквама на подручју долина Ибра и Рашке и планина Голије, Рогозне и Копаоника од Краљева до Тутина, него је и дирљиви „знак

времена“ и сведочанство о занемарености и запуштености у књизи овековечених и описаних духовних и материјалних светиња у овим некада славним крајевима Србије и о изумирању становништва у њима. Ова књига је уједно и својеврсни тихи сведок оптужбе данашњег нараштаја Срба у чијем времену се и након ослобођења од колонијалне власти некадашњих страних властодржаца материјални докази и духовни и морално-правни закони средњовековне српске цивилизације уништавају или нестају сами од себе. Тако у опису стања Богородичине цркве у селу Долац крај манастира Студеница са фрескописом из једанаестог века писац Савић на 96. страници књиге истиче да је та црква била обновљена у доба деспота Ђурђа Бранковића 1445. године и да је, иако и тада у рушевинама, ипак била боље очувана него данас. Запуштеност светиња – задужбина српских краљева и царева и инфраструктурне мреже око њих, као и занемареност значаја ових задужбина у којима су српски владари крунисани, а архиепископи устоличавани, велики је контраст у односу на високоразвијене државе у свету у којима би оваква места била извор поноса и заузимала значајно место на културно-уметничкој, туристичкој, политичкој, економској и инфраструктурној

мапи њихових државних и друштвених интереса.

Пред почетак читања описа српских манастира и тврђава у књизи *Долина српских краљева* Милисави Савића читалац мора да има у виду да је за предантичку и античку цивилизацију на подручју Србије била карактеристична изградња насеља као такозваних „бедема“ и утврђења на врховима високих планина са којих су се лако могла контролисати природни ресурси, временске прилике, мрежа саобраћајних путева и евентуални долазак непријатељских војски или трговачких каравана на овом тако значајном геополитичком простору названом „вериге света“, односно *Catena Mundi* у античким историјским изворима. У том смислу, изградња тврђава од реке Дунав до југоисточног дела Балканског полуострва у доба цара Јустинијана, затим изградња утврђења у доба пре владавине српске средњовековне царске династије Немањић и изградња преко две стотине за сада познатих утврђених градова у Србији у доба владавине династије Немањић потврђује исказе предантичких и античких историчара Плутарха, Аријана, Оросија или Плинија у њиховим оригиналним историјским изворима о славним „Србима Трибалима.“ Они су у њиховим историјским изворима били познати не само као земљораднички и песнички народ, него и као изразито рат-

нички настројен народ који је још у доба краља Филипа и цара Александра Великог био познат по својој борби за слободу од колонизатора. Зато су, без обзира на вишевековну владавину османлијског турског царства у средњовековном периоду у Србији, у народној свести утврђења - градови изграђена у доба династија Немањић, Лазаревић и Бранковић била један од најважнијих симбола српског националног идентитета. О томе сведочи велико народно славље приређено 1867. године на београдској тврђави Калемегдан када су османлијски Турци симболично предали кључеве градова Београд, Смедерево, Шабац и Кладово српском кнезу Михаилу Обреновићу. Међутим, у двадесетом веку, када је југословенски краљ Александар Карађорђевић под наговором уског круга својих сарадника дао да се минира чувено миленијумима старо утврђење Жрнов на Авали и наредио да се на његовом месту изгради Споменик незаном јунаку у архитектонском стилу персијског завојевача цара Кира, као да је тим чином симболично било најављено урушавање српског националног идентитета и тенденција свих наредних српских државних власти од тада па до данашњих дана да занемарују или уништавају древне српске тврђаве, манастире и културно-историјске споменике на територији Србије. У том смислу књига *Долина српских краљева*

Милисава Савића јесте једно дирљиво сведочанство од 404 странице текста и живописних фотографија о некадашњој српској цивилизацији. Само неки од славних представника те цивилизације су градови – утврђења Маглич, Јелеч или Рас описани у овој књизи, здања који су се урушавала вековима и још увек се на почетку двадесет и првог века урушавају и нестају пред очима нас савременика аутора књиге Милисава Савића. Тако од 358. до 363. странице имамо прилике да сазнамо да је аутор једва успео да се попење до тајанственог древног града Јелеча за који су везане многе легенде у српској историји, као и да видимо фотографије остатака овог града у чијој близини је својевремено краљ Урош Први Немањић имао летњиковца, а његов син краљ Драгутин повредио ногу ловeћи у јелечким шумама.

Упркос назнаци у дну једне од почетних страница да је објављивање ове књиге помогло Министарство културе и информисања Републике Србије, ишчитавање текста и поглед на фотографије у овој књизи, којима је документовано срамотно лоше стање у којем се налазе нека од најзначајнијих достигнућа српске историје и културе, не могу а да не наведу читаоца на питање да ли би овакве књиге виђале светло дана да у питању углавном нису лична опредељења, ентузијазам и иницијативе појединаца који

не чекају на системска решења него се сами довијају да забележе и документују благо српске историјске и културне баштине. Тако на почетку књиге читалац сазнаје да је ово документовано Савићево путовање из пролећа 2013. године трајало два месеца и да је углавном сам путовао, записивао и фотографисао српске средњовековне задужбине. Када ове задужбине путник – намерник некако и пронађе након лутања по необележеним или лоше обележеним гудурама и прилазима, он може само да констатује, као и аутор Савић на шестој страници, да су то „само рушевине, остаци и фрагменти онога што су давно представљали,“ да су неке од тих цркава „потпуно заборављене и напуштене од света“ или да је на фрескама у неким црквама „боја испрана, избледела... На многим фигурама не познају се лица, тек само њихови обриси“ (стр. 332). Аутор себе назива „обичним ходочасником“ и приликом описивања фрескописа, иконостаса и орнаментике манастира и цркава наглашава да није историчар уметности, али успева да своје описе поткрепи изводима из оригиналних историјских извора, компаративним прегледом историјских личности и периода у којима су оне настале, цитатима својих колега писаца, позивањем на дела разних српских сликара и песника или легендама, обичајима и веровањима народа из подручја у

којима се оне налазе. Писац је учинио напор да сазна имена фрескописаца и аутора иконостаса, као и дела каснијих писаца и сликара у вези са фрескама, иконостасима и орнаментиком које описује у књизи, често се задржава на описима израза лица и осећања ликова приказаних на фрескама и присећа се ранијих својих посета, доживљаја тих призора или историјских периода у којима су настале. Тако на примеру фресака у цркви Светог Николе у Баљевцу крај Краљева Савић уочава доминацију светаца-ратника међу њима у времену када су у четрнаестом веку Турци већ били на границама Србије и подсећа на исказе историчара уметности Радомира Станића који у њима уочава атмосферу тадашњег времена опасности, али и аутохтоност фрескописа тадашњих сликара „који нису опонашали ништа од византијског сликарства тог времена“ (стр. 152). Аутор објашњава бројност и природу мотива на фрескама манастира Жича (стр. 19) поруком ктитора манастира Светог Саве да се до небеског храма долази само великим подвижништвом и мучеништвом. С друге стране, приликом описа фигура Светог Петра и Павла на фрескама у манастиру Жича (стр. 22) аутор уочава културно-уметнички континуитет некадашњих сликовних представа о Хераклу и осталим ликовима античке паганске митологије, као и касније у опи-

су фризова на порталима и прозорима манастира Студеница са приказима митолошких животиња и ликова (стр. 55-57). Тиме аутор књиге можда и несвесно уочава сличност и континуитет сликарства и вајарства некадашњег паганског трачког цивилизацијског круга на подручју Балканског полуострва са фрескама и орнаментиком из хришћанске средњовековне Србије. У опису манастира Жиче на 26. страници књиге Савић подсећа на некадашњу испреплетеност духовности, политике и економије у социолошком контексту средњовековне немањићке Србије, истичући да је манастир био задруга са хармоничним односом припадника различитих друштвених слојева у њему. У опису Ибарске „Долине јоргована“ на 34. страници аутор читаоце наводи на размишљање о ширем историјском контексту Србије у доба владавине краљева Уроша, Милутина и Драгутина Немањића тврђом да легендарно опевани долазак супруга краљева Уроша и Милутина у „Долину јоргована“ мора да је био из правца или Дубровника или Косова (Цариграда), а не са севера, као што се данас сматра. Аутор показује посебну наклоност и поштовање према манастиру Студеница и наглашава да је долина Студенице „место високе културе, цивилизације“ које је за разлику од подручја долине реке Ибар још увек остало незагађено и аутохтоно

подручје. Ипак, геополитичку судбину пост-немањићке Србије аутор описује речима да је већина студеничких драгоцености нестала касније у пљачкама и паљењима и да су сличну судбину доживеле и студеничке цркве, болнице и школе. На 43. страници Савић подсећа читаоце да је у једној гравури из седамнаестог века остало забележено да је Студеница некад била густо насељено подручје са четрнаест цркава и да је личила на „мали ренесансни град“, баш као што на 30. страници пише за тврђаву Маглич да је на једној аустријској карти из 1718. године била означена као град, или као што на 137. страници пише да је данашњи Брвеник, село на Ибру, које „не подсећа уопште на онај стари Брвеник из средњег века, моћно седиште Брвеничке жупе“, некада било трговачка колонија и овеће насеље челника Мусе и његових синова Лазара и Стефана који су славно изгинули у Косовској бици. У таквом некадашњем славном Брвенику Савић је документовао постојање зарасле рушевине цркве Светог Николе која је представљала минијатурни модел за такозвану рашку архитектуру која је уследила у 14. и 15. веку и о којој су као значајној градитељском објекту писали истакнути истраживачи стари на Александар Дероко, Ђурђе Бошковић и Радомир Станић (стр. 137-138). Трачак наде да још увек постоје у Србији људи

који негују свест о значају културе, историје и духовности уочава се на 155. и 156. страници, где је приказан пример почетка обнове рушевина цркве Свете Петке из шеснаестог века у Јарандолу крај Баљевца на обронцима планине Голија. Та црква Свете Петке се налази на брду званом Погинући које је, према локалној легенди, добило то име због погибије великог броја Срба који су цркву бранили од Турака. Међутим, симптоматично је да се свако мало кроз опис путешствија писца Милисав Савића помаља мотив изумирања становништва у крајевима кроз које пролази. Тако на 86. страници књиге сазнајемо да у сеоској кафани у којој се скупљају мештани села Придворица крај Студенице они немају коме да продају домаћу ракију коју производе, а на 206. страници сазнајемо да у долини Рашке сељаци писца заустављају, иако је сезона пољских радова, да с њима попије кафу. Углавном се ради о бакама и декама који су „усамљени, нису видели неку трећу особу можда десетак и више дана“ и, како писац примећује, „највише их убија – не сиромаштво, не недођија – него што немају с ким да попричају“. С друге стране, на 299. страници у опису села Свиланово близу Рашке у којем се налази црква посвећене летњим Врачевима, за коју народ прича да јој је ктитор била кнегиња Милица, аутор пише о Свила-

нову да је питању „још једно село, на први поглед, из бајке... Узимајући кључ од цркве у првој најближој кући, чуо сам познату причу: у селу је све мање људи, а млади се нити жене нити удају. Свилановска бајка је без оних који највише воле бајке: без деце!“ Посебно потресан контраст између некадашње славе немањићке Србије и данашњег катастрофалног стања у којем се налазе манастири из тог доба је призор сада осамљеног и занемареног а некад славног манастира Бањска (стр. 236 – 243), који је, како аутор пише, „по замисли његовог ктитора краља Милутина Немањића требало да буде манастир у рангу Студенице и Хиландара“, те ктиторова гробна црква и здање са дариваним му „силним селима и имањима“ и чији се значај уочава и у *Повељи краља Милутина* из тог периода. Тај контраст је потресан између осталог и што јасно одсликава разлику између некадашње немањићке и данашње Србије. У доба немањићке Србије уочава се да су тадашњи српски краљеви, цареви, кнезови и деспоти поштовали манастире и цркве као праве светиње, према Другој Јовановој посланици из *Новог Завета* у којем при опису Христове забране трговцима да од куће Оца праве продавницу пише: „Тада се његови ученици сетили да стоји написано: „Ревност ме за твоју кућу изједа.“ (2. Јов.2) У ктиторству се чак и

међу у том погледу ревносим Немањићима посебно истакнуо краљ Милутин Немањић. Касније на 248. и 249. страници читаоци имају ретку прилику да виде сачуване остатке оригиналних фресака у манастиру Соколица крај Звечана на Косову и Метохији, од којих је најбоље очувана фреска фигура Христа на своду тог манастира, као и мермерну скулптуру Богородице са Христом са почетка 14. века, која је била донесена у овај манастир из манастира Бањска и о којој је својевремено писао и српски песник Растко Петровић. Од 250. до 254. странице су приказане фотографије остатака древне тврђаве Звечан обавијене маглом. Аутор Савић наглашава значај овог здања за српску историју напомињући да је о граду Звечан својевремено писала историчарка Ана Комнина као о граду око којег су крајем једанаестог века борбу водили Срби и Византинци, те да је у Звечану под мистериозним околностима умро краљ Стефан Дечански, да су Аустријанци покушали, али нису успели, да га освоје 1689. године, да се у тврђави налазила црква Светог Ђорђа у којој се Стеван Немања помолио пре битке на Палатину 1168. године и да се крај ње налазила црква Светог Димитрија, по којој је Косовска Митровица добила име. Кроз књигу се у опису детаља на фрескама и у препричавањима локалних легенди и веровања осећа више-

вековна љубав и захвалност Срба према одређеним свецима као што су Свети Ђорђе, Свети Никола, Света Петка и други свеци. У том смислу, између осталог, на 370. страници сазнајемо и веровања да у манастиру Црна Ријека посетиоци који желе да оздраве од неке болести могу да се неколико минута опруже испред ђивота са моштима Светог Петра Коришког у нади да ће их светац излечити или заштитити од болести.

На 267. и 306. страници ове значајне књиге – својеврсног документа о српској историји у опису подручја близу чувених цркава Светог Ђорђа и Светог Петра у Рашкој аутор Савић помиње да се и дан-данас историчари споре око локације и порекла имена древне српске престолнице Рас на том подручју. Аутор наглашава и да је професорка археологије Јованка Калић пронашла остатке једног древног утврђења у близини чувене Петрове цркве у којој је био крштен Стеван Немања. Професорка Калић претпоставља да је српска престоница Рас била на том месту, али археолошка испитивања су обустављена због недостатка новца. На 270. страници књиге Савић у опису Цркве Светог Петра пише да је то сигурно једна од најстаријих цркава у Србији, те напоменом да су се цркве сличног карактеристичног облика градиле од 7. и 9. века у Јерменији и Грузији означава

некадашњу древну историјску и културолошку повезаност ових крајева са Србијом, а која још увек није довољно испитана у званичној српској историографији. Три странице касније у редовима везаним за локацију Цркве Светог Петра уз навођења добро познатих историјских навода и легенди о значају ове цркве за преднемањићку и немањићку династију, аутор открива и мало познати податак да је крај ње педесетих година прошлог века откривена илирска гробница са богатим златним накитом који се данас налази у Народном музеју у Београду. На 289. страници посвећеној манастиру Светог Ђорђа из 1170. године, познатим и као манастиру Ђурђеви ступови, на врху брда између река Рашке и Дежеве аутор цитира краља Стефана Првовенчаног да је манастир подигао његов отац Немања у знак захвалности Светом Ђорђу што се ослободио тамнице у коју су га затворила браћа. Други ктитор манастира је био краљ Драгутин Немањић који је столовао у близини у Дежеви и према чијој жељи је након његове смрти 1316. године његово тело пренесено у капелу код Ђурђевих ступова, али се, како аутор пише, „не зна где му је гроб. Само су пронађени остаци мермерног саркофага, који би могао бити његов.“ О судбини овог манастира – краљевске задужбине, непроцењивог по свом значају за српску историју,

између осталог непроцењивом и по приказу библијских мотива као и по документарном фрескописном приказу владавине браће Драгутина и Милутина Немањића на своду манастира (стр. 290), говори и реченица аутора да манастир касније нису скрнавили само освајачи странци, него и да су и сами Срби „скрнавили манастир, урезујући на фреске своја трошна, пропадљива имена“ (стр. 286).

Милисав Савић је у књизи овековечио и чувене фреске из манастира Сопоћани којег је саградио краљ Урош I и који је познат и по томе што су у њему сахрањене многе славне личности из српске историје, као и да га је посећивао 1346. године цар Душан. На страницама 310-311 посвећеним овом манастиру Савић пише: „Познати историчари уметности већ на почетку 20. века схватили су да се у разрушеним Сопоћанима налазе највредније фреске Европе, настале у 13. веку. Ту, у Сопоћанима, видели су почетак Ренесансе. Кад су Сопоћани грађени, Данте се још није родио. А Ђото је био у пеленама.“, и закључује: „Србија нема бољу галерију старих слика, са сталном и непромењивом поставком, од ове у Сопоћанима.“

У вези са неким малим лепим црквама у неприступачним пределима на које је Савић наилазио на свом путу-ходочашћу, као на примеру

описа Цркве Света Мариница у селу Дојиновићи између Голије и Кобаоника на 353. страници, забележио је причу локалних сељака да је црква мала зато што је била подигнута за дан и ноћ, што је био услов да Турци тадашњим Србима дозволе да граде цркве. У том смислу аутор је на 389. и 390. страници описао и цркву Светог Петра и Павла у Тутину која по спољашњем изгледу „личи на обичну, скромну сељачку грађевину, на неку магазу“, али у којој се налази најбоље очувани живопис из 17. века, који према мишљењу историчара уметности припада сликарству обновљене Пећке патријаршије. Након читања ове књиге читалац не може да се отме утиску о огромној разлици између нараштаја тадашњих Срба који су кроз векове у врло тешким и суровим условима стварали архитектонска и фрескописна дела забележена у овој књизи, и нараштаја данашњих Срба који нису у стању ни да сачувају та дела. Остаје нада да ће читање ове књиге потакнути неке будуће филологе да посвете више пажње изучавању старосрпског писма забележеног на манастирским натписима, плочама и на надгробним натписима у склопу ових манастира, да ће немар према овим светињама забележен на фотографијама и тексту ове књиге потакнути правнике, уметнике, политичаре и

научнике из надлежних институција да реконструишу, обележе и заштите приказане манастире и утврђења, те да ће их просветни радници приближити садашњим и будућим генерацијама ђака путем организације образовних посета, семинара и сличних догађаја, а појединци да ће их посетити и на неки начин помоћи у својој приватној организацији, баш као што је то учинио овом књигом и писац Милисав Савић.

УДК (497.1)''1918/1944''(049.3)

Драгомир БонџићИнститут за
савремену историју

Милан Гулић, Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918-1944, Београд, Институт за савремену историју, 2014, 277 стр.

Почетком 2014. године у издању Института за савремену историју изашла је књига *Краљевина Југославија и Дунав: дунавска политика југословенске краљевине 1918-1941*, српског историчара најмлађе генерације др Милана Гулића. Књига представља уводну студију докторске дисертације *Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944-1953*. одбрањене на Филозофском

факултету у Београду новембра 2012. У њој је на преко 250 страница детаљно обрађено дунавско питање и дунавска политика југословенске краљевине у периоду између два светска рата, у међународним оквирима, са спољнополитичког, војног, економског, трговачког и саобраћајног аспекта.

Дунав је, као и велики речни токови уопште, током историје имао велики и вишеструк, политички, економски, привредни, трговачки, саобраћајни и културни значај. Дунав је као друга по дужини европска река током векова спајао и раздвајао државе и културе, на њему се пловило, рибарило, трговало и ратовало, грађени су и рушени градови, тврђаве и мостови. На њему су се стицали и сукобљавали интереси приобалних држава, али и великих сила, за које је Дунав имао велики значај као пловидбени, саобраћајни и трговачки пут, али и линија војног продора и правац ширења политичког и економског утицаја. На обалама Дунава је почетком 19. века почело и стварање модерне српске државе, а за ову реку су касније везивани њени витални политички, економски и саобраћајни интереси. Преко Дунава је примана разноврсна помоћ и политички и културни утицаји, увожена и извозена роба, али преко ове реке су долазили и први војни удари на Србију у светским ратовима.

Из тако великог и вишеструког значаја Дунава произилази и оправдање за интересовање историчара за ову реку. Ипак, српски и југословенски историчари нису посвећивали велику пажњу овој теми и само су је дотицали и помињали приликом обраде ширих историографских тема, пре свега војних и спољнополитичких, а знатно мање економских и трговачких. Дунавом су се нешто више бавили писци из других научних и стручних дисциплина, као што је међународно право, економија, спољна трговина, речни саобраћај, итд.

Утолико је и посао колеге Гулића био тежи и захтевао је, поред ослонца на ретке историографске радове, упознавање са обимном и разноврсном правном, трговачком, саобраћајном литературом, али и терминологијом, и на крају, детаљно и мукотрпно истраживање обимне и необјављене архивске грађе, несређене и расуте по бројним архивима и архивским фондovima. Зато је значајно поменути да је др Гулић приликом писања књиге спровео детаљна истраживања у осам архива у Србији (седам у Београду и један у Новом Саду) и том приликом прегледао скоро 40 архивских фондова, од тога највише, 24, у Архиву Југославије, а по неколико важних фондова и у Војном архиву, Архиву Србије, Дипломатском архиву, итд. У питању су фондови који су директно везани за истраживану тему

(Стална делегација Краљевине Југославије при Међународној дунавској комисији, Бердапска речна управа Текија-Кладово, Главна дирекција речног саобраћаја, Министарство саобраћаја Краљевине Југославије, Бродарски синдикат, итд.), али и бројни фондови и збирке у којима се само спорадично помињу питања везана за Дунав (Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије, Војска Краљевине Југославије, фондови разних министарстава и посланстава, итд.). У наведеној архивској грађи налазе се записници, извештаји, елаборати, реферати, преписка, планови, пројекти, уговори и правилници који говоре о разноврсним питањима истраживане теме. Поред тога, аутор је користио и 36 наслова објављене грађе, 12 наслова мемоара и дневника, 12 наслова штампе и периодике, и консултовао преко 120 наслова разноврсне литературе, како општег историографског карактера, тако и из области међународног јавног и трговачког права, међународних односа, економије, спољне трговине, саобраћаја, пловидбене технике, итд. Из тако обимне и садржајне изворне подлоге, произишла је и разграната и прегледна структура и квалитетан, научно утемељен и разноврстан садржај књиге.

Поред *Предговора* (стр. 7-11), књига садржи тринаест

хронолошко-тематских целина, и на крају *списак скраћеница* (стр. 256), *списак извора и литературе* (стр. 257-268), *регистар личних имена* (стр. 269-275) и *белешку о аутору* (стр. 277). У првој глави под насловом *Дунав: физичко-географски приказ* (стр. 13-16) аутор укратко износи основне физичко-географске карактеристике Дунава из којих произилази и значај ове реке. Са 2.850 километара дужине, при чему је преко 2.500 километара пловно, Дунав је друга река у Европи, која спаја средњу Европу са Црним морем. Чињенице да је у периоду између два светска рата 12,5% укупне дужине Дунава пролазило кроз Југославију, да је у том делу био потпуно плован и да се у том делу налазио ђердапски сектор, који је био најужи и најтежи за пловидбу, давале су посебан значај и улогу Краљевини Југославији у решавању дунавског питања.

Аутор је укратко у другој глави *Кнежевина/Краљевина Србија и Дунав* (стр. 17-20) подсетио да је Дунав имао велики значај и за српску државу, која је управо на његовим обалама почела да се формира почетком 19. века. Средином тог века је на Париском конгресу по први пут успостављена слобода пловидбе, створена су прва међународна тела за регулисање пловидбе Дунавом (Европска дунавска комисија и Прибрежна дунавска комисија) и де-

финисан је интерес великих сила за Дунав. У исто време, као фактор на Дунаву појавила се и још увек несамостална српска држава, чији је значај временом постајао све већи.

Војни значај Дунава као пограничне реке за Србију показао се нарочито у време Првог светског рата, о чему Гулић пише у посебној глави *Стратешка важност Дунава и Први светски рат* (стр. 21-32). Ту стратешку важност показује место Дунава у плановима Немачке и Аустро-Угарске за продор на Исток, као и чињенице да су први напади на Београд и Србију у лето 1914. изведени са аустроугарских монитора (окопљених борбених бродова) са Дунава и Саве и да су Централне силе улагале велике напоре да обезбеде несметану пловидбу Дунавом после окупације Србије 1915. па до краја рата 1918, пре свега да би обезбедиле транспорт хране и муниције овом реком.

Крај Првог светског рата је довео до стварања новог стања на Дунаву, у којем је значајно место припало новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Аутор у глави *Крај Првог светског рата – југословенска држава на Дунаву* (стр. 33-46) описује ток повлачења аустро-угарских и немачких трупа у јесен 1918, избијање српске војске на Дунав и Саву, „лов“ на непријатељска пловила ради стварања сопственог

пловног парка и стварање првих војних и цивилних органа за управљање пловидбом на Дунаву крајем 1918. и почетком 1919. године. Као резултат „лова на пловила“ у рукама новостворене државе се до 1920. нашло преко 1.200 пловних објеката који су сматрани ратним пленом и који су после преговора и упорне дипломатске борбе, која је описана у глави *Расподјела дунавског пловног парка* (стр. 47-54), припали Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тиме је нова држава, како пише Гулић, дошла у посед највећег пловног парка и постала „господар пловидбе на Дунаву“.

Аутор је посебну пажњу посветио регулисању међународног правног и трговачког положаја Дунава и пловидбе Дунавом после Првог светског рата. Тим питањима, стварању и раду међународних органа, доношењу регулативе, дипломатској борби, односима и сукобима великих сила и прибрежних држава, нарочито дипломатији и дунавској политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Гулић се бави у четири тематске целине. У глави *Статут Дунава* (стр. 55-62), описује се нови режим пловидбе Дунавом који је наговештен на Конференцији мира у Паризу 1919. и учвршћен доношењем Статута Дунава 1923. године. Дунав је проглашен међународном реком, на којој је важила слобода пловидбе и успостављена

је међународна управа преко Европске дунавске комисије и Међународне дунавске комисије, чиме су били учвршћени интереси и премоћ великих сила у питањима пловидбе Дунавом.

Цела глава *Међународна дунавска комисија* (стр. 63-96), посвећена је саставу, структури, раду и проблемима у раду тог органа, а посебно саставу и раду Сталне делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца при Међународној дунавској комисији. Аутор детаљно излаже садржај рада Комисије током 20 година постојања и 49 седница, анализира основна питања и проблеме у раду, представља основна документа и садржај најважнијих састанака и упознаје нас са односима великих сила и прибрежних земаља и сукобима прибрежних земаља, пре свега Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Румуније. Сукоб интереса великих сила и прибрежних земаља аутор је детаљно приказао и у глави *Берданска администрација* (стр. 97-120), кроз рад служби које су се бавиле пловидбом у том најтежем и најосетљивијем делу Дунава. Сукобљени интереси Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Румуније довели су до дуготрајних и тешких преговора и нарушавали иначе блиске савезничке односе двеју земаља и до краја међуратног периода нису довели до задовољавајућег решења. Значај Дунава за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, посебно за извоз

жита, показан је и у кратком поглављу *Конзулат у Браили* (стр. 121-125).

Посебну главу *Политичке промјене у Европи и њихов одражај на питање Дунава* (стр. 127-150), аутор је посветио јачању Немачке током 30-их година и променама до којих је њена експанзија довела на Дунаву. Дунав је имао велики значај у немачким плановима за политички и економски продор ка Југоистоку и снабдевање храном и сировинама, те је сматран „реком будућности“ и „кичмом Рајха“. Немачко територијално ширење током 30-их година довело је и до ширења на Дунаву, гашења рада Међународне дунавске комисије и рушењем режима пловидбе Дунавом створеног успостављањем версајског система и до претварања Дунава у „немачку реку“ почетком Другог светског рата.

Гулић се у посебним тематским целинама бави и унутрашњим питањима и значајем Дунава за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца/Југославију у међуратном периоду. У глави *Пловидба Краљевине СХС/Југославије на Дунаву* (стр. 151-189) приказан је значај пловидбе Дунавом за привреду, трговину и саобраћај Југославије и делатност Српског бродарског друштва, Државне пловидбе, Југословенске речне пловидбе и других, мањих, приватних пловидбених друштава у међурат-

ном периоду. Аутор се нарочито бави проблемима у раду ових друштава, износи бројне афере и скандале и закључује да због лоше организације и управљања, дотрајалости пловног парка и велике конкуренције, југословенска пловидбена предузећа нису успевала да искористе значај пловног тока Дунава кроз Југославију.

У глави *Градитељски подухвати на Дунаву* (стр. 191-224) Гулић се бави и напорима југословенске државе да у међуратном периоду изгради нове мостове, пристаништа, бродоградилшта и зимовнике на Дунаву, искористи хидроенергетске потенцијале ове реке и прошири мрежу пловних путева. Многи градитељски подухвати на Дунаву у посматраном периоду остали су у фази планова и пројеката, а они који су довршени, реализовани су дуго и sporo, уз бројне тешкоће, и углавном су уништени током Другог светског рата.

Аутор у последњој глави *Стратешка важност Дунава и Други свјетски рат* (стр. 225-255) пише управо о значају и збивањима на Дунаву, посебно на Ђердапу, током Другог светског рата. Полази се од значаја који је Дунав имао за транспорт жита и нафте из Румуније за Немачку и напора који је Рајх улагао да обезбеди сигурну пловидбу Дунавом током рата. О војном значају ове реке

говори и чињеница да је напад на Југославију почео управо нападом на Сипски канал у зору 6. априла 1941, затим борбе које су на Дунаву вођене током априлског рата, а посебно безуспешни покушаји савезника и покрета отпора у Србији да саботажама ометају интезивну пловидбу Дунавом током рата. Гулић последњу главу и књигу завршава савезничким бомбардовањима и полагањем мина у Дунав током 1944, избијањем Црвене Армије на обале Дунава и појавом нових фактора у дунавском питању на крају Другог светског рата: социјалистичке Југославије и Совјетског Савеза.

Књига доктора Гулића детаљно и свестрано обрађује веома значајну и до сада необрађену тему и сликовито показује значај Дунава и дунавског питања за спољну политику, економију, привреду, саобраћај и трговину југословенске краљевине између два светска рата. Заснована је на чврстим и обимним хеуристичким темељима и бројним подацима и закључцима, употпуњена кратким биографијама људи који су се на различите начине бавили проблемима Дунава, табеларним прегледима и фотографијама људи, бродова, мостова и установа везаних за Дунав. Осим историографског значаја књига обилује и резултатима значајним за друге научне ди-

циплине и струке, па се може препоручити и ширем кругу читалаца, а не само историчарима.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи **сажетак** који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду **кључне речи** чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе**, треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетак и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година издажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и инсти-*

туционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894),
- литература треба да садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Рокови за достављање радова су: 20. фебруар, 20. мај, 20. август и 20. новембар.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36) : Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXI vol. 46. № 4/2014.

9 770354 598003